



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

820

9(45)

2-85

416666

1864



✓

(25)

9(45)

2-85

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի Տ Ա Լ Ի Ա Յ Ի

hugh

10/10/10

Յ (95)
2-85

ՊԵՏԱՐԱԽԻՐ

Ի Տ Ա Լ Ի Ա Յ Ի

Ի Ս Կ Զ Բ Ա Ն Է

Մ Ի Ն Զ Ե Ի Մ Ե Ր Օ Ր Ե Ր Ը

Գ Ր Ե Ց

Հ. ՊՕՂՈՍ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ

Մ Խ Ի Թ. Ո Ւ Խ Տ Է Ն

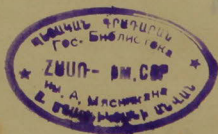
2004

Վ Ի Է Ն Ն Ը

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ը

Ռ Յ Ժ Գ. 1864

41100-ин.



9 24638-61

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ռ Ա Ն

ԻՏԱԼԻԱ բոլոր Եւրոպայի մէջ իր բնական գեղեցկութեամբն ու բարեբերութեամբն առաջին տեղն ու կարգն ունենալէն զատ՝ Հռոմէական աշխարհակալ պետութեան կենդրոնն ըլլալուն՝ իր քաղաքային պատմութիւնն աշխարհքիս ընդհանուր պատմութեան ամենէն նշանաւոր ու գլխաւոր մասերուն մէկը կրնայ սեպուիլ։ Ասիայէն դուրս ու ետքը՝ հին Եւրոպայի պատմութիւնը սկսուած ատեն՝ ամէն տեղերէն առաջ Իտալիա մեր բոլոր մտադրութիւնը կը գրաւէ։ Աս մեծ թերակղզին խէլ մը ատեն մասնական կառավարութիւններու տակ այլ եւ այլ բախտէր ունենալէն ետքը՝ Հռոմայեցւոց աշխարհակալ պետութեան սկզբնական ստացուածն ու արքունի կալուածն եղաւ։ Թէպէտ եւ ասոնց ատենը Կարքեդոնացւոց եւ ուրիշ քանի մը ազգերու գնդերն ու բանակներն Իտա-

լիայի երկրին մէկ կամ մէկալ կողման՝ մինչեւ նոյն
իսկ մայրաքաղաքին տէրութիւնը գրաւելու համար
մեծ մեծ պատերազմներ ըրին. սակայն Հռոմէական
արծիւն ամենուն գլուխը կոխեց, իր իշխող թեւերը
բոլոր Խտալիայի վրայ տարածած պահէլէն ետքը՝ ան-
կից դուրս ալ շատ գաւառներ ու երկիրներ իր հո-
վանւոյն տակն առաւ:

Իսկ Հռոմէական աշխարհակալ պետութիւնը
դարերու պողոտին մէջ ընկղմէլէն ետքը՝ Խտալիա ե-
տեւէ ետեւ ուրիշ իշխողներ եկան ու այլ եւ այլ
ազգեր մտան, մէկ տէրութիւնը մէկ քանիի բաժնե-
ցին: Մանաւանդ թէ չէ թէ միայն թերակղզին այլ
եւ այլ նահանգները, հապա այլ եւ այլ գաւառներ-
ը՝ նոյն իսկ քանի մը քաղաքներն իրենց պզտիկ
սահմաններովն առանձին տէրութիւններ կամ իրարմէ
բաժնուած ու անկախ հասարակապետութիւններ ե-
ղան: Անկից ետեւ այլ եւ այլ միապետութիւններ
կամ թագաւորութիւններ հաստատուեցան: Աւերջա-
պէս երբեմն աշխարհաց մայրաքաղաք ըլլող Հռո-
մայի հայրապետն իբրեւ կաթողիկէ եկեղեցւոյ գլու-
խը նոյն յաւիտենական քաղաքին վրայ աշխարհական
իշխանութիւն ընդունելէն ետեւ՝ բարեպաշտ վեհա-
պետաց պարգեւատուութեամբը նաեւ թերակղզւոյն
մէկ մասին ալ տէրն եղաւ: Այսպէս Խտալիայի 24
միլիոնի չափ բնակիչքը՝ միալեզու եւ գրեթէ միակրօն
ազգ մ'ըլլալով, քանի մը տէրութեանց տակ իրարմէ

բաժնուած ու առանց իրարու դաշնակից ըլլալու կը
կառավարուէին:

Սակայն ութեւտասներորդ դարուն վերջերը
Գաղղիացւոց մեծ Յեղափոխութեան փոթորիկները
թերակղզւոյն բոլոր քաղաքային հանգամանքը կեր-
պարանափոխ ըրին: Նոյն ժամանակները դրուած յե-
ղափոխական կառավարութիւնները վերջանալէն ետքը՝
երկրին այլ եւ այլ կողմերն ըստ մասին հին վեհա-
պետները հաստատուեցան, ըստ մասին ալ նոր վե-
հապետներ դրուեցան: Բայց ետքի ատեններս նոր
փորձերու ձեռք զարնուեցաւ աս բաժանուած տէ-
րութիւնները միացնելու, մէկ երկիրն ու մէկ ազգը
միակ թագաւորութիւն ու միապետութիւն ընելու:
Աս՝ կէս մը յաջողած փորձին կատարեալ յաջողու-
թիւնն Իտալացւոց յուսալի՝ իսկ օտարաց շատ տա-
րակուսելի ըլլալով, Իտալիա ալ դեռ իր վերջնական
քաղաքային հաստատուն վիճակը գտնելու կը սպասէ:

Իտալիայի հանգամանքն աս ու այսպիսի ըլլա-
լով՝ մենք անոր ընդհանուր պատմութիւնն ըստ կարի
համառօտելով գրած ատեննիս՝ անոր վրայ մեր Ազ-
գայնոց կատարեալ տեղեկութիւն մը տալու համար
իր մէջն եղած գլխաւոր փոփոխութիւններն ու կա-
ռավարութեանց յաջորդութիւնները նշանակեցինք:
Իր սկզբնական պատմութեան համար, մանաւանդ
Հռոմայեցւոց ստոյգ պատմութիւնները սկսելէն ա-
ռաջ, հին մատենագրաց վաւերական վկայութիւննե-

րուն հետեւեցանք: Անկից ետքը Հռոմայեցւոց Խա-
լիայի մէջ ըրածներն՝ ընդարձակ Հռոմէական պատ-
մութենէն իբրեւ արդէն Ազգերնուս ծանուցեալ տե-
ղեկութիւններ՝ գրեթէ բոլորովին լռութեամբ անցնե-
լով, ետքի դարերուն դէպքերը ճշգիւք բայց համա-
ռօտիւ քաղեցինք: Իսկ վերջին ատեններու (60—70
տարւան) պատմութիւնն՝ եղած դէպքերն ընդհանուր
Եւրոպայի վրայ քիչ շատ ազդեցութիւն ունենալնուն
ու աւելի հետաքրքրական ըլլալնուն՝ քիչ մը ընդար-
ձակ գրելը պատշաճ համարեցանք: Կը յուսանք որ
առաջիկայ աշխատութիւննիս, զորն որ առանց կողմնա-
սիրութեան հաւատարիմ աղբերաց համեմատ գրելու
ջանացինք, ազգային ընթերցողաց հաճելի ու ընդու-
նելի ըլլալով՝ մեր փոքր աշխատութիւնն իր նպա-
տակին կը հասնի:

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ Ի ՏԱԼԻԱՅԻ

ԱԾԽԱՐՅԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐԱԿԱՆ

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Անոն, Մահմանք, Տարածոսթիան:

ՀԻՄԱԿՈՒԱՆ իտալիա անուամբ ծանուցուած երկրին հարաւային հրուանդանին կամ լեզուին հարաւային ծայրը միայն՝ (այսինքն Հռոմայեցւոց ատենը Պրուդգիում կամ Պրուդգիա ըսուած կտորը, ուր է հիմայ Անդիի կաղաքրիւ, Գալաթիա Ուլթերիւրէ,) ի սկզբան անդ իտալիա անունն ունէր, զորն որ առած էր Իտալ ըսուող ժողովրդէն, որոնք հոն Սիլէ լեւան բոլորաիքն արջառ (իտալոս = ցուլ. եզ. կամ յատկապէս իտալոս = որթ) արածելու յարմար գետնին վրայ կը բնակէին ու հովուական կեանք կ'անցընէին: Քիչ մը ետքը (իբր 400 տարի Ք. Ա.) նոյն հարաւային հրուանդանին գէպ իներսերը կամ հիւսիսային կողմը բնակող Ենոտրիացիներուն (Oenodrii) երկիրն ալ իտալիա անուանեցաւ: — Հռոմայեցիք ցամաքակղզւոյն մեծ մասն իրենց իշխանութեան տակ առնելէն ետքը (իբր Քրիստոսէ 260 տարի յառաջ) իտալիա անունը տալու սկսան երկիրն հարաւային ծայրէն գէպ ի հիւսիս մինչեւ Տիբերիս եւ պզտիկ Ռուբիկոն *

* Ռուբիկոն, պզտիկ գետի մը անուն էր Հռոմայեցւոց ժամանակը, որն որ Արբիական ծովը կը մտնէր, Այսրալպեան

գետը հասնող մասին: Աւերջապէս Օգոստոս կայսեր ատենները՝ բոլոր ցամաքակղզին մինչեւ Ալպեան լեռները խաւրիա ըսուելու սկսաւ, եւ նոյն սահմաններու մէջ նոյն անունը միշտ պահեց ու կը պահէ: — Յոյները զխաւրիա երբեմն Հեպթերէա (Երկիր Արեւմտից) կ'անուանէին, որ անուան մէջ նա եւ Սպանիա կը բովանդակէր. երբեմն ալ կը կոչէին Սաթուանէա: Երբեմն նա եւ անոր այլ եւ այլ մասանց վրայ գտնուող ժողովրդոց անուամբ կ'անուանէին՝ Ենաբրէա, Ասոնէա, Տէրէնէա: Աս ետքի երեք անունները առնուած էին՝ խաւրիայի հարաւային հրաւանդանին վրայ բնակող Ենաբրէացիներէն, ասոր հիւսիսային արեւելեան կողման վրայ բնակող Ասոնացիներէն, զորոնք Հռոմայեցիները Արէնէացի կ'անուանէին, ու Տիրեր գետէն մինչեւ Ալպենինեան լեռները տարածուած երկրին վրայ բնակող Տէրէնացիներէն: Աս անունները ետքէն Հռոմայեցի պետներն ալ կը դործածէին: Թերակղզւոյն հարաւային արեւելեան մասը կ'անուանէր Յապէթէա (Յապէթէոն = Գաբոյոյի Լեւի): —

Գաղղիայի ու բուն կամ Միջին խաւրիայի մէջ տեղը: Աս գետին բուն անունն ու որոշ սահմաններն ալ հիմայ գրեթէ բոլորովին անծանօթ է. բայց ըստ ոմանց հաւանական կը համարուի թէ հիմակուան Բելաթելլայ ըսուած պզտիկ գետին հետ նոյն ըլլայ, որն որ Հռոմայի երկրին մէջ Չեզենա քաղքին մօտերը կը բղխէ ու Ռիմնի քաղքէն տասնումէկ մղոն հեռու դէպ ի հիւսիսային կողմը՝ Ագրիական ծովը կը թափի: Ըստ այլոց՝ Բիզադելլոյէն իբր 100 քայլ դէպ ի հարաւ ըլլող Լաւլայ գետակը հին Ռուբիկոնին հետ նոյն կը համարուի: — Հին պատմութեանց մէջ Ռուբիկոն գետը մասնաւոր նշանաւորութիւն մ'ունի անոր համար՝ որ Հռոմայեցւոց մէջ խիստ օրէնքով մը արգելուած էր՝ ձեռքը զենքով աս գետին վրայէն անցնիլը. եւ սակայն Յուլիոս կայսրը (49. Ք. Ա.) աս օրէնքը բանի տեղ չդնելով՝ իր զօրքովն ու զենքերովը նոյն գետէն անցաւ, դէպ ի Հռոմ երթալու ճամբան բռնեց, ու այն հռչակաւոր քաղաքային պատերազմը սկսաւ, որուն վրայ տես Ռոլէն, Պարթ. Հռոմ. Հաթ. Ե. Եր. 611 — 663:

Հարաւային Եւրոպա երեք մեծ թերակղզիներ ունի, արեւելեան կողմն է՝ Տաճկի Եւրոպան, որն որ մեծ թերակղզի մը կը կազմէ. արեւմտեան կողմն է Պիւրենեան թերակղզին (Սպանիա ու Բորսուգալ). իսկ ասոնց մէջ տեղն է Իտալիա, կամ Իտալիայի թերակղզին: Աս ետքինը կը տարածի Հիւսիսային արեւմտեան ուղղութեամբ դէպ ի արեւելեան կողմը իբր 180 գերմանական մղոն տեղ երկայնութեամբ մինչեւ Միջերկրական ծովը, որն որ իր այլ եւ այլ մասերովը (Լիգուրիան, Տիւրանիան կամ Տիւրանիան ու Ադրիատիկ ծովերով,) երեք կողմանէ Իտալիա պատելով՝ անոր բնական ծովային սահմանները կը կազմեցանէ, ուստի եւ միայն Հիւսիսային ու ըստ մասին արեւմտեան կողմերէն Եւրոպայի բուն ցամաքին հետ կպած ըլլալով, աս կողմանէ Ալպեան լեռներն իր բնական ցամաքային սահմանները կ'ըլլան: —

Արդ բոլոր աս՝ Իտալիա ըսուող ցամաքակղզին մինակ՝ 4674, իսկ իր մէկ քանի մեծ (Սարդինիա, Սիկիլիա, Գորսիքա) ու պզտիկ կղզիներովը մէկտեղ՝ 5840 գերմ. քառակուսի մղոն տարածութեամբ երկիր ունի. ու կ'իյնայ 38 ու 46 աստիճանաց Հիւսիսային լայնութեան եւ 23 ու 36 աստ. երկայնութեան տակ: Ըստ քաղաքային կարգաց՝ իր սահմաններն են՝ արեւմուտքէն Գաղղիա (Սափոյայով մէկտեղ), Հիւսիսէն՝ Հելուետիա, Տիրոլ ու Լիւրիկէի (Իլլիրիայի) մէկ մասը, արեւելքէն՝ Լիւրիկէի հարաւային մէկ մասն ու Ադրիական ծովը. իսկ արեւմուտքէն Միջերկրական ծովը:

Լերիւնք, Ջոպիւնք:

Իտալիայի ցամաքին Հիւսիսային ու ըստ մասին արեւելեան սահմանապահները՝ ինչպէս ըսինք՝ Ալպեան լեռնէն՝ կամ Ալպէն եւ, բոլոր Եւրոպայի գլխաւոր լեռ-

ները, զորոնք հոս քիչ մը ընդարձակ կը ստորագրենք: Ասոնք հարաւային արեւմտեան կողմանէ՝ երեք շղթայ բաժնուած, այսինքն Արեւմտեան, Միջին ու Արեւելեան Ալպ, կ'երթան կը տարածին դէպ ի հիւսիսային արեւելեան կողմը: Արեւմտեան շղթան՝ Ծովային Ալպ + անուամբ՝ Նիսայի (Նիցցա) քովերը միջերկրական ծովուն եզերքէն սկսելով՝ Գաղղիայի ու Սարգինիայի մէջ տեղէն կ'անցնի կ'երթայ դէպ ի հիւսիս. իր խիստ բարձր կատարը՝ Մոնթ Բելլէ՝ 9342 ոտք է: Ասոնց շարունակութիւնն են Կոպտեան Ալպ, որոնք նոյն ընթացիւք կ'երթան մինչեւ Գաղղիայի ու Սափոյայի սահմանը. իրենց խիստ բարձր կատարը, որ Գաղղիայի մէջ կ'իյնայ ու անոր ամենաբարձր լեռն է, Բելլէ-դը Վալ-է-շ քաղաք, 14,044 ոտք բարձրութիւն ունի, իսկ Սարգինիայի մէջ կ'իյնայ իրենց 11,800 ոտք բարձր կատարը Մոնթ Վիշն: Ասոնց կը յաջորդեն Գրայեան կամ Գալ Ալպ, որոնք Իտալիայի մէջ Կոտտեան Ալպերէն սկսեալ դէպ ի հիւսիսային արեւելեան կողմը կ'երթան Սարգինիայի ու Սափոյայի մէջ. իրենց բարձր կատարներն են Իլէրան՝ 12,456 ոտք, Պլաթէ Ս. Բեռնարդ՝ 9000 ոտք, ու Գուրինի եւ Կէնֆի (Ճինէվրայի) մէջ տեղը Մոն Սենէ՝ 8916 ոտք: — Միջին կամ Կէրպոնեան շղթան կը բովանդակէ Պեննինեան կամ Վալլէ-դէ-Ալպե-րը, որոնք արեւմտեան շիտկութեամբ Հելուետիայի սահմանին վրայ յառաջ կ'երթան, որոնց բարձր գագաթներն են՝ Եւրոպայի ամենէն բարձր լեռը Մոն Պլան (Ճերմանիա) 15,668 ոտք՝ Սափոյայի մէջ, ու Մեծ Ս. Բեռնարդ (Մոն-Եմմա) 10,400 ոտք՝ Հելուետիայի մէջ: Ասոնց շարունակութիւնն են Լեպոնտեան Ալպ, որոնք հիւսիսային արեւելեան կողմէն Սարգինիայի ու Հելուետիայի սահմաններուն վրայ կը յառաջանան. իրենց բարձր կատարներն են՝ Սարգինիայի մէջ Մոնթ-Ռոզ կամ Մոնթ-Ռոզ (Վալ-դ'Այս) 15,780 ոտք, որոնք Եւրոպայի ամենէն բարձր կատարն են:

լէւան) 15,527 (ըստ ոմանց՝ 14,200) ոտք. իսկ Հել-
լուետիայի մէջ՝ Սէֆպօլն՝ 11,730 ոտք, ու Ս. Գոթֆրայտն՝
11,300 ոտք: Լեպոնտեան Ալպերուն կը յաջորդեն ա-
րեւելեան կողմանէ Ռէֆէան Ալպ, որոնք գլխաւորապէս
Տիրոլի մէջ իյնալնուն՝ նա եւ Տէրօլեան Ալպ կ'ըսուին, ի-
րենց ամենէն բարձր գագաթն է Ուրշլէն՝ 13,065 ոտք: —
Իսկ Արեւելեան շղթան կը բովանդակէ Ալպեան լեռանց
այն ամէն մասերը, որոնք Տիրոլեան Ալպերէն սկսած
Պաւիէրայէն, Գարինտիայէն ու Գրանիայէն կ'անցնին ու
կ'երթան մինչեւ Ադրիատիկ ծովը՝ Սոլէրիոն, Գարինտեան
ու Յոլլէնիան կամ Գրանիոն անուամբ. իրենց խիստ
բարձր կատարներն են՝ Սալիսպուրի սահմանին վրայ՝
Կրոն - Կլոնէր՝ 12,000 ոտք. Պալիէրայի մէջ՝ Վալցա՝
9150 ոտք, Գարինտիայի սահմանին մօտ՝ Գէրլէն՝ 10,194
ոտք ու Թրիէստի մօտ Սնեռնի (Չեռնալեան) 6996 ոտք:
Իբրեւ Յուլիական Ալպերուն շարունակութիւնն են Գի-
նարեան Ալպերը, որոնք Խրուագաստանի վրայէն անցնելով
մինչեւ Օսմանեան տէրութեան սահմանը կը հասնին, ու
անկից ետքը իրենց գէպ ի արեւելք գացող ճիւղը՝ Պալ-
գան (Հեմո) լեռները կը գիմաւորեն, որոնք զատ լեռանց
կարգ մըն են: Գինարեան Ալպերուն խիստ բարձր կատա-
րը՝ Գապոն՝ նա եւ Իան ըսուած՝ Պոնիայի մէջ կ'իյնայ
ու 9000 ոտք է:

Արդ Ալպեան լեռանց այսչափ ճիւղերը Իտալիա
բոլորած ըլլալով՝ իրենց Ծովային ու Կոստեան մասերը
զանիկայ Գաղղիայէն կը բաժնեն, Պեննինեաններն ու Լե-
պոնտեանները՝ Հելուետիայէն, ու Ռետեանները՝ Գեր-
մանիայէն: Իսկ Գրայեան կամ Գորշ Ալպերը միայն Ի-
տալիայի մէջ կը տարածին, որոնք քանի որ գէպ ի հա-
րաւ յառաջ կ'երթան՝ կը ցածնան, մինչեւ վերջապէս
շիտակ գետին կ'ըլլան: Անկից ետքը Լոմբարդիոն խո-

րունկ ու ընդարձակ դուռը կը սկսի տարածիլ, որն որ շատ տեղ դէպ ի Ադրիական ծովն այնչափ ցած է՝ որ ծովեզերաց մօտ ճահիճներ դուրս ելլելով, հարկ կ'ըլլայ թումբերով պաշտպանուիլ։ Իսկ երկրին հարաւային արեւելեան կողմը նորէն սկսելով բարձրանալ Ալեքսանդր կամ Ալեքսանդրէա լեռը, կամ լեռանց գօտին իր գլուխը կը վերցընէ, որն որ Խաղիայի մէկ հատիկ սեպհական լեռն է։ Ասիկայ Նիսայի (Նիցցա) մօտերը իբր Ծովային Ալեքսանդր շարունակութիւնը սկսելով, գրեթէ 170 մղոն երկայնութեամբ տեղ հիւսիսէն դէպ ի հարաւ յառաջ կ'երթայ. կրէ ու աւազաքարէ բաղադրուած (ատեն մը բոլորովին անտառներով ծածկուած,) լեռանց շղթայ մըն է, որն որ երեք մաս կը բաժնուի՝ հիւսիսային, միջին ու հարաւային, ու բոլոր Խաղիա երկու մաս կը բաժնէ՝ հիւսիսային - արեւելեան ու հարաւային - արեւմտեան։ Իր ընթացքին վրայ Խաղիայի այլ եւ այլ մասերուն մէջ այլ եւ այլ անուններ կ'առնու, այսինքն Լիգուրեան, (որոնց բարձր գագաթը Մոտենայի մէջ Մոնթէ Չիմնէ՝ 6780 ոտք է,) — Ետրուրեան, — Հռոմէական, (որոնց բարձր գագաթը՝ Մոնթէ Պի Սեպէլլա՝ 7037 ոտք է,) ու Նէապոլսեան Ապենիններ։ Հիւսիսային մասը կ'ըսուի Աքքոն-տեան (Ապրո-ցցին) լեւել, որոնց Մոնթէ Գոբնոյ, կամ Կոն Սասոյ, Դիգուլէա (Մէծ Ժայռ Իտալիայ) ըսուած մասը՝ 9577 ոտք բարձրութեամբ՝ Ապենինեանց ամենէն բարձր կատարն է։ — Ապենինեանց արեւմտեան եզրերը հրաբխական կազմութիւն ունին, որն որ չէ թէ միայն Հռոմայի վիճակին մէջի մարած խառնարաններէն յառաջ եկող լճերէն, եւս՝ Պոնտինեան ճահիճներէն, Տոսկանայի երկրին մէջ ծծումբի շոգի հանող ճահիճներէն (Ֆրէմմա), ու մանաւանդ Նէապոլսոյ երկրին մէջ յաճախ կրակ ու բոց ցայտող՝ 3700 (ըստ այլոց՝ 3922) ոտք

բարձր վեհաժողով հրաբուլիս լեռնէն, հապա նա եւ Խա-
լիայի՝ մանաւանդ Կաղաբրիայի մէջ յաճախ հանդիպող
գետնաշարժերէն կ'իմացուի: — Երկրին արեւելեան կողմը
անուանի է Ապոնէան ընդարձակ ու բերրի դաշտը: —

Խալիայի մէկհատիկ գլխաւոր մեծ գետն է Բոյ
(Պարոս), որն որ Կոստեան Ալպերուն վերաբերող Ախղոյ
լեռանց ձիւնապատ դադաթներուն վրայ կը բղխէ, առաջ
դէպ ի արեւելք՝ ետքը դէպ ի հիւսիս Սարդինիայի մէջ
կը յառաջէ, իր ընթացքին վրայ 30 հատ՝ ըստ մեծի
մասին Ալպերէն ու ըստ փոքր մասին Ապեննիներէն իջ-
նող՝ պզտիկ գետեր իր մէջը կ'առնէ, ու 88 մղոն տեղ
քալելէն ետքը՝ 7—8 բերնով Ադրիական ծովուն վէնե-
տական ծոցը կը թափի: Երկրորդ նշանաւոր գետն է Ա-
րիճէ (Էջ), որն որ Տիրոլի մէջ Ռետեան Ալպերուն Որդէս
լեռան մօտերը կը բղխէ, ըստ մեծի մասին վէնետական
երկրին մէջ 48 մղոն տեղ քալելէն ետքը՝ Բոյի բերան-
ներուն հիւսիսային դիէն Ադրիական ծովը կը մտնէ: Իսկ
մնացած ամէն գետերը մեծ չեն ու չեն կրնար մեծնալ
եւ երկայն ընթացք ունենալ, ինչու որ Ապեննինեան լե-
ռանց ձիւղերը Ադրիական ու Միջերկրական ծովերուն մօտ
բլլալով՝ անոնցմէ իջած գետերը երկրի վրայ պտրտելու
երկայն տեղեր չեն գտներ, ուստի կարճ ճամբայ մ'ընելէն
ետքը՝ այն երկու ծովերուն մէկը մտնելու կը պարտաւո-
րին: Աս երկրորդական գետերուն մէջ նշանաւոր են՝ Դա-
լի-Վիշոյ, Բիւվէ ու Պուէնդո, որոնք Ռետեան Ալպերէն
կ'իջնան, Լոմբարտեան - վէնետական երկրին մէջ կը
քալեն ու ադրիական ծովը կը թափին: Արնոյ, որն որ
Ապեննինէն կ'իջնայ, Տոսկանայի երկրին մէջ կ'ընթանայ
ու Տիւռենեան ծովը կը մտնէ. Տէբէրէն (Դեվէրէ), որ Ա-
պեննինէն կու գայ, Էոմմայի երկրին մէջ կը քալէ ու նեբ-
եւ Դեվէրէն գետերը մէջն առնելէն ետքը Տիւռենեան

ծովը կը թափի. Կաբէլէանոյ, որ Հռոմայի երկրին մէջ կը բղկէ, դէպ ի Նէապոլոսոյ երկիրը կ'երթայ ու հոն Կաէ-դայի ծոցը կը մտնէ. Վալդաւանոյ, որ Ապրուսեանց վըայ կը բղկէ, Նէապոլոսոյ երկրին մէջ միայն կ'ընթանայ, որուն եւ գլխաւոր գետն է, ու Կաէդայի ծոցը կը մտնէ: Մէկալ պզտիկ գետերէն յիշատակի արժանի են՝ Տարա, Սեղեա, Դիւլէնոյ (Դիւլէն), Արա, Օլէոյ, Մէնլէոյ (Սարգո), Դրեպոլէա, Դարոյ, Բեպֆարա, Սեպթիա, Բաւարոյ, եւ այլն: —

Խտալիայի մեծ լճերն են՝ Լաչոյ Մաճճէրէ (Լ. Պեր-պանո, Մեթլէճ), որն որ Հելուետիայի, Լոմբարտիայի ու Սարդինիայի սահմաններուն մէջ կ'իյնայ. Գոմոյ ու Ի-լէոյ լճերը՝ Լոմբարտիայի երկրին մէջ. Կարա, նոյնպէս Լոմբարտիայի մէջ, միայն իր հիւսիսային ծայրը կամ եզեր-քը Տիրոլի մէջ կ'իյնայ. ասոր վըայ շոգենաւեր կը քալեն. Բեբոն-ճէոյէ լիճը՝ Հռոմայի երկրին մէջ է ու մինչեւ Տոս-կանայի սահմանին կը հասնի. Պալէնոյէ լիճն ալ Հռոմայի երկրին մէջ է. իսկ Չելանոյ լիճը Նէապոլոսոյ Ապրուսեան գաւառին մէջ կ'իյնայ: Նա եւ Հելուետիայի Լաչանոյ լճին հիւսիսային արեւելեան ծայրը Լոմբարտիայի սահ-մանին վըայ կու գայ: —

Հանքային՝ ծծմբային տաք ու պաղ ու առողջարար ջրեր, ուստի եւ բնական բաղնիքներ Խտալիայի գրեթէ ամէն մասին մէջ կը գտնուին ու կը գործածուին: Վե-նետական երկրին մէջ անուանի են՝ Ռեֆորաոյէ, Գալ-պէերոյէ, Ապանոյէ (Բատուա քաղքին մօտերը) ու Չելեպոյէ ջրերը, — Լոմբարտիայի մէջ՝ Մալլէոյէ, Պարմոյէ (Վարմ) կամ Ս. Մարգինոյէ ու Դրեպֆորէ (Պեր-կամոյի մօտերը) բաղնիքները. — Բիէմոնդի մէջ՝ Վալ-պէերէ, — Սալոյայի մէջ՝ Շանդերէ ու Ս. Ճիօմանէ (Ս. Ժան քալ Մօրէն), — Սարդինիայի մէջ՝ Ագգոնէ, Սար-դինիա կղզւոյն վըայ՝ Սարարոյէ, — Տոսկանայի մէջ՝ Ա-

բեցցցոյի մօտ Գիւնչեանոյն կամ Մանգէթ—Լաւնոյն ջրերը, ու Մանգէ Գաղնիկ (Բիսպոպայի ու Բեշիպայի մօտերը) բաղնիքները, որոնք քանի մը հաստ են ու շատ ազդու ջրեր ունին: Բիզայի բաղնիքներն ալ շատ նշանաւոր են ու յաճախեալ. Լուքսայի երկրին մէջ Պանէի աւանին ու Պանէոյ ալլա Վիլլա եւ Բոնդէ — Սերալէոյ գեղերուն մէջ ըլլող բաղնիքներն անուանի են. Հռոմայի երկրին մէջ Գիւնչեան ջրերը նշանաւոր են:

Հոդ ու Բերք. Օդաքաժիկն ու Օդ:

Իտալիայի գետինը կամ հողը թէպէտ եւ իր այլ եւ այլ մասանց ու հիւսիսային եւ հարաւային կողմերուն նկատմամբ այլ եւ այլ բնական հանգամանք ունի. բայց ըստ մեծի մասին մշակուելու յարմար՝ ու շատ տեղեր մանաւանդ աղէկ ջրարբի կողմերը արտաքոյ կարգի բերրի ու պտղաբեր է. մինչեւ՝ հարաւային մասերուն մէջ խիստ ընտիր ու ազնիւ բերքեր ալ յառաջ կը բերէ: Իր անտառները, որոնք առաւելապէս լեռնային տաք կողմերը կը գտնուին, ուրիշ հասարակ ծառերէն զատ՝ նա եւ բարձր նոճիի, ընտիր դաբնիի, պիստակի (ֆլամբէ), առատ շագանակի ու նուշի ծառերով զարդարուած են: Այն՝ կիտրոն, նարինջ, թուզ, տեղ տեղ նա եւ՝ արմաւ, (որն որ շատ ցանցառ կատարեալ կը հասուննայ,) ու ընտիր ձիթենի, մանաւանդ՝ Տոսկանայի մէջ: Ընդհանրապէս Իտալիայի քանի մը տեղերուն ձէթը՝ ազնուութեան, մաքրութեան ու համին կողմանէ ուրիշ երկիրներու մէջ յառաջ եկածին ամենէն ընտիրներուն կարգը կը դասուի: Թթենին առատ է, որուն համար ալ շերամ (մետաքսի թրթուր) շատ կ'ըլլայ: Շատ տեղ կ'ելէ քթան, գիսոր (հալ), քրքում, մատուտակ (միշն + օփ), ծխախոտ, նա եւ՝ առանձինն Սիկիլիա ու Մալդա կղզիներուն վրայ՝ բամբակ

ու շաքարի եղէգ: Շագանակն այնչափ առատ է՝ որ ստորինն ու աղքատ ժողովրդեան հասարակ հացի տեղ կը ծառայէ: Նոյնպէս եղջիւր (+էլի պո-յն-շո-) Նէապոլոսոյ երկրին մէջ այնպէս առատ է՝ որ հացին պակսութիւնը կը լեցընէ: Բրինձը՝ շատ կողմեր մանաւանդ Բոյ գետին քալած ձորերուն մէջ՝ յառաջ կու գայ, բայց Լոմբարտիայի մէջ շատ առատ է: Արմտիքը մանաւանդ ցորենը, որն որ առաւելապէս վերին Իտալիայի ու Տոսկանայի մէջ առատ է, հազիւ երկրին կարօտութեան բաւական կ'ըլլայ: Ասոր պակսութիւնը կը լեցընէ սիմինտը՝ կամ եգիպտացորենը, որն որ ամէն տեղ առատութեամբ յառաջ կու գայ: — Իսկ խաղողն ու գինին չէ թէ միայն առատ ու ընտիր է, հապա քանի մը՝ ուրիշ տեղեր չգրտնուող՝ խիստ ազնիւ տեսակներ ալ ունի. ինչպէս՝ Նէապոլոսոյ մօտ Աեսուվ լեռան ստորոտները յառաջ եկող՝ Արոսոս + Բրէսքոնի (Lacrimae Christi) նա եւ Յուն-հան գինի (Vino greco) ըսուած՝ շատ ազնիւ գինին, նոյն երկրին՝ Ապուլիա ու Կալաբրիա գաւառներուն արտաքոյ կարգի զօրաւոր ու առատ գինիները. Տոսկանայի մէջ Մոնդէբուլչինոյի հռչակաւոր գինին. Հոմայի երկրին մէջ՝ Մոնդէֆիապոնէի ընտիր գինին. Լոմբարտիայի Պրէշիա գաւառին՝ ինչպէս նա եւ Աենետիկի Աիչէնցա գաւառին մէջ Ալինոյ սանդոյ (սո-բէ գինի) ըսուած անոյշ գինին. Ելպա կղզւոյն շատ համեղ կարմիր (վերման, Ձիւ-վարդեայ) գինին, եւ այլն: — Այրենի ու ընտանի կենդանիներուն մէջ յիշատակի արժանի են՝ երէքուկէս միլիոն արջաւոր, (եզ, կով,) որոնց մէջ շատ մըն ալ գոմէշ կան. Բատուայի մօտերը ու Տոսկանայի մէջ ընտիր ոչխար, նա եւ մանր ուղտ, բազմաթիւ էշ ու ջորի. Նէապոլիս՝ շատ ընտիր տեսակ ձի. եւ այլն: Անդամեաց կարգին մէջ Իտալիայի ամենէն ընտիր ու առատ բերքն է

մետաքսի թրթուրը, որ թէպէտ Սարգինիայի մէջ շատ
կը յաջողի, բայց առանձինն Հռոմայի երկրին Ուրպինոյ
կուսակալութեան ֆոսսոմպրոնէ գեղին մօտերը յառաջ
եկողներէն ելած մետաքսը՝ չէ թէ միայն բոլոր Եւրո-
պայի մէջ՝ հապա բոլոր երկրի վրայ գտնուող մետաքսին
ամենէն ընտիրն է: Միայն Լոմբարտիայի մէջ տարւէ տա-
րի 24,000 կենդինար ու վենետիկի երկրին մէջ 15,000
կենդինար մետաքս կ'ելլէ: — Մեղու ալ առաա
է, ուստի եւ մեղը ու մեղրամոմ առատութեամբ
կը ժողվուի: — Վնասակար մանր կենդանիներ ալ
շատ կան, մանաւանդ քարբ (էնկերէ+ ելլանը), կարիճ,
անհամար մուն (առաւելապէս ծովալիճերու ու ճա-
հիճներու մօտիկ տեղեր), ու տարենտական սարդ (ta-
rentule) ըսուող տեսակ մը խոշոր մամուկ, որ բոլոր Նէ-
ապոլսոյ Ապուլիա ու Կաղաբրիա գաւառներուն մէջ խիստ
շատ կ'ըլլայ: — Վայրենի կամ որսի կենդանիներէն ու-
նի՝ եղջերու, այծեամն, տեսակ մը վայրենի ոչխար՝ Մ-
լն ըսուած. կինճ, նա եւ ոգնի, աղբեան մուկ (բոլ-
լանը), Ալպեանց վրայ արջ ու գայլ: Թռչնոց կարգին
մէջ ամենէն շատ է աղաւնի. նա եւ համեղ սարիկ (ա-
բ-բ-բ-բ-բ-բ) ու արտոյտ (լ-լ-լ-լ-լ-լ): — Ծովու բեր-
քերուն մէջ քանի մը տեսակ ընտիր ու առատ ձուկերէն
զատ, նա եւ բուստ (Ջերճան) Սարգինիայի, Տոսկանայի ու
Սիկիլիայի ծովեղերաց մօտ կը հանուի: —

Հասարակ ու ազնիւ հանքերու կողմանէ Իտալիա
հարուստ չէ: Նէապոլսոյ երկրին մէջ ազնիւ մետաղ-
ներ կը գտնուին, բայց զանոնք գործելու եւ հանելու
այնչափ հոգ չ'իտարուիր: Սարգինիա ու Տոսկանա ունին
քիչ արծաթ: Երկաթ՝ կ'ելլէ գրեթէ միայն Եւրպա
կղզւոյն վրայ (տարին՝ իբր 200,000 կենդինար) ու Լոմ-
բարտիայի մէջ (տարին՝ իբր 260,000 կենդինար): Տեղ

տեղ՝ կապար (տարին՝ իբր 2000 կենդ.), պղինձ, սըն-
դիկ. Հռոմայի երկրին, Տոսկանայի ու Նեապոլոյ մէջ՝
պաղլեղ (շապ), ծծումբ՝ գլխաւորաբար Սիկիլիա կղզւոյն
վրայ ու Հռոմայի երկրին մէջ. առատ աղ. Վենետիկի
երկրին մէջ՝ արուրաքար (calamine = Բէ-Բէ-), ուսկից
անագ կ'ելլէ: Տոսկանայի երկրին մէջ կ'ելլէ տեսակ մը
աղ՝ Պօրաքս (Borax) բառած, որն որ բոլոր Եւրոպայի
մէջ ուրիշ տեղ չի գտնուիր. իսկ Ասիայի մէջ՝ միայն Ճե-
նաստան, Դիպեդ ու քիչ մ'ալ Պարսկաստան կ'ըլլայ:
Այլ գտնուին քանի մը տեսակ ստորին կարգի ազնիւ
քարեր. Սիկիլիա կղզւոյն վրայ՝ սաթ: Ան նա եւ ըն-
տիր քարահանքեր, սպիտակ կուճ (սո-Ֆեր-Ֆերե = al-
bâtre), հանքային ածուխ. Հռոմայի ու Նեապոլոյ
երկրին մէջ ընտիր հողի տեսակ մը՝ Բո-շշ-շաւէ-ն-ն հող
բառած. հրաբուլիներէն յառաջ եկած կրափրփոր
(շաւ-շա) ու շեշաքար ($\frac{1}{2}$ մշա Բաշա): Բայց Իտալիայի
ամենէն ընտիր ու առատ հանքն է ազնիւ մարմարն, որ
թէպէտ իր քանի մը մասերուն մէջ կը գտնուի, բայց ա-
մենէն ազնիւն ու ընտիրը՝ Մօտենայի երկրին Գարրաբա
վիճակին մէջ կ'ելլէ ու ամէն տեղ Գարրաբէ-ն մարմարն
անուամբ հռչակուած է: — —

Իտալիայի օգարաժնին (կէլեմային) կամ բնական ե-
ղանակին նկատմամբ կրնանք բռնել՝ որ իր քանի մը լեռ-
նային կտորները դուրս հանելով՝ Եւրոպայի խիստ բարե-
խառն ու զուարճալի եղանակն ունի: Հարաւային ու ծո-
վեղերեայ տեղերուն վրայ գրեթէ հաստատուն գարուն մը
կը տիրէ. նաեւ հիւսիսային կողմերն ալ ձմեռը կարճ ու
տկար կ'ըլլայ: Իտալիայի եղանակին բարեխառնութեան
ու անուշութեան համար՝ իրեն Լոմբարտեան մասը՝ «Եւ-
րոպայի պարտէզը», իսկ Տոսկանայի երկրին մէջ Փլո-
րենտիայի շրջանակը՝ «անոր Դրախտը», կ'անուանուի: —

Բողոք երկիրն իր օդաբաժնին նկատմամբ չորս գր-
խաւոր մաս կամ նահանգ կը բաժնուի. Ա. Ալեքէ
Իսախան, 46^{1/2} ու 43^{1/2} աստ. լայնութեան տակ, Ա-
պեհնինեան լեռանց հիւսիսային դին, ուր ձմեռը Ալպեան
լեռներէն փչող հիւսիսային հողմերուն պատճառաւ
ցուրտ կ'ըլլայ, ձիւնը շատ հեղ օրերով գետնի վրայ կը
մնայ, Յունուար ու Փետրուար ամիսներուն մէջ երբեմն
սառոյց ալ կ'ըլլայ. Ադրիական ծովէն կազմուած ճահիճ-
ները սառուցով կը ծածկուին, եւ ընտիր պտուղները՝
միայն շատ յարմար տեղեր ազատ օդի մէջ յառաջ կու
գան. բայց թթենին կը յաջողի ու բրինձ ալ յա-
ռաջ կու գայ: Բ. Մէլէն Իսախան, որ Գենուայի մօտերը
43^{1/2} աստիճանէ լայնութեան կը սկսի ու դէպ ի հա-
րաւ մինչեւ 41^{1/2} աստ. լայն. կ'երթայ. ուր բուն ձմեռ
միայն լեռներու վրայ կ'ըլլայ, ձորերու մէջ ձիւն շատ
ցանցառ կը կենայ ու ձիթենի եւ կիտրոն ազատ օդի
մէջ կը յաջողին: Գ. Սալոնիկ Իսախան, որ 41^{1/2} աստի-
ճանէ լայնութեան սկսած մինչեւ 39 աստ. լայն. կ'եր-
թայ. ուր ձիւն խիստ ցանցառ կու գայ եւ երկրի վրայ
չիմնար, անանկ որ ձմեռը՝ աւելի դէպ ի հիւսիս ըլլող
երկիրներուն գարնան կը նմանի. ուր եւ հալուէ եւ ուրիշ
շատ ընտիր բերքեր ազատ օդի մէջ ձմերուան ամիսներն
ալ անմլնաս կը մնան: Դ. Նէապոլսոյ հարաւային մասը
կամ Ծայրը, ու Սիկիլիա եւ Մալդա կղզիները, 39 աստի-
ճանէ մինչեւ 36 աստ. լայնութեան տակ, ուր ջերմաչափին
անդիկը գրեթէ երբեք սառուցի կէտէն կամ զրոյէն (0 —)
վար չիջնար. ուստի եւ կազի կամ հնդիկ թղենի, ար-
մաւենի ու շաքարեղէգ՝ ինչպէս նա եւ բամբակ յառաջ
կու գան: Ամարուան մէջ երկինքը միշտ յստակ ու պայ-
ծառ է. եւ ծովային հովերը սաստիկ տաքը կը բարե-
խառնեն. բայց շատ հեղ երաշտութիւն կամ չորու-

Թիւն կը տիրէ, ու Շէրոփոյ ըսուած հարաւային տապա-
խառն հողմը ամարուան մէջ շատ նեղութիւն կու տայ:
Աս հողմէն աւելի վնասակար են առողջութեան՝ երկրին
քանի մը դիերը՝ մանաւանդ Տոսկանայի ճախճախուտները
(Կալլէօլէ), Հռոմայի երկրին Գամբանէս ըսուած մէկ
մասին մէջ եւ հասարակաբար Միջին ու Ստորին Իտա-
լիայի շատ ծովեզերեայ տեղերը՝ գետնէն վեր ելլող գէշ
օդ (Ֆալաթիս) անունով ծանօթ գոլորշիքը: Ստորին Ի-
տալիայի մէջ եւ Սիկիլիա կղզւոյն վրայ յաճախ երկրա-
շարժերն ու հրաբուլդներուն բորբոքելը շատ վնաս ու
նեղութիւն կը պատճառեն:

Վաճառք . վաճառականութիւն:

Իտալիայի բնակչաց վրայ խօսելէն առաջ հոս իր
վաճառներուն ու վաճառականութեան վրայ խօսելնուս
գլխաւոր պատճառն ան է՝ որ աս վաճառքը գրեթէ մի-
այն երկրին բնական բերքերն են ու վաճառականութիւնն
ալ նոյնպէս միայն աս բերքերով կ'ըլլայ, ուստի եւ նոյն
բերքերը նշանակելէն ետքը նոյներուն գործածութիւնն
ու շահն ալ անընդմիջաբար աւանդելը պատշաճ կ'երեւայ:

Վաճառականութեան նկատմամբ Իտալիայի բնա-
կան բերքերը կրնանք երկու կարգի բաժնել. առջի կարգին
մէջ անոնք են, որոնք հազիւ երկրին բնակչաց կարօտու-
թիւնը լեցընելու բաւական կ'ըլլան, ուստի եւ երկրին
մէջ կը գործածուին, կը ծախուին ու կը սպառին, եւ
չեն կրնար իբրեւ վաճառք գրտի երկիրներ խաւրուիլ: Աս
կարգին կը վերաբերին գլխաւորաբար արմտիքն առ հա-
սարակ, որոնք՝ թէ որ գետինն ամէն տեղ իր բերրիու-
թեան համեմատ խնամքով ու ջանքով մշակուելու ըլլար,
գուցէ բնակչաց կարօտութիւնը լեցընելէն զատ, նա եւ
իբրեւ վաճառք օտար տեղեր կրնային խաւրուիլ: Աս ա-

սանկ չըլլալով՝ Իտալիա իրեն պակսած արմուխքն՝ առաւելապէս ցորենը՝ Եգիպտոսէն Աղեքսանդրիայի վրայով ու Ռուսիայէն Օտեսոսայի վրայով կ'ընդունի։ Աս վաճառքներուն ու անոնց առուտուրին համար Իտալիայի ամէն ծովեզերեայ քաղաքներէն աւելի Տոսկանայի տէրութեան Լիվորնոյ քաղքին ու Սարդինիայի տէրութեան մէջ Գենուայի նաւահանգիստները մեծ գործունէութիւն կը ցուցնեն ու շատ բանուկ են։ Ասոնցմէ ետքը կու գան՝ Նիոայի (Նիցցա), Վիլաֆրանզայի (Սարդինիայի մէջ), Անգոնայի, Զիվիդավէքքիայի (Հռոմայի երկրին մէջ), Նէապոլոյ, Ռէճճիոյի, Սալերնոյի, Կաէգայի, Կալչիբուլիի, Մեսսինայի ու Բալէրմոյի (Նէապոլոյի տէրութեան մէջ) նաւահանգիստները։ Առանձինն Վենետիկոյ ազատ նաւահանգիստը ամէն տեղերու հետ ըլլող վաճառականութեան համար շատ բանուկ ու գործունէաց է։ — Իսկ երկրորդ կարգի մէջ ըլլող բերքերն անոնք են, որոնք չէ թէ միայն իրենց առատութեամբը հապա նա եւ իրենց ազնուութեան ու պատուականութեան պատճառաւ բուն տեղացւոց բաւական ըլլալէն զատ իբրեւ վաճառք ամէն դիաց կը փնտռուին ու ամէն երկիրներ՝ մինչեւ Ամերիկա կը խաւրուին։ Աս կարգի բերքերը շատ են, որոնց մէջ գլխաւորներն են մետաքս, (միայն Լոմբարտիայէն տարին 17,500 կենդինար, իսկ Վենետիկի երկրէն՝ իբր 900 կեն. գործուած մետաքս դուրս կը խաւրուի.) — առատ ձէթ ու բրինձ. ազնիւ պտուղներ՝ ըստ մասին թարմ, ինչպէս՝ կիտրոն, նարինջ, նուռ, եւ այլն, ու ըստ մեծագոյն մասին չորցած, ինչպէս, շագանակ, թուզ, չամիչ, նուշ, Սիկիլիայէն՝ եղջիւր (†էլէ պո-շնո-շո-), եւ այլն, նա եւ առատ շաքարամիրզ (չէլէրլ-օ), որն որ առանձինն Սիկիլիա կղզիէն Ամերիկա կը խաւրուի։ Գարձեալ՝ ազնիւ մարմարին, մանաւանդ Գարրարեան մարմար, գինի, քրք-

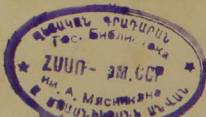
քում, մատուտակ, գխտոր, դաբնի, կանեփ, բամբակ, ընտիր ծծումբ (աւելի՝ Նէապոլայ ու Հռոմայի երկիրնէրէն), աղ, Տոսկանայի երկրէն առանձինն՝ *պօրթուգալ* բուստ, եւ այլն։ Նա եւ շատ ասր կամ բուրդ գուրս կը խաւրուի։ միայն Լոմբարտիայի մէջ ելած ասրին տասը հազար կենդինարը, իսկ Վենետիկի երկրին մէջ ելած տասուերկու հազար կենդինարէն աւելի ասրին մեծ մասն իբրեւ վաճառք ուրիշ երկիրներ կը խաւրուին։ —

Իտալիայի արտաքին վաճառականութիւնը գրեխաւորաբար ծովով՝ ու երկրորդաբար ցամաքով կ'ըլլայ՝ առանձինն Հելլուստիայի, Գաղղիայի, Գերմանիայի եւ ուրիշ քանի մը տէրութիւններու հետ։ իսկ ասոր ներհակ ներքին՝ այսինքն ընդհանուր Իտալիայի այլ եւ այլ տէրութեանց իրարու հետ բրած վաճառականութիւնը գրեխաւորաբար ցամաքով կ'ըլլայ, որուն հիմայ շատ կ'օգնեն երկաթուղիները, առանձինն Լոմբարտիայի, Վենետական երկրին, Սարդինիայի ու Տոսկանայի մէջ, ու երկրորդաբար ծովով։ Վերը յիշեցինք այլ եւ այլ տէրութեանց քանի մը գլխաւոր նաւահանգիստները։ Հոս կը նշանակենք անոնց սեպհական առեւտրական նաւերուն գործունէութիւնն ու իրենց երթեւեկը։ Աս կտորիս մէջ, այսինքն սեպհական նաւերով տարուած ու բերուած վաճառքներուն ու եղած վաճառականութեան մէջ գլխաւոր ու առաջին տեղն ունի Տոսկանայի տէրութեան Լիվորնոյ քաղաքը Միջերկրական ծովուն եզերքը, որուն սքանչելի նաւահանգիստը երկու մաս կը բաժնուի, արտաքին ու ներքին։ Արտաքինը հաստատուն քարաշէն թումբով մը՝ ամէն ալեաց կատաղութեան դէմ կը կենայ ու կը պաշտպանուի։ Հոս կը կենան չէ թէ միայն օտար տէրութեանց յաճախ եկող գացող պատերազմական նաւերը, հապա նա եւ Արեւելքէն եկող վաճառականի նաւերը՝ քառասուն-

24638-64

օրեայ զգուշութեան (գարանին) ժամանակին առջի կէսն անցընելու համար: Ներքինին մէջ կայ մեծ նաւարան՝ կամ նաւ շինելու գործատուն մը, որուն մէջ շատ ընտիր պատերազմական ու վաճառականութեան նաւեր կը շինուին: Հոս կը կենան վաճառականութեան նաւերն ու իրենց վաճառքները կ'ընդունին ու կը հանեն: Աս նաւահանգիստը չէ թէ միայն ազատ ըլլալուն, հապա նա եւ բոլոր Իտալիայի ու Արեւելքի մէջ ըլլող վաճառականութեան ու առեւտրական գործողութեանց միջակէտը սեպուելուն՝ արտաքոյ կարգի բանուկ է, ու շատ մեծ ու ընդարձակ առուտուր, ինչպէս նա եւ Երեւելի գրամական գործողութիւններ կ'ընէ. անանկ որ Երբեմն տարին 100 միլիոն Ֆրանքի վաճառք միայն ներս բերուած է: Նշանաւոր է նա եւ Լիվորնոյէն Արեւելքի հետ՝ գլխաւորաբար Հրէից ձեռքով՝ ըլլող գրավաճառութիւնը, որն որ տարին չորս հինգ միլիոն Ֆրանքի ստակ չըջանի մէջ կը դնէ: Աս նաւահանգիստին, ինչպէս նա եւ Ելպա կղզւոյն նաւահանգիստին մէջ Տոսկանայի տէրութեան վաճառականները 1855ին 172 հատ մեծ ու 761 պզտիկ վաճառականաց նաւեր ունէին: Իսկ ներքին վաճառականութեան համար Երեւելի է Փլորենտինա քաղաքը:

Արտաքին վաճառականութեան համար Լիվորնոյէն ետքը Սարդինիայի տէրութեան Գենուա քաղքին ազատ նաւահանգիստը շատ անուանի է. հոս՝ ինչպէս նա եւ քանի մը ուրիշ նաւահանգիստները՝ դեռ քանի մը տարի առաջ 3153 մեծ ու պզտիկ Սարդինիայի վաճառականաց նաւեր կային. որոնք թէ Արեւելքի ու թէ Իտալիայի եւ օտար երկիրներու վաճառք բերելու եւ բուն երկրին վաճառքը տանելու կը բանէին. անկից ետքն ալ աս թիւը տարւէ տարի աւելցած է: Մօտիկ տարիներուն մէկուն մէջ միայն՝ բոլոր տէրութեան նաւահանգիստներուն մէջ մօտող



աղգային եւ օտարական վաճառականի նաւերուն ու շոգենաւերուն [Թիւր՝ 12,678, իսկ ելլողներուն [Թիւր՝ 13,345 հատ էր: Իսկ մէկ տարւան մէջ դրսէն մտնող վաճառներուն գինը՝ յիսուն միլիոն ֆր. ու դուրս ելլողներուն գինը՝ յիսուն եւ երեք միլիոն ֆրանգի հասաւ. միայն Գենուայի նաւահանգիստը երբեմն տարին 6000 նաւէն աւելի կը մտնէ: Ներքին վաճառականութեան համար գրեթէ խաւոր քաղաքներն են՝ Գուրին, Ալեքսանդրիա, Շանպերի, Սուզա, Նովարա, եւ այլն. որոնց շատը երկաթուղիներով իրարու հետ կապակցած են: Սակայն ամէն հաշիւները կը ցուցնեն որ Սարգինիայի տէրութեան՝ իր խաւրած վաճառքներուն, գլխաւորաբար՝ մետաքսին, մետաքսեղէնին, ձեթին ու բրինձին դէմ ուրիշ տեղերէն ընդունած վաճառքներուն գինը հասարակօրէն քանի մը միլիոն ֆրանգ աւելի է: Ամենէն մեծ առուստուրը արմտիքով ու մետաքսով կ'ըլլայ. 1843ին եկող գացող նաւերուն բոլոր վաճառքին գնոյն, այսինքն 75 միլիոն ֆրանգին կէսը՝ միայն արմտեաց համար էր: Սարգինիայի Արեւելքէն՝ մանաւանդ Եգիպտոսէն առած գլխաւոր վաճառքները՝ արմտիք ու բամբակ են: Ետքի տարիները առանձինն Սարգինիա կղզւոյն ցորենի, առջաւի, ոշխարի ու ձեթի առուստուրը ճեղայիթի հետ շատ յառաջադիմութիւն ըրաւ:

Բարմայի ու Մոտենայի տէրութեանց վաճառականութիւնը այնպիսի վիճակի մէջ է՝ որ ներսէն դուրս խաւրած վաճառքներուն գնոյն հետ դրսէն ներս մտածներուն արժէքը գրեթէ հաւասար կու գայ:

Առմայի տէրութեան մէջ վաճառականութիւնը երկրին բերքերն ու նպատաւոր հանգամանքը՝ մանաւանդ երկու (Միջերկրական ու Ագրիական) ծովերու մէջ ըլլալը նկատելով, կրնայ ըսուիլ՝ որ այնչափ ծաղ-

կեալ վիճակի մէջ չէ. հասարակօրէն ներս բերուած վաճառքներուն գինը դուրս տարուածներուն գնէն աւելի է. օրինակի աղագաւ, տարի մը՝ յիսուն միլիոն ֆրանգի արժէքով վաճառք ներս մտած է, ու նոյն տարին քառասունուվեց ու կէս միլիոն ֆրանգի արժէքով վաճառք դուրս խաւրուած է. միայն տարւոյ մը մէջ (1852) բացառութիւն մը կը տեսնուի, որովհետեւ ան տարին դուրս ելած վաճառքը՝ ներս մտածէն $1\frac{1}{4}$ միլիոն ֆրանգ աւելի էր: Իր գլխաւոր նաւահանգիստները վաճառակահայ նաւերուն համար՝ Անգոնա ու Չիլիգավէքքիա են. որոնց մէջ տարին 2300 նաւէն աւելի կը մտնեն կ'ելլեն. հասարակօրէն ասոնց եւ ուրիշ ամէն նաւահանգիստներուն մէջ մէկտեղ տարին եօթը հազար նաւէն աւելի կը մտնեն. որոնց մէջէն միայն իբր հազար հատը բուն տէրութեան հպատակ ըլլող վաճառականաց է: Գուրս խաւրուած գլխաւոր վաճառքներն են՝ արմօիք (դէպ ի Խտալիայի ուրիշ երկիրները), տակառի տախտակ, բուրդ, ծծումբ, եւ այլն: Ներքին վաճառականութեան համար գլխաւոր քաղաքներն են Պոլոնեա ու Սինիակիա:

Նէապոլիոյ տէրութեան վաճառականութեան հանգամանքը շատ աղէկ վիճակի մէջ չէ. գլխաւորաբար՝ իր առտունն ըստ մասին օտարականաց՝ Անգլիացւոց, Գաղղիացւոց եւ ուրիշ ազգաց ձեռքով ըլլալուն. որով եւ թէպէտ դուրս խաւրուած վաճառքներուն գինը ներս մտածներուն արժէքէն (երբեմն 7—8 միլիոն ֆրանգ) աւելի կ'ըլլայ, բայց աս շահն աւելի օտարականները կ'ընեն քան թէ բուն երկրին բնակիչքը: Գուրս խաւրուած վաճառքները՝ որ են երկրի բերքերը՝ առաւելապէս Սիկիլիա կղզիէն ելածները՝ շատ տեսակ են, որոնք ծովով ու ցամաքով ամէն երկիրներ մինչեւ Ամերիկա կը խաւրուին: Քանի մը տարի առաջ բուն տէրութեան վաճառականաց

նաւերը յիշ էին. բայց տարւէ տարի աւելնալով՝ հիմայ տասը հազարի կը հասնին : Իր գլխաւոր նաւահանգիստները վաճառականաց նաւերու համար են՝ (վերը յիշուածներէն զատ) Պարի, Գարանդոյ, Պարլէզդա, Ակոսդա, Գադանիա, Ճիրճէնդի, Գրաբանի, եւ այլն : Իսկ ներքին վաճառականութիւնը՝ Նէապոլոյ ցամաքին ու Սիկիլիա կղզւոյն հետ շոգենաւերով կ'ըլլայ, եւ երկրին մէջ գըլխաւոր առուտուրի քողաքներն են՝ Նէապոլիս, Փօճճիա, Ալգամուրա, Լէքքէ, Աւելլինոյ, Գամբոյ Պասսոյ եւ այլն : Սալերնոյի ու Փօճճիայի տօնավաճառները շատ յաճախած են, ու ներքին առուտուրին մեծ օգուտ եւ յառաջագիմութիւն կու տան :

Հին ու նոր թաժսնոսմ :

Հռոմայեցիք բոլոր Իտալիա՝ իր հիմակուան տարածութեամբը (կղզիները դուրս թող տալով, ինչպէս վարը պիտ'որ դրենք,) կը բաժնէին՝ Ա. Այսրալպետն (Ալպեան լեռանց ասդիի կամ հարաւային կողման) Գաղղիա, (հիմայ՝ վերին Իտալիա). Բ. Բոսն իտալիա (հիմայ՝ Մէջին Իտալիա) ու Գ. Սիւս Բոսնիստան (հիմայ՝ Սարդէն Իտալիա) :

Այսուպէս Գաղղիայէ մէջ իրենց ատենները կը բովանդակէին ա. Լիգուրի (հիմակուան Գենուայի գըքսութեան երկիրը). Խ. բոլոր Պադուս (Բոյ) գետին դաշտավայրը կամ ձորը, այսինքն նոյն գետին հիւսիսային դին, որ եւ կ'ըսուէր Անդրպադուսեան (Պադուսի անդիի կողման) Գաղղիա (հիմայ՝ Լոմբարտիայի երկիրը), նոյն գետին հարաւային դին ըլլող երկիրը, որ կ'ըսուէր Այսրպադուսեան (Պադուսի ասդիի կողման) Գաղղիա (հիմայ՝ Բարմայի ու Մոտենայի երկիրներն ու Հռոմայի տէրութեան հիւսիսային մասը) ու գ. վենետուցաց երկրը (հիմայ՝ վենետուց ցամաք երկիրը) : Հռոմայեցւոյ Իտալիայի աս մասին

(Այսօր) Գաղղիա անուն տալուն պատճառը՝ չէ թէ միայն բուն Գաղղիայէն Ալպեան լեռներով միայն բաժնուած ու իբր անոր մէկ կտորը սեպուիլն էր, հապա նա եւ ան որ աս մասին շատ կողմերը գրաւած ու բռնած էին Կելտք, այսինքն հին Գաղղիացւոց այլ եւ այլ ցեղերը, Ինսուբրացիք, Տաւրինացիք, Սաղաստացիք (Ալպեանց լեռնաբնակ ժողովուրդը), Բորացիք, Լինգոնացիք, Սենոնացիք, եւ այլն, որոնց եւ հին քաղաքներն էին աս մասին մէջ՝ Մեդիոլանոն (Միլան), Բրիքսիա, Մանտուա, Պարմա, Մուտինա, Բոնոնիա (Պոլոնեա), Սենոգադիա, եւ այլն:

Իսոն Իրալայի արեւմտեան մասին մէջ էին III. Երբոս-բէ (հիմակուան Տոսկանայի մեծ դքսութեան երկիրը), Ք. Լաթին *, որուն մէջ կ'իյնար Հռոմ քաղաքն իր սահմաններովը. գ. Կամպանիա (հիմայ՝ Դեբբո Կամպոյ), որուն երկիրն աշխարհքիս խիստ գեղեցիկ ու

* Լատինի երկիրը, զորն որ Հռոմայեցիք Հին ու Նոր Լատինի բաժնած էին, քանի մը պզտիկ լեռներով միայն ընդհատած ընդարձակ դաշտ մըն էր, որուն գլխաւոր մասը Դալ Կամ Լաթինի (Ager romanus—Campagna di Roma) կ'ըսուէր: Հինը Տիբերիս գետէն մինչեւ Կիբլէի (Չիբլէլլոյ) հրուանդանը Դերրաշինայի մօտ կ'երթար, ուր կ'իյնան (հինդ մշոն երկայն ու իբր երկու մշոն լայն) Պալուդինեան ճակնէրը. (Paludi Pontine): Իսկ նորը՝ մինչեւ Լիբիա (Կարիլիանոյ) գետը գէպ ի հարաւ կ'երթար, որով եւ բոլոր Լատին Տիբերիս ու Անիոյ (Դեվերոնէ) գետերուն, Աղգիգոս լեռնային անտառին ու Տիւռնէան ծովուն մէջտեղը կ'իյնար: Հոս Աղգիտոս պզտիկ լեռան ստորոտն էին անուանի Աղբանեան ու Նեմորեան ծովալճերը, որոնց մէջտեղն էր՝ Քրիստոսէ 1163 տարի յառաջ շինուած Աղբաղոնգա (Ալպա Լոնկա) հին գլխաւոր քաղաքը, (ուր է հիմայ Ալպանոյ քաղաքը Հռոմայէն երբ մշոն հեռու), իսկ միւս երեւելի հին քաղաքները, բաց ի եօթը բլուրներով լցույ շինուած Հռոմ քաղքէն, էին՝ Տիբուր (Դիպոլի) Հռոմայեցւոց ամենէն սիրական գեղադնացութեան տեղը. Պրենեստրէ, Տուսկուլոն (Ֆրասկադի), Ոստիա, Վեզիտրէ (Վէլլեգրի), Տարրակինա (Դերրաշինա), Երպինոն (Կիկերոնին ծննդեան քաղաքը), Լաւրեոն (Լորէզզոյ), եւ այլն: Աս երկրին մէջ կը բնակէին՝ Հռոմայեցւոց պատմութեան մէջ յաճախ յիշուած՝ քանի մը հին ցեղեր, Եկուացիք, Հեռնիկացիք, Ուուտուզացիք, Աոդակացիք, եւ այլն:

զուարճալի կողմերուն մէկն է, ու իր պտղաբերութեանը համար նոյն իսկ Իտալիայի շտեմարանն ու պտղանոցը կրնայ սեպուիլ. ընտիր գինի բերող լեռներով զարդարուած, ուր կ'իյնայ նա եւ Վէսուվ հրաբուլիս լեռը: Իր գլխաւոր քաղաքն էր Սալերնոյ. իսկ միւս երեւելի քաղաքներն էին՝ Նէապոլիս (Պարթենուպէ), Նոլա, Կապուա, եւ այլն: Հոս էին նա եւ Հերկուլանոն ու Պոմպէիք (Հերքուլանում, Բոմբէի) քաղաքները, որոնք (79 Ք. Ե.) Վէսուվ լեռան յանկարծ բորբոքելովն՝ անոր մոխրոյն տակ ծածկուեցան, ու հիմակ իրենց մնացորդները գետնի տակէն ամբողջ ու անարատ կը հանուին: — Իսկ արեւելեան մասին մէջ էին, յ. Ումբրէ, որուն մէջ կ'իյնան հիմակուան Ռիմինի ու Սինիկալիա քաղաքները, և. Պէլլէնէն (Բիլլէնոմ), որուն մէջն է Անգոնա, ու զ. Սաֆինէն (Սաֆինէնոմ), որուն գլխաւոր քաղաքն էր Բենեւենտոն (Պենեւենգ), ուր կ'իյնան Ապրուսեան լեռները, նա եւ Հռոմայի երկրին Ռիէդի եւ ուրիշ քանի մը քաղաքները:

Իսկ Մեծ Յոնաոսոմէ (Ստորին Իտալիայի) մէջ էին՝ ա. Լոմբարդի, որուն մէջ կ'իյնային Սիպարիս ու Հերակլէա քաղաքները, յ. Բրոտտիոն (հիմայ՝ Անդրէ Կալապրի), ուր էին Հոեգիոն, Գոնսենտիս, Կրոտոն, եւ այլն, քաղաքները. զ. Ապուլիա ու յ. Կալապրիա (հիմայ՝ Անդրէ Կալապրի). առ ետքինին մէջն էին՝ Յունաց գաղթականութեան անուանի քաղաքը Տարենտոն, ինչպէս նա եւ Բրունտուզիոն (Պրինտիզի) ու Գազիպուլիս (Կալապրի): — —

Հռոմայեցւոց ատեններէն ետքը Իտալիայի 180 մղոն երկայնութեամբ երկիրը՝ ինչպէս վերը նշանակեցինք՝ իր դրիցը համաձայն երեք մաս կը բաժնուէր. այսինքն՝ Ա. վերին Իտալիա, Բ. Միջին Իտալիա ու Գ. Ստորին (Ներքին) Իտալիա: — Վերին Իտալիայի մէջ են հի-

մայ՝ 1. Սարգինեայի տէրութեան, 2. Լոմբարտեան - Վե-
նետական թագաւորութեան, 3. Բարմայի եւ 4. Մո-
տենայի դքսութիւններուն երկիրները: Միջին Իտալիայի
մէջ են՝ 1. Տոսկանայի մեծ դքսութեան, 2. Հռոմայի
տէրութեան ու 3. Ս. Մարինոյ պզտիկ հասարակապե-
տութեան երկիրները: Աս մասին կը վերաբերի Գորսիգա
կղզին, որն որ Գաղղիայի իշխանութեան տակ է: Իսկ ստո-
րին Իտալիայի մէջ է՝ Նեապոլոյ կամ երկու Սիկիլիայի
(ցամաքին ու կղզւոյն) թագաւորութեան երկիրը: Աս
մասին մէջ կ'իյնայ Սարգինիայի տէրութեան տակ
ըլլող Սարգինիա կղզին: Նոյնպէս աս մասին կը վե-
րաբերի նա եւ Մալդա կղզին, որն որ Անգղիացւոյ իշ-
խանութեան տակն է:

Բայտ այսմ տեսութեան մինչեւ հիմակ Եւրոպայի
տէրութեանց մէջ առ հասարակ ընկալեալ կարգաց հա-
մաձայն, (հիմակուան դեռ տիրող ու շարունակող շփո-
թութեանց ու յեղափոխութեանց միտ չդնելով, որոնց
կատարածն ու վերջնական եւքը դեռ անորոշ է.) բոլոր
Վերին, Միջին ու Ստորին Իտալիա՝ հետեւեալ տէրու-
թեանց տակ այսպէս կը բաժնուի.

Ա. Մարդինիայի թագաւորութիւնը՝ Լոմբարտիայի
գլխաւոր մէկ մասովը:

Բ. Լոմբարտեան - վենետական թագաւորութիւնը
Աւստրիայի կայսեր իշխանութեան տակ, որ է Լոմբար-
տիայի հիւսիսային - արեւելեան մէկ մասը ու Վենետիկի
ցամաքն ու կղզիները:

Գ. Բարմայի դքսութիւնը:

Դ. Սրտենայի դքսութիւնը:

Ե. Տոսկանայի մեծ դքսութիւնը:

Զ. Հռոմայի Քախանայապետին տէրութեան եր-
կիրը:

Է. Ս. Մարիւնոս հասարակապետութիւնը:

Ը. Նեապոլսոյ, կամ Երկոս Սիկիլիայի թագաւորութիւնը:

‘Նորերս’ Մալոյայի երկիրն ու Նիսս (Նիցցա) քաղաքը՝ Սարգինիայի տէրութենէ Գաղղիայի կայսրութեան անցաւ:

Իտալիայի կղզիները:

Հռոմայեցիք իրենց ատենը Իտալական կղզիները, Սիկիլիա, Մարդինիա, Գորսիգա, Ելպա, Մալդա եւ ուրիշ քանի մը պզտիկները, Իտալիայի մէջ չէին համարիր. հապա իբրեւ անկից դուրս ըլլող նահանգներու մասեր կը սեպէին: Սակայն իրենց դիրքն ու բնական հանգամանքը զանոնք Իտալիայի հետ կապակցած ըլլալով, բնակիչքն ալ Իտալական ցամաքին բնակչացը հետ յեղակից ու ազգակից գտնուելով, պէտք է որ Իտալիայի մասերը սեպուին. ինչպէս հիմակ առ հասարակ կը սեպուին:

Արդ՝ աս կղզիներուն մէջ ամենէն մեծը՝ Սիկիլիա (ըստ հին անուանն՝ Սիկուլիա), որն որ ցամաք երկրէն Մեսսինայի նեղ կիրճովը կը բաժնուի, իր անունն առած է՝ շատ հին ատեններ Իտալիայէն հոս գաղթող Սիկուլացիներէն կամ Սիկանացիներէն: Ասկից ի զատ կ’ըսուի նա եւ Տրինակրի (երեքծագեան), երեք սուր ծայրով ձեւ մ’ունենալուն համար, որ են իրեն երեք հրուանդանները, պոսինքն՝ հիւսիսային արեւելեան դին Բելլորոն (Գլուխ Փարոսի), հարաւային դին Բաբինոն (Գլուխ Բասսարոյ) եւ արեւմտեան դին՝ Լիլիբէոն (Գլուխ Պոերա), որուն հետ է նա եւ Գրեպանոս (Գլուխ Գրաբանի): — Բոլոր կղզւոյն տարածութիւնը 498 քառակուսի մղոն է. երկայնութիւնը 40 մղոն ու լայնութիւնը 26 մղոն: Իր

մէջէն՝ իբր հարաւային (Նէապոլեան) Ապեննինեանց շա-
րունակութիւնը՝ գլխաւոր լերանց կարգ մը Արեւելքէն
դէպ Արեւմուտք կը քալէ, ըստ հնոց՝ Հերէեան կամ Յու-
նոնէան լէրէն, ըսուած, որն որ Գրեպանոս հրումանդանին
մօտերը 2170 ոտք բարձր երիւքս (Մ. Ճուլիանոյ) լեռան
հետ կը միանայ: Աղզւոյն արեւելեան ծովեզերաց մօտերը
Ատտանիա քաղքէն քիչ մը վերով՝ մինակուկ կը բարձրանայ
10,800 ոտք բարձրութեամբ, հին ատեններէն իր զար-
հուրելի բոբոբմունքներովը հռչակուած հրաբուղի լեռը
Եփեսոս (Մ. Ճէդէլլէ), որուն ստորոտին բոլորտիքը 20
մղոն է, ու թէպէտ եւ հրափրփուրի (լավա) հեղեղներու
անթիւ հետքեր ունի, սակայն արտաքոյ կարգի պտղա-
բեր՝ ու բազմաթիւ գեղերով ծածկուած է:

Աղզւոյն ծովափանց վրայ շատ հին ատեններէ
սկսած Փիւնիկեցի դաղթականութեանց քաղաքներ կը
գտնուէին, ինչպէս հիւսիսային արեւմտեան դին Վանոր-
մոս (Բալբերմոյ), արեւմտեան դին՝ Լիլիբէոն հրուման-
դանին վրայ՝ Լիլիբէոն (Մարսալա) քաղաքը, ասոր հիւ-
սիսային դին՝ Գրեպանոս (Դրաբանի): Ետքէն՝ Քրիստոսէ
առաջ՝ 750 ու 640 տարիներուն մէջ՝ յունական դաղ-
թականք նոյն տեղերը նուաճեցին առին ու առջի բնա-
կիչները երկրին ներսերը քշեցին: Ատոնցմէ ետքը տի-
րեցին Վարքեդոնացիք, զորոնք Հռոմայեցիք (212. Ք. Ա.)
հոսկից վռնտեցին: Արեւմտեան Հռոմէական պետու-
թեան կործանելէն ետքը կղզին նախ արեւելեան Գլթաց,
ետքէն Բիւզանդեան կայսերաց ձեռքն անցաւ: Յամի
842ին Արաբացիք տիրեցին, որոնցմէ առին զանիկայ Նոր-
մանք յամի 1061ին, անկից ետքն ալ Սիկիլիա Նէապոլոյ
տէրութեան բախտին հետ հասարակ բախտ ունեցաւ:
Հոստեղաց հին յունական քաղաքներուն մէջ աւելի ա-
նուանի Ըլլոզներն էին՝ Սիրակուզա, Գեղա (Դէրրա Նուռ-

վա=Նոր երկիր), Ագրիգենտոն (յն. Ագրակաս, իտ. Ճիրճենդի), Սեզինոս, Կատանիա (Գադանիա), Մեսսա-
նա (Մեսսինա), Սեզեստա ու Իմերա:

Սիկիլիայի հիւսիսային դին կ'իյնան՝ իրենց վուլ-
կանեան կաղմութեան պատճառաւ հին ատեններէն ի
վեր հռչակուած՝ Եռլէան հիմայ Լէպոլէան (13) կղզեաց
խումբը ու արեւմտեան դին՝ Եֆոլէան կղզիները: Նէա-
պոլսոյ ծովածոցին բերանն են պզտիկ կղզիները՝ Բրուլթո-
ն, Իլլա կամ Իռլա (ըստ հնոց Ենարլա), որ ունի հանքային
առողջարար ջրեր. Նէլլթո, որ աղուոր պարտէզ մը կը
նմանի, ու Կոդրէա (հիմայ՝ Գաբրէ), ուր Տիբերիոս կայսրը
իր աերութեան վերջի եօթը տարիները ամէն տեսակ
զեղխութեամբ ու անառակութեամբ անցուց: —

Իսկ Մարդու (Մեզիտէ), Կոցոյ (Գաւզոս), Գոֆնոյ ու
(անբնակ) Գոֆնոպոպոյ կղզեաց խումբը Սիկիլիա կղզւոյն
հարաւային-արեւմտեան ու Ափրիկէի հիւսիսային ծովե-
զերաց մէջ կ'իյնայ, ու Սիկիլիայի հիւսիսային ծայրէն մի-
այն 12 մղոն հեռու է: Ամէնը մէկտեղ 10 քառակուսի
մղոն երկիր ունին, ըստ մեծի մասին կրային ժայռերէ
կաղմուած. միայն Մալդայի ու Կոցոյի գետինը բարեբեր
հողով ծածկած է: Զուրը շատ նուազ է. գետեր չկան.
անձրեւ ալ ցանցառ կու գայ. սառոյց ամենեւին չ'ըլլար:
Եղանակը շատ բարեխառն ու զուարճալի է. ամառուան
տաքն ալ ծովային հողմերով կը բարեխառնի: — Մալթո,
որուն սկզբնական անունը Իպլէրէա էր, ու ետքէն Յունաց-
մէ Մէլլթաբէ ըսուեցաւ, իսկ Արաբացիք Մալթա անուանե-
ցին, ի սկզբան անդ Փէակեցւոց ձեռքն էր, ետքէն Փիւ-
նիկեցիք եկան զանոնք հոսկից վռնտեցին. բայց իրենք
ալ քիչ ատենէ ետքը Յունաց դաղթականներէն վռն-
տուեցան: Յունաց ձեռքէն Կարքեդոնացիք առին,
ասոնցմէ ալ Հռոմայեցիք. մինչեւ յամի 818ին Սարա-

կինոսք կամ Արաբացիք եկան կղզւոյն տիրեցին: Իբր հա-
րիւր տարի ետքը (1090) սիկիլիացի Նորմանները անոնց-
մէ առին. անկից ետեւ ալ բոլոր աս կղզեաց խումբը Սի-
կիլիացւոց կամ Նէապոլսոյ տէրութեան իշխողներուն
ձեռքը մնաց: Կարօլոս Ե. կայսրը յամի 1530ին Մալդա
կղզին Հռոդոսէն հալածուած ԅովհաննիսեան ապետ-
ներուն պարգեւեց, որոնք եւ Մալդալէան ասպէր+ ա-
նուանեցան: Քանի մը փոփոխութիւններէն ետքը յամի
1800ին Անգղիացիք տիրեցին, ու մինչեւ հիմայ իրենց
ձեռքն է: —

Սարդինիա կղզին Ստորին Իտալիայի արեւմտեան
կողման դիմացը՝ 430. քառ. մղոն երկիր ունի, ուր հիւ-
սիսէն դէպ ի հարաւ լեռանց կարգ մը կ'ընթանայ: Գե-
տինը բերրի, բայց օդը վատառողջ է*: Իր բիրտ բնա-
կիւնքը՝ Լիբիացի գաղթականներու հետ խառնուելով՝
Սարդք կամ Սարդոնիացի անուամբ ծանուցուած ժողո-
վուրդն էին, որոնց վրան աւելցան ետքէն՝ Կարքեդոնա-
ցւոց հոս տիրած ատենը՝ նա եւ Իբերացիք: Երկրին մէ-
ջերն ըլլող լեռնաբնակները ոչ Կարքեդոնացիք եւ ոչ
Հռոմայեցիք՝ (238 Բ. Ա.) հոս տիրելէն ետեւ՝ կրցան
նուաճել: Քրիստոսէ ետքը յամի 720ին Արաբացիք
բոլոր կղզւոյն տիրեցին, որոնց ձեռքէն առին զանիկայ
Բիզացիք 1050ին. ասոնցմէ անցաւ Սպանիացւոց, ետքը
Աւստրիայի տէրութեան, ուսկից փոփոխութեամբ մը
Սարդինիայի տէրութիւնն առաւ:

* Կղզւոյն ծովեզերքը ընդարձակ ծահիճներ կան, որոնց արտա-
շնչութիւնը փոսնագաւոր ջերմեր կը պատճառէ: Անոր համար
Հռոմայեցիք աս տեղս անանի անարգ կը սեպէին՝ որ միայն մեծ
յանցաւորները հոս կ'արքայէին: Բայց ան ատեններն ալ իր
զեանին բերրիութեանն ու արմտեաց առատութեանը հա-
մար ցորենի շտեմարան մը կը սեպուէր: Հիմակ ալ նոյն բեր-
րիութիւնն ունի, բայց աղէկ մշակուած չէ. նա եւ իր ընդար-
ձակ անտառները շատ օգուտ չեն ըներ, որովհետեւ անոնցմէ
կտրուած փայտերը ծովն իջեցունելու յարմար ծամբաներ
չկան: Իր գլխաւոր բերքն է Մա-ֆլան ըստեւած վայրի ոչխարը:

Սարգինիա կղզւոյն մօտ է Գալուբո կամ Պոլսի պզտիկ կղզին, որուն վրայ շատ վայրի այծ կը գտնուի՝ արտաքոյ կարգի մեծութեամբ ու համեղ մտով։ — Հիւսիսային ծայրին մօտ է Մադագասկար 12 հատ կղզեաց խումբը, որոնց գլխաւորն է Մադագասկար, ու իր վայրի այծերուն բազմութեան համար երեւելի ըլլող Գաբերէ կղզին։ Ասոնց բնակիչքը շատ վարպետ են նաւաւարութեան մէջ։ Սարգինիայի տէրութեան կը վերաբերի նաեւ Գաբերայ կղզին, որն որ Գորսիկայի հիւսիսային ծայրին արեւելեան դին ու Լիվորնոյէն ինը մղոն հեռու է, ուր շատ վայրի այծեր կան։ —

Նշանակելու արժանի է նաեւ պզտիկ կղզին Ելլա (Իլա, Ելա), Գորսիկա կղզւոյն ու Իտալիայի ցամաքին մէջ՝ Տոսկանայի իշխանութեան տակ, որուն վրայ Նաբոլէոն Ա. կայսրը (1814. Մայ. 4 — 1815. Փետր. 26.) իբրեւ կղզւոյն անկախ իշխողը բնակեցաւ։ Գլխաւոր քաղաքն է՝ Բորդոյ Ֆերբայոյ։ — Տոսկանայի տակ են նաեւ աս կղզիները. Բիանդա, որն որ շատ անուշ օդ ու բերրի գետին ունի. ձիթենին առատ է։ Հոս քշեց Ազոստոս կայսրն իր թուր Ագրիպպա Պոստոմոնոսը, զորն որ ետքը Տիբերիոս կայսրը հոս սպաննել տուաւ։ Մանդի Բրիտոյ կղզին միայն ձկնորս բնակիչներ ունի. Ճաննոպի ու Ճիլի կղզիներն ընտիր մարմարիոն ունին։ —

Դորսիկա (Գիբոս, Գորս), Սիկիլիայէն ու Սարգինիայէն ետքը Իտալիային ամենէն մեծ կղզին, որն որ միայն Ս. Վնչէֆֆֆֆֆէն նեղուցով Սարգինիա կղզւոյն հիւսիսային ծայրէն բաժնուած է, ունի 178. քառ. մղ. ընդարձակութեամբ երկիր. երկայնութիւնը 25 մղ. ու լայնութիւնը 11 մղ. է։ Իր բերքերուն մէջ նշանաւոր է շոճ կամ սարոյ ծառին մէկ տեսակը՝ Բալէրֆէր (Pinus altissima) ըսուած, որն որ բոլոր Եւրոպայի հողին վրայ բուսող

ծառերուն մէջ ամենէն բարձրն է: Իր մարմարիոնն ու երկաթի հանքն ալ առատ է. ունի նա եւ վայրի ոչխար (հոֆլան): Աստեղաց սկզբնական բնակիչքն էին Իբերացիք, Լիգուրացիք, Տիւռենացիք ու Փոկէացիք, ետքէն Վարբեդոնացիք տիրեցին ու գաղթականներ դրին: Հռոմայեցիք (238—230 Ք. Ա.) զանիկայ իրենց իշխանութեան տակ առին: Բայց զկղզեցիները կամ Գորսիկացիներն իրենց բիրտ բարուցը համար շատ կ'արհամարհէին, ուստի եւ իրենց մէջ Գորսիկա աքսորուիլը խիստ մեծ պատիժ կը սեպուէր: Արեւմտեան հռոմէական տէրութեան վերջանալէն ետքը՝ կղզւոյն վրայ իրարու ետեւէ տիրեցին՝ Վանդալք, Գութք, Լոմբարտացիք, Բիզանդեանք ու Արաբացիք: Աս ետքիներուն ձեռքէն առին զանիկայ Գենուացիք յամի 806ին: Մետասաներորդ դարուն մէջ Բիզացիք տիրեցին. բայց 1284էն ետքը Գենուացիք նորէն առին: Ետքէն բուն կղզեցիք ապրստամբելով՝ 1735ին իրենց զատ թագաւոր դրին. բայց Գենուացիք զանիկայ հանդիստ չթողուցին, եւ շատ շփոթութիւններէն ետքն իրենք ալ չկրնալով Գորսիկացւոց հետ հաշտութիւն բնել ու խաղաղութեամբ տիրել՝ բոլոր կղզին 1768ին Գաղղիացւոց տուին, որոնք մինչեւ հիմայ հոս կը տիրեն: Ետքի ժամանակները Գորսիկա նշանաւոր եղաւ Նաբոլէոն Ա. կայսեր հայրենիքն ըլլալուն, որն որ յամի 1689ին աստեղաց գլխաւոր քաղաքը Այաչչիոյ (Աթեչչիո֊) ծնաւ: —

Իտալիայի կղզիներուն կարգը պէտք է դնել Վենետիկ, որն որ Ադրիական Զովալճերուն (Laguni) մէջ 136 հատ պզտիկ կղզիներէն 450 կամուրջներով միացած է, որոնց մէջէն 134 հատ ջրմուղներ կամ ջրանցքներ կ'անցնին: Աս ծովալճերուն կազմութիւնը հետեւեալ կերպով եղած է: Ադրիական ծովն իր արեւմտեան եզերաց կողմը՝

սաստիկ հոսանքներու կամ յորձանքներու, տիրող հողմերու եւ ուրիշ տեղական հանգամանաց զօրութեամբ հարիւրաւոր տարիներու մէջ արտաքոյ կարգի առատութեամբ տիղմի զանգուածներ գիզած ու ասանկով անշափ ընդարձակութեամբ ճահիճմը կազմած է ի վերայ այս ամենայնի ասլայնածաւալ ճահիճին մէջէն քանի մը գետեր (Սիլէ, Պրէնգա,) բռնութեամբ իրենց ճամբայ բացած կը քալեն ու ծովը կը թափին: Իսկ մարդկային հնարագիւտ ճարտարութիւնը միջոցներ գտած է աս ահագին ճահիճը՝ գետերէն կազմուած ու արհեստով յօրինուած ջրմուղներով այլ եւ այլ մասերու բաժնել ու անանկով բազմաթիւ իջլէնէր կազմել, եւ ահա աս ծովալճերն (Laguni) են, որոնց մէջն ու վրան համբաւաւոր վէնէրիէլ կը կենայ ու կը տիրէ: Աս ծովալճերուն սահմաններն են ծովու կողմանէ խել մը աւազէ կոյտերու կամ կղզիներու շարք, որոնք սեպհական անուամբ Լիորի (ափունք) կ'ըսուին: Աս աւազի կղզիներուն հետ միացած՝ գրեթէ կէս մղոն երկայնութեամբ՝ քարաշէն թումբ (Murazzi) մը ծովին ցամաքը սաստիկութեամբ զարնուիլն ու կոխելը կ'արգելու: Աս ըսածներնէս կ'իմացուի՝ որ վենետիկ ի բնութենէ կազմուած կղզի մը չէ, հապա արհեստով յօրինուած կամ արհեստաւոր իջլէ մը: — Իր բոլորաբընդոյն ծովալճին մէջ ըլլող միւս պզտիկ կղզեաց նշանաւորներն են՝ Ս. Ղալար, 150 տարիէ ի վեր՝ Մեծին Միսիթարայ հաստատած Միսիթարեանց վանքովն անուանի. Ս. Սեր-ուլոյ, մեծ հիւանդանոցով մը. Դորչէլլոյ, որուն եպիսկոպոսարանն աս կղզիներուն վրայ եղած եպիսկոպոսարանաց մէջ ամենէն առջինն էր. բայց հիմայ միայն քանի մը աղքատ բնակիչք ունի. Ս. Քրիստոֆոր, ուր է վենետիկի գերեզմաննոցը. Բովէլեա, ուր է նոր արգելանոցը ժանտախտի համար (լաշ-բէլ). Քիոճէա կամ Քիոյ-

յո, որն որ քարաշէն կամուրջով մը Պրահայէն կղզւոյն
հետ միացած է. Պրահայ, Մրահայ, եւ այլն: Գար-
ձեալ՝ վերը յիշուած աւազէ կղզիներուն երեւելիներն
են՝ Մալմադայ, Սոթոմարին, Բելլե-տրին, եւ այլն:

Հիմ ու Նոր Բնակիչք:

Ա. Հին Բնակիչք:

Մինչեւ հիմակ ամէն հնախօսք ու պատմիչք ի-
րենց երկայն ու զգուշաւոր քննութիւններովը չեն կրցեր
որոշակի գտնել ու հաստատել՝ թէ Իտալիայի բուն
առաջին կամ սկզբնական ու ամենէն հին ժողո-
վուրդը որն էր եւ աս ժողովուրդը երկրին որ կողմը կը
բնակէր: Ար յիշուին այս Աբօրիգինացիք (Aborigines = Α-
ὐρχτων) այբբէն-ծինք անուամբ սկզբնական բնակիչք.
Բայց ասոնց վրայ ստոյգ ու ճիշդ տեղեկութիւն մը չկայ՝
թէ Իտալիայի մէջ այնչափ անշափ անուններով յիշուած
ժողովուրդներէն որը՝ կամ որուն նախահարքն էին*: —

Ըստ հաւանական կարծեաց՝ աս Աբորիգինացիք ըսուած ու
բուն տեղացի սեպուած բնակիչքը յունական ցեղ մըն էր.
որն որ Թեսաղիայէն Իտալիա դաղթեցաւ, Լատինի երկրին
մէջ Ապեննինեանց ստորոտները Ռեազէի՝ կամ հիմակուան
Ռիեզի քաղքին մօտերը իրեն բնակութիւնը հաստատեց:
Աս գաղթականութիւնը պէտք է որ Ենէասայ ու Տրովադացւոց
հոս գալէն առաջ եղած ըլլայ. ինչու որ ըստ Լիւիոսի (Գլ.
Ա. Գլ. 1.) Ենէաս ու իր ընկերները հոս եկած ատենին ա-
սոնց հետ պատերազմելու պարտաւորեցան, մինչեւ որ Ենէաս
Լատինի Լատինոս թագաւորին հետ բարեկամանալով, հոն
հաստատուեցաւ, ուր եւ ետքէն իր որդին Ասկանիոս՝ Աղբա-
ղոնգա (Ալպա լոնկա) քաղաքը շինեց: — Ետքէն Աբորիգինա-
ցիք իրենց սահմանակից ըլլող Սիկուդացւոց (Լատինացւոց)
հետ պատերազմի բռնուելով՝ Պեղատացի Յոյներն իրենց
օգնութեան կանչեցին ու ասոնցմով Սիկուդացւոց մէկ մասը
Լատինի երկրէն ու Վամպանիայէն վռնտեցին. որով եւ աս
հալածուած Սիկուդացիք պարտաւորեցան Իտալիայի ցամաքը
թողուլ ու Սիկիլիա կղզին անցնիլ, ուր եւ հաստատուեցան
մնացին: Աս պատերազմներէն ետքն ալ Աբորիգինացւոց ա-
նունը իբրեւ Իտալիայի մասնաւոր ժողովուրդեան յիշատակը՝
պատմութեանց մէջէն անհետ կ'ըլլայ: Հռոմայեցիք զԼատին-

Ոմանք կը կարծեն՝ թէ Լիգուրացի ժողովուրդն Իտալիայի սկզբնական ժողովուրդն կամ այդբէնածիններն ըլլայ, որովհետեւ ամենէն հին պատմութիւնները կը յիշեն՝ թէ հոստեղաց շատ հին ժողովուրդները տեղացի Լիգուրացւոց դէմ պատերազմներ ըրին։ Բայց նոյն պատմութեանց մէջ աս ալ կը յիշուի՝ թէ աս Լիգուրացւոց բնակած երկիրը նա եւ Ումբրացիք կը բնակէին, զորոնք ոմանք Իտալիայի ամենէն հին բնակիչքը կը սեպեն։ Ուրիշներն ալ՝ Սիկանացիները, որ են Սիկուզացիք, Լիգուրացիներէն հին կը համարին։ Աս ամենայն նկատելով հնախօսք ու պատմիչք՝ Իտալիայի ամենէն առջի ու «կրդ» բնական ժողովուրդը ճշդիւ որոշելը իբր անհնարին կը սեպեն։ Ասոր համար միայն շատ հին ժամանակներէ սկսած դրսէն Իտալիա դաղթող այլ եւ այլ ցեղերուն մէջ ամենէն առջինները իբրեւ սկզբնական բնակիչք՝ հին Յոյն ու Լատին պատմագրաց ու աշխարհագրաց տուած տեղեկութիւններուն համաձայն՝ հաւանական կարծեօք կը նշանակեն։ —

Իտալիայի գեղեցիկ ու դրախտանման երկիրը՝ շատ հին ու պատմութեանց մէջ մթութեան քօղով ծածկուած ատեններէ սկսեալ՝ Արեւելքէն այլ եւ այլ ճամբաներով դէպ ի Եւրոպայի արեւմտեան կողմերը դաղթող ազգերն ու ժողովուրդները իր ձորերուն ու ծովեզերեայ դաշտերուն վրայ բնակութիւն հաստատելու հրաւիրած ու քաշած է։ Ասոր համար Հռոմայեցւոց սկզբնաւորութենէն շատ դարերով յառաջ աս երկիրն իր բարձրագոյն մշակութիւնն ու յառաջագիմութիւնը սկըսած է, որոնք հիւսիսէն ու արեւելքէն դաղթած ժողո-

ւերը աս Արորիգինացւոց սերունդը կը սեպէին, որպէս զի՝ իրենք ալ Լատինացւոց սերունդն ըլլալով, նոյն տեղացի կամ բուն սկզբնական բնակչաց հարազատ յաջորդներն ըլլալին պարծանօք հաստատեն։

վուրդներու արդիւնքն են: — Աս ժողովուրդները կրնան երեք գլխաւոր ցեղերու մէջ բովանդակիլ. Ա. Հելլենական, ու Հելլենական-Լիւրիկեան, Բ. Իլերական-Կենդան, ու Գ. Տիւրքական-Պերսական=Եւրոպական ցեղերու մէջ: Մենք՝ մեր թերթերուն ներածին չափ՝ աս ցեղերուն գլխաւոր ու պատմութեանց մէջ յաճախ յիշուած ճիւղերը կը նշանակենք:

Ա. Շատ հին ատեններ (Քրիստոսէ առաջ՝ 1700 ու 1000 տարիներուն մէջ,) Հելլենք Լիւրիկեցոց, Թիւսսացոց ու Եպիրացոց հետ խառն՝ երկրիս հիւսիսային-արեւելեան ու արեւելեան կողմերէն Իտալիա եկան: Ասոնցմէ ոմանք վենետիցի կամ վենետիկացի առաջնապետ Բոյ գետին բերաններուն մօտ իրենց բնակութիւնը հաստատեցին: Ըստ Լիւիոսի* աս ետրիներն ըստ մասին Տրովագայի պատերազմէն ազատած ու Պափղագոնիա փախած եւ հոն բնակող Տրովագացիներն ու նոյն Պափղագոնիայի մէջ ըլլող Հենետիցիներն էին, որոնք իրենց Անտենոր գլխաւորին առաջնորդութեամբ Ասիայէն ելան ու Ադրիական ծովուն վերջին ծոցը եկան, հոն Ալպեան լեռանց եւ ծովուն մէջտեղի երկիրը բնակող Եպիրացիները վճռեցին ու հոն բնակեցան: «Ան տեղը, ուր որ ասոնք նախ առաջին ցամաք ելան, Տրովագոն կ'անուանի, կ'ըսէ նոյն Լիւիոս, ուր եւ Տրովագոն անուամբ գեղ մ'ալ կայ: Եւ բոլոր աս նոր եկող ցեղը՝ վենետիցի կ'անուանուի»: — Ասոնցմէ ետքը եկաւ Ենէաս իր Տրովագացիներովն եւ ուրիշ ընկերներով ու Լատիոնի երկիրը բնակեցաւ, ինչպէս ետքը պիտ'որ յիշենք: — Իսկ ուրիշ՝ Յունաստանէն հոս գաղթող՝ Հելլենները դէպ ի Միջին ու Ստորին Իտալիա յառաջ գացին: Աս ետրիներուն կը վերաբերին հաւանականաբար վերը յիշուած

* Գի. Ա. Գլ. 1:

Իրաւները: Աս Հելլենական կամ յունական ցեղերը առաւելագէս Ստորին Իտալիայի (Հիմակուան Նէապոլսոյ երկրին ու Հռոմայի տէրութեան մէկ մասին մէջ) բնակելնուն, նոյնը Մէջ Յունաստան ըսուեցաւ: Մէջ ըսուելուն պատճառն ան էր՝ որ աս յունական գաղթականութեանց Իտալիայի մէջ բռնած տեղերն ան ատենուան բուն Յուներուն ունեցած երկրէն կամ Յունաստանէն աւելի ընդարձակ էր: Ասոնք հոս Ստորին Իտալիայի մէջ անուանի յունական քաղաքները՝ Տարենտոն, Սիբարիս, Արոտոն, Բրունդուզիոն, Նէապոլիս (Պարթենոպէ), Հուգիոն, եւ այլն, հիմնեցին: Աս քաղաքներուն մէջ՝ երբոր դեռ Հռոմայեցւոց անունը լսուելու նոր սկսած էր, արդէն չէ թէ միայն զինուորական հրահանգաց ու փառաւոր գործքերու, հապա նա եւ աւելի բարձրագոյն քաղաքականութեան շարժումն ու յառաջադիմութիւնը երեւելի քայլեր ըրած էր. անանկ որ ասոնց դիմացը բուն Յունաստանի մտաւոր ու քաղաքական գործունէութիւնն իր սկզբնական բարձրութենէն խոնարհելու պէս կ'երեւար:

Աս յունական գաղթականաց մէջ պէտք է դնել Ենոպրիացիներն ու անոնց հետ Պելլէդացիներն ալ, որոնց սկզբնահարց վրայ գրուածները թէպէտ եւ անսոյգ զրուցաց ու առասպելաց կարգին կամ ժամանակին կը վերաբերին, բայց բուն իրենց գոյութեանն ու Յունաստանէն կամ Արկադիայէն հոս գաղթելուն ստուգութեան ցոյցերը կան: Մանաւանդ որ շատ հին ատեններէ ի վեր ասոնց բնակութեան տեղերը պատմութեանց մէջ կը նշանակուին. Պելլէդացւոց բնակութեան տեղն էր Ստորին Իտալիայի ծովկերքը. իսկ Ենոպրիացիները կը բնակէին թերակղզւոյն հարաւային ծայրերը, որ ըստ հնոց Պրուդգիուսմ ու Լուկանիա կ'ըսուէր, ու ետքէն Կալաբրիա ըսուեցաւ: Դիոնիսիոս Հադիկառնացին կը

կարծէ՝ որ ասոնք Իտալիայի Աբորիգինացւոց կամ սիրգ-
բնական բնակչաց նախահարքն ըլլան: Բայց ըստ այլ
ստուգագոյն տեղեկութեանց աւելի հաւանական կ'ե-
րեւայ՝ որ Արկադիացի Յունաց գաղթականք էին: —

Լիւիոսին յիշած Եւգանացոյ վրայ Պլինիոս ա-
ռանձինն կը գրէ * թէ Գրայեան Ալպեանց բնակիչքն
էին, ու իրենց բարուց ազնուութեան համար այսպէս Ե-
ւգանցիք (իբր Եւգենիտացիք = εὐγενῆται, այսինքն ազ-
նուատոհմք) անուանեցան: Աս անունէն կը տեսնուի թէ
ասոնք Տրովադացիներէն առաջ հոս գաղթող հելլենա-
կան ցեղերուն մէկէն յառաջ եկած են, թէպէտ ոմանք
կը կարծեն՝ թէ Լիւրիկեցւոց ցեղերուն մէկն ըլլան,
Արդ Եւգանացիք Ալպեան լեռներէն մինչեւ Ադրիական
ծովն ըլլող տեղերը բռնած էին. ըստ Պլինիոսի (Գլ.
19.) Վերոնա՝ Եւգանացւոց գլխաւոր քաղաքն էր, ո-
րոնք նա եւ ուրիշ 33 աւաններ ունէին: Իրենց անուան
յիշատակը նոյն կողմերը մինչեւ հիմայ մնացած է, որով-
հետեւ Բատուայի հարաւային արեւմտեան դին բլուրնե-
րու կարգ մը Եւգանեանք (Euganei) կամ Եւգանեան լե-
ռիքն, ինչպէս նա եւ իդլիացեալ կամ Պադուան լեռիքն
(Monti isolati, Padoani) կ'անուանուին, որոնց ստորոտն
է՝ իր սաստիկ տաք ու առողջարար ջրերովը հռչակուած՝
Ապանոյ աւանը:

Իսկ լիւրիկեցի գաղթականք՝ առանձին անուամբ
Լէթ-բացիք ըսուած՝ ըստ Հերոդոտոսի վենետացւոց մօտ
կը բնակէին, Ադրիական ծովուն հիւսիսային եզերքը:
Մէկ մասն ալ դէպ ի արեւմուտք Ատիճէ գետին բերնին
ու Վիչենցայի մօտերը Պաքքիլիոնէ գետին մէջ տեղն
ըլլող երկիրը կը բնակէր: Գանդիք կամ Գանդիք ը-
սուած ցեղն ալ Լիւրիկեցիք էին, ու իրենց բնակութեան

* Բն. Պատմ. Գի. Գ. Գլ. 20:

երկիրը Ապուլիայի եւ Պեւկեզացւոց երկրին մէջ տեղն էր: —

Բ. *Իբերական (վերիական) - կեղտեան ցեղը*: Իբերացիք, որոնք շատ հին ժամանակներ Ասիայի Իբերիայէն (Արատտանէն) Սպանիա ու Գաղղիայի հարաւային կողմերը գաղթած էին, ու Գաղղիայի մէջ կեղտ+ Իբերացի+ կամ կեղտիբերացի+ (Celtiberi) կ'անուանէին *, աս իրենց արեւմտեան երկրորդ հայրենիքէն դէպ ի հարաքշուեցան. իրենց մէկ քանի ծիւղերը դէպ ի Խտալիա ու անոր կղզիները ցրուեցան ու ան տեղերը հաստատուեցան, ինչպէս հին յոյն ու լատին պատմիչք կը վկայեն: Աս Իբերական - կեղտ ցեղերուն ծիւղերն են Խտալիայի

Յոյները շատ հին ատեններ Սպանիայի երկիրը Իբերի- (վերի-) կ'անուանէին. ինչպէս Պլինիոս (Բն. Պատմ. Գի. Գ. Գլ. 3.) ու Ապպիանոս (վառ Պատմ. Սղառ. Գի. Ա. 1-ին գլ.) կը վկայեն: Հոն՝ ըստ հին յիշատակաց՝ կը բնակէր ժողովուրդ մը, որն որ Իբերացի կ'ըսուէր: Աս Իբերացւոց անուամբ նոյն երկրին մէջ գետ մ'ալ Իբեր- (Եղբ) կ'ըսուէր: Ըստ յոյն ու լատին պատմագրաց աս Իբերացի ժողովուրդը չէ թէ միայն Սպանիա, հապա նա եւ հարաւային Գաղղիայի մէկ մասին մէջ կը բնակէր: Եւ աս ետքիները կ'ըսուէին կեղտիբերացի+, այսինքն կեղտ+ Իբերացի+: Ինչպէս յայտնի ու առ հասարակ ծանուցուած է, բուն Իբերացի կամ Աերիացի = Աիրք աղ-դին երկիրը Ասիայի մէջ Կաւկասու ստորոտները՝ Հայաստանի հիւսիսային սահմանին վրայ է, ուր եւ ըստ Պլինիոսի (Բն. Պատմ. Գի. Զ. Գլ. 10.) Իբերոս անուամբ գետ մը կայ, որն որ Կուր գետը կը մտնէ: Արդ ըստ հին ստույգ զրուցաց, Սպանիայի մէջ ըլլող Իբերացիները շատ հին ժամանակներ Ասիայի Իբերացիներէն գաղթած ու Եւրոպայի արեւմտեան - հարաւային ծայրը՝ Սպանիա եկած, իրենց բնակութիւն հաստատած ու երկրին իրենց անունը տուած են: Ասոնք՝ ինչպէս վարրոն (Առ Պլինի. Բն. Պատմ. Գի. Գ. Գլ. 1.) կը վկայէ՝ զրսէն Սպանիա եկող ամենէն հին ժողովուրդներուն մէկն են: Նա եւ Ապպիանոս (վառ Պատմ. Միհրդ. 1-ին գլ.) կ'ըսէ թէ ըստ ոմանց Ասիացի վեր կամ Իբերացիք Եւրոպայի Իբերացւոցմէ գաղթած են, իսկ ըստ ոմանց՝ ասոնք անոնցմէ, որով կը ցուցնէ՝ թէ հինք Կաւկասու եւ Սպանիայի Իբերացիներուն մի եւ նոյն ազգ ըլլալուն վրայ տարակոյս չունենին: Հիմակ աս Իբերացւոց բուն սերունդները կամ յաջորդները կը սեպուին Սպանիայի Պատրեան գաւառներուն մէջ եւ Գաղղիայի հարաւային կողմերը բնակող Պատր- ըսուած ժողովուրդը, որոնց լեզուն ըստ հմուտ քննչաց՝ հին Իբերացւոց լեզուն հետ նոյն է:

մջ Սէկո-ղացի (Սէկիւղացի), Ուժբե-ցի, Սաբեղացի ու Ուկացի ըսուած ժողովուրդները կամ ցեղերը :

Սէկո-ղացի, կամ Սէկոնացի, առաջ Լատինի ու հարաւային Եւրոպիայի (Տուսկիայի) կողմերը գրաւեցին : Ետքէն Սաբեղացիներուն ստիպելով Սաբինեան լեռներէն վար իջնող Կասքերը կամ Աբորիգինացիք (սկզբնական տեղացիք) ասոնց մէկ մասը չէ թէ միայն դէպ ի հարաւ յառաջ քշեցին, հապա նա եւ իրենց իշխանութեան տակ նուաճեցին . բայց վերջապէս անոնց հետ միանալով կամ իրարու խառնուելով՝ Լաթինացի կամ Լաթին ըսուած ցեղը կազմեցին, որ անունն՝ ինչպէս կը կարծուի՝ Սիկուլացիք յառաջագոյն կը կրէին : Իսկ Սիկուլացւոց մէկ մասն ալ նոյն Աբորիգինացւոց կամ Սաբեղացւոց հարստահարութիւններէն ստիպուելով, յառաջ գացին ու իրենց անուամբն անուանուող Սիկիլիա կղզին ելան, հոն բնակեցան ու բազմացան :

Ուժբե-ցի, որոնք ըստ Պլինիոսի (Բն. Պատմ. Գլ. Գ. Գլ. 14.) ու Փլուտոսի՝ Իտալիայի ամենէն հին ժողովուրդը կը սեպուին, կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ ամենէն հին ժողովուրդներէն մէկն էին, ի սկզբան Եւրոպիայի, այսինքն՝ Տիբերիս գետին, Ադրիական ծովուն, Այսրալպեան Գաղղիայի կամ Ռուբիկոն գետին մէջ տեղն ըլլող երկիրը կը բնակէին : Իրենց գլխաւոր քաղաքը Ամերիա՝ Հռոմի շինութենէ 380 տարի առաջ կար ու իրենք շատ զօրաւոր ու բազմամարդ էին . վերը յիշուած տեղերէն դուրս ալ տարածուեցան, ու այլ եւ այլ քաղաքներ, Գորատովա, Պերուզիա եւ այլն, հիմնեցին : Բայց թշնամիներ ալ շատ ունեցան . յառաջ Սաբինացիք զիրենք հալածեցին, ետքէն Եւրոպացիք մինչեւ Ադրիական ծովուն ու Բոյ գետին ստորին կողմերը քշեցին :

Սաբեղացի, կամ Սաբելլան ցեղերը, որոնք՝ աղնուա-
ԻՏԱԼԻԱ 4

պետական կամ յատկապէս նահապետական կարգաց
համեմատ՝ ցեղերու գլխաւորներուն կամ ծերագոյններուն
առաջնորդութեամբ կը կառավարուէին, երկրագործու-
թեան ու խաշնադարմանութեան պարապելնուն համար՝
բաց տեղեր ու պղտիկ աւաններու մէջ կը բնակէին: Ա-
սոնց մէջ Սաբինացիք կամ Սաբինեանք, (որոնք իրենց Սա-
բինոս առաջնորդին անուամբն այսպէս կը կոչուին) ու
Սաբինացիք կամ Սաբինոսեան ժողովուրդները՝ բարոյական
ու ֆիզիքական զօրութեամբ ու գործունէութեամբ եւ
իրենց ընտիր կարգերուն պատճառաւ անուանի եղան:
Սաբեղացոց ցեղակից էին նա եւ Լոնցացիք: — Ուն-
ցիք կամ Ունեանք հաստատուն ու ամրոցաւոր քաղաքնե-
րու եւ բերդերու մէջ կը բնակէին ու աւելի պատերազմա-
սէր էին: Աս Սաբեղացի (առանձինն Սամնիացի ու Ոսկա-
ցի) ցեղերը Յոյք նա եւ Ունիէնք կամ Ունցի կ'անուա-
նէին: — Ոսկացոց ցեղակից էին Վոլտիւցիք, Ռոմիւ-
ցիք, Ասոնացիք (Արոնցիք) ու Ենոնցիք: —

Իբերական - Վելտ ցեղերուն մէկն էին նա եւ Լե-
թոնացիք, որոնք ծովու մօտ Ալպեան լեռանց վրայ կը
բնակէին ու յանգուզն, գործունեայ, բայց ծովահէնու-
թեան հակամէտ մարդիկ էին: —

Գ. Տիւրքեան - Պեղսուգացի ցեղ կամ Եստրոս-
կացիք՝ վերը յիշուած ցեղերէն առաջ Իտալիա եկած
են: Ասոնց Յոյները Տեթրացիք կամ Տեթրացի անուն կու-
տային, իսկ Հռոմայեցիք առաջ Տոթրացիք ետքէն Տոթ-
րացի անուն տուին: Ասոնց լեզուն՝ հնչման ու քերական-
նական կազմութեան կողմանէ՝ Իտալիայի միւս բնակչաց
լեզուէն շատ տարբեր էր. նա եւ աջէն դէպ ի ձախ կը
գրէին: Աս հանգամանքն ինչպէս նա եւ ուրիշ քանի մը
սեպհականութիւններն առիթ տուին քննչաց ասոնց
սկիզբն ասիական համարելու. անանկ որ շատ ատեն

Ետրուսկեան արձանագիրներու քննիչները աս լեզուին մէջ ո՛չ յունական ու ո՛չ լատինական լեզուաց հետ ազգակցութիւն կամ նմանութիւն մը կրցան գտնել։ Մինչեւ նոր ատեններս Գերմանացի քաջ քննիչներէն մէկը՝ Յով. Կուստ. Շդիքքէլ՝ երկայն քննութիւններէն ետքը հաստատուն հիմամբ կը ցուցընէ կամ կը ջանայ ապացուցանել՝ որ Ետրուսկացիք փոքր Ասիայէն՝ յատկապէս Լիւդիայէն գաղթած Իտալիա եկած են, ըստ որում Հերոդոտոսի պատմութենէն ալ՝ ասոնց ու Լիւքացւոց մէջ եղած սովորութիւններու, կրթութեան, արհեստական յաջողակութեան, խաղերու՝ մանաւանդ կաքաւի կերպերու, նուագարաններու, հանդիսական զգեստներու փառաւորութեան, մեռելները թաղելու կերպին, եւ ամենէն աւելի արհեստի մէջ եղած ազգակցութիւնն ու միաբանութիւնը յայտնի կը տեսնուի։ Ուստի եւ Գիոնիսիոս Հաղեկառնացւոյն ասոնց համար բուն Իտալիայի բնիկք կամ Իտալացի են ըսելուն չիհաւանիր աս քննիչը։

Արդ՝ Ետրուսկացիք կամ Ետրուրացիք վերին Իտալիայի մէջ Տիւռենեան ծովէն մինչեւ Ադրիական ծովը սփռեցան, եւ նախ իրենց անուամբը Ետրուրիա կամ Տուսկիա (հիմայ՝ Տոսկանա) ըսուած երկիրը բնակեցան, ու հոնկից Ումբրիացիները գէպ ի Իտալիայի արեւելեան կողմը քշեցին, նա եւ իրենցմէ գաղթականներ գէպ ի հիւսիս՝ Բոյին քովերը ու գէպ ի հարաւ՝ Կամպանիայի երկիրը խաւրեցին, եւ ասկից զՈսկերը գէպ ի վար քշեցին։ Իրենց տասուերկու վիճակներէն մէկ եղած դաշնակցութեան ամէն մէկը մէյ մէկ գլխաւոր քաղաք ունէր, Տարկունիա, Ալուադէրրա, Արրետինոն, Պերուզիա, Աեյիք, Կորտոնա, Կլուսիոն, Աետուզոնիոն, Ռուսեղղիք, Վոլտենիա, Փաղերիք ու Ագիւղղա (Կերէ), որոնց սահմանին մէջ կը բովանդակէին ու անոնց դատաստանին տակը

կ'իյնային ուրիշ պզտիկ քաղաքները, աւանները, եւ այլն։ Ասոնց կրօնական ու քաղաքական սովորութիւններէն Հռոմայեցիք շատ բան առին։ Նա եւ շատ պատերազմներէն ետքը, անոնց տասուերկու քաղաքներուն տիրեցին ու հոն դաղթականներ խաւրելով անոնց հետ միացան։

Հիւսիսային Ապենինեանց միւս կողմը՝ Բոյ գետին երկու եզերքը դաղթած (հիւսիսական) Ետրուսկացիները՝ հոն տեղը բնակող Լիգուրացիներն եւ Ումբրացիները վաճառեցին դուրս հանեցին. եւ անկից Տիկինոս (Դիչինոյ) գետին ու Վենետից երկրին (Բոյի բերաններուն մէջի երկրին եւ Ալպեան ու Ապենինեան լեռանց ոտորոտները) տասուերկու (Մելլոն, Վերոնա, Մանտուա, Պրիքսիա, Մուտինա, Բարմա, Ֆելլինա [Պոնոնիա], Ֆէզուլէ, Լուքքա, Լունա, Բիզա ու Ատրիա) քաղաքներէ միաբանած դաշնակցութիւն մը կազմեցին՝ իրենց մայր երկրին կամ գլխաւոր ցեղին կարգերուն համաձայն։ Սոյնպէս եւ դէպ ի հարաւ դաղթող (հարաւական) Ետրուսկացիք Վամպանիայի բարեբեր երկրին վրայ՝ հոն բնակող Սամիաացի (Ուբիկեան) բնակիչքը հալածելէն ետքը՝ Տիբերիս ու Սիլարոս գետերուն մէջ տեղը հաստատուեցան, ու իրենք ալ տասուերկու քաղաքներէ միաբանած դաշնակցութիւն մը կազմեցին, որոնց երկուքին միայն (Վոլգուռնում ու Նոլա) անունները յայտնի են։ Բայց առ ետքի դաշնակցութիւնը երկայն տեւողութիւն չունեցաւ, որովհետեւ Սամիաացիք զանիկայ շուտով քայքայեցին։—

Ստոյգ է որ Ետրուրացիք առ հասարակ իրենց զարգացման ու զօրութեան առջի ժամանակները Իտալիայի մէջ շատ ընդարձակ տեղեր բռնած ու շատ տարածած էին։ Բայց տարիներ անցնելով իրենց առջի ուժէն ինկան ու կամաց կամաց դրացի ցեղերէն յաղթուելով աւելի ամփոփեցան ու միայն Ետրուրիա (հիմակուան Տոս-

կանայի երկիրը ու Հռոմայի տէրութեան քանի մը գաւառները) իրենց սեպհական տեղն ու ժառանգութիւնը մնաց: Վերջապէս աս ալ Խաւիայի ուրիշ ցեղերուն կալուածներուն պէս Հռոմայեցւոց տէրութեան տակ ինկաւ ու անոր հետ բոլորովին մէկ եղաւ:

Բ. Նոր բնակիչք:

Խաւիայի հիմակուան բնակիչքը, այսինքն իտալացիք առ հասարակ հին Հռոմայեցւոց սերունդներն ու յաջորդները կը սեպուին, բայց չիկրնար որոշակի նշանակուիլ, թէ Խաւիայի այլ եւ այլ կողմանց բնակիչներէն որոնք շիտկէ շիտակ Հռոմայեցիներէն սերած՝ յառաջ եկած են: Հին ատենուան Յունական, Իբերական - Կելտ (Գաղղիական), Ետրուսկական եւ ուրիշ գաղթական ցեղերուն վրայ Փինիկեցիք նա եւ Կարքեդոնացիք աւելնալով, նոյն իսկ հին ցեղերը կամաց կամաց իրարու հետ խառնուեցան: Գարեր անցնելէն ետքը Նորմանք, Լոմբարտացիք, Գուլթք, Գերմանացիք ու Արաբացիք Խաւիայի այլ եւ այլ կողմերը գրաւելով ու տիրելով, ըստ մեծի մասին առջի բնակիչներուն խառնուեցան, եւ այդպէս բոլոր Խաւիայի բնակիչքն այլ եւ այլ աղգաց խառնուրդ մը եղաւ: Բայց ըստ գլխաւոր հանգամանաց ամէնքն ալ մէկտեղ իբր մի ժողովուրդ, մէկ աղգ ու առանձինն՝ մի միայն գլխաւոր լեզուաւ ու զօրաւոր միութեամբ իրարու հետ կապուած՝ իբր մէկ սկիզբէ յառաջ եկող ցեղ մը կը կազմեն. անանկ որ իրենց մէջ հիմայ ցեղերու տարբերութիւն կամ այլեւայլութիւն չիգտնուիր: Եւ որովհետեւ իրենց բնդհանուր իտալական լեզու մանաւանդ գրոց մէջ՝ Հռոմայեցւոց կամ Լատինական լեզուին մէկ բարբառը, կամ նոյնին աշխարհաբարն է, անոր համար Հռոմանենս (Հռոմանիս) ըսուած աղգե-

րուն մէջ միայն խտալացիք՝ տեղւով, լեզուաւ ու՝ գոնէ ըստ մասին՝ սերնդեամբ հին Հռոմայեցւոց յատուկ յաջորդները կրնան համարուիլ* : Ստոյգ է՝ որ Բիւզանդեան կայսրութեան ժամանակները Ստորին Խտալիայի մէջ նոր յունական գաղթականներ դրուած էին. բայց ասոնք ըստ մեծի մասին ընկճելով՝ կամաց կամաց տկարացան, քիչցան, եւ հիմայ իրենց մնացորդներէն յառաջ եկած ու ետքի ատեններն ալ հոս եկող ու բնակող Յոյներուն թիւը 80,000 կը համարուի, որոնց գրեթէ ամէնն ալ Նէապոլսոյ տէրութեան մէջ են, քանի մը հազար ալ Տոսկանայի տէրութեան Լիվորնոյ քաղաքը կը բնակին : — Խտալիայի այլ եւ այլ քաղաքները կան շատ Հրեաներ ալ : Իսկ Եւրոպայի ուրիշ ազգերէն հոս գտնուողները օտարականք կը սեպուին եւ հաստատուն բնակչաց կարգը չեն դրուիր :

Իսլոր Խտալիայի տէրութեանց եւ անոնց սահմանակից ըլլող տեղերուն (Խտրիայի, Խտալական Տիրոլի, Հելուետիայի Գետին ու Արաւպիւնդտէն կամ Առիզոն գաւառներուն, ինչպէս նա եւ Գորսիկա ու Մալզա կղզիներուն) մէջ բնակող Խտալացւոց բոլորական թիւը, ինչ-

* Գրոց մէջ գործածուած մաքուր խտալերէն լեզուին հիմն անտարակոյս Հռոմայեցւոց կամ լատինական լեզուն է. բայց Խտալիայի այլ եւ այլ կողմերու ժողովրդոց խօսած լեզուն շատ խառն է ու իր մէջը հին ցեղերու լեզուներէն շատ մնացորդներ կը նշմարուին. ուստի եւ ըստ այլ եւ այլ գաւառաց, որոնց մէջ այլ եւ այլ կերպով կը խօսուի, զանազան բարբառներու կը բաժնուի, եւ ասոնց մէջ միայն Տոսկանացւոց ու Հռոմայեցւոց բարբառներն ամենէն աւելի գրոց լեզուին մօտ ու մաքուր են : Սովոյսի մէջ, որն որ Խտալիայի կը վերաբերի ու ընակիչքն ալ Խտալացիք են, ըստ մեծի մասին Գաղղիերէն կը խօսուի : Իսկ Մալզա կղզւոյն վրայ աւելի Արաբերէն քան թէ Խտալերէն կը խօսուի. քաղաքներու մէջ բնակողները խտալերէն լեզուն կը գործածեն. իսկ գեղացիք ու ռամիկը շատ մը յունարէն, խտալերէն ու գաղղիերէն բառերով խառնուած Արաբերէն կը խօսին : Ան կղզին Անգղիացւոց իշխանութեան տակ ըլլալուն, Անգղիարէն լեզուն (1823էն սկսած) հրապարակական ու պաշտօնական գործոց մէջ գործածուելու համար սահմանուեցաւ :

պէս նոր Խտալացի վիճակագրի մը հաշուէն կը տեսնուի, գրեթէ 28 միլիոնի կը հասնի: Նոյն վիճակագիրը առ բոլորական թիւը այլ եւ այլ տէրութեանց բնակիչներէն հետեւեալ կերպով կը գտնէ.

Սարգիսիա	ունի	. .	5.532,590	բնակիչ
Լոմբարտիա	ու Վենետիկ	„ . .	5.324,998	„
Բարմա	„	. .	501,185	„
Մոտենա	„	. .	608,991	„
Տոսկանա	„	. .	1.811,234	„
Մոնագոյ	„	. .	8,010	„
Հռոմայի երկիրը	„	. .	3.260,163	„
Ս. Մարինոս	„	. .	6,031	„
Նէապոլիս	„	. .	9.279,604	„
Գորսիկա	„	. .	240,000	„
Մալդա	„	. .	130,000	„
Իստրիա	„	. .	549,629	„
Իտալական Տիրոլ	„	. .	559,223	„
Դեսին	„	. .	120,847	„
Արապիւնդտէն (Առիզոն)	„	. .	15,263	„
			27.947,768	

Խտալացիք՝ հասարակաբար խօսելով՝ սրամիտ են ու թափանցող, բայց արիւննին տաք ու բնաւորութիւննին վառվռուն ըլլալուն՝ ծանրակշիռ նիւթերու վրայ աւելի թեթեւութեամբ կը մտածեն, քան թէ երկայն քննութեամբ անոր վրայ խորունկ զննութիւններ ընելու կ'աշխատին: Բնութեամբ ճարտարախօս են, ուստի եւ իրենց խօսքին ու գրութեան մէջ աւելի վայելչութիւն, քան թէ բանադատութիւն ու հիմնական պատճառաբանութիւն կը նշմարուի: Իրենց քանի մը բարի բարի հանգամանաց հետ նա եւ քանի մը նշանաւոր պակասութիւններ ունին, մանաւանդ կասկածոտութիւն, վրէժ-

խնդրութեան փափագ, անգթութիւն, նախանձոտութիւն ու կեղծաւորութիւն: Քաղաքավարութեան կամ կենակցութեան մէջ մասնաւոր ջանքով մը բարակութիւն ու վայելչութիւն կը ցուցնեն եւ զուարճախօսութեամբ ընկերութիւնը կը զուարթացնեն: Տնային կենաց մէջ առ հասարակ պարզութիւն ու անզարդութիւն կ'ուզեն, առանց ծիշդ կարգերու եւ մաքրութեան վրայ մեծ հոգ ունենալու, բայց արտաքուստ զգեստի ու ծառայից փառաւորութեան ու շքեղութեան մասնաւոր ջանքով հետամուտ կ'ըլլան: Թէպէտ եւ առ հասարակ ծոյլ չեն, բայց հիւսիսային ազգաց պէս ալ աշխատասէր ու ժիր չեն եւ հանգիստ կեանքը կը սիրեն:

Ղարտարութեան ու այլ եւ այլ արհեստներու մէջ մինչեւ միջին դարուն ետքերը (750—1500) Իտալացիք Եւրոպայի ուրիշ ամէն ազգերէն աւելի յաջող ու յառաջադէմ էին: Հիմայ ալ թէպէտ եւ աս նկատմամբ յառաջացեալ գլխաւոր ազգերուն՝ Անգղիացւոց, Գաղղիացւոց, Գերմանացւոց, ինչպէս նա եւ հիւսիսային Ամերիկացւոց չեն կրնար հաւասարիլ, սակայն քանի մը ծիւղերու մէջ ուրիշ ամէն ազգերէն վեր ու յառաջադէմ կրնան սեպուիլ: Առանձինն Լոմբարտեան — Վենետական մասին, բայց եւ Վերին ու Միջին Իտալիայի բնակիչքը, նա եւ Նէապոլսեցիք ըստ այսմ մասին քաջ ու յաջողակ են: Լոմբարտացւոց մետաքսի գործարաններուն նշանաւորութիւնն անկից յայտնի է, որ միշտ 80,000 գործաւորք անոնց մէջ զբաղում կը գտնեն եւ տարւէ տարի 80 միլիոն Ֆրանգի արժէքով մետաքս կը հանեն. սոյնպէս եւ մետաքսեղէն կերպասագործութիւնը շատ յառաջացած է ու տարին 16 միլիոն Ֆրանգի արժէքով մետաքսեղէն կերպասներ Միլանի ու Գամպի գործատուներէն կ'ելլեն: Աս կտորիս մէջ նա եւ շատ յառաջադիմութիւն կը տես-

նուի Վենետից, Սարգիսիայի, Նէապոլսոյ ու Տոսկանայի մէջ: Ասկից ետքը շատ յառաջացած է՝ առաւելապէս Միլանի մէջ՝ կաշեգործութիւնը, ու շատ ընտիր ու ազնիւ կաշի ձեռքնոցներ կը յօրինուին հոս ալ, ինչպէս նա եւ Նէապոլիս, Գենուա, Լուքքա ու Հռոմ ալ: Սոյնպէս եւ չուխայագործութիւնը, խաղախորդութիւնը, թղթագործութիւնը, երկաթագործութիւնը մանաւանդ զէնք չինելը՝ քանի մը տեղեր, մանաւանդ Միլան, Պերկամոյ, Պրեշիա, Գուրին, Գենուա, Նիցցա, Հռոմ, Լուքքա, Պոլոնեա, եւ այլն, մասնաւոր ջանքով կը մշակուին: Առանձինն Միլանի պղինձ թափելու գործատունը յիշատակի արժանի կը սեպենք, որն որ բոլոր Եւրոպայի մէջ Փարիզի մէկ երկու գործատուններէն ետքը՝ ամենէն մեծն է: Տոսկանայի, Նէապոլսոյ, Գենուայի, Նիցցայի ու Գուրինի մէջ շատ ընտիր յարգէ գլխարկներ կը չինուին. առանձինն՝ Փլորենտիա չինուածները շատ ազնիւ, յարգի ու հռչակուած են: Իսկ արծաթեգործ ու ոսկեգործ յօրինուածներու, ինչպէս նա եւ ակնագործութիւնը, միւսիոնէ ու բուստէ (Ֆլորեն) զարդերու ճարտարութիւնը շատ մեծ քաղքներու մէջ մեծ փութով յառաջ կը տարուի: Վենետական դաւառներու մէջ մասնաւորապէս ապակեգործութիւնը, թափծու մարգարիտ ինչպէս նա եւ ոսկի ու արծաթի բարակ զարդեր ու հայելի յօրինելու ճարտարութիւնը հին ատեններէ ի վեր համբաւաւոր է: Արեւելեան գլխարկի (ֆէ-է) գործատունները՝ առանձինն Գենուայի ու Տոսկանայի Բրադոյ քաղքին մէջ՝ շատ բանուկ են. միայն Գենուայի մէջ տարին 200,000 հատէն աւելի կը գործուին: —

Վիտտութեանց այլ եւ ճիւղերուն մէջ ընդհանրապէս՝ Իտալացիք թէպէտ եւ յեանեալ չեն, բայց մեծ համբաւ մը չունին. քանի մը մեծ քաղքներու՝ Փլորեն-

տիայի, Միլանի, Հռոմի, Պատուայի, եւ այլն, մէջ ուսմանը աղէկ կը մշակուին ու յառաջագէժ կ'ըլլան, սակայն բոլոր երկրին մէջ չեն տարածուած ու հասարակաց կրթութիւնն ալ այնչափ մշակելու փոթ չ'երեւար. միայն Լոմպարտեան, Վենետիկի, Տոսկանայի ու Բարմայի սահմաններուն մէջ ասոր վրայ աւելի խնամ կը տարուի: Ի վերայ այս ամենայնի կրնայ ըսուիլ հաստատութեամբ՝ որ ինչպէս անցած դարերու մէջ՝ նոյնպէս հիմայ ալ գեղեցիկ արուեստները (նկարչութիւն, անդրիագործութիւն, երաժշտութիւն,) Խալիայի մէջ ուրիշ տեղերէն աւելի յառաջագէժ են, որոնց համար Խալացիք առ հասարակ ամէն ազգերէն աւելի մեծ սէր ու յաջողակութիւն ունին: Նոյնը կ'ըսենք նա եւ ճարտարապետութեան համար: —

Խալացիք առ հասարակ կաթողիկէ - հռոմէական կրօնն ունին. միայն Սարդինիայի տէրութեան Բիէմոնդ նահանգին ձորերուն մէջ կը բնակին Վալդէէնէն կամ Վալդէսէն ըսուած աղանդաւորները, որոնց սկզբնահայր եղաւ երկոտասաներորդ դարուն մէջ Վալդոս անունով Գաղղիայի Լիոն քաղքին հարուստ քաղաքացիներուն մէկը: Ասոնք կաթողիկէ եկեղեցիէն զատուեցան, իրենց ըմբռնմանը համաձայն միայն սուրբ գիրքին ու Քրիստոսի սկզբնական եկեղեցւոյն հետեւելու եռանդ ու ջանք ցուցնելով, որով եւ բողոքականաց գրեթէ յառաջնութեանն ու կարապետները եղան, եւ հիմայ իբր անոնց մէկ ճիւղը կը սեպուին: Իսկզբանէ հետեւ եկեղեցիէն դատապարտուէին ու ամէն տեղերէն հալածուելէն ետքը, վերջապէս միայն Բիէմոնդի մէջ հաստատուին մնացին, ուր եւ 1848ին Սարդինիայի տէրութենէ հրաման ընդունեցան իրենց կարգերը ազատութեամբ բանեցընելու եւ ամէն բանի մէջ կաթողիկէականաց հետ հաւասար իրաւունք ունենալու:

Ա .

Ի սկզբանէ մինչեւ Հռոմէական-Արեւմտեան Պետութեան
կատարածք :

Իբր 1500 Քր. Առ. մինչեւ 476 Քր. Էտ .

ԻՏԱԼԻԱՅԻ Հին կամ սկզբնական անցից պատմութիւնը հոն գաղթող այլ եւ այլ ազգերու կամ ցեղերու միմեկին ու շփոթ յիշատակներէն ետքը (զորոնք նախընթաց Տեսութեան մէջ յիշատակեցինք,) Հռոմայեցւոց պատմութենէն կը սկսի, զորն որ հոս համառօտիւ կ'աւանդենք :

Սիկուլացիներէն ու անոնց յաղթող կապերէն կամ Աբորիգինացիներէն (այդրէնածիններէն) յառաջ եկած Լատին ցեղին հետ՝ ըստ զրուցաց՝ ետքէն (Քրիստոսէ 1193 տարի առաջ) եկան խառնուեցան Տրովադացի փախստականք, որոնց գլուխն էր Ենէաս, որն որ հոս Լատինի Լատինոս թագաւորին Լաւինիա դստեր հետ կարգուեցաւ ու ետքէն իր աներոջը գահն ելաւ : Ենէասայ ցեղը որդւոց որդի Լատինի մէջ տիրեց : Իրենց գլխաւոր արքայանիստ քաղաքն էր Ալպա Լոնկա, զորն որ Ենէասայ որդին Ասկանիոս հիմնեց : Աս ենէական-լատինական ցեղին թագաւորներէն հնդետառանելորդ թագաւորին Նումիտորին Ռէա Սիլուիա դստերէն ծնան Հուլիոսէ զորն անուամբ հռչակուած Ժողովրդեան սկզբնահարբը կամ նահապետները Հռոմուլոս ու Հաբմաս : Եւ որովհետեւ Նումիտոր իր Ամուլոս եղբորը հնարքներովն իր աթոռէն վար ձգուած էր, իր թոռները Հռոմուլոս ու Հաբմաս մեծնալէն ետքը զինքը նորէն իր գահը նստեցուցին : Նումիտոր ասոր փոխարէն անոնց

հրաման տուաւ որ Լատիոնի երկրին մէջ իրենց համար սեպհական քաղաք մը շինեն. որուն շինութեան չէ թէ միայն միջոցներ մատակարարեց, հապա նա եւ Ալպա Լոնկային բնակչաց մէկ մասը տուաւ, որպէս զի ան նորաշէն քաղաքը շուտով բնակիչներ ունենայ ու ծաղկի: Աս կերպով Քրիստոսէ 753 տարի առաջ՝ Տիրերիս գետին ձախակողմեան եզերքը Պաղատինեան բլրոյն, կամ յատկապէս եօթը բլուրներու վրայ հիմնեցաւ այն աշխարհա հռչակ քաղաքը, որն իր իր հիմնադրին (Հռոմուլոսին) անուամբը Հռոմ՝ անուանեցաւ, ուսկից ալ այն ժողովուրդը, որն որ կամաց կամաց բոլոր Խալկիայի տէր եղաւ, իր Հռոմայեցի անունն առած է:

Այսպէս առ համբաւեալ քաղաքը հիմնուելէն ետքը, գլխաւոր հիմնիչը Հռոմուլոս անոր քիչ ատենուան մէջ բնակիչներ գտնելու համար, զանիկայ ամէն յանցաւորներու պատսպարան ու ապաստանելու տեղի բրաւ: Եւ յիրաւի շուտ մը մօտիկ ու հեռաւոր տեղերէն փախըստականներ, հովիւներ, աւազակներ ու հաստատուն տեղ չունեցողներ կու գային հոն կը ժողվէին: Ասանկով օրէ օր այն՝ ի սկզբան պզտիկ ու անշուք գեղի նման բաց ու անպարիսպ՝ քաղքին բնակիչքը շատնալով, սահմանը կ'ընդարձակէր եւ ուժը կ'աւելնար: Ինչպէս ինք Հռոմուլոս, նոյնպէս իր յաջորդներն ալ մէկ կամ մէկալ պատճառներէ շարժելով՝ դրացի ու մօտաւոր ժողովուրդներու հետ կը կուռէին, անոնց կը յաղթէին, իրենց իշխանութիւնն ու սահմանները կ'աւելցընէին կը տարածէին: Հռոմուլոս իր ժողովրդեան պատերազմական հոգի մը տուած էր ու անոնք իբր թէ միայն պատերազմելու, ասպատակելու կրթած էր, որոնց օգնութեամբը ասդին անդին աւարելով, գերելով ու նոր տեղեր առնելով՝ իր իշխանութիւնը հաստատեց: Ամենէն առաջ Սաբինացւոց

մէկ մասը Հռոմուլոսի հպատակաց հետ կռուելէն ետքը՝ անոնց հետ միաբանեցաւ ու անոր իշխանութեան տակ մտաւ :

Հռոմուլոսին՝ իր նոր տէրութեան համար բրած օգտակար ու իմաստուն կարգաւորութեանց մէջ գրեթէ ամենէն երեւելին էր այն հռչակեալ խորհրդանոցը կամ խորհրդոյ ատեանը հաստատելը, որն որ *ժեքսկոյոյ* (Senatus) ըսուեցաւ, որուն պաշտօնն ու պարտքն էր՝ կառավարութեան գործքերուն մէջ խորհրդով թագաւորին օգնել . ինչպէս նա եւ թագաւորին մեռնելէն ետքը՝ մինչեւ նոր թագաւորի մը ընտրութեան ատենը՝ տէրութիւնը կառավարել : Ասոր անդամ ըլլալու համար՝ ինք Հռոմուլոս ընտրեց ամէն ազնուականներուն մէջէն մէկը, որն որ թագաւորին Հռոմայի սահմաններէն հեռու գտնուած կամ պատերազմի գացած ատենը՝ քաղքին վրայ պիտ'որ հսկէր . ուստի եւ ասիկայ անուանեցաւ *Քաղաքի* պետ կամ *Սաքրիսի* *Քաղաքի* (Praefectus Urbis) : Ետքը հրաման տուաւ որ ամէն մէկ ցեղ (tribus) իր մէջը գտնուող իմաստուն ու ընտիր ազնուականներէն հարիւրական հոգի նոյն ժողովին համար անգամ ընտրէ : Եւ որովհետեւ ան ատենները Հռոմայի տէրութեան մէջ ու Հռոմայեցւոյ իրաւունք ունեցող երեք ցեղ կային, այսինքն Ա. *Լամբի* (բուն Հռոմէական) ցեղը (Ramnes), Բ. *Սաքրի* ցեղը (Tities) ու Գ. *Երուս* ցեղը (Lucretes), անոր համար բոլոր ծերակուտին անդամներուն թիւը՝ քաղաքապետն ալ մէկ տեղ՝ 300 եղաւ : Ար կարծուի՝ որ աս խորհրդանոցին *Ծեր-հոյ*, այսինքն ծերերու ժողով ըսուելուն պատճառը՝ չէ թէ իր ամէն անդամներուն ծեր ըլլալն էր, հապա ծանրաբարոյ, իմաստուն ու փորձ մարդիկ ըլլալը : —

Հռոմուլոսին անմիջական յաջորդը կամ Հռոմայի

երկրորդ թագաւորը Կումա Պոմպիլիոս՝ Հռոմայեցւոց կրօնական կարգերուն հիմնադիրն ու յօրինիչն եղաւ, ու աւելի ջանք ցրցուց իր ունեցած տեղերուն մէջ քաղաքային ու կրօնական բարեկարգութիւններ ընելու քան թէ երկրին սահմաններն ընդարձակելու: — Ասոր յաջորդը Տուղլոս Հոստիլիոս գոռ պատերազմող ըլլալով, իր ժողովուրդը միշտ նոր պատերազմներու կը զբաղեցընէր: Ինք՝ Հռոմի հիմնուելուն պատճառ կամ յառաջացուցիչ ըլլող Ալպա Լոնկա քաղաքը կործանեց ու բնակիչքը Հռոմ բերաւ բնակեցուց: — Ասոր յաջորդեց Անկոս Մարտիոս, որն որ տէրութեան սահմանները նոր աշխարհակալութիւններով ընդարձակեց. Տիբերիս գետին բերաններուն մօտ ըլլող Ոստիա քաղաքն առաւ, ըստ պլըց՝ նոր շինեց. Լատինի գլխաւոր քաղաքները նուաճեց ու անոնց բնակիչները Հռոմ բնակեցուց: — Իր յաջորդին՝ Տարկուինիոս Պրիսկոսին ջանքովը Հռոմի ուժն ու անունը շատ մեծցաւ. ինք Լատինացւոց, Սարինացւոց ու Տուսկիացւոց յաղթելով, անոնց երկիրներն ալ նուաճեց: — Տարկուինիոսին յաջորդեց Սերուիոս Տուղլիոս, որն որ յաճախ պատերազմներով պլլ եւ պլլ տեղեր առնելով՝ անոնցմէ հանած մարդիկներով Հռոմայի դեռ անբնակ մնացած մասերը շէնցուց: Բոլոր Հռոմայի բնակչաց մէջ նոր կարգ ու բաժանումներ խոթելով եւ ուրիշ օգտակար նորոգութիւններ ընելով ժողովրդեան շատ սիրելի եղաւ: Բայց իր դուստրը Տուղլիա ու իր փեսան Տարկուինիոս Սուպերբոս (բռնաւոր, ամբարտաւան) իրեն թշնամի ըլլալով զինքը սպաննել տուին, ու թագաւորութիւնը նոյն Տարկուինիոս առաւ: Ասիկայ քաջ պատերազմող ըլլալով՝ Իտալիայի հին ժողովուրդներէն շատերը, առանձինն Վոլսկեան ու Հեռնիկեան ըստաճները ստիպեց Հռոմի լուծին տակ խոնարհելու. ետքէն նա եւ ուրիշ

քաղաքներ ու ժողովուրդներ ալ նուաճեց: Երբոր Ռուսուղեանց գլխաւոր քաղաքը Արգէա պատերազմաւ առնելու վրայ էր, լսեց իր Սէքստոս տղուն Հռոմ բրած խայտառակ գործքին համար Հռոմայեցւոց մէջ ելած խռովութիւնը: Շուտ մը պատերազմը թողուց քաղաք դարձաւ, բայց թէ ստորին ժողովուրդն ու թէ ազնուականք արդէն իր վրայ դո՛ւ չըլլալով եւ իր որդւոյն անօրէն գործքին պատճառաւ ալ սաստիկ կատղած ըլլալով, զինքը չընդունեցան ու փախչելու ստիպեցին. եւ անկից ետքը ալ թագաւոր չուզեցին. հապա (Ք. Ա. 510. Հռոմի շինութենէն 244 տարի ետքը) Հասարակապետոս/թիւն մը հաստատեցին, որն որ իսկզբան երկու Պրետորներո՞ւ ետքէն երկու Հիւսպատներո՞ւ գլխաւորութեամբ կը կառավարուէր, որոնց իշխանութիւնը միայն մէկ տարեկան էր ու իրենք միշտ ծերակուտէն կ'ընտրուէին: Ասկից ետքը Հռոմ իր մերժած Տարկուինիոս թագաւորին գրգռելովն իր վրայ խաւրուած թշնամիներուն հետ կռուելու սկսաւ: Նախ Տուսկիայի Վէյի քաղքին բնակիչքը կամ Վէյացիք, որոնք սկզբանէ հետէ Հռոմայեցւոց ռիսերիմ թշնամիքն էին, իրենց վրայ պատերազմի ելան. բայց Հռոմայեցիք սաստիկ պատերազմելէն ու մեծ կոտորած կրելէն ետքը վերջապէս անոնց յաղթեցին: Ետքը նոյն Տարկուինիոսէն գրգռուած ուրիշ ահաւոր թշնամի մը՝ պոսինքն Տուսկիացւոց Վուզիոն երկրին ու քաղքին թագաւորը Պորսենա պատերազմի ելաւ ու մինչեւ Հռոմ քաղքին մօտերը հասաւ, անոր՝ Տիբեր գետին միւս կողմն ըլլող՝ տասը թաղերուն տիրեց, ու բոլոր Հռոմ առած ու նուաճած կ'ըլլար, թէ որ Լատինք Հռոմայեցւոց օգնութեան չհասնէին ու ան հզօր թշնամին իր երկիրը չվճնտէին: Ասկից ետքը (496 Ք. Ա.) Հռոմայեցիք նորէն զօրանալով, սկսան Իտալիայի

ուրիշ ժողովուրդներուն հետ պատերազմիլ. առաջ Սա-
բինացւոց՝ իրենց սկզբնական թշնամեաց՝ հետ կռուի ե-
ւլան, որուն վերջ եղաւ երեւելի Սաբինացւոյ մը՝ (Ատ-
տա Վղաւղոս) Ապպիոս Վղաւղիոսի 5000 Սաբինացիներով
Հռոմայեցւոց կողմն անցնելովը, որով քաղքին ու տէ-
րութեան շատ մեծ օգուտ եղաւ։ Աս Վղաւղիոսին ցեղը
Հռոմի մէջ շատ մեծցաւ, ինքն եղաւ այն Վղաւղեան ազ-
գատոհմին սկզբնահայրը, որմէ շատ մեծ անձինք ու
կայսրներ ելան, որ եւ Վղաւղիոս կայսեր Բրիտանիկոս
որդւոյն մահուամբը վերջացաւ։ Քիչ մը ետքը՝ բոլոր Լա-
տինի քաղաքներն ու ժողովուրդները՝ Պրենետտէ քաղ-
քէն զատ՝ զՀռոմայեցիք մեծ պատերազմի մը գրգռեցին։
Երկու դիաց սաստիկ կատաղութեամբ կռուեւէն ետքը,
թէպէտ յաղթութիւնն անորոշ մնաց, բայց Լատինք
վհատելով ետ քաշուեցան ու իրենց երկիրը դարձան։
Ասոնցմէ ետքը քանի մը ուրիշ Իտալիայի ժողովուրդնե-
րուն, Վոլսկեանց, Եկուացւոց, Տուսկիացւոց եւ ուրիշ-
ներուն հետ կռիւներ եղան. որոնցմէ Հռոմայեցիք ու-
րիշ շահ մը չէին ունենար, բայց եթէ ամարուան քանի
մը ամիսները պատերազմելով անցընեւէն ու թշնամեաց
արտերն ու պարտէզներն աւրըշտրկեւէն ետքը քիչ աւա-
րով իրենց տեղը դառնալ։ Մանաւանդ թէ աս պզտիկ
պատերազմները Հռոմայի մնաստակար հետեւութիւններ
ունեցան, ինչու որ ստորին ժողովուրդն իրենց արտերն
անխնամ թող տալով պատերազմ երթալու կը ստի-
պուէին, ու անկից դարձած ատեննին չէ թէ միայն վաս-
տակ մը ունեցած չէին ըլլար, հապա իրենց արտերուն
բերքերէն ալ զուրկ մնալով՝ ապրուստին ճարելու մեծ
դժուարութիւն կը կրէին։ Ասոր համար ալ սոսկականաց
ու ազնուականաց մէջ՝ (աս ետքինները բոլոր պատերազ-
մին աւարները վայելելնուն պատճառաւ) խռովութիւն ու

կռիւններ անպակաս կ'ըլլային: Աս երկու կարգաց մէջ հաշտութիւն ու խաղաղութիւն պահելու համար ջրի-
րոտնք (ցեղասպետք) ժողովրդեան անուամբ պաշտօնատէր-
ներ ընտրուեցան, որոնք ի սկզբան երկու, ետքէն հինգ,
վերջապէս տասը հատ էին: Ասոնց անձերն անբռնաբարե-
լի էին ու իրենք չէ թէ միայն ազնուականաց հապա նա
եւ ծերակուտին ու անոր որոշմանը դէմ ժողովրդեան ի-
րաւունքը կը պաշտպանէին. ասով ժողովուրդը չէ թէ մի-
այն իր ունեցած իրաւունքները պահելու կարող եղաւ,
հապա շատ աւելի իրաւունքներ ալ ստացաւ:

Աս ատենները Հռոմայի մօտ ու հեռու Իտալիայի
շատ քաղաքները, ինչպէս Վէյի, որն որ Հռոմէն միայն
վեց մղոն հեռու էր, եւ ուրիշ քանի մը հատ ալ, աղէկ
ամրացած ու բազմաթիւ բնակիչներով զօրացած ըլլալով,
իրենք իրենց գլխուն տէր էին ու մէկը մէկալին հպատակ
ըլլալ չէր ուզեր եւ միշտ իրենց անկախութիւնը պաշտ-
պանելու համար գրեթէ անդադար զէնքերնին ձեռքեր-
նին կռուելու պատրաստ էին: Հռոմայեցիք ասոնց հետ
ատեն ատեն պատերազմի ելլելու կը ստիպէին, ու շատ
հեղ բան մը չկրնալով գլուխ հանել՝ կամ յաղթուած
կամ պղտիկ յաղթութեամբ մը ետ կը դառնային: Մաս-
նաւորապէս՝ Վէյացւոց հետ քանի մը մեծ ու պղտիկ
պատերազմներ տալէն ետքը, երկայն ատեն չկրցան ա-
նոնց բուն քաղքին վրայ յարձակիլ ու ինչպէս կը բաղ-
ձային անիկայ կործանել ու ջնջել: Բայց ամէն հնարքը
բանեցընելով՝ իրենց Փուրիոս Վամիդղոս անյաղթ զօրա-
պետին հրամանատարութեան տակ տասը տարի պատե-
րազմելէն ու պաշարելէն ետքը, վերջապէս (396 թ. Ա.)
նոյն գլխաւոր քաղաքը Վէյի առին ու իրենց իշխանու-
թեան տակ ձգեցին: — Այսպէս անդադար պատերազ-
մելով մէյ մը Իտալիայի մէկ ժողովրդեան ու ազատ քաղ-

քին ու մէյ մը մէկալին հետ, այսինքն, Սամնիացւոց, Կամպանիացւոց, Տուսկիացւոց, Սաբինացւոց, Հենրիկացւոց, Վոլսկացւոց, Եկուացւոց, Ռուտուլացւոց ու Սիկիլիացւոց հետ, Հռոմայի շինութենէն գրեթէ 500 տարի ետքը (իբր 250 Ք. Ա.) բոլոր Իտալիա նուաճեցին ու իրենց իշխանութեան տակ առին:

Հռոմայեցիք՝ ինչպէս այս միջոցներուն մէջ Գաղղիացւոց ու Կարքեդոնացւոց հետ թէ Հռոմայի մօտերը ու թէ Իտալիայի ուրիշ կողմերը մեծ մեծ պատերազմներ ունեցան, նոյնպէս ասկից ետքն ալ տարւէ տարի զօրանալով, դրսի երկիրներու մէջ ալ այլ եւ այլ ազդերու ու տէրութիւններու հետ պատերազմներ ընելով ու գրեթէ ամէն դի յաղթող ըլլալով՝ այն ընդարձակածաւալ ու մեծահոգակ Հռոմական Պետութիւնը հաստատեցին: Աս աշխարհակալ պետութեան զարգանալուն, ետքէն կամաց կամաց տկարանալուն, անշքանալուն, Հասարակապետութենէ կայսրութեան դառնալուն, վերջապէս Մեծին Կոստանդիանոսի՝ իբրեւ ինքնակալ Հռոմէական դահը ելլելովն ու Քրիստոնէութիւնը իր բոլոր պետութեանը առանձինն Իտալիայի մէջ՝ տիրող կրօնք ընելովը, նոյն պետութեան նոր կերպարանքի մէջ մտնելուն պատմութիւնը մեր նպատակին սահմանէն դուրս ըլլալուն՝ զանց կ'առնենք, ու բուն մեր սահմանին մէջ մնալով՝ Իտալիայի անցից յաջորդութեան պատմութիւնը յառաջ կը տանինք: —

Կոստանդիանոսի յաջորդներէն վեցերորդը՝ այսինքն մեծն Թէոդոս (369—395) իր մահունէ առաջ բոլոր Հռոմէական պետութիւնն իր երկու անչափահաս որդւոցը՝ Արկադիոսին ու Ոնորիոսին բաժնեց, առաջինին տուաւ Արեւելքի տէրութիւնը, իսկ երկրորդին՝ Արեւմուտքի տէրութիւնը, ուստի եւ բոլոր Իտալիա աս ետ-

քինին ինկաւ: Արկադիոսին վրայ՝ Ռուփինոս գաղղիացի սպարապետը, իսկ Ոնորիոսին վրայ՝ Ստիլիքոն վանդալ զօրապետը խնամակալու կարգուած էին, որոնք եւ թէոդոսի մահունէ ետքը (395) իբրեւ խնամապետք տէրութեան՝ իւրաքանչիւր իր սանին անուամբը՝ սկսան անոնց երկիրները կառավարել: Բայց աս երկու պաշտօնատեսարց իրարու հետ միաբան չըլլալը պետութեան թրշնամիներուն դիւրութիւն տուին ոտք ելլելու եւ անոր սահմանները կոխելու: Երբոր բարբարոս ազգերը սկսան Հռոմէական պետութեան երկիրները խուժել, Ռուփինոս, որն որ չարաբարոյ ու խռովասէր մարդ մըն էր, այնպէս ճամբայ ու հնարքներ բանեցուց, որ թշնամիները իրենց արշաւանքն ու ասպատակութիւնը դէպ Իտալիա յառաջ վարելու ոտիպին, որով Արեւելք կամ Ռուփինոսի կառավարած գաւառներն անոնց զէնքերէն ու ասպատակութենէն ազատ մնան, եւ միանգամայն Ստիլիքոն միշտ թշնամեաց հետ կռուելու պարտաւորի: Ստիլիքոն՝ որ իր խնամապետութեան տակ ըլլող երկիրները շատ իմաստութեամբ կը կառավարէր, երբոր Արեւմտեան Գութք իրենց Ալարիկոս թագաւորին առաջնորդութեամբը Իտալիա խուժեցին, կայսերական զօրքերով անոնց դէմ գնաց ու Վերոնայի մօտերը զինքնք զարկաւ ու վռնտեց: Բայց քանի մը տարի ետքը (400) Ալարիկոս երկրորդ անգամ աւելի եւս բազմութեամբ Իտալիա մտաւ, երկայն ատեն մէյ մը Իտալիա, մէյ մը Լիւրիկէ կը քալէր, կ'ասպատակէր, մինչեւ վերջապէս (409—410) եկաւ Հռոմ քաղաքն առաւ, որն որ 600 տարիէ ի վեր իր մօտերը թշնամի չէր տեսած, եւ ուր 800 տարիէ ի վեր թշնամի մ'ալ չէր մտած: Ալարիկոսի զօրքը քաղքին մէկ մասն երեցին, մէկն մասն ալ կողոպտեցին ու աւրըշտրկեցին:

Այսպէս տկար Ռնորիոսին բոլոր կայսերութեան
ատենը Արեւմուտք՝ ուստի եւ Իտալիա թշնամեաց
կամ բարբարոս ազգերու սրէն ու ասպատակութենէն
կը նեղուէր ու կը տկարանար: Երբոր Ռնորիոս յամի
423ին անորդի մեռաւ, իր Յովհաննէս ատենադպիրը
յանդգնեցաւ կայսրութեան պատիւն իրեն յափշտակել,
բայց երկու տարի ետքը Փոքր Թէոդոսին զօրքէն յաղ-
թուելով՝ անարգական մահուամբ սպաննուեցաւ, ու
Վաղենտինոս Գ. Ռնորիոսին քեռորդին Արեւմուտքի
կայսր եղաւ (425—455): Ասոր ատենները Վանտալներն
իրենց Գենսերիկոս թագաւորին առաջնորդութեամբ
Ափրիկէէն ի զատ նա եւ Իտալիայի մէջ Սարդինիա ու
Գորտիկա կղզիներն առին ու հոն հաստատեցան: Ասկից
ետքը (450) Ատտիլա Հոնաց թագաւորը, որն որ զինքն
«Աստուծոյ խարազանը», կ'անուանէր, Լոնգոբարդացւոց,
Աւարներուն, Արեւելեան Գութերուն եւ ուրիշ բարբա-
րոս աղգաց գլուխն անցած՝ անհնարին ուժով ու շուտու-
թեամբ յառաջ քալելով, արեւմտեան կայսրութեան
շատ դաւառները ասպատակելէն ետքը, յամի 451ին
եկաւ Իտալիա մտաւ: Հոս Ագուիլէա, Բատուա, Վի-
չենցա ու Վերանա քաղաքները կործանեց, Միլան ու
Բաւիա քաղաքները աւարեց անշքացուց ու յառաջ
քալեց մինչեւ Հռոմայի մօտերը հասաւ: Բայց Լեւոն Ա.
քահանայապետն իր զօրաւոր խօռքերովն ու աղաչան-
քովը զինքը համազօրաց՝ միայն ուղած գրամբ կամ ա-
ղատութեան գինն ընդունել ու Հռոմ քաղաքին վնաս
մը չընելով ետ դառնալ: Քիչ մը ատենէն ետքը (453)
Ատտիլա մեռնելով՝ Իտալիա իր աս ահաւոր թշնամիէն
ազատեցաւ: Յամի 455ին Վաղենտինոս Գ. իր անձնա-
պահ զօրքէն սպաննուելով՝ նոյն զօրաց գլուխը Պետրոնիոս
Մաքսիմոս կայսր ընտրուեցաւ, որն որ թէպէտ եւ ու-

զեց Վաղենտինոսի այրին բռնութեամբ իրեն կին առնուլ, բայց ասիկայ չուզելով՝ զԳենսերիկոս Վանտալներուն թագաւորը գաղտուկ Հռոմ կանչեց, որն որ շատ զօրքով եկաւ քաղաքը պաշարեց, որ ատեն Մաքսիմոս սպաննուեցաւ ու քաղաքը յաղթող Գենսերիկոսին առջեւն իր դռները բացաւ։ Վանտալքներս մտան ու 14 օր՝ գիշեր ու ցորեկ բոլոր քաղաքն աւրեցին, աւարեցին ու կողոպտեցին, միայն լեւոն Ա. քահանայապետին ազաւանացը զիջանելով Գենսերիկոս իր զօրացը թող չտուաւ քաղաքն երեւու եւ անզէն ու անվնաս մարդիկը մեռցնելու։ Հռոմէն ի զատ բոլոր իր շրջակայ տեղերը, առանձինն կամպանիա աւեր անապատ դարձաւ, կապուա քաղաքը բոլորովին կործանեցաւ։

Ասկից ետքը Իտալիա շատ ժամանակ հանգիստ ու խաղաղութիւն չունեցաւ։ Վաղենտինոս Գ.ին սպաննուելէն ետքը մինչեւ արեւմտեան կայսրութեան կատարեալ կործանումն ու վերջանալը՝ այսինքն քսան տարիի չափ ամէն դէպքերը յայտնի կը ցուցնէին՝ որ պետութիւնն իր կատարածին ու բոլորովին վերջանալուն կը մօտենայ։ Ամէն գի նորէ նոր ապստամբութիւններ կ'ելլէին, զօրաւոր ըլլողը իր կողմնակցաց օգնութեամբ կայսր կ'ըլլար. զօրաւորագոյն մը զանիկայ յաղթելով՝ կայսրութիւնն ինքը կ'առնէր։ Յամի 457ին Ուրեստէս զօրավարը՝ Յուղիոս Նեպոս կայսրը գահէն վար առնելէն ետքը՝ թեպէտ զօրքը կ'ուզէր որ ինք կայսր ըլլայ, բայց ինք յանձ չառաւ, հապա իր Ռոմուլոս Աւգոստուղոս որդին գահը նստեցուց։ Բայց ասիկայ անփորձ ու տիրելու անյաջող երիտասարդ մը ըլլալով, տարիէ մը ետքը իր իշխանութիւնը թողուց ելաւ, կամ Ոգոսկէր իշխանը, զորն որ զՆեպոս Նեպոս Պատրիկ անուանած ու Իտալիայի կառավարիչ կամ կուսակալ դրած էր, զԱւգոստուղոս գա-

Հէն վար առաւ, եւ ուրիշ կայսր չգրաւ, հապա ինքը սկսաւ իբրեւ պատրիկ՝ Հռոմայեցւոց վրայ, եւ իբրեւ թագաւոր՝ Գերմանացւոց վրայ, կամ ըստ այլոց՝ իբրեւ իտալիայի թագաւոր իշխանութիւնը վարել: Այսպէսով վերջացաւ Արեւմտեան — Հռոմէական պետութիւնն ու ահով բուն Հռոմէական կայսրութիւնը, որն որ իր սկիզբէն կամ առաջին կայսրէն (Ոկտաւիանոս Աւգոստոսէն) մինչեւ իր աս վերջին կործանումը՝ 510 տարի տեւեց. որ է Հռոմայի շինութենէն 1234 տարի:

Բ.

Հռոմէական-Արեւմտեան պետութեան վերջանալէն մինչեւ Արեւմտեան կայսրութեան սկիզբը:

476—776.

Ասկից ետքը իտալիայի անցից պատմութեան համար մասնաւոր ըրջաններ կը սկսին: Առաջին ըրջանը կը բովանդակէ՝ Հին Արեւմտեան — Հռոմէական պետութեան վերջանալու ժամանակէն մինչեւ՝ նոր Արեւմտեան կայսրութեան հիմնուելուն ժամանակը, որ է յամէ Տեառն 476 մինչեւ զամ Տեառն 774: — Ոգոակէր՝ որ իբրեւ պարզ թագաւոր եւ ոչ իբրեւ կայսր Հռոմ ու իտալիա կը կառավարէր, երկայն ատեն չկրցաւ իր իշխանութիւնը վարել: Ինչու որ իբր տասը տարի անցնելէն ետքը՝ Արեւելեան Գ.թաց Թէոտորիկ Մեծ թագաւորը յամի 493ին իտալիա մտնելով ու Ոգոակէրին հետ պատերազմելով անոր յաղթեց ու սկսաւ բոլոր իտալիայի վրայ, Ալպեան լեռներէն սկսած մինչեւ Սիկիլիա, իբրեւ անկախ թագաւոր տիրել: Ասոր հիմնած թագաւորութիւնը լատինոսի սկզբան աղէկ յառաջ կ'երթար, բայց քիչ ատենուան

մէջ ներքին ապականութեանց պատճառաւ տկարանալու սկսելով, Բիւզանդեան պետութեան քաջ զօրապետներուն՝ Բելիսարիոսին ու Հայկազն Ներսեսին՝ Գթաց վրայ բրած յաղթութիւնները նոյն տէրութեան վերջը բերին, ու Իտալիա նորէն Բիւզանդեան կայսերաց իշխանութեան տակ ինկաւ, որն որ Ռաւեննա քաղաքին մէջ դրած կուսակալի մը ձեռքով անիկայ կառավարել կու տար։ Բայց շատ չանցաւ Լոնգոբարտացիք իրենց Գերմանական յաղթող գնդերովը հօն մտան ու յամի 568ին իրենց Ալպոսն կամ Ալպսին զօրապետին տակ՝ գրեթէ բոլոր վերին Իտալիայի, Միջինին մէկ մասին ու Ստորինին ալ մեծ մասին վրայ տիրեցին։ Այսպէս Լոնգոբարտացւոց իրենց պետութիւնն աս տեղերը հաստատած ատենը՝ Իտալիայի ուրիշ կողմերը, ինչպէս Ռոմանեա ըսուած մասը, (որ հիմայ Ռավեննայի ու Փորլիի կուսակալութիւնները կը բովանդակէ,) ան ժամանակները Պենտապոլիս անունով նշանակուած հինգ ծովեզերեայ քաղաքները, Ռիմինի, Բեզարոյ, Փանոյ, Սինիկալիա ու Անգոնա, դարձեալ՝ Ստորին Իտալիայի ծովեզերաց մէկ մասը, (ուր Ամալփի ու Կաէդա քաղաքներն առանձին յոյն դուքսերու իշխանութեան տակ էին,) ինչպէս նա եւ Սիկիլիա ու Հռոմ քաղաքն իր շրջակայ տեղերովը՝ Բիւզանդեան կայսերաց տկարացեալ իշխանութեան տակ մնաց։ Ուրիշ կողմանէ ալ՝ Եւրոպայի մէջ ասդին անդին մտնող տարածուող հիւսիսային ազգերէն փախչողները բաղմութեամբ եկան Ադրիական ծովուն ծովալճերուն վրայ Աւենտիկի հասարակապետութեան հիմը դրին։ Ութերորդ դարն սկիզբները՝ երբոր Լեւոն Իսաւրացի պատկերամարտ թիւ Գր պաշտօնէից ձեռքովը պատկերաց պաշտաման պատճառաւ Իտալացւոց սիրտը դառնացուց, Իտալիայի շատ քաղաքները կայսերական պաշտօնեաները վռնտե-

ցին ու իրենք իրենց վրայ հիւպատոսներ ու ծերակոյտ
դնելով՝ հին Հռոմայեցւոյ պէս սկսան իրենք ղերենք
կառավարել: Նոյն ատենները Հռոմ քաղաքը իր քա-
հանայապետներուն վրայ աշխարհական կառավարութիւն
մը չէր ճանչնար, բայց անոնց հայրական իշխանութիւնը
աշխարհական գործքերու մէջ ալ սկսաւ գործածել
տալ: Սակայն շատ շանցաւ քահանայապետները Լոն-
գոբարտացւոյ հետ դժտելու սկսան, առաւելապէս ետ-
քիններուն արիոսեան աղանդը պաշտպանելուն համար:
Եւ որովհետեւ Փրանկաց (հին Գաղղիացւոյ) թագաւ-
որները Հռոմայի քահանայապետներուն վրայ մեծ սեր-
ունէին, անոր համար ասոնք ալ անոնցմէ Լոնգոբարտա-
ցւոյ դէմ օգնութիւն ու պաշտպանութիւն խնդրեցին:
Ասոնցմէջէն Բեբինոս կամ Բիբինոս Փոքր կամ Կարճ, զորն
որ Ստեփանոս Բ. (Գ.) քահանայապետը Փրանկաց թա-
գաւոր օծելէն ետքը՝ նա եւ Հռոմէական Պատրիկ ու զե-
րագոյն պաշտպան քահանայապետական գահին անուա-
նած էր, Լոնգոբարտացւոյ դէմ պատերազմի ելաւ ու
Ռաւեննայի մարդպանութեան երկիրն անոնցմէ առաւ եւ
քահանայապետին պարգեւեց: Ասով Հռոմայի քահա-
նայապետաց երկրի տէր ըլլալու եւ աշխարհական իշխա-
նութիւն ունենալու սկիզբ եղաւ: Ասկից ետքը Բեբինո-
սին որդին Մեծն Կարոլոս Իտալիայի մէջ Լոնգոբարտա-
ցւոյ տէրութիւնը բոլորովին ջնջեց, ու յամի 774ին անի-
կայ Փրանկաց տէրութեան հետ միացուց. որով եւ յա-
կապէս Արեւմտեան Կայսրութեան հիմը դրուեցաւ ու
սկզբնաւորութիւնն եղաւ:

Կարողինկեանց իշխանութեան ու աւատային տիրապետութեան ժամանակը:

774—961.

Աս 774 տարիէն կը սկսի Խտալիայի պատմութեան կամ գէպքերուն խորոյրոյ շրջանը, որն որ մինչեւ 961 կ'երթայ, եւ կը բովանդակէ Կարողինկեանց իշխանութեան ու անոր ետեւէն եկող միջանկեալ իշխանութեան ժամանակը, որ է աւատային տիրապետութեան խիստ զօրաւոր եղած ատենը: Խտալիայի իշխանութեան՝ Փրանկաց թագաւորներուն անցնելը մասնաւորապէս անոր համար նշանաւոր եղաւ, որ անով հռոմէական կայսրութիւնն Արեւմուտքի մէջ նորոգութեցաւ, կամ անով նոր հռոմէական-արեւմտեան կայսրութիւնը սկսաւ, որով եւ Հռոմայի Քահանայապետաց աշխարհական իշխանութեան հիմը դրուելէն զատ՝ միանգամայն նա եւ հաստատուեցաւ: Բայց Մեծն Կարոլոս թէպէտ եւ Հռոմայեցւոց կայսր կամ ինքնակալ օծուեցաւ, սակայն չկրցաւ բոլոր Խտալիայի վրայ տիրել: Իր ամէն ջանքն ու պատերազմները՝ զոր Բենեւենտի դքսութեան ու Ստորին Խտալիայի հասարակապետութեանց դէմ ըրաւ, պարապի ելան:

Լուդովիկոս Ա. Հեզ (Débonnaire), Մեծին Կարոլոսի որդին, որն որ յամի 814ին անոր ընդհանուր կայսրութիւնը ժառանգեց ու մինչեւ 843 տիրեց, յամի 817ին իր ընդարձակածաւալ տէրութիւնն իր երեք որդւոց մէջ բաժնելու ատենը՝ Խտալիայի տէրութիւնը իր Լոթարիոս որդւոյն տուաւ: Իր Բեննարդոս եղբօրորդին, որ Խտալիայի թագաւոր էր, ինք զինք աս բաժանման մէջ իբր երեսէ ձգուած կամ արհամարհուած սեպելով, կայս

սեր դէմ ապստամբական շարժումներ ընելու սկսաւ։ Լուդովիկոս զինքը հնարքով մը ձեռք ձգեց ու աշուրները կոյրցուց։ Կը կարծուի որ աս բռնաւորական գործքին համար խիղճը զինքը շարշարելով՝ իբր բրած անիրաւութեան դէմ հատուցում մ'ընելու համար՝ հոգեւոր պարգեւաբաշխութիւն մտածեց։ Եւ այս պարգեւաբաշխութիւնն ան եղաւ՝ որ նոյն (817) տարին հրովարտակ մը հրատարակեց, որուն նիւթն է՝ Հռոմ քաղաքն իր շրջակայ սահմաններովն ու քանի մը գաւառներովը իբրեւ մշտնջենաւոր ժառանգութիւն Ս. Պետրոսի՝ այսինքն անոր յաջորդաց կամ Հռոմայ քահանայապետաց պարգեւել ու զանոնք նոյն տեղերուն վրայ տէր ու իշխան ընել։ Հրովարտակն ան ատենուան Պասկաղիս (Յարութիւն) Ա. քահանայապետին ուղղուած է, զորն որ հոս քաղելով կը դնենք։

«Եւ, Լուդովիկոս կայսր, աս մեր հաստատութեան թղթով կը սահմանեմ եւ կու տամ Քեզի, Առաքելոց իշխանին Պետրոսի եւ Քեզի համար Քու տեղակալիդ, Քահանայապետին (պապին) եւ իր յաջորդացը՝ ի մշտնջենաւոր ժամանակս՝ Հռոմ քաղաքը, անոր դքսութեան (երկրին), իր սահմաններուն ու բոլոր անոնց կալուածներուն ու գետիններուն հետ մէկտեղ, ամէն ծովեզեքն ու նաւահանգիստները, ամէն քաղաքները, ամրոցները, աւաններն ու գեղերը, ինչպէս որ Դուք զանոնք Չեր նախորդներուն ատենէն մինչեւ հիմայ Չեր իշխանութեան ու վերագոյն տէրութեան տակ ժառանգեցիք ու կառավարեցիք։

«Եւ ամէն գաւառները, եւ այլն, ինչպէս նա եւ Քու եկեղեցւոյդ ժառանգութեան բաժինը կը հաստատենք Քեզի, Սուրբ առաքեալդ Պետրոս, ու Քու միջնորդութեամբդ Քու տեղակալիդ, մեր հոգեւոր Հօրը, Քա-

Հանայապետին ու իր յաջորդներուն մինչեւ ցկատարած աշխարհի, որպէս զի ամէնքն ալ անոր իրաւանց, իշխանական տէրութեան ու հրամանին տակ մնան . . . : Եւ Մեր կողմանէ աս Մեր հաստատութեան վճռովը կը սահմանենք՝ որ ո՛չ Մենք ու ո՛չ Մեր որդւոց ու յաջորդաց մէկը հնարքով ու պատճառով մը Ձեր իշխանութեան որպիսի եւ իցէ մասը տկարացընելու, պակասեցընելու կամ Ձեզմէ ու Ձեր յաջորդներէն վերը յիշուած սահմաններուն, քաղաքներուն, եւ այլն, մէկը ետ առնելու կարող ըլլանք, եւ եթէ մէկն առնել ուզէ՝ հաւանինք, հապա կը խոստանանք որ սուրբ Պետրոս առաքելոյն եւ անոր գահին վրայ մինչեւ ցվախճան աշխարհի յաջորդողներուն Եկեղեցւոյն ամէն գաւառները, քաղաքները, եւ այլն, մեր կրցածին չափ պաշտպանել . . . » : —

I. Լուդովիկոս Ա. կայսրն աս կարգաւորութիւններն ըրած ատենը՝ Ստորին Իտալիայի մէջ քանի մը ազատ քաղաքներ կամ հասարակապետութիւններ, առանձինն Նէապոլիս, Ամալփի ու Կաէդա իրենց նաւագնացութիւններովն ու առուտրովը մեծ հարստութեան տէր կ'ըլլային, միանգամայն Հռոմէն զատ՝ ուրիշ քանի մը ազատ քաղաքներու հետ ամէն հնարքը կը բանեցընէին Բիւզանդեան կայսրութեան հետ հաստատ միացած մնալու, որով աս կայսրութեան ուժը Ստորին Իտալիայի մէջ նորէն աւելցաւ : Իսկ Իտալիայի մնացած մասերը՝ Փրանկաց տէրութեան հպատակ երկիրներն ու մասերն եղան, եւ ասիկայ տեւեց մինչեւ 843, որ տարին Վերտէօն քաղաքն ըլլող դաշանց զօրութեամբ՝ Լուդովիկոս Ա. կայսեր 817ին ըրած կարգաւորութիւններն ի գործ դրուելու սկսելով, նա եւ Իտալիա՝ կայսերական իշխանութեան ու Լոթարինկիայի երկրին հետ մէկտեղ՝ Մեծին Կարոլոսի թոռան՝ Լոթարիոս Ա.ին տրուեցաւ : Յամի 850ին Լո-

Թարիոս Ա. Իտալիայի տէրութիւնն ու կառավարութիւնը իր որդւոյն Լուդովիկոս Բ.ին տուաւ, որուն՝ 875ին մեռնելէն ետքը՝ Իտալիա Կարոլինկեան ցեղին մէջ երկպառակութիւններու եւ կռիւներու ասպարէզ եղաւ, մինչեւ որ 880ին Կարոլոս Յոյր (Գէր) անոր վրայ տիրեց, բայց միայն քանի մը տարի կրցաւ իր տէրութիւնը բռնել։ Յամի 887ին իր իշխանութիւնը կորսնցուց, ու անկից ետքն ալ սկսաւ Իտալիայի մէջ ամէն անկարգութեանց ու ներքին կամ քաղաքային կռիւներու դժբախտ ժամանակը։ Բերենգար Փրիոլի դուքսը, Գուիդոն Սպուլետոյի դուքսն ու Իվրէայի սահմանակալ կոմսը Իտալիայի թագին վրայ իրարու հետ կռուեցան, մինչեւ 888ին Գուիդոն Իտալիայի թագաւոր եւ 891ին կայսր ընտրուեցաւ, որուն մահուընէ ետքը 894ին իր որդին Լամբերգոս իշխանութիւնն առաւ։ Ասիկայ 898ին մեռաւ, իր մահուընէ առաջ 896էն սկսեալ՝ Կարոլինկեան ցեղէն Անուիփոս Գերմանացոյ թագաւորը՝ Իտալիայի թագաւորութեան ու կայսերութեան վրայ ունեցած իրաւունքը բանեցընելու կ'աշխատէր. բայց չկրցաւ երկայն աւտեն իր իշխանութեան մէջ մնալ։ Ասոր՝ 899ին մեռնելէն ետքը՝ Իտալիայի տէրութեան վրայ կռուեցան Փրիոլի Բերենգար Ա. դուքսը, որն որ յամի 994ին արդէն Իտալիայի թագաւոր պսակուած էր, Ստորին Բուրգունտիայի Լուդովիկոս թագաւորը, զորն որ Բենեդիկտոս Դ. քահանայապետը յամի 901ին Իտալիայի կայսր պսակած էր, ու վերին Բուրգունտիայի Հուդոլփոս Ա. թագաւորը։ Երկայն կռիւներէ ետքը վերջապէս Բերենգար Ա. զանիկայ ընդունեցաւ ու յամի 915ին իբրեւ կայսր պսակուեցաւ։ Բայց տէրութիւնը ներքուստ ապականած ու տկարացած ըլլալուն՝ 890էն ի վեր Իտալիայի վրայ աւարառութեամբ արշաւող Սարակինոսներուն եւ 899էն

ետքը եկող Հունգարացիներուն դէմ իր երկիրը չկր-
ցաւ պաշտպանել: Յամի 924ին Բերենկար Ա. սպա-
նուելէն ետք՝ Վերին Բուրգունդիայի Հռուդոլփոս Բ.
Թագաւորը մինչեւ 930 իր Իտալիայի վրայ ունեցած
իրաւունքը բանեցուց. բայց նոյն տարին Բրովանսի Հու-
կոն կոմսէն՝ Արեւատեան տէրութիւնն ընդունելով՝ Ի-
տալիայի վրայ ունեցած իրաւունքն անոր տուաւ: Հու-
կոն ջանացաւ արիւնհեղութիւններով ու բռնաւորու-
թեամբ իր դողդոջացող դահը հաստատել, սակայն իր
Բերենգար Բ. եղբորորդին Իվրէայի սահմանակալ կոմսը,
որն որ իր հօրեղբօրը կերպ կերպ դաւադրութիւններէն
ազատ ըլլալու համար յամի 940ին Գերմանիայի Ոթոն
Ա. կամ Մեծ կայսեր քովն ապաւինած էր, շատ մը
փախստականներ գլուխը ժողոված՝ Իտալիա դարձաւ ու
յամի 945ին իր Հուկոն հօրեղբայրը դահէն վար ձգեց:
Ասոր ետեւէն դահ նստաւ իր որդին Լոթարիոս, որ իր
հօրը վարմանց չհետեւելուն՝ ժողովրդեան սիրելի եղաւ,
եւ իր Բերենգար հօրեղբորորդին ալ իրեն խորհրդա-
կան առաւ: Յամի 950ին Լոթար՝ ըստ ոմանց Բերեն-
գարէն թունաւորուելով՝ մեռաւ, ու Բերենգար ուղեց
անոր Ադելհայդէ այրին, որուն գեղեցկութիւնը հռչա-
կեալ էր, իր որդւոյն Ադելբերտին հետ ամուսնացը-
նել, եւ որովհետեւ Ադելհայդէ աս բանս ոչինչ կեր-
պով յանձն կ'առնէր, անոր համար Բերենգար զինքը
շատ չարչարելէն ետքը բանտ դրաւ. բայց յաջողակ տի-
կինը հնաբք գտնելով՝ բանտէն փախաւ ու Մոտենայի
դքսութեան Ռէճճիոյ քաղքին մօտ Գանոսսայի ամուր
բերդին մէջ պահուեցաւ: Բերենգար բանն իմանալով՝ ե-
կաւ բերդը պաշարեց. իսկ Ադելհայդէ ծածուկ դեռպա-
նաց ձեռքով Ոթոն Ա. կայսրէն օգնութիւն խնդրեց:
Ոթոն իր զօրքովն Ալպեան լեռներէն անցաւ եկաւ տի-

կինը ազատեց, 951ին Բաւիա առաւ ու Լոնդոն արտա-
 ցւոց թագաւոր պսակուեցաւ: Բերենդարին ճարը հատ-
 նելով՝ ինք զինք Ութոնին իշխանութեան տակ ձգեց, ու
 Խտալիայի տէրութեան բալլէքը՝ Փրիտլի սահմանակալ
 կոմսութիւնն անոր տուաւ, զորն որ Ութոն իր եղբօրը
 Հենրիկոսին պարգեւեց, եւ զԲերենդար իբրեւ իրեն
 հարկատու իշխան կամ աւատառու՝ Խտալիայի ուրիշ
 կողմերուն կառավարութեան մէջ թողուց: Բայց երբ որ
 քանի մը տարիէն ետքը Խտալիայի մեծամեծները Բերեն-
 դարի դէմ ծանր ամբաստանութիւններով Ութոնին դի-
 մեցին, 961ին եկաւ զանիկայ իշխանութենէն վար ձգեց,
 եւ ինք զինք Խտալիայի թագաւոր ու 962ին կայսր ա-
 նուանեց ու կայսերական թագը դրաւ: Աս ատենները ու
 բոլոր աս շրջանին մէջ Ստորին Խտալիայի հասարակապե-
 տութիւնները՝ Նէապոլիս, Կաէդա ու Ամալֆի իրենց ան-
 կախութիւնը Լոմբարտիայի Բենեւենտ դքսութեան քա-
 նից ու հնարքներուն դէմ կը պաշտպանէին ու կը պա-
 հէին: Աս բանիս մէջ նոյն հասարակապետութեանց
 մեծ օգնութիւն ու շահ կ'ըլլար Բենեւենտի ներքին
 շփոթութիւնները, եւ միանգամայն թէ Բենեւենտի
 դքսութիւնն ու թէ յիշեալ հասարակապետութիւննե-
 րը Խտալիայի հասարակաց թշնամիներուն՝ Սարակինոս-
 ներուն դէմ պատերազմի մէջ էին, զորոնք իրենք շատ
 տարիներէ յառաջ (830) Սիկիլիայէն կանչած էին՝ իբրեւ
 օգնական ու վարձկան զօրք իրարու դէմ գործածելու
 համար, որոնք եւ Նէապոլսոյ արեւելեան մասին վրայ
 Ադրիական ծովուն քովերը Ապուլիա նահանգին մէջ ի-
 րենց հաստատուն կայան ու բնակարան գտած մնացած
 էին: Եւ թէպէտ Լուդովիկոս Բ. կայսրն ու բիւզան-
 դեան կայսրը Բառիլիոս (Աասիլ հայկազն) իրարու օգնե-
 լով 866ին Սարակինոսաց ուժն ու իշխանութիւնը տկա-

րացուցած էին, ի վերայ այսր ամենայնի Լուդովիկոս չկրցաւ Ստորին Իտալիայի մէջ իր իշխանութիւնը բանեցընել: Բայց բիւզանդեանք կամ Յոյները աւելի եւս յաջողակ գտնուելով՝ Ստորին Իտալիայի մէջ հաստատուեցան մնացին, Սարակինոսներէն առած տեղերնէն մասնաւոր նահանգ մը կազմեցին, որն որ Լոմբարդեան թէ՛ ըսուեցաւ, ու Ապուլիայի Պարի բերդաքաղաքը նստող ընդհանուր կուսակալի (գորաֆանի) մը ձեռքով հարիւր տարիէն աւելի անիկայ կառավարեցին ու անոր տէրութիւնը պահեցին: Ուրիշ Ա. կայսրը շատ աշխատեցաւ զստնք Իտալիայէն բոլորովին հեռացընելու եւ բոլոր Ստորին Իտալիա իր իշխանութեան տակ առնելու, բայց չկրցաւ ուղածը կատարեալ գլուխ հանել:

Դ.

Գերմանական կայսերական իշխանութեան ժամանակը:

961—1056.

Ուրիշ Ա.ին կայսերական թագն ընդունելովը՝ կայսերական պատիւը կամ կայսրութիւնը Գերմանացոց թագաւորներուն անցաւ. ուսկից Իտալիայի պատմութեան Երրորդ Որջանը կը սկսի, որ Գերմանական կայսերաց պետութեան ամենէն նշանաւոր ժամանակն է, թէպէտ եւ նոյն ժամանակին մէջ այլ եւ այլ հարկատու կամ աւատառու իշխաններ ու քաղաքներ զօրանալու սկսան, սակայն միշտ կայսերական զօրութենէն ճնշուելով ու յաղթուելով: Աս շրջանը կը բովանդակէ բոլոր Սաքսոնեան ցեղէն նստող կայսերաց ու Փրանկեան ցեղէն կայսրներէն ալ մինչեւ Հենրիկոս Գ.ին մահն անցնող ժամանակը. այսինքն 961էն մինչեւ 1056: Ուրիշ Ա. Ի-

տալիայի հարկատու կամ աւատառու իշխանաց երկիրները Գերմանացւոց տուաւ, եւ Իտալիայի քաղաքներուն քանի մը արտունութիւն շնորհեց, որոնցմով անոնց ապագայ ազատ սահմանադրութեանց, ինքնօրինութեանց կամ անկախութեան ու զօրութեան հիմը դրուեցաւ, եւ երկրին մէջ տիրող անկարգութեանց ու անիշխանութեան օգնութեամբը չէ թէ միայն հաստատուեցաւ հապա շուտով ալ յաջողելու ճամբայ բռնեց: Ոթոն Ա. շատ աշխատութիւն կրեց առանձինն Հռոմայի մէջ բլլող անկարգութիւններն ու ապստամբութիւնը զսպելու: Ասոնք հանդարտնալէն ետքը՝ Հռոմայի մէջ Տուսկուլոնի կոմսերը կայսեր հեռու եղած ատենն անոր անուամբը կարեւոր կարգաւորութիւններ ընելու կը ջանային: Ասոնց դէմ 980ին Հռոմայեցի ազնուականներէն Արեսկենտիոս բդեշխը ոտք ելաւ ու փորձ փորձեց՝ Հռոմայի հին ազատութեան գոնեայ մէկ մասը նորոգել: Ոթոն Բ. Ոթոն Ա.ին որդին (973—983) Ստորին Իտալիայի մէջ նոր աշխարհակալութիւններու զբաղած բլլալով, (որոնք իրեն բաղձանաց համեմատ չյաջողեցան,) Արեսկենտիոսին ջանքն ու յառաջադիմութիւնն արգելելու ժամանակ կամ հոգ չունեցաւ: Բայց Ոթոն Գ. (983—1002) Արեսկենտիոսին հնարքներուն ու ապստամբութեան յաղթեց վերջ բրաւ ու Հռոմայեցիները զսպելու եւ հանդարտ պահելու հնարքը գտաւ: Ասոր (1002ին) մեռնելէն ետքը Իտալացիք համարելով որ Գերմանական կայսրութեան հետ ունեցած կապերնին ու կապակցութիւննին ալ բոլորովին լուծուած է, Իվրէայի Հարտուին սահմանակալ կոմսը Իտալիայի թագաւոր ընտրեցին, որն որ Բաւիա քաղքին մէջ իր թագադրութեան հանդէսը կատարեց: Մի եւ նոյն ժամանակուան մէջ ուրիշ կողմնակցութիւն մը՝ Գերմանացւոց Հենրիկոս Բ. թագաւորը Իտալիայի

Թագաւոր անուանեց : Ասոր հետեւութիւնն եղաւ Իտալիայի մէջ ներքին կամ քաղաքային պատերազմ մը, որուն մէջ ամէն տեղերէն աւելի Բաւիայի ու Միլանի ժողովուրդները իրարու դէմ սաստկութեամբ կը կռուէին . վերջապէս Հենրիկոս Բ. յաղթող ըլլալով՝ Իտալիայի Թագաւորութիւնն ու կայսրութիւնը վարեց (1002—1024) : Իր Թագաւորութեան ու կայսրութեան յաջորդը Փրանկեան ցեղէն Կոնրատ Բ. (1026—1039) շատ քանաց ապստամբ ու խռովարար աւատառու իշխաններուն եւ քաղաքներուն՝ մանաւանդ ամենէն աւելի Միլանի՝ յաղթելով, խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը Իտալիայի մէջ ամենայն հնարիւք հաստատել : Սակայն իր ամէն ջանքն ու բանեցուցած միջոցներն ու զօրութիւնը դրեթէ ամենեւին օգուտ մը չունեցան : Քաղաքներն ու եկեղեցական մեծերն օրէ օր աւելի զօրանալով՝ Ազնուականաց դէմ, ասոնք ալ իրենց հպատակներուն դէմ անդադար ու անհանգիստ կը կռուէին : Հռոմայի հասարակապետականները Կրեսկենտիոսի ցեղէն քանի մը անձանց առաջնորդութեամբը թէ Հենրիկոս Բ. ին, թէ Կոնրատոս Բ. ին ու թէ քահանայապետներուն իրենց դէմ բանեցուցած ամէն միջոցները պարապի հանեցին : Հենրիկոս Գ. (1039—1056) Կոնրատոս Բ. ին որդին ու յաջորդը 1046ին Իտալիա եկաւ ու այլ եւ այլ հնարքներով ու հաստատուն միջոցներով ամէն ապստամբութեանց յաղթեց ու մինչեւ իր մահը Իտալիայի վրայ ունեցած իշխանութիւնը Ոթոն Ա. ին պէս չէ թէ միայն հաստատութեամբ պահեց, հապա նա եւ յաջողակութեամբ բանեցուց :

Ե.

Գերմանական առանձինն Հոհենշդաուֆեան ազգատոհմին կայսերութեան ու իտալական ազատ քաղաքներուն իշխանութեան ժամանակը:

1056—1259.

Հենրիկոս Գ.ին մահուամբը կը սկսի Իտալիայի պատմութեան Չորրորդ Յրջանը, որ է 1056էն մինչեւ 1259: Աս շրջանը կը բովանդակէ բոլոր ան ժամանակը, որուն մէջ կայսերը Հռոմայի քահանայապետներուն հետ՝ գերագոյն իշխանութեան համար, իսկ իտալական քաղաքներուն հետ՝ Իտալիայի տէրութեան համար կռուեցան. ընդհանրապէս աս շրջանին մէջ կ'իյնայ Հռոմէական-Իտալական սկզբունքն՝ աւատական-գերմանական սկզբանց դէմ՝ յաղթող ընելու կամ վերանորոգելու ջանից ժամանակը: Հենրիկոս Գ. կայսեր (1056—1106) բոլոր անշափահասութեան ատենը (1056—1065) Հռոմայի քահանայապետներուն յաջողեցաւ իրենց աշխարհական իշխանութիւնը հաստատել ու զօրացընել: Աս բանիս շատ մեծ օգուտ ու օգնութիւն եղաւ Նորմաններուն ան ատենները Ստորին Իտալիայի մէջ իրենց հաստատուն բնակութիւն դնելը. ինչու որ ասոնք քահանայապետներուն՝ կայսերական իշխանութեան դէմ բրած պատերազմներուն մէջ շատ օգնեցին: Այսպէս հարաւային Իտալիայի մէջ պզտիկ պզտիկ տէրութիւնները կամ վիճակները մեծ տէրութիւն մ'ըլլալու ճամբայ բռնած ատենը՝ հիւսիսային Իտալիայի մէջ եզող թագաւորութիւնը քայքայելու եւ պզտիկ տէրութիւններու կամ վիճակներու բաժնուելու վրայ էր: Աս միջոցիս մէջ Լոմբարտիայի քաղաքները՝ Փրիու, Մանդուա, Սուզա, եւ այլն, անկախ դքսութիւններ ու սահմանակալ կոմսու-

Թիւններ եղան: Վենետիկ, Գենուա ու Բիզա արդէն մեծ, զօրաւոր ու ծաղկեալ հասարակապետութիւններ եղած էին: Հենրիկոս Գ. շատ շփոթութիւններէ, կռիւներէ ու պատերազմներէ ետքը հազիւ կրցաւ (1093) իր կոնրատոս երէց որդին Իտալիայի թագաւոր ընել. բայց երբոր ասիկայ (1101ին) մեռաւ՝ իր Հենրիկոս եղբայրը իրենց հայրը Հենրիկոս Գ. կայսրը կայսերական իշխանութենէն վար ձգելէն, ու անոր մահունէ ետեւ (1106) Հենրիկոս Ե. անուամբ կայսերական գահն ելլելէն ետեւ՝ քանի մը տարի Հռոմայի քահանայապետաց ու իտալական իշխանաց հետ բարեկամութեամբ գնաց, որպէս զի խաղաղական ծամբով Իտալիայի մէջ իր թագաւորական իշխանութիւնն ընդունել տայ ու բանեցընէ: Բայց երբ որ աս ծամբով չկրցաւ գլուխ ելլել, զօրաւոր բանակով մը Իտալիա մտաւ (1110), եւ վերին Իտալիայի քաղաքներն իրեն հնազանդեցընելէն ետքը՝ մինչեւ Սուդրի յառաջ գնաց, ու այլ եւ այլ բանակցութիւններէն ետքը Հռոմ առաւ, ուր քանի մը ամիսէն ետքը (1111, Ապր. 9) Պասկաղիս (Յարութիւն) Բ. քահանայապետը զինքը կայսերական թագով պսակեց: Ասկից ետքը Գերմանիա դարձաւ. բայց իր հօրը կենդանութեան ատենէն սկսած Գոսկանայի այրի սահմանակալ կոմսուհւոյն Մաթիլտէին՝ Հռոմայի քահանայապետաց (1079) պարգեւած երկիրներուն համար եղած կռիւներն ու պահանջմունքները՝ նոյն Մաթիլտէին (1115) մեռած ատենը՝ զինքը (Հենրիկոս Ե.) ստիպեցին նորէն Իտալիա մտնելու (1116), նոյն երկիրներն իր իշխանութեան տակ առնելու կամ ժառանգելու համար: Սակայն խել մը նոր խռովութիւններէ ու կռիւներէ ետքը՝ դեռ ուզածը չկատարած՝ Գերմանիայի մէջ իրեն դէմ ըլլող ջանքերէն ստիպուելով՝ Իտալիայէն ելաւ (1119) ու ածապարեց

Գերմանիա դարձաւ, ուր քանի մը տարի ետքը (1125) մեռաւ. բայց Մաթիլդէին պարգեւած երկիրներուն ժառանգութեան կռիւները դեռ շատ տարիներ շարունակուեցան: Աս միջոցիս՝ 1060էն սկսած՝ հարաւային Իտալիայի մէջ Նորման կամ Նորմանդիացի մեծանուն Գանկրետին տասուերկու քաջ որդիներէն երկուքը՝ Ռոզեր Ա. ու Ռոբերդոս Գուիսկարդ իրենց աշխարհակալութիւններովը երկու Սիկիլիայի թագաւորութեան հիւմը դրին: Առանձինն Ռոզեր Ա. որ Սիկիլիայի կոմս էր, իր եղբորը Ռոբերդոսին մահուընէ ետքը, որ Գալաբրիայի վրայ կը տիրէր, բոլոր Նորմաններուն գլուխն անցած (1085) Իտալիայի մէջ յառաջ գնաց. նա եւ Մալդա կղզին իր իշխանութեան տակն առաւ: Իր մահուընէ ետքը (1101) երբ որ իր որդին Ռոզեր Բ. Աբուլիան ու Գալաբրիան ալ (1127) իր իշխանութեան տակ առաւ, Սիկիլիայի կոմս անունը՝ Սիկիլիայի Բագաւորի փոխեց. ու յամի 1130ին Բալերմոյի մէջ թագաւոր օծուեցաւ ու պսակուեցաւ: Ասանկով՝ Իտալիայի քանի մը ազատ քաղաքներէն, ատեն մը Յունաց կայսրութեան վերաբերող երկիրներէն ու Լոմբարտեան թագաւորութեան մասերէն աս Սիկիլիայի նոր թագաւորութիւնը յօրինեցաւ: Այսպէս հարաւային (Ստորին) Իտալիայի մէջ նոր թագաւորութիւն մը կամաց կամաց հիմնուելու ատեն՝ հիւսիսային (Վերին) Իտալիայի մէջ գտնուող պզտիկ պզտիկ ազատ տէրութիւնները կամ իրարմէ անկախ վիճակներն այլ եւ այլ պատճառներէ զրգուելով՝ իրարու հետ կը կռուէին ու կը պատերազմէին: Աս կռիւներուն հետեւութեանց մէջ յիշատակելու արժանի են՝ յամի 1111ին Լոտի ազատ քաղքին Միլանցիներուն զինուքը բոլորովին կործանին ու Լոմբարտիայի ամէն քաղաքներուն զօրաց Գամոյ քաղաքը տասը տարի (1118—1128)

պաշարեւն ու վերջապէս առնելը: Աս քաղաքին նուա-
ճումը զՄիլան բոլոր Լոմբարտիայի մէջ առաջին ու ա-
մենէն հզօր քաղաքն ու վիճակն բռաւ, որուն հետ սահ-
մանակից քաղաքներուն շատերը դաշնակցեցան ու միա-
ցան. իսկ մէկ քանին ալ Միլանի ոսոխն ըլլող Բաւի-
այի հետ միացած՝ զատ դաշնակցութիւն մը կազմեցին:
Ետքէն Միլանի ու Գրեմոնայի մէջ ծագած կռիւները
նոյն երկու դաշնակցութիւնները (1129ին) իրարու դէմ
առաջին պատերազմը բանալու ստիպեցին: Աս պա-
տերազմին շարունակած ատենը՝ Կոնրատոս Գ.ին, որն որ
Գերմանիայի Հոհենշտէյն ազգատոհմէն առաջին
կայսրն եղաւ (1138—1152) ու Լոթարիոս Բ.ին մէջ
կայսերական իշխանութեան ու թագին համար ելած
կռիւները Իտալացւոց իրողութիւններուն ուրիշ ուղղու-
թիւն կամ ընթացք մը տուին: Աս ժամանակներէն
սկսելով՝ այն երկու կողմնակցութիւնները, որոնք Կո-
էնց ու Կիպելլէնց անուամբ շատ հռչակուած են,
Իտալիա եւ ուրիշ տեղեր եղած թշնամութիւններուն ու
կռիւներուն սաստկանալուն ու նոր խռովութիւններ ել-
լելուն պատճառ, գլուխ ու յառաջացուցիչ եղան:

Աս Կուէլփեան (Վէլփեան) ու Կիպելլեան անուն-
ներուն սկզբնաւորութեան վրայ այլ եւ այլ կարծիքներ
կան, որոնք հոս մանրամասն աւանդելը մեր վախճանէն
դուրս ըլլալուն՝ զանց կ'առնենք ու միայն իրենց Իտա-
լիայի նկատմամբ ու Իտալիայի մէջ գործածներուն վրայ՝
կարեւոր եղած տեղերը՝ յիշատակութիւն կ'ընենք: Հոս
հարկ կը սեպենք ծանուցանել որ աս երկու կողմնակցու-
թեանց ծագելուն եւ զօրանալուն պատճառ տուին Կոն-
րատ Գ. կայսեր ու անոր հակառակորդներուն մէջ եղած
պատերազմները: Կիպելլեանները՝ կայսեր կողմնակիցնե-
րուն, իսկ Կուէլփեանները՝ անոր հակառակորդներուն մէկ

մասն էին, ու իրարու դէմ սաստիկ պատերազմներ կ'ընէին: Պաւիերայի Կուելփոս կամ (ըստ բուն հնչման) Վէլփ Զ. դուքսը, որ իր հօրը Իտալիայի մէջ ունեցած ժառանգական երկիրներուն պատճառաւ՝ հոն իշխանական իրաւունք ունէր, յամի 1154ին՝ իր անձնական զօրացն ու կողմնակիցներուն գլխուն անցած՝ Փրիդերիկոս Ա. (Պարպարոսսա) կայսեր առաջին հեղ հզօր բանակով մը Իտալիա արշաւելու ատենը՝ անոր ընկերացաւ ու Իտալիա մտաւ:

Աս ատենները Իտալիայի ազատ քաղաքներուն կամ պզտիկ վիճակներուն շատը իրարու հետ անդադար պատերազմելով ու մէկը մէկալէն ճնշուելով, կը տեսնէին որ պոպուլի ազատութեան տեղ՝ աւելի աղէկ ու օգտակար է կայսերական իշխանութեան տակ մտնել ու անոր զօրաւոր պաշտպանութեամբն իրենց շահը յառաջ տանիլ: Փրիդերիկոս Ա. կայսրն Իտալացոց աս զգաժումներուն եւ խորհուրդներուն տեղեակ ըլլալով, միանգամայն միտքը դրած ըլլալով Իտալիայի մէջ կամաց կամաց անշքացած կայսերական զօրութիւնն ու իշխանութիւնը նորոգել, սկսաւ ահեղ բանակ մը պատրաստել Իտալիայի վրայ երթալու եւ անիկայ նուաճելու համար: Ինչք աս պատրաստութեան մէջ եղած ատեն՝ Լոտի ազատ քաղաքին գլխաւորները, զորն որ՝ ինչպէս ըսինք՝ Միլանցիք իրենց դաշնակիցներովը կործանած էին, կայսեր եկան եւ զՄիլանցիներն աս թշնամութեան համար ամբաստանեցին: Կայսրը Միլանցոց հրովարտակ մը խաւրեց՝ որ Լոտիցիներուն դէմ ըրած բռնութիւններնին ու անիրաւութիւններնին դադրեցընեն եւ անոնց հատուցու՞մք ընեն: Բայց հպարտ ու յանդուգն Միլանցոց գլխաւորները կամ բղելները չէ թէ միայն կայսեր հրամանին չհնազանդեցան, հապա անոր հրովարտակն արհամար-

Հանգը պատուեցին նետեցին: Ասոր վրայ Փրիդերիկոս
Ա. իր պատրաստ բանակաւ՝ ինչպէս ըսինք՝ 1154ին
Ալպեան լեռներն անցաւ Իտալիա մտաւ ու Լոմբարտիայի
մէջ Ռոնգալեա աւանը մեծ աւազածողով մ'ըրաւ, ուր
եկան Միլանցոյ պատգամաւորներն ալ՝ խոնարհած ու
ամէն բան ընդունելու պատրաստութեամբ, եւ կայսեր
վճռած պատժոյն ամենայն հպատակութեամբ զլուխ
ծռեցին: Ասկից ետքը կայսրը միւս ապստամբ վիճակնե-
րուն դէմ յառաջ երթալով, Սարդինիայի երկրին մէջ
Ասզի ու Գորգոնա քաղաքներն առաւ, եւ ուրիշ ամէն
ապստամբ վիճակներն ու քաղաքներն ահաբեկ ընելու
համար՝ նոյն Գորգոնա քաղաքն այրեց մոխիր դարձուց:
Այսպէս յաջողութեամբ յառաջ երթալով՝ նոյն տարի
Բաւիա քաղաքին մէջ Լոմբարտիայի թագով իբրեւ Ի-
տալիայի թագաւոր պսակուեցաւ: Տարի մը ետքը Յու-
նիսի 18ին Հռոմայի մէջ Ադրիանոս Գ. քահանայապե-
տին ձեռքէն ընդունեցաւ կայսերական թագը:

Եւրբ որ կայսրը Իտալիայի ապստամբները նուաճե-
լէն ետքը Գերմանիա դարձաւ, Իտալոյիք մանաւանդ
Լոմբարտական քաղաքները առանձինն Միլան քաղաքը
շատ շանցաւ սկսան նորէն ապստամբութեան դրօշը կան-
գնել ու կայսեր տուած խոստումներնուն դէմ՝ իրենց
ուղածին պէս կառավարութիւն ընել: Աս նոր ապս-
տամբութենէն ստիպելով Փրիդերիկոս Ա. յամի 1158ին
նոր բանակով մը Իտալիա մտաւ ու ապստամբած վիճակ-
ներուն ու քաղաքներուն հետ պատերազմելու սկսաւ:
Ամենէն առաջ Պրեշիա քաղաքը յաղթուեցաւ. անկից
ետքը Միլան երկայն պաշարմանէ ու սովէ ստիպելով՝
դռները յաղթող կայսեր բացաւ, եւ չէ թէ միայն նուա-
ճած Գոմոյ ու Լոտի քաղաքներուն ազատութիւն տա-
լու, հապա նաեւ կայսեր հաւատարմութեան երդում

ընելու եւ ժողովրդէն ընտրուած բղեշխները կայսրմէ
 Հաստատել տալու բռնադատեցաւ: Աս յաղթութիւն-
 ներէն ետքը կայսրը նորէն Լոմբարտական աւագաժողով
 մը գումարեց Ռոնգալեայի մէջ, որուն Իտալիայի ամէն
 մեծ աւատառու իշխաններն ու ամէն մէկ քաղաքէն երկ'
 երկու բղեշխ իբր պատգամաւոր գալու պարտաւորեցան:
 Աս մեծ աւագաժողովոյն մէջ, որուն անդամները միայն
 Իտալացիք ու անոնց պատգամաւորներն էին, կայսրը
 չորս Պոլոնիացի անուանի իրաւագէտներուն՝ իր կայսե-
 րական իրաւունքները, ինչպէս նաեւ Իտալիայի քաղա-
 քաց ու աւատառու իշխանաց իրաւունքները քննել
 տուաւ, եւ նոր գործածուելու սկսուած **Յոսպիտիւնէ-ն-
 իրաւնց** սահմաններուն համաձայն որոշեց, որ անկից
 ետքը ամէն մաքսերն ու հարկերը կայսեր կ'իյնան, թէ
 պէտք է որ ազատ կամ ինքնօրէն քաղաքներուն վարչու-
 թիւնը կայսրմէ դրուած քաղաքապետի կամ դատաւորի
 (Podestà) մը ձեռքն ըլլայ, եւ թէ անկից ետքը քա-
 ղաքներուն եւ վիճակներուն իրարու դէմ ունեցած վե-
 ճերն ու կռիւները դադրին: Այսպիսի խիստ վճիռնե-
 րուն քանի մը ազատ քաղաքներ հնազանդիլ չուզելով,
 սկսան զէնքով իրենց ազատութիւնը պաշտպանել. բայց
 մէկ քանիսկայսեր հզօրագոյն զէնքերէն յաղթուելով՝ պա-
 տիժնին ընդունեցան, ինչպէս Գրեմա քաղաքը, զորն որ
 կայսրը երկայն պաշարմանէ ետքը 1160ին նուաճելով՝
 Գորդոնա քաղաքին ըրածին պէս այրեց մոխիր դարձուց:
 Իսկ քանի մը քաղաքներն ալ, ինչպէս Միլան, զինուց
 յաջողութեամբ իրենք զիրենք երկայն ատեն կայսեր դէմ
 պաշտպանեցին:

Կայսրը Գերմանիայի գործքերէն ստիպելով՝ նոյն
 տարի Իտալիայէն հեռացաւ. բայց հետեւեալ տարին
 100,000ի նոր բանակով մ'եկաւ ու ամէն բանէն առաջ

Միլան պաշարելու փութաց: Գրեթէ երկու տարի սաստիկ պաշարման ու ամէն նեղութեանց հաստատութեամբ դիմանալէն ետքը, վերջապէս սովին չկրնալով դիմանալ, անյաղթելի համարուած քաղաքը 1162ին խոնարհեցաւ ու անձնատուր եղաւ: Կայսրը Միլանցոյ իրեն դէմ ըրած այսչափ յամառ թշնամութեան վրէժն առնելու համար՝ անոնց քաղաքը հիմնայատակ ընել տուաւ, եւ թէպէտ բնակչաց կենացը խնայեց՝ զիրենք սրէ անցընել չտուաւ, բայց հրաման հանեց որ իրենց երկրին չորս տեղը բնակութեան համար չորս աւաններ շինեն: Աս յաղթութենէն ետքը՝ ալ կայսրն ինք զինքը կամ իր իշխանութիւնը Խտալիայի մէջ ապահովցած կը համարէր: Բայց Գերմանիա դառնալու ատենը՝ խստաբարոյ Հռայնոլդոս արքեպիսկոպոսը Խտալիայի կուսակալ կամ կայսերական փոխանորդ եւ կամ փոխարքայ դրաւ, որուն հրամանին տակ մասնաւոր դատաւորներ կարգեց: Ասոնք բնակչաց հետ արտաքոյ կարգի խստութեամբ կը վարուէին, անոնց վըայ ծանր ծանր տուրքեր կը գնէին ու երկիրը սաստիկ կը նեղէին:

Բնական բան մըն էր որ կրակոտ Խտալացիներն այսչափ ու պոպիսի նեղութիւններուն, տառապանաց ու բռնութեանց երկայն ատեն լռութեամբ ու հանդարտութեամբ պիտ'որ չկարենային գլուխ ծռել, ինչպէս իրօք ալ յայտնի ըրին: Յամի 1167ին շատ քաղաքներ մէկ եղած՝ նոր Լոմբարտական դաշնակցութիւն մը կազմեցին՝ իրենց իրաւունքները պաշտպանելու համար, կործանած Միլան քաղաքը նորէն շինելու սկսան, Լոտի քաղաքն ալ իրենց դաշնակցութեան մէջ մտնելու ստիպեցին ու Իլլզանդեան կայսեր հետ բարեկամութեան դաշինք դրին: Այս ամենայն զՓրիդերիկոս Ա. ստիպեց չորրորդ անգամ զօրաւոր բանակով մը Խտալիա մտնելու: Թէպէտ

եւ աս արշաւանքին սկիզբը իր հակառակորդներուն յաղ-
թելով՝ ամէն բան կարգի դնելու կը փութար. բայց սաս-
տիկ ժանտամահ մը իր զօրացը մէջ սոսկալի ջարդ ընե-
լու սկսելուն՝ հարկադրեցաւ սկսածն անկատար թողու-
ու աճապարել Գերմանիա դառնալ, մեծ դժուարու-
թեամբ իր թշնամիներուն դարաններէն ու հնարքներէն
անլնաս ազատելով: Սակայն քանի մը տարի ետքը՝ Գեր-
մանիայի կարեւոր գործքերը կարգի դնելէն ետեւ՝ 1174ին
հինգերորդ անգամ բազմաթիւ զօրքով Խալիւս մտաւ:
Աս հեղ իր կռիւները Խալացոց հետ երկու տարիի
մօտ՝ կէս մը յաջողութեամբ կէս մը անյաջողութեամբ
յառաջ տանելէն ետքը, երբ որ վերջին որոշիչ պատե-
րազմ մը տալու վրայ էր, հետն իբրեւ օգնական եկող
Հենրիկոս Առիւծ Պաւիէրայի ու Սաքսոնեայի Կուէլփեան
դուքսը իր սեպհական զօրքովը զկայսրը թողուց ու չու-
ղեց իրեն օգնել: Ասով նոյն պատերազմը կայսեր համար
շատ դժբախտ եւք ունեցաւ. յամի 1176ին Մայ. 29ին
Միլանի մօտ Լէնեանոյի քով եղած կռուոյն մէջ Լոմբար-
տացոց մեծագոյն զօրութեան դէմ բաւական զօրու-
թիւն չունենալով՝ յաղթուեցաւ, եւ ստիպեցաւ ապս-
տամբած քաղաքներուն հետ վեց տարւան զինադադարի
դաշն դնել, նաեւ անոնց դաշնակցութեան իր հաւանու-
թիւնը տալ: Ասկից ետքը Գերմանիա դարձաւ, ուր եւ
իրեն անհաւատարիմ ու իր պարտութեան պատճառ ը-
լող Կուէլփեան Հենրիկոս դուքսը պատժելով, Գերմա-
նիայի մէջ Կուէլփեանց կողմնակցութիւնը կամ իշխա-
նութիւնը ջնջեց:

Վերը յիշուած վերջին պատերազմէն ետքը Խա-
լիւս քանի մը տարի խաղաղութեան մէջ մնաց: Կայսրը
թէ ազատ քաղաքներուն հետ եւ թէ Հռոմայի քա-
հանայապետաց՝ մանաւանդ Ուրբանոս Գ.ին հետ (1185—

1187) չէ թէ միայն խոստացած խաղաղութիւնը հապա-
նաւել բարեկամական յարաբերութիւնը պահեց: Մա-
նաւանդ թէ վեց տարեկան զինադադարին ժամանակը
լրանալէն ետքը՝ յամի 1183ին Կոստանդիա (Գոսդանց)
քաղաքին մէջ Լոմբարտական քաղաքներուն հետ հաշ-
տութեան դաշն դրաւ, որուն զօրութեամբը թէպէտ եւ
անոնց ազատութիւն ու իշխանութիւն կը տրուէր՝ իրենց
գլխաւորներն ուղածնուն պէս ընտրելու եւ իրարու հետ
նոր դաշնագրութիւններ ընելու, բայց եւ իրենց վրայ
պարտք ալ կը դրուէր՝ կայսեր վերին իշխանութիւնն ու
քանի մը տուրքեր գնելու համար ունեցած իրաւունքը
ճանչնալու եւ հաստատ պահելու: Ասոնք հաստատուե-
լէն ետքը կայսրը 1184ին վեցերորդ անգամ Իտա-
լիա անցաւ, բայց աս հեղ իբրեւ բարեկամ եւ ոչ իբրեւ
թշնամի, ուստի եւ առանց զէնքի ու զօրքի: Աս գա-
լուն գլխաւոր պատճառն էր իր Հենրիկոս որդին Հռոմայի
քահանայապետին ձեռքը Իտալիայի թագաւոր օծել
տալ եւ Ապուլիայի ու Սիկիլիայի Ռոգերոս Կորման թա-
գաւորին մէկհատիկ Կոստանդիա աղջկան ու թագաւո-
րութեան ժառանգին հետ ամուսնացընել: Լոմբարտիայի
ամէն քաղաքները զինքը մեծ պատուով եւ ուրախու-
թեամբ ընդունեցան: Թէպէտ եւ կայսեր մտածած ա-
մուսնութիւնը յաջողեցաւ ու կատարուեցաւ, բայց թա-
գաւոր օծուիլը չյաջողեցաւ, որովհետեւ քահանայա-
պետը Փրիդերիկոսին գիտաւորութեանց վրայ տարակոյս-
ներ ունենալով ու վստահ չըլլալով, միանգամայն անոր
որդւոյն՝ Սիկիլիայի ժառանգուհւոյն հետ ամուսնանալուն
վրայ տեղոհ ըլլալով, չուզեց զՀենրիկոս թագաւոր օ-
ծել: Ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը միայն աս ամուս-
նութեամբ ալ գոհ եղաւ, որովհետեւ ամենայն ապահո-
վութեամբ կը յուսար՝ որ անով իր տէրութիւնն ու իշ-

խանութիւնը Խտալիայի մէջ հաստատելու խորհուրդն ու փափագը անշուշտ կը կատարուի: Բայց յաջորդ դիպուածները ցուցըցին որ աս ամուսնութեամբ իր որդւոյն ստացած իրաւունքը՝ չէ թէ միայն բոլոր Խտալիայի վրայ, հապա նոյն իսկ Սիկիլիայի գահին վրայ ալ՝ ոչ հաստատուն ու ոչ ապահով էին:

Փրիդերիկոս Ա. մեռնելէն ետքը յամի 1190ին իր որդին՝ Հենրիկոս Զ. անուամբ իրեն յաջորդեց, կայսր եղաւ, ու երբ որ հետեւեալ տարին Սիկիլիայի թագաւորին մահուամբը նոյն տեղաց թագաւորական գահը առանց յաջորդի մնաց, կայսրը իր կնոջը Կոստանդիային միջնորդութեամբը նոյնին վրայ ունեցած յաջորդութեան իրաւունքը բանեցընելու եւ Սիկիլիայի թագաւորութիւնը վարելու կը պատրաստուէր: Մէյ մ'ալ ինք դեռ Գերմանիա եղած ատեն՝ լուր առաւ որ Սիկիլիայի կարգաթողովը նոյն գահը նստեցուցեր է Լէքքայի Դանկրէտ կոմսը, որն որ Կոստանդիային եղբօրն անհարազատ որդին էր: Աճապարեց Խտալիա անցաւ, ուր իր իմաստուն վարմունքովը Լոմբարտեան ազատ քաղաքներն իր կողմը շահեցաւ, ինչպէս նաեւ Հռոմայեցիներուն սիրտն ալ իրեն քաշեց, եւ Կեղեստինոս Գ. քահանայապետին ձեռքէն կայսերական թագն ընդունեցաւ: Անկից ետքը գնաց Ապուլիա ու Նէապոլսոյ թագաւորութիւնը նուաճեց. միայն Նէապոլիս քաղաքն իրեն դէմ կեցաւ. եւ որովհետեւ նոյն ատենները ան կողմերը սաստիկ ժամտամահ մը մեծ կոտորած կ'ընէր, անոր համար կայսրը ստիպեցաւ սկսած դորձքն անկատար թողուլ ու Գերմանիա դառնալ: Առանկով Դանկրէտ մինչեւ 1194 Սիկիլիայի գահին վրայ իբրեւ թագաւոր մնաց. բայց երբ որ նոյն տարին ինք մեռնելով՝ իր որդին Գուլիելմոս Գ. իբրեւ անոր յաջորդը իր մօրը խնամակալութեան տակ

տիրել սկսաւ, կայսրն աճապարեց Իտալիա մտաւ: Ասանդամ Նէապոլիս իր դռները բացաւ զինքն ընդունեցաւ, եւ ուրիշ քաղաքներն ու Սիկիլիա կղզին ալ իրենք զիրենք հպատակելու պատրաստ ցուցնելով, կայսրը նոյն (1194) տարին Նոյեմբերի 30ին յաղթանակաւ Բալերմոյ մտաւ: Եւ թէպէտ Գուլիելմոս եւ իր մայրն իրենց իրաւունքէն հրաժարեցան՝ այսու թէու թեամբ որ կայսրը Լէքքա ու Գարենդ քաղաքներն իրենց իշխանութեան տակ թողոււ, բայց կայսրն աս խնդիրը չկատարէին զատ՝ զիրենք պատժեց, բոլոր իրենց կողմնակիցներն ալ սպաննել տուաւ, եւ այսպէս իր իշխանութիւնը Սիկիլիայի տէրութեան մէջ ապահովցնելէն ետքը Գերմանիա դարձաւ: Ետքէն Սիկիլիայի մէջ ելած ապստամբութիւնը Գերմանիայի քանի մը իշխանաց օգնութեամբ զսպեց, կապուա ու Նէապոլիս քաղաքներուն պարիսպները կործանել ու երկրին մեծամեծներէն շատերը սպաննել տալով՝ խաղաղութիւնը հաստատեց: Բայց յամի 1197ին Սիկիլիայի Մեսսինա քաղաքը գտնուած ատենը՝ ըստ հասարակ կարծեաց թունաւորուելով՝ մեռաւ ու Բալերմոյ քաղաքը թաղուեցաւ:

Հենրիկոս Զ.ին իշխանութեան ժամանակը կարճ ըլլալուն ու Սիկիլիայի տէրութեան շփոթութիւնները զինքը բոլորովին զբաղեցընելուն, իր մտադրութիւնն ու հոգը Իտալիայի մնացած կողմերուն վրայ տարածելու աւտեն չունեցաւ: Ասոր համար Վերին Իտալիայի մէջ անիշխանութիւնն ու կուէլիեան եւ կիպելլեան կողմնակցութիւնները քանի մը մեծամեծաց առաջնորդութեամբ յառաջ կ'երթային ու նորանոր խռովութիւններ կը հանէին: Հենրիկոս Զ.ին որդւոյն ու յաջորդին, այսինքն Փրիդերիկոս Բ.ին (1209—1250) անչափահասութեան ատենը՝ Իննովկենտիոս Գ. (1198—1216) անոր խնա-

մակալութիւնն ընելով, առիթ ունեցաւ Հռոմայի գահին՝ Բիբլինոսէն սկսած մինչեւ Մաթիլտէ դքսուհւոյն պարգեւած երկիրներուն վրայ քահանայապետաց ստացած աշխարհական տէրութեան իրաւունքը հաստատելու եւ ապահովցնելու: Իսկ Գոսկանայի ու առանձինն Փլորենտիայի մէջ այն երկու կողմնակցութեանց կռիւներն այնչափ սաստկացան ու տարածեցան, որ Իտալիայի ուրիշ ամէն ազատ քաղաքներն ալ մէկ կամ մէկալ կողման հետ միաբանելով, խռովութիւններն ու կռիւները օրէ օր աւելի եւս կը բորբոքէին ու կը զայրանային, եւ շատ տարիներ Իտալիայի շատ կողմերը տակնուվրայ կ'ընէին: Աս միջոցներուն՝ Փրիդերիկոս Բ., իր հակառակորդին՝ Ոթոն (Գ.) կայսեր մեռնելովը, Գերմանիայի մէջ ապահովցած ու Գերմանիայի եւ Սիկիլիայի թագերն ու իշխանութիւններն իր վրայ ունենալով, բոլոր Իտալիա իր իշխանութեան տակն առնելու խորհուրդը մտքին մէջ հաստատելէն ետքը, Գոլոնիայի Ենգելբերտ Ա. արքեպիսկոպոսը Գերմանիայի մէջ իրեն փոխանորդն անուանեց, ու ինք յամի 1220ին Իտալիա գնաց:

Ի սկզբան Լոմբարտացիք իրեն գլուխ չծռեցին, չուղեցին Լոմբարտիայի թագաւորութեան Ելէալէ Լուգոն իրեն տալ: Փրիդերիկոս ասիկայ մեծ բանի մը տեղ չգնելով, շիտակ Հռոմ գնաց, ուր Ոնորիոս Գ. քահանայապետէն կայսրութեան թագով պսակուեցաւ. եւ շուտ մը իր ժառանգական թագաւորութեան երկիրը՝ Սիկիլիա անցաւ, անտեղաց գործքերը կարգի գնելու համար, ուր եւ նոր օրինաց դիւք մը յօրինել տուաւ ու (1224ին) Նէապոլսոյ մէջ համալսարան մը կանգնեց: Ասկից ետքը Լոմբարտացիներուն իր կայսերական իշխանութիւնն ընդունել տալու համար հրաման հանեց՝ որ Գրեմոնա քաղաքն աւաղաժողով մը գումարուի, ուր

Միլանցիներն ալ առանձինն հրաւիրեց: Բայց ասոնք չէ
 թէ միայն չհնազանդեցան ու ժողովի չեկան, հապա նա
 եւ (1226ին) Իտալիայի ուրիշ քանի մը ազատ քաղաք-
 ներուն հետ յառաջուան Լոմբարտական դաշնակցու-
 թիւնը նորէն հաստատեցին, եւ կայսեր գերմանական
 զօրաց յառաջ քալելուն եւ անոր հետ միանալուն զէն-
 քով կ'ընդդիմանային: Փրիդերիկոս ասոնց դէմ պատե-
 րազմի պատրաստուած ատենը՝ Հռոմայի քահանայապե-
 տին հրամանէն ստիպելով՝ հարկադրեցաւ Իտալիա թո-
 ղուլ ու խաչակրաց դլուխն անցնելով (1229ին) Արեւ-
 ելք ու Երուսաղէմ երթալ: Հոն քիչ ատենուան մէջ
 քանի մը յաղթութիւններ ու նոր կարգաւորութիւններ
 ընելէն ետքը, արտօրնօք Իտալիա դարձաւ. իր հեռաւո-
 րութեան ատենը Սիկիլիայի տէրութեան մէջ ելած խռո-
 վութիւնները զսպեց ու երկիրը հանդարտեցուց: Միայն
 Լոմբարտական դաշնակցութեան քաղաքները, մանաւանդ
 Միլան, Վենետիկ ու Պրեշիա, չէին ուզեր խաղաղիլ ու
 կայսեր հետ հաշտուիլ, մանաւանդ թէ անոր դէմ իրենց
 զէնքը գործածելով, անոր Հենրիկոս որդւոյն՝ Ռաւեննա
 քաղաքը կայսեր հրամանաւը գումարուած աւագաժո-
 ղովն երթալու ճամբաները կը գոցէին: Ասոր վրայ Փրի-
 դերիկոս զայրանալով՝ յամի 1234ին պատրաստեցաւ աս
 ապստամբ քաղաքներուն դէմ իր զօրութիւնը ցուցնել,
 բայց իր նոյն Հենրիկոս որդւոյն իրեն դէմ բռնած ըն-
 թացքովը մտադրութիւնն ու զօրութիւնը Գերմանիայի
 վրայ դարձնելու ստիպելով, Իտալիայի պատերազմն առ
 ժամն թողուց Գերմանիա գնաց, եւ զնոյն Հենրիկոս պատ-
 ժելէն ետքը՝ զԿոնրատ երկրորդ որդին Հռոմայի թագաւոր
 անուանեց:

Ասոնք կատարելէն ետքը յամի 1236ին զօրաւոր
 բանակով մը Իտալիա մտաւ, ուր իրեն դաշնակից բլլող

կիպելեան կողմնակցութեան զօրքն ալ իր զօրացը հետ միացընելով՝ ապստամբաց դէմ պատերազմի սկսաւ, եւ հետեւեալ տարին Նոյեմբերի 26—27ին Օլեոյ գետին քովերը Գորդէնուովայի մօտ փառաւոր յաղթութիւն մը ստացաւ. որուն վրայ ամէն Ղոմբարտական քաղաքները, Միլանէն, Պոլոնեայէն, Բիաշենցայէն ու Պրեշիպէն զատ, իրեն գլուխ ծռեցին ու հպատակեցան: Աս չորս քաղաքներն ալ ուղեցին կայսեր իշխանութիւնը ճանչնալ, բայց այնպիսի թէութիւններով, զորոնք կայսրը չուզելով ընդունել՝ անոնց դէմ պատերազմը շարունակեց: Երկայն ատեն այս յիշեալ քաղաքներուն ինչպէս նաեւ Բարմայի եւ Վերին Իտալիայի ուրիշ քանի մը քաղաքներուն դէմ սաստիկ պատերազմելով ու մէյ մը մէկ դին մէյ մը մէկալ դին յաջողութիւն ունենալով, թշնամութիւնները մինչեւ 1250 տեւեցին: Նոյն տարին կայսեր զէնքերը յաջողութիւն գտնելով, կ'երեւար թէ վերջապէս պիտ'որ յաղթէ. բայց ինք Ֆիորենդինոյ քաղաքին մէջ կարճ հիւանդութենէ ետքը (Դեկտ. 13) մեռնելով, իր որդին Կոնրատոս Գ. իբրեւ կայսր ու Հռոմայի թագաւոր իրեն յաջորդեց (1250—1254): Ասիկայ Իտալիայի մէջ ծնած ըլլալով՝ նոյն երկրին մէջ իր հօրն ու պապերուն սկսած գործքը, այսինքն անոր վրայ կայսերական ու թագաւորական իշխանութիւնը բանեցընելու խորհուրդն ի գործ դնելու համար ամէն հնարք բանեցուց: Յամի 1251ին Իտալիա մտաւ, Սիկիլիայի տէրութեան մէջ Ապուլիա ու Նէապոլիս, որոնք նորէն ապստամբած էին, նուաճեց ու հանդարտեցուց (1253ին), բայց իր եկեղեցական ու աշխարհական թշնամիները Իտալիայի մէջ շատցած ու զօրացած ըլլալով, իր ու իրեն նախորդներուն խորհուրդը կատարելու համար երեք տարի ի զուր աշխատելէն ետքը՝ (1254ին) մեռաւ:

Ինչպէս մինչեւ նոյն ատեն՝ նոյնպէս անկից ետքն ալ մինչեւ 1259, Իտալիայի այլ եւ այլ ազատ քաղաքներուն կամ պզտիկ հասարակապետութիւններուն գլուխը՝ այլ եւ այլ իշխաններ անցնելով, առանձինն Վիպելլեանց ու Վուէլլիեանց իրարու դէմ ըլլող թշնամութիւնները ամէն կերպ բռնութեանց նիւթ տալով, նոյն քաղաքներուն ազատութիւնն օրէ օր աւելի կը ճնշուէր ու կը կապուէր։ Ամէն դի բռնաւորներ գլուխ կը վերցընէին ու ժողովուրդները եւ հասարակապետութիւններն իրենց կը ծառայեցընէին։ Նոյն իսկ յոխորտ ու անխօնարհելի Միլան քաղաքը՝ Լոմբարտիայի մէկ մեծ մասովը՝ Տելլա Գոբբէ (Գոբբէ եւ Գոպպէ) ազգատոհմին ժառանգական բաժինն եղաւ։ Միայն ծովեզերեայ հասարակապետութիւնները (Գենուա, Վենետիկ,) ինչպէս նաեւ Փլորենտիս իրենց ազատութիւնը կրցան պահել։

Բաւականէս կը տեսնուի՝ որ Կոնրատոս Գ.ին մահամբը Հոհենշդաւֆեան Գերմանական կայսրութեան վերջանալովը՝ նոյն ազգատոհմէն ըլլող կայսերաց Իտալիայի տերութիւնը ձեռք ձգելու համար ցուցըցած երկու հարիւր տարեկան (1056—1254) ջանքն առանց մնայուն հետեւութիւն մը ունենալու՝ Իտալիայի համար բոլորովին դադրեցաւ, որով եւ Իտալիայի անցից պատմութեան չորրորդ շրջանն ալ (1056—1059) կը գոցուի։

Հոհենշդաւֆեան կայսերական ազգատոհմին իշխանութեան վերջանալէն մինչեւ Իտալիայի նոր տէրութեանց կազմուիլը :

1259—1539.

Իտալիայի պատմութեան Հիւնգերոյդ Յրջանիկ սկիզբը նշանաւոր է Հոհենշդաւֆեան ցեղէն Կոնրատոս Գ.ին որդւոյն Կոնրատիկին (Կոնրատինոս) կամ Կոնրատոս Ե.ին Մանֆրէտ հօրեղբօրը իր աս եղբօրորդին Սիկիլիայի գահը նստեցընելու ջանքը: Կոնրատոս Գ.ին մահունէ ետքը Հռոմայի քահանայապետը իբրեւ աւատատէր վերին իշխան Սիկիլիայի թագաւորութեան՝ չուզելով որ Հոհենշդաւֆեան ազգատոհմն իր իշխանութիւնը նոյն գահին վրայ շարունակէ, ամենայն կերպիւ ջանաց Գաղղիայի Ս. Լուդովիկոս թագաւորին եղբայրը Անժուի Կարոլոս իշխանը հաւանեցընել որ նոյն գահը թագաւոր նստի: Կարոլոս՝ իր եղբօրը Ս. Լուդովիկոսին կամացը դէմ, որն որ աս նոր իշխանութիւնն իր եղբօրն ու իր տան համար շատ պատուաւոր բարձրութիւն մը չէր սեպեր, իրեն մատուցուած թագն ընդունեցաւ. յամի 1265ին մեծ բազմութեամբ Գաղղիացւոց Իտալիա անցաւ ու շիտակ Հռոմ գնաց: Հոն քահանայապետին առջեւը՝ աւատաւոր իշխանի մը սովորական ըլլող հաւատարմութեան երգումն ընելէն ետքը՝ Սիկիլիայի ու Ապուլիայի աւատային իշխանութիւնն ու թագն ընդունեցաւ, խոստանալով որ տարւէ տարի՝ իբր աւատական տուրք՝ քահանայապետին 800 ունկի ոսկի վճարէ: Նոյն ատեն Իտալիայի մէջ Կուէլիֆեանց ու Կիպելլեանց կողմնակցութիւնները նորէն գլուխ վերցուցին, առջինները Կարոլոսին ու Գաղղիացւոց

կողմը կը բռնէին, իսկ ետքինները՝ անոնց հակառակորդներն էին։ Մանֆրէտ իշխանը իր Կոնրատիկ եղբօրորդւոյն իրաւունքը պաշտպանելու համար Կարոլուսին դէմ զէնք առաւ, բայց Սպանիայէն յուսացած զօրքն ատենին չհասնելով ու փոփոխամիտ Իտալացիք ալ՝ որոնք ի սկզբան իր կողմը կը բռնէին, զինքը մինակ թող տալով, յաղթուեցաւ ու պատերազմի դաշտին վրայ ինկաւ. ուստի եւ Կարոլոս աս կողմանէ արքայտելով, ընդունած նոր գահն ելաւ իբր Սիկիլիայի ու Ապուլիայի թագաւոր։ Բայց իր Գաղղիացիներուն խորհրդովն ու գործակցութեամբն այնպիսի խիստ ու բռնաւորական կառավարութիւն մը սկսաւ ընել, որ իր վրայ եղած տոգորութիւնը քիչ ատենէն բոլոր երկրին մէջ ընդհանուր տարածուեցաւ։ Վերջապէս բաներն ան աստիճանի հասան՝ որ ամէն հպատակները կը փափագէին նորէն Գերմանացւոց կայսեր իշխանութեան տակ մտնել, եւ որովհետեւ կայսերական կողմն ըլլող Կիպելլեանց կողմնակցութիւնը բաւական զօրութիւն ունէր, անոր համար Կոնրատիկին գաղտուկ դեսպաններ խաւրեցին՝ որ դայ իր հարց գահը նորէն ժառանգէ, որուն համար իրենց կողմանէ ամէն կերպ օգնութիւն կը խոստանային։ Խեղճ Կոնրատիկ փութաց աս հրաւերին հետեւելու. շուտ մը 10,000 զօրքով 1267ին Իտալիա անցաւ։ Իրեն ընկերացաւ իր մտերիմ բարեկամը Փրիդերիկոս Պատենի իշխանը, եւ յաջողութեամբ մտան Նէապոլոյ երկիրը։ Հոն Կարոլոս թագաւորն իր զօրքովն ասոնց դէմ պատերազմի ելաւ ու իրենց յաղթեց։ Կոնրատիկ իր քանի մը երեւելի բարեկամներովը հազիւ կրցաւ թշնամոյն ձեռքէն փախչիլ ու ասդին անդին պահուրտելով՝ կը ջանար Գերմանիա անցնիլ։ Բայց մատնութեամբ ինքն ալ Փրիդերիկոս իշխանն ալ անգութ Կարոլուսին ձեռքն ինկան, որն որ

իրաւանց ու ոչ մեծամեծներուն աղաչանացը նկատում
ընելով, երկուքին դուռն ալ կտրել տուաւ :

Կարողոս ու իր Գաղղիացիները անկից ետքն ալ
իրենց բռնաւորական ընթացքը չփոխեցին . որով եւ Սի-
կիլիացիները երթալով աւելի եւս անոնց դէմ կը կատ-
ղէին : Քիչ ատենուան մէջ թշնամութիւնն ան աստիճա-
նի հասաւ , որ բոլոր Սիկիլիայի ժողովուրդն իրենց բռ-
նաւորներէն վրէժ առնելու խորհուրդներ մտածել սկսան ,
որ եւ վերջապէս սոսկալի կոտորածով մը կատարեցաւ :
Յամի 1282ին զատիկ իրիկունը Բալերմոյ քաղաքին ժո-
ղովուրդը երեկոյեան ժամին ատենը զօստանաց համար
քաղքին դրան առջեւ ժողովեցան , որոնց հետ Գաղ-
ղիացիք ալ խառնուած ըլլալով , առանձնական դէպքէ
մը կռիւ փրթաւ : Մէկ քանի հոգի լիրբ Գաղղիա-
ցոյ մը մէկ անկարգ գործքէն գրգռելով , զինքը զարկին
մեռցուցին : Նոյն վայրկենին հազարաւոր Սիկիլիացիք
իրենց դաշոյններովը Գաղղիացւոց վրայ թափեցան ու
անխնայ կը սպաննէին . անանկ որ անոնց մէջէն ոչ կին մը
եւ ոչ տղայ մը աս կոտորածէն կրցաւ ազատիլ : Չէ թէ
միայն Բալերմոյ , հապա բոլոր Սիկիլիա կղզւոյն այլ եւ այլ
քաղաքները ուր աս կոտորածին լուրը կը հասնէր , ամէն
Գաղղիացիք Սիկիլիացի դաշոյններուն ու սրերուն կը հան-
դիպէին . միայն Գադանա քաղաքին մէջ՝ 8000 , իսկ
Մեսսինայի մէջ 3000 Գաղղիացիք՝ ինչպէս նաեւ փո-
խաբքան ալ սպաննուեցան : Աս սոսկալի կոտորածը
Պատմութեանց մէջ Սէկէլիայի երէկոյեան պաշտօն (Vêpres
Siciliennes) անուամբ նշանաւոր եղած է : Կարողոս թա-
գաւորը Սիկիլիացիներէն վրէժ առնելու համար իր զօր-
քովը Մեսսինա քաղաքը պաշարեց : Բայց Արակոնիայի
Պետրոս թագաւորը , որն որ Սիկիլիացի փախստական ազ-
նուականի մը օգնութեամբը Սիկիլիայի գահը ժառան-

գելու մտօք նոյն ատենները իր նաւերովն ու զօրքովը այն կողմերը կը գտնուէր, Մեսսինացւոց օգնութեան աճապարեց: Կարողոս չկրնալով այսչափ թշնամեաց դէմ դնել, արտօրնօք Նէապոլիս գարձաւ, եւ իր իշխանութիւնը միայն Նէապոլսոյ տէրութեան վրայ կրցաւ պահել: Իսկ Սիկիլիա կղզւոյն վրայ Արակոնիայի տիրող ցեղէն թագաւոր նստեցաւ, եւ Հռոմայի քահանայապետներն ալ քանի մը տարի աս բանիս հակառակեւէն ետքը՝ վերջապէս լռեցին: — Աս խռովութիւններն ու պատերազմները Ստորին Իտալիայի, այսինքն Նէապոլսոյ ու Սիկիլիայի մէջ, Գաղղիացւոց ու Արակոնացւոց մէջ երկայն ատեն շարունակեւէն զատ, նաեւ բուն Գաղղիայի ու Սպանիայի տէրութիւններն աս գեղեցիկ երկիրներուն իշխանութիւնն իրենց ձեռքը բերելու համար, նորանոր կռիւներ, վէճեր ու պատերազմներ կը յարուցանէին:

Միջին Իտալիայի մէջ Հռոմայի քահանայապետաց աշխարհական իշխանութիւնն օրէ օր աւելի մեծ հակառակութիւններու կը հանդիպէր: Աս մասին՝ բայց առաւելապէս Վերին Իտալիայի մէջ, գերմանական կայսերաց ուժը կոտորեւէն ետքը՝ զանազան կողմեր հետզհետէ պզտիկ պզտիկ Հասարակապետութիւններ կազմուած էին: Ասոնցմէ մէկ քանին, մանաւանդ Գենուա, Վենետիկ ու Բիզա իրենց վաճառականութեամբը շատ հարստացան ու զօրացան: Ամենէն աւելի Գենուայի հասարակապետութիւնն իր ուժն ու ծովու վրայ ունեցած յաջողակութիւնը կը ցուցնէր, եւ առանձինն իբրեւ միւս երկու հասարակապետութեանց նախանձորդն ու հակառակորդը՝ ամէն առթի մէջ անոնց զօրութիւնն ու ազդեցութիւնը նուազեցընելու կը ջանար: Աս պատճառաւ յամի 1261ին՝ երբոր Միքայէլ Լ. Պալէոլոկ բիւզանդեան կայսրը՝ Կոստանդնուպոլիս Վենետացւոց ձեռքէն առ-

նելու համար պատերազմի կը պատրաստուէր, Գենուացիք իրենց նաւերովն ու զօրքովը անոր օգնութեան հասան, Վենետացւոյ յաղթեցին, մայրաքաղաքն առին, կայսեր յանձնեցին: Ասկից ետքը յամի 1284ին նոյն Գենուացիք Բիզայի հասարակապետութեան ծովային զօրութիւնը բոլորովին խորտակելով, ու 1298ին Վենետիոյ հասարակապետութեան նաւերուն ու զօրաց վրայ մեծ յաղթութիւն մ'ալ ընելով, բոլոր Միջերկրական ծովուն վրայ գրեթէ միակ տիրող եղան: — Փլորենտիայի հասարակապետութիւնը յամի 1282ին աղնուականաց դէմ մեծ յաղթութիւն մը ընելով, ռամկապետական իշխանութիւնը հաստատեց, եւ նոյն ատեն հոն Վուէլփեանց կողմնակցութիւնը թէպէտ եւ քանի մը բարեկարգութիւններ ընելով՝ օրէ օր աւելի կը զօրանար ու կը հաստատուէր, բայց իր մէջը նոր երկպառակութիւններ ելլելով՝ բոլոր կողմնակցութիւնը երկու կուսակցութեան բաժնուեցաւ. առ կուսակցութեանց մէկը՝ Սէ-, մէկալը՝ Ճէրմաի անուանեցաւ. որոնց վէճերն ու կռիւները խել մը ատեն զայրանալէն ետքը՝ վերջապէս ճերմակներուն յաղթութեամբն ու հալածութեամբ հանդարտութիւն եղաւ:

Լոմբարտիայի մէջ գրեթէ քայլ առ քայլ իսպառ շիջանելու մօտիկցող ազատութիւնը հեղ մ'ալ իր գլուխը վերցընելու պէս կ'երեւար: Յամի 1302—6 Լոմբարտական քաղաքներուն շատին ժողովուրդները՝ իրենց գլուխ բլլող բռնաւորներուն իրարու դէմ բրած անվերջանալի պատերազմներէն ձանձրանալով՝ ոտք ելան ու զանոնք վռնտեցին: Հազիւ թէ ասոնք պակսեցան՝ մէյ մ'ալ Հենրիկոս Ի. Գերմանիայի կայսրը (1308—1313) փորձ փորձել ուղեց, Իտալիայի մէջ խել մը տարիներէ առաջ շիջած կայսերական իշխանութիւնը նորէն հաս-

տատելու: Թէպէտ եւ իր արշաւանաց սկիզբները քանի մը յաղթութիւններ ըրաւ ու իր խորհուրդը կատարելու յաջողութիւն գտնելու պէս կ'երեւար, որովհետեւ Լոմբարտիայի քաղաքները նուաճելէն ետքը՝ յամի 1311ին Լոմբարտական երկաթի թագով պսակուեցաւ, եւ յաջորդ տարին ալ Հռոմ դնաց՝ քահանայապետին ձեռքէն կայսերական օծութիւնն ու թագն ընդունեցաւ. ի վերայ այսր ամենայնի իր յաղթութիւնները կարծածին եւ յուսացածին պէս յառաջ չգացին: Բոլոր Իտալիայի թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու խորհուրդը պարապի հանելու ամենէն աւելի Փլորենտիայի հասարակապետութեան հաստատուն ջանքն օգնեց: Աս քաղաքը նոյն ատենները Իտալիայի մէջ ան զօրութիւնն ու ազդեցութիւնն ունէր, զորն որ քանի մը տարի առաջ Միլան ունեցեր էր. եւ իր հասարակապետական կարգաւորեալ միութեամբն ու իշխանութեամբը մասնաւոր զօրութիւն մը բանեցրնելով, (վերին Իտալիայի ազատ քաղաքները իրենց բռնաւոր գլուխներուն լծոյն տակ ընկճած ատեննին,) նոյն հասարակապետութիւնն ամէն հնարքներով կ'աշխատէր որ Իտալիայի եւ ոչ մէկ մասին մէջ միապետական իշխանութիւն հաստատուի:

Վերին Իտալիայի ազատ քաղաքներուն կամ վիճակներուն մէջ՝ ինչպէս ըսինք՝ իրենց գլուխը լըր բռնաւոր անձանց կամ գերդաստաններու մէջ խռովութիւնք անդադար կը շարունակէին: Ասոնք մէկը մէկալին իշխանութեան դէմ կռուելով, իրար կը վռնտէին, կը մեռցընէին ու իշխանութիւնը մէկը մէկալէն իրեն ու իր տոհմին կամ գերդաստանին ձեռքը կը ձգէր: Բիզա քաղաքը, որն որ բոլորովին Աիպելլեանց կողմնակցութեան հետ միացած էր, Հենրիկոս Է. կայսեր մահուընէ ետքը՝ 1314ին Ուկուչոնէ տէլլա Ֆաճճուրա գերդաստանին

իշխանաց ձեռքն անցաւ. Լուքսա քաղաքին վրայ 1316էն Գասդրուչոյ Գասդրագանի տոհմն իշխել սկսաւ. Բատուա՝ 1318ին Գարրարա տոհմին ձեռքն ինկաւ. Աղեքսանդրիա, ինչպէս նաեւ 1315ին Գորգոնա ու 1322ին Գրեմոնա քաղաքները, Միլանցի Ախագոնդի գերդաստանին հպատակեցան: Մանդուա, ուր 1275էն սկսեալ՝ Պոնապոսսի տոհմը կ'իշխէր, 1328ին Կոնցակայ գերդաստանին ձեռքն անցաւ: Ֆէրրարայի մէջ Էսդէ գերդաստանը շատ տարիներ մեծամեծ հակառակութիւններ կրելէն ետքը՝ վերջապէս 1317ին գլխաւոր իշխանութիւնը ձեռք անցուց: Ռաւեննայի մէջ 1273էն սկսեալ՝ Բոլենդա գերդաստանն իր պէսպէս հնարքներովը ստացած իշխանութիւնը ձեռքը կը բռնէր: Աերոնայի ու անոր մօտ Ըլլող քանի մը քաղաքներուն մէջ երեքտասաներորդ դարուն սկիզբէն (1200) վեր Սքալա տոհմը կ'իշխէր. Պոլոնեայի վրայ 1335էն սկսեալ՝ Բեբոլի գերդաստանը կը տիրէր: Իսկ մնացած ազատ կամ հասարակապետական քաղաքներուն վրայ ուրիշ իշխաններ կը բռնանային, եւ ասոնց վիճակն այնչափ աւելի աղէտալի ու անտանելի կ'ըլլար, որչափ որ նոր տիրողներ կամ բռնաւորներ իրարու դէմ գլուխ վերցընելով ու քաղաքացիքը մէկուն կամ մէկալին կողմը խոնարհելու ստիպելով, իրարու հետ կը կռուէին, մէկըմէկ կը ջարդէին:

Աս կողմերը նոյն աղէտալի շփոթութիւնները շարունակած ատենը, Ստորին Իտալիայի մէջ ալ Նէապոլսոյ Ռոբերդոս թագաւորը, զորն որ Հռոմայի քահանայապետն Իտալիայի թագաւորութեան փոխանորդ կամ փոխարքայ անուանած էր, կը ջանար իր իշխանութիւնը տարածել ու մեծցընել: Բայց չէ թէ միայն վերը միշուած քաղաքներուն պզտիկ պզտիկ իշխանները Ռոբերդոսին աս ջանքերուն յաջողելուն արգելէր ու խափանիչ

կ'ըլլային. հապա նաեւ ուրիշ գիաց իրեն դէմ նոր հա-
կառակորդ մ'ալ ելաւ: Լուգովիկոս Գ. Գերմանական
կայսրը (1314—1347) յամի 1327ին յանկարծ Իտալիա
մտաւ, Միլանի մէջ Իտալիայի թագաւորութեան թա-
գով պսակուեցաւ, անկից Հռոմ անցաւ՝ Հռոմէական
կայսրութեան թագն ընդունեցաւ ու սկսաւ Սիկիլիայի
տէրութեան նաւատորմիղովը Փլորենտիայի հասարակա-
պետութեան ու Նէապոլսոյ թագաւորին դէմ պատե-
րազմիլ, միանգամայն Կուէլփեանց ուժը տկարացընելու
աշխատիլ: Սակայն ինք աս պատերազմին մէջ գտնուած
ատենը՝ Հռոմայի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը ելլելով
ու Իտալիայի ուրիշ կողմերն իրեն դէմ այլ եւ այլ վտան-
գաւոր շարժումներ սկսելով, միանգամայն իր զօրաց թիւն
ալ մահացու հիւանդութիւններէն քիչցած ըլլալով,
ստիպեցաւ սկսած գործքն ու պատերազմը թող տալ,
1330ին Գերմանիա դառնալ: Իր Իտալիա մտնելուն մի
միայն օգտակար հետեւութիւնն ան եղաւ՝ որ Կուէլփեանց
ու Կիպելլեանց կողմնակցութիւնները հասարակաց ազա-
տութեան շահը յառաջ տանելու համար՝ իրարու քիչ
մը մօտեցան, այսինքն իրենց սաստիկ կռիւները դադրե-
ցուցին:

Հաղիւ թէ Լուգովիկոս Գ. կայսրն Իտալիայէն
ելած էր, նոյն (1330) տարին Պոհեմիացւոց Յովհաննէս
թագաւորը, որուն նոյն Լուգովիկոս Իտալիայի թագաւո-
րութեան փոխանորդութիւնը տուած էր, յանկարծակի
իր զօրքովն Իտալիա մտաւ: Պրեշիացիք, որոնք զինքը
գաղտուկ հրաւիրած էին, անոր մեծ ընդունելութիւն
ըրին, սոյնպէս Հռոմայի քահանայապետն անոր գալուն
վրայ իր հաճութիւնը յայտնեց. Լուքքացիք ալ զինքն
իրենց գլուխ ընտրեցին: Յովհաննէս այսպիսի ընդունե-
լութիւն գտնելով, կը ջանար իբրեւ միջնորդ ու խա-

ղաղարար՝ երկրին այլ եւ այլ կողմանց խռովութիւնները դադրեցընել, ու անով բոլոր Իտալիայի թագաւորութիւնն իր ձեռքը անցընել: Եւ դուցէ իր աս ջանքը կըրնար յաջող ելք ունենալ, թէ որ Փլորենտացիք, Միլանի իշխողներէն Մասդինոյ տէլլա Սքալա ու Նէապոլոյ Ռոբերդոս թագաւորն իրեն դէմ ելլելով իր ամէն ջանքը պարապի չհանէին: Բայց թէպէտ եւ աս հակառակ կողմանք Յովհաննէս թագաւորին ջանից դէմ իրենց խորհուրդը յաջողցուցին ու զինքը վաւերացին. սակայն անկից ետքը նոյն Մասդինոյ՝ որն որ Լոմբարտիայի ու Լուքաի կէսին վրայ կը տիրէր, սկսաւ բոլոր Լոմբարտիայի ազատութիւնը նուաճել ամէն դի բռնանալ: Փլորենտիա պարտաւորեցաւ քանի մը ազատ քաղաքներ իւրեն հետ միացընելով՝ Մասդինոյին դէմ դաշնակցութեան պատերազմ մը սկսիլ. որուն վախճանն ուրիշ բան չեղաւ՝ բայց եթէ ամէն մէկ հասարակապետական քաղաքներուն ազատութիւնն ըստ մասին ապահովցընել:

Աս միջոցին՝ Հռոմայի մէջ խռովութիւններն ու երկպառակութիւնք կը շատնային, մանաւանդ 1347էն սկսեալ՝ Գոլա Ռիէնցի տաքգլուխ իրաւագիտի մը գրողութիւնը, որն որ կը ջանար Հռոմայի մէջ հասարակապետական կառավարութիւն հաստատել, թէպէտ եւ աս մարդն իր զօրաւոր խօսքերովը ժողովուրդը ոտք հանեց, ազնուականները Հռոմայէն հալածեց, ու ռամկապետական իշխանութիւնը յառաջ կը տաճէր. սակայն քանի մը ամիս ետքը ազնուականները զօրանալով՝ զինքը ստիպեցին Հռոմայէն փախչելու: Բայց ասով ալ սկսած խռովութիւններն ու կռիւնները չվերջացան. մանաւանդ որ քանի մը քահանայապետներ կղեմէս Ե.էն սկսեալ մինչեւ Գրիգոր Թ. եօթանասուն տարիի չափ (1309—1377) իրարու ետեւէ Գաղղիայի Աւինեոն քաղաքը կը

նստէին, Հռոմ չէին կրնար երթալ. որով Հռոմայի մեծերն աւելի եւս առիթ կը գտնէին ստորին ժողովրդեան հետ գծաւելու եւ կռուելու: —

Ինչպէս ուրիշ քանի մը հասարակապետութիւններու, նոյնպէս առանձինն Գենուայինին մէջ քանի մը Վիպելլեան ու Վուէլփեան ազգատոհմներու կամ գերդաստաններու իրարու դէմ գլխաւոր իշխանութեան համար հանած ու արծարծած շփոթութիւններն ու կռիւները Գենուացւոց բոլոր հանգիստն ու գործքերուն յառաջադիմութիւնը տակն ու վրայ կ'ընէին: Մասնաւորապէս Վիպելլեան կողմնակցութեան դին ըլլող Սպինուա ու Տորիա ազգատոհմներուն եւ Վուէլփեանց կողմն ըլլող Կրիմալտի ու Ֆիէպի ազգատոհմներուն վէճերն ու կագերը ժողովուրդը վերջին աստիճանի կատաղցընելով, զանիկայ ստիպեցին յամի 1339ին աս գերդաստաններն իրենց երկիրներէն վռնտելու եւ իրենց առաջին Գուքսը (Տօժէ) Սիմոն Պոքքանէկրա՝ հասարակապետութեան գլուխ դնելու. որով եւ Գենուայի գքսական (Տօժի) իշխանութեան սկիզբ եղաւ, որուն գուքսն ի սկզբան բոլոր կենաց համար կ'ընտրուէր, բայց իբր երկու դար ետքը (1528ին) նոր սահմանադրութեամբ մը իր իշխանութեան ժամանակը միայն երկու տարւոյ կոպարաւորեցաւ:

Աս քաղաքային շփոթութեանց պատճառաւ միշտ նեղութեանց ու տառապանաց մէջ գտնուող խեղճ Իտալացւոց ուրիշ աւելի ծանր ու սոսկալի աղէտներ եկան հասան: 1347էն սկսած արտաքոյ կարգի մեծ սով մը ամէն դի թշուառութիւնը տարածած ատենը՝ յաջորդ 1348 տարիէն սկսեալ աւելի եւս սոսկալի արկած մը, պոխնքն Սեւ մահ ըսուած զարհուրելի ժանտախտը բոլոր երկրին մէջ տարածուելով, բնակչաց երեք մասին երկուքը կոտորեց մեռցուց: Աս աղէտներն ալ բաւական չըլլա-

լով՝ դարձեալ քաղաքային ժանտ մը երկիրը կը տառապեցընէր. այսինքն՝ այլ եւ այլ կողմնակցութեանց պատերազմները դադրելէն ու քիչ մը ատեն խաղաղութիւն ըլլալէն ետքը՝ մէկ կամ մէկալ ազնուականը, եղած կարգաւորութեանց վրայ գոհ չըլլալով, գլուխը խել մը սրկանէր՝ իբր վարձկան զօրք կը ժողվէր, ու այլ եւ այլ աւաղակաց գնդեր կազմելով՝ ամէն դի աւաղակութեամբ կ'ասպատակէր, կը կողոպտէր, կ'այրէր, կ'աւրէր ու բռնական հարկահանութեամբ տկարները կը տառապեցընէր: Աս աւաղակախումբ գնդերուն մէջ նշանաւոր եղան 1348ին Վեռներ կոմսին ձեռաց տակն ըլլող սրիկայից խումբը, ու 1354ին Մոնրէալ ասպետին առաջնորդութեան հպատակող գունդը:

Այսպէս բոլոր Իտալիա, կայսերական իշխանութիւնն իր վրայէն բոլորովին վերցուելէն ետքը, չորեք տասաներորդ ու հնգետասաներորդ դարերուն մէջ տարեկ տարի նոր ու մեծ մեծ խռովութեանց ասպարէզ ըլլալով, կ'անշքանար, կը տկարանար ու կ'աւրուէր: Զարմանալին ան է՝ որ բոլոր երկիրն այսպէս ըստ քաղաքային կարգաց քայքայելու եւ այսպիսի անիշխանութեան մէջ ամէն բարոյական կապերն ու կարգերը թոյլնալու եւ քակուելու ժամանակը՝ արհեստները, ճարտարութիւնը, գիտութիւններն ու վաճառականութիւնը չէ թէ միայն չէին խափանուեր, հապա կը ծաղկէին ու յառաջագէմ կ'ըլլային:

Որչափ որ ընդհանուր անիշխանութիւնը կամ քանի մը ազնուական ազդատոհմներու բռնաւորական իշխանութեան անկարգութիւնները բոլոր երկրին մէջ երկպառակութիւնն ընդհանուր տարածած էին, ի վերայ այսր ամենայնի այլ եւ այլ կողմնակցութեանց մէջ հինգ գլխաւոր ու իբր հաստատուն միջակէտեր կամ ամուր

դաշնակցութիւններ կային, որոնց մէկուն կամ մէկալին առաջնորդութեան տակ ուրիշ կողմնակցութիւնները կերպով մը կը կառավարուէին: Աս հինգ գլխաւոր կէտերն էին՝ Ստորին Իտալիա, քահանայապետին երկիրը, Տոսկանայի երկիրը կամ Փլորենտիայի հասարակապետութիւնը, Միլան՝ Վիսգոնգի ազգատոհմին տակ ու Վենետիկ, որոնց ամէն մէկն իր ջանից ու նպատակներուն համեմատ նոր ու սեպհական կարգերով կամ հնարքներով իր իշխանութեան տակ ունեցած երկիրները պահելու եւ կառավարելու կ'աշխատէր:

Ասոնց այսպէս Իտալիայի պլեւայլ կողմանց վրայ իշխած ատենը՝ կարողուս Գ. Գերմանիայի կայսրը (1346—1378) վերը յիշուած Պոհեմիայի Յովհաննէս Թագաւորին որդին՝ Լուդովիկոս Գ. կայսեր նոյն Յովհաննէսին տուած Իտալիայի փոխարքայութեան իրաւանց համեմատ գործելու ձեռք զարնելով, սկսաւ փորձ փորձել՝ կայսերական իշխանութիւնը Իտալիայի մէջ նորոգելու եւ հաստատելու: Յամի 1354ին զօրքով Իտալիա մտաւ, յառաջ գնաց ու քիչ ժամանակուան մէջ բոլոր Տոսկանայի երկիրը նուաճեց: Բայց իր աս յաղթութեան արդիւնքը երկարատեւ չեղաւ, որովհետեւ նոյն երկրին Սիէնա ու Բիզա քաղաքներուն բնակչաց՝ իրենց ազատութեան համար ցուցրեցած ջանքովը՝ կայսեր ամէն ըրածները քիչ մը ետքը պարապի ելան ոչնչացան: Յաջորդ տարին՝ Վիսգոնգի գերդաստանին Լոմբարտիայի մէջ դրաւած իշխանութիւնը կամայ կամ ակամայ հաստատելէն ետքը՝ Միլանի մէջ Լոմբարտիայի Թագաւորութեան երկաթի Թագովը, ետքն ալ Հռոմայի մէջ (իրմէ խնդրուած երդումներն ընելէն վերջը) կայսերական Թագով (քահանայապետին փոխանորդութիւնն ընող Պերգրանտի կարգինալէն) պսակուեցաւ: Սակայն մէկ կողմանէ ինք Իտա-

լացւոց բրած խոստմանց վրայ հաստատ չկենելուն՝ անոնց ատելի ըլլալով, միւս կողմանէ ալ Կուէլիեանց ու Կիւելլեանց թշնամութիւններէն ստիպուելով՝ հազիւ իր կենաց դէմ դրուած դարաններէն պրծաւ ու 1356ին Գերմանիա դարձաւ։ Բայց Վիսգոնդի գերդաստանին իշխաններուն Իտալիայի մէջ բրած բռնաւորութիւններն ու առանձինն եկեղեցւոյ դէմ բանեցուցած սոսկալի եղեռնագործութիւնները քանի մը տարի ետքը պարտաւորեցին Ուրբանոս Գ. քահանայապետը (որուն նա խորդին Իննովկենտիոս Զ.ին ատենը բոլոր եկեղեցւոյ կամ քահանայապետին երկիրները բռնաւորներուն ու ապստամբներուն ձեռքէն ազատած էին) նոյն կայսեր դիմել ու անոր աղաչել որ Իտալիա մտնէ ու նոյն բռնաւորները զսպէ։ Կարողոս Գ. աս աղաչանքն ընդունելով՝ յամի 1368ին առաջուրնէ աւելի զօրաւոր բանակով մը երկրորդ անգամ Իտալիա արշաւեց։ Վիսգոնդի իշխանները կայսեր զօրութենէն վախնալով՝ իրեն աղաչեցին որ խաղաղութիւն ընէ, խոստանալով որ տուգանքի համար իրենցմէ պահանջած ստակը կը վճարեն։ Կայսրն անոնց աղաչանաց զիջաւ, եւ չէ թէ միայն անոնցմէ առած ստակով, հապա նաեւ Իտալիայի ուրիշ տեղերէն՝ կէս մը իբրեւ բրած ապստամբութիւններնուն տոյժն ու կէս մը իբրեւ պարգեւ՝ ժողոված գանձով հարուստցած՝ Գերմանիա դարձաւ։ Բայց Իտալիայէն ելլելէն առաջ՝ Հռոմ իր չորրորդ ամուսինն ալ իբրեւ կայսրուհի Հռոմայեցւոց պսակել տուաւ։

Սէպտեմբր Եւ կայսեր Իտալիա գալով՝ Հռոմայի իշխանութեան երկիրները հանդարտած էին, բայց անոր Գերմանիա դառնալէն ետքը՝ նոյն երկրին պլեւայլ գաւառներուն ու քաղաքներուն կուսակալաց (Legati) բրած խիստ կառաւարութեան ու բանեցուցած խրտեցուցիչ

միջոցներուն պատճառաւ շատ քաղաքներու բնակիչքը յոգիս ապաստանած՝ նորէն ապստամբեցան, եւ Փլորեն տիպի հասարակապետութենէն օգնութիւն գտնելով՝ յամի 1370ին ամէնքն ալ քահանայապետաց իշխանութենէն իրենք զիրենք ազատ ըրին, որով եւ շատ ատեն իրենց կամ մանաւանդ իրենց վրայ տիրող պզտիկ իշխաններուն իշխանութիւնն անկախ յառաջ գնաց:

Աս տեղերէն աւելի՝ Վերին Իտալիայի մէջ Վիսգոնդի գերդաստանին իշխաններուն նոր նոր վիճակներու եւ քաղաքներու վրայ բռնանալու եւ նոր տեղեր իրենց ձեռքն անցընելու ջանքն ու աս վախճանաւ ըրած պատերազմներն ու պատճառած կոտորածները՝ գրեթէ բոլոր Իտալիայի բնակիչները կը գրգռէին ամենայն զօրութեամբ անոնց դէմ կռուելու եւ անոնց լծէն ազատ ըլլալու: Արդէն 1353ին Գենուայի հասարակապետութիւնը քանի մը փորձերէն ետքը զՅովհ. Վիսգոնդի իրեն զլուխ ճանչնալու պարտաւորուած էր: Բայց նոյն բռնաւորին Տոսկանայի երկիրը ձեռք ձգելու համար ցուցըցած ամէն ջանքերը՝ նոյն երկրին քանի մը հասարակապետութեանց միաբան ու հաստատութեամբ իրեն դէմ ելլելովը՝ պարապի ելան: Նոյն Յ. Վիսգոնդիին դէմ Վենետիկցիք Լոմբարտիայի քանի մը պզտիկ տիրապետներուն հետ միացած՝ յամի 1354ին դաշնակցութիւն մը կազմեցին, եւ շատ տարիներ շատ ու արիւնահեղ պատերազմներ ընելէն ետքը, երբ որ ոչ մէկ կողմն ու ոչ մէկալ կողմը կատարեալ յաղթութիւն մը կրցաւ ստանալ եւ թշնամոյն զօրութիւնը կոտրել, իրարու դէմ պատերազմելէն ետ կեցան. սկսան Վենետիկցիք եւ իրենց դաշնակից ըլլող Լոմբարտացիք ալ Վիսգոնդիներուն պէս իրենց իշխանութեան սահմանները նոր տեղեր նուաճելով ընդարձակել:

Յամի 1395ին Ճանկալէցցոյ Վիսգոնդի Վենկեսլաուս կայսրէն (1378—1400), 100,000 ոսկի դրամ վճարելով՝ Միլանի վրայ աւատային դուքս դրուեցաւ. եւ կամաց կամաց զօրանալով՝ 1399ին Սիէնայի հասարակապետութիւնը, իսկ 1400ին Բերուճիա ու Պոլոնեա նուաճեց, իր իշխանութեան տակ առաւ. միայն Փլորենտիա շատ մեծ դժուարութիւններու յաղթելով՝ կարող եղաւ նոյն բռնաւորին ջանից գէմ կենալ ու իր ազատութիւնը պահել: Ճանկալէցցոյ 1402ին մեռնելէն ետքը՝ իր որդւոյն անչափահասութեան ատենը իր նուաճած ու գրաւած երկիրներուն մեծ մասն իր իշխանութեան տակէն ելաւ:

Նոյն ատենները Նեապոլոյի Լատիսլաուս կամ Լանսուրդի թագաւորը՝ Հռոմայի քահանայապետաց իշխանութեան նկատմամբ քանի մը տարիէ ի վեր (1378—1417) տիրող շփոթութիւնները, որոնք Մեծ Բերդի անուամբ պատմութեանց մէջ հռչակուած են, ինչպէս նաեւ Հռոմայի մէջ զայրացող Կուէլփեանց ու Կիպելլեանց վէճերն իրեն յարմար առիթ գտնելով, 1407ին յանկարծ հասաւ ու Հռոմ մտաւ. քանի մը տարի կռուելէն ետքն ալ 1409ին բոլոր Հռոմայի տէրութեան երկիրները գրաւեց: Ասոր գէմ ալ միայն Փլորենտիայի հասարակապետութիւնը կարող եղաւ իր զօրութիւնը բանեցընել եւ անոր լուծին տակ չմտնել: Սակայն Լատիսլաուսի աշխարհակալութիւնը երկայն տեւողութիւն չունեցաւ. ինչու որ Վիսգոնդի իշխանները հոն ալ հասան, ու 1414ին Լատիսլաուս թունաւորուելով՝ մեռնելէն ետքը, իրենք սկսան չէ թէ միայն ան կողմերն ալ իրենց ոտնկոխ փնտռել եւ իշխանութիւննին բանեցընել, հապա՝ Փիլիպպոս Մարիամ Վիսգոնդի դուքսը չորս տարիի շափ (1416—1420) ամէն հնարքներն ի գործ դնելով

Լոմբարտիայի մէջ իր ունեցած գաւառները նորէն ձեռք անցուց. ասկից զատ 1421ին նաեւ Գենուայի Հասարակապետութիւնն իրեն հնազանդեցուց: Սակայն Փլորենտիայի ու Վենետիկի Հասարակապետութիւններն իրարու հետ միաբանելով ու դաշնակցելով՝ միացեալ զօրութեամբ անոր դէմ ելան, եւ բոլոր մինչեւ Ատտա դետն ըլլող երկիրներն անոր ձեռքէն առին, եւ 1428ին Ֆերրարա քաղաքն ըլլող դաշնագրութեան զօրութեամբ հաստատուն պահեցին: Նոյն տարիները (1416 մինչեւ 1430) երկու տեղ ալ մեծամեծ շփոթութիւններ ելան. Պրաչչիոյ տա Մոնդոնէ իշխանը Բերուճիայի ազատ քաղաքին վրայ տիրելէն ի զատ՝ նաեւ բոլոր Ումբրիա ինչպէս նաեւ քիչ մը ատեն Հռոմ ալ իր իշխանութեան տակ առաւ: Բեդրուչչի գերդաստանէն իշխան մ'ալ Սիէնայի Հասարակապետութիւնը նուաճեց ու անոր վրայ իշխող տէր եղաւ:

Թէպէտ եւ Փլորենտացւոց ու Վենետացւոց դաշնակցութեամբ Միլանի Փիլ. Վիսգոնդի դքսին ուժը կստրելով, եւ ուրիշ դիպց ալ Անժու եւ Արագոնեան ազգատոհմներուն՝ իրարու զօրութեան յառաջ երթալը նէապոլսոյ ու Սիկիլիայի մէջ զսպելովը՝ Իտալիայի մէջ ալ վտանգաւոր ընդհանուր իշխանութիւն կամ տիրապետութիւն մը չէր մնացեր. ի վերայ այսր ամենայնի երկիրը ամէն խռովութիւններէն ու կռիւներէն ազատ չէր: Առանձինն երկու իշխաններ կամ բռնաւորներ, այսինքն վերը յիշուած Պրաչչիոյ տա Մոնդոնէ ու Ադդենտոլոյ Սֆորցա, Իւրաքանչիւր մէյ մէկ կողմնակցութիւն կազմելով ու ամէն մէկը վարձկան զօրքեր պահելով, որոնք իրենց անուամբը Պապիէսի ու Սֆորցիէսի կ'անուանէին, սկսան Լոմբարտիայի մէջ եւ ուրիշ կողմեր նորանոր խռովութիւններ ու պատերազմներ յարուցանել:

Սֆորցա անուամբ մեծ համբաւ ունեցող ազգա-
տոհմին գլուխը կամ նախահայրն եղաւ Մուցիոյ Ազգեն-
տոլոյ անուանով՝ Ռոմանեայի Գոգինեոզա գեղէն գեղացի
մը, որն որ իր սուր մտքն ու քաջասրտութեամբը խա-
լիայի մէջ խիստ զօրաւոր տիրապետող ըլլալու չափ յա-
ռաջ գնաց ու բարձրացաւ: Ինք իսկ իր գեղջկական վի-
ճակին մէջ կարծես թէ ներքուստ համոզուած ըլլալով՝
որ ինք իր բնաւորութեամբն ու ձիրքերովը նոյն վիճակին
մէջ մնալու յարմար չէ, հապա բարձրագոյն աստիճան-
ներու ելլելու կարողութիւն ունի, ըստ այնմ սկսաւ գոր-
ծել: Աս խորհրդով գլուխը խել մը ստահակ ու զօրաւոր
մարդիկ ժողովեց, եւ անոնց առաջնորդ (condottiere) ը-
լալով, Իտալիայի քանի մը իշխողներուն կամ բռնաւոր-
ներուն տակ ծառայելէն ետքը, վերջապէս Նէապոլոյ
թագաւորին ծառայութեան մէջ մտաւ: Քիչ ատենուան
մէջ նոյն տէրութեան իր քաջութեամբն ու յաջողակու-
թեամբը այնպիսի օգտակար ծառայութիւններ բրաւ, որ
նոյն գահուն նեցուկն ու միակ յոյսը կը սեպուէր: Աւ-
պերիկոյ Պարաիանոյ կոմսը, որն որ Իտալիայի մէջ վարձ-
կան զօրքերուն առաջնորդ (condottiere) ըլլողներուն
սկզբնաւորիչը կամ պարագլուխն եղաւ, աս քաջ Ազ-
գենտոլոյին Սֆորցա մականունն տուաւ, որն որ Բուր-
գոմարի կամ յաղթահարող կը նշանակէ: Աս Ազգենտոլոյ Սֆոր-
ցային որդին էր Փրանկիսկոս Սֆորցա (ծն. 1401), որն որ
հօրը պէս քաջ ու յաջողակ էր, եւ անոր առաջնորդած
վարձկան զօրաց առաջնորդութիւնը յառաջ տանելով՝
Իտալիայի ամէն վիճակները կը դողացընէր, բայց միան-
գամայն իր ձիրքերովը կառավարելու կարողութիւն ու-
նենալն ալ յայտնի կը ցուցընէր: Ախագոնդի ազգատոհմին
հետ խնամացաւ, նոյն ազգատոհմին Փիլիպպոս վերջին
դուքսին դստերը հետ կարգուեցով, եւ որովհետեւ իր

յաջողակութեամբն ու քաջութեամբը Միլանի, Վենետիկոյ ու Փլորենտիայի հասարակապետութեանց շատ օգտակար ծառայութիւններ ըրած էր, անոր համար բոլոր Իտալիայի մէջ մեծ համբաւ ստացաւ ու սիրելի եղաւ։ Եւ երբ որ վերը յիշուած Փիլիպպոս դուքսը 1447ին առանց արու զաւկի մեռաւ ու անով Վիսգոնդի ազգատոհմին արական յաջորդութիւնը վերջացաւ, Փրանկ. Սֆորցա ամէն հնարքը բանեցընելով՝ յամի 1450ին Միլանի տէրութիւնն իր ձեռքն անցուց։ Իրեն դէմ Վենետացիք քանի մը ուրիշ Իտալացի իշխաններու հետ դաշնակցելով, սկսան իր նոր ստացած իշխանութիւնն իրմէ հանելու ջնաւ։ Փ. Սֆորցա ասոնց ջանից յաղթելու համար Փլորենտիայի հասարակապետութեան հետ դաշնակից եղաւ, որուն մէջ ան ատենները Մետիչի (Մեդիկեան) ազգատոհմն իմաստութեամբ ու հարստութեամբ անուանի ըլլալու սկսած էր, եւ անանկով նոյն իշխանութիւնը չէ թէ միայն անկորուստ պահեց, հապա իր մեռնելէն ետքն ալ իր ազգատոհմը նոյնին մէջ շատ տարիներ իրեն յաջորդութիւնը շարունակեց։

Ինչպէս ըսինք, աս հնգետասներորդ դարուն մէջ առաւելապէս Փլորենտիայի՝ բայց եւ բոլոր Իտալիայի մէջ մեծ համբաւ հանելու սկսաւ Մեդիկեան կամ Մետիչի ազգատոհմը, որուն վրայ հոս քանի մը խօսք գրելը կարեւոր կ'երեւայ։ Աս ազգատոհմին անունը Փլորենտիայի պատմութեան մէջ արդէն երեքտասներորդ դարուն սկիզբները կը յիշուի։ Նոյն ատեններն իսկ իբրեւ շատ հարուստ ու նշանաւոր գերդաստան մը ծանուցուած էր, բայց այնպէս՝ որ յաջողակ վաճառականութեամբ դեռ նոր հարուստցած՝ երեւելի ըլլալու սկիզբ ըրած ըլլալը յայտնի կ'իմացուի։ Անկից ետքը սկսաւ կամաց կամաց Փլորենտիայի մէջ քաղաքային ու ազգային իրողու-

Թեանց նկատմամբ նշանաւորութիւն ու մեծ անուն ստանալ. եւ իր գլխաւոր անդամնց իմաստուն վարմունքովը ան գերդաստաններուն կարգն անցաւ, որոնք Փլորենտիայի քաղաքացեաց Սակաւապետութեան (Oligarchie) խումբը կը կազմէին: Մասնաւորապէս 1342էն ետքը սկսան Մետիկեանք իրենց յաջողակութիւնը քաղաքային գործոց մէջ ցուցնել: Այսպէս տարւէ տարի իրենց ազդեցութիւնն ու առաւելութիւնը Փլորենտիայի հասարակապետութեան մէջ ամէն կերպով յայտնի ընելով, եւ իրենցմէ մէկ քանին ծերակուտին (Սինեթէ) անդամ (Կոնֆալինէ) ըլլալով՝ համբաւնին երթալով կը մեծնար ու կ'աւելնար, մինչեւ եկաւ հասաւ նոյնին խիստ նշանաւոր ժամանակը, որն որ կը սկսի Վոզմաս Ա.էն: Ասիկայ յամի 1416ին նոյն ծերակուտին անդամ եղաւ. իսկ քանի մը տարի ետքը հասարակապետութեան կամ Փլորենտիայի տէրութեան գլուխ դրուեցաւ. եւ իր անբաւ հարստութիւնն ազնուական ու իմաստուն առատաձեռնութեամբ ժողովրդեան մէջ բարի ու օգտակար գործքերու համար գործածելով, զամէնքն իր կողմը կը շահէր, եւ անով նոյն տէրութեան մէջ գտնուող այլեւայլ փնասակար կողմնակցութիւնները կը տկարացնէր: Ամենեւին իր անձնական կամ ընտանեկան փառաւորութեան համար մեծ ծախքեր չընելով, իր հարստութեան գանձը բացած՝ Փլորենտիայի մէջ հասարակաց օգտին համար մեծամեծ շէնքեր ու հրապարակական տեղեր շինելու կու տար, վարպետ արհեստաւորներն ու գիտնական անձինքն առատ վարձքով յառաջ կը քաշէր, եւ ասանկով իր տէրութիւնն ու Փլորենտիա ամէն կերպով կը ծաղկեցնէր: Նաեւ արտաքուստ, այսինքն օտար տէրութեանց, մանաւանդ Վենետիկոյ, Միլանի ու Նէապոլսոյ հետ իր իմաստութեամբը խաղաղութիւնը կը պահէր,

որուն շատ նպաստ կ'ըլլային իր ամէն դի տարածուած առեւտուրի գործքերն ու ամէն տեղ ունեցած մեծ ու հաստատուն վարկը կամ բարի անունը (Crédit) : — Կոսմասէն ետքը աս Մետիչի գերդաստանին իշխաններէն անունի ու առանձին յիշատակի արժանի է Լորենցոյ Մ., որն որ 1469էն սկսած՝ Փլորենտիայի հասարակապետութեան գլուխ եղաւ : Աս ալ Փլորենտիա հոյակապ շէնքերով զարդարեց, եւ իր առատաձեռնութեամբ բարակ արհեստներու եւ գիտութեանց աւելի եւս պայծառանալուն եւ յառաջագիմութեան պատճառ եղաւ : — Աս Մետիչի գերդաստանին Եւրոպայի մէջ մեծ անուն ու համարում ունենալուն մէկ ապացոյցն ալ աս է, որ իր տիկիններէն քանի մը տէրութեանց թագուհիներ տուաւ. ինչպէս Գաղղիայի Հենրիկոս Բ. թագաւորին ամուսինը Կատարինէ, ու Հենրիկոս Դ. թագաւորին ամուսինը Մարիամ աս Մետիչի ազգատոհմէն էին :

Վառնանք ընդհանուր Խտալիայի պատմութեան : Հնգետասաներորդ դարուն կէսէն ետքը Միլան՝ ուր Սֆորցա ազգատոհմն իր իշխանութիւնն օրէ օր աւելի կը հաստատէր, վէնետիկի հասարակապետութիւնը՝ որն որ Լոմբարտիայի կէս մասին վրայ կ'իշխէր, Փլորենտիայի հասարակապետութիւնը՝ որուն Լորենցոյ Մետիչի իշխանն իմաստութեամբ կ'առաջնորդէր, Հռոմայի երկիրը՝ որն որ ըստ մեծի մասին քահանայապետաց իշխանութեան տակ հանդարտած ու հնազանդած էր, եւ Նէապոլսոյ տէրութիւնը՝ որն որ թէպէտ հանդարտած էր, բայց բաւական ուժ չունէր դրացի տէրութիւններուն վրայ յարձակելու եւ զանոնք անհանգիստ ընելու, աս ամէն տէրութիւնները բոլոր Խտալիայի իշխանութեանց մէջ հաւասարակշռութիւնն ըստ կարի հաստատ պահելու օգնեցին : Անանկ որ՝ թէպէտ եւ աս տէրութիւններն ատեն ատեն

իրարու դէմ թշնամութիւններ կ'ընէին, բայց եւ ոչ մէկը միւսին անկախութեան վտանգ ու վնաս մը կրնար հասցընել: Աս հաւատարակչութեան մէջ Իտալիայի տէրութիւնները յառաջ գացած ատենը յամի 1494ին Գաղղիայի Կարոլոս Ը. թագաւորը՝ ատեն մը Անժու գերդաստանին վերաբերող Նէապոլսոյ ու Սիկիլիայի տէրութիւնները նորէն նուաճելու համար բանակով մը Իտալիա մտաւ ու թէպէտ քիչ ատենուան մէջ Նէապոլիս իր զինուոյ զօրութեամբն առաւ. բայց աս իր յաղթութիւնը շատ ատեն չկրցաւ վայելել, որովհետեւ Արագոնիայի Ալփոնսոս Բ. թագաւորը նոյն երկիրը նորէն ետ առաւ: Սոյնպէս եւ Կարոլոս Ը. ին յաջորդը Լուդովիկոս ԺԲ. Նէապոլիս նուաճեց, բայց ասոր ձեռքէն ալ յամի 1504ին Արագոնիայի Փերդինանդոս Կաթողիկէան թագաւորը զանիկայ առաւ: Աւելի բախտաւոր եղաւ նոյն Լուդովիկոս ԺԲ. Միլանի դէմ բացած կռուոյն մէջ, զորն որ նուաճեց ու իրեն հնազանդեցուց, իր ամուսնոյն միջնորդութեամբը նոյնին վրայ ունեցած ժառանգական իրաւանց վրայ հաստատուն կենալով:

Սկզտասաներորդ դարուն սկիզբները Յուլիոս Բ. քահանայապետը (1503—1513) Հռոմայի տէրութեան քանի մը երկիրները, որոնք օտարի ձեռք անցած էին, նորէն ստանալէն ետքը՝ յամի 1508ին Մաքսիմիլիանոս Ա. կայսեր, Փերդինանդոս Կաթողիկէանին ու Լուդովիկոս ԺԳ. ին հետ Գամպրէի հռչակաւոր նիզակակցութեան դաշնը (Ligue) հաստատեց՝ Վենետիկի հասարակապետութեան Իտալիայի մէջ նոր աշխարհակալութիւններ ընելու ջանքը պարապի հանելու համար: Բայց Վենետացիք իրենց խորագիտութեամբն ու հնարքներովն աս զօրաւոր ու մեծ փնասներ սպառնացող դաշնակցութիւնը շուտով քակեցին ու քայքայեցին: Քահանայա-

պետն աս առջի նիզակակցութենէն Իտալիայի համար մեծ օգուտ մը շտեմնելէն ետքը՝ 1509ին Վենետացւոց, Սպանիացւոց ու Հելուէտիացւոց հետ՝ Գաղղիացիներն Իտալիայէն վռնտելու հանելու վախճանաւ՝ Սուրբ նիզակակցութիւն ըսուած դաշնագրութիւնն ըրաւ. բայց աս նիզակակցութիւնն ալ նոյն ատեն իր նպատակին չհասաւ ու օգուտ մը չըրցուց, եւ Գաղղիացիք երկայն ատեն Իտալիայի մէջ մնացին. որոնց դէմ ի սկզբան Սֆորցա գերդաստանին իշխանները եւ ետքէն Վարոլուս Է. կայսրը Միլանի տէրութեան վրայ միօրինակ կռուեցան, մինչեւ վերջապէս յամի 1525ին Գաղղիայի Փրանկիսկոս Ա. թագաւորին Բաւիայի մօտ կրած կոտորածովն ու պարտութեամբը՝ Միլանի իշխանութիւնը նորէն Փրանկ. Սֆորցա իշխանին անցաւ. կայսրն ալ բոլոր Իտալիայի վրայ մեծ զօրութիւն ու իշխանութիւն ստացաւ։ Նոյն կայսրը քանի մը տարի Լեւոն Ժ. (1513—1521) ու Վղեմէս Է. (1525—34) Հռոմայի քահանայապետաց հետ գժտելով, որոնք Մետիչի ազգատոհմէն ըլլալով՝ նոյնին ազդեցութիւնն ու զօրութիւնը Իտալիայի մէջ աւելցընելու կ'աշխատէին, յամի 1527ին զօրքով Հռոմ մտաւ ու շատ վնաս հասցուց. բայց ետքէն Վղեմէս Է. քահանայապետին հետ հաշտուելով՝ (1530ին) Մետիչի ազգատոհմին իշխանական պատիւ ու տիրոջոս շնորհեց։ Փլորենտիայի հասարակապետութիւնը քանի մը տարիներէ ի վեր իր ներքին անկարգութիւններուն պատճառաւ ազատութեան սէրն ու եռանդը կորսնցուցած ու իրօք Մետիչի իշխաններուն բացարձակ կառավարութեան տակ մնացած էր, որ եւ նոյն ազգատոհմին Աղեքսանդր Ա. իշխանին ատենը հասարակապետութիւն ըլլալէն բոլորովին դադրեցաւ ու բացարձակ իշխանապետութիւն կամ իշխանական արձակապետութիւն եղաւ։

Է.

Իտալիայի մէջ բուն Իտալացի իշխաններուն տկարանալէն ու օտար իշխաններ հոն տիրելու սկսելէն մինչեւ
Գաղղիայի մեծ Յեղափոխութեան ժամանակը:

1539—1789.

Իտալիայի պատմութեան Վեցերորդ Շրջանը կը բովանդակէ՝ զրեթէ 250 տարւոյ միջոցին մէջ՝ չէ թէ միայն բուն իտալական ազատ հասարակապետական կառավարութեանց բոլորովին տկարանալուն ու Իտալացի իշխանաց պակսելուն ու տիրելէն դադրելուն, հապանա եւ օտար իշխանաց Իտալիայի այլեւայլ մասանց վրայ իշխելուն կամ տիրող ըլլալուն ժամանակը: Մոնֆերրայի իշխանական կամ սահմանակալ կոմսական տան արու յաջորդները լմննալով՝ Կարոլոս Ե. կայսրը աս տեղաց իշխանութիւնը 1536ին Մանդուայի Կոնցակա իշխանին պարգեւեց: Բարմայի ու Բիաչենցայի երկիրներն ալ նոյն կայսրը յամի 1556ին իբրեւ աւատական կալուած Ուտալիոս Ֆառնէզէին տուաւ: Նոյնպէս եւ Միլանի ու Նէապոլոյ տէրութիւնները նոյն կայսրը յամի 1553ին իր որդւոյն՝ Սպանիայի Փիլիպպոս Բ. թագաւորին տուաւ, որով եւ զրեթէ մէկ ու կէս դար բոլոր Իտալիայի վրայ աւստրիական - սպանիական ազդեցութիւնը զօրացաւ: Յամի 1631ին Փերդինանդոս Բ. կայսրը Մանդուայի ու Մոնֆերրայի երկիրներուն իշխանութիւնը՝ Գաղղիայի պաշտպանութեան տակ ըլլող՝ Կարոլոս Ռեւէր իշխանին իբրեւ աւատային կալուած տուաւ: Յամի 1706ին Աւստրիա իր իշխանութեան տակ առաւ Միլան, Մանդուա ու Մոնֆերրա, որոնց առաջին երկուքն իրեն պահեց, իսկ երրորդը՝ պսիւնքն Մոնֆերրա Սաւոյայի իշխանին տուաւ: Յամի 1714ին Ուգրեխտի խաղաղութեան դաշանց զօ-

բութեամբ Սարգինիա կղզին ու Նէապոլիս Աւստրիայի
ինկաւ. իսկ Սիկիլիա կղզին՝ Սաւոյայի իշխանին տրուե-
ցաւ, զորն որ նոյն իշխանը ետքէն Աւստրիայի տուաւ, ա-
նոր տեղ անկէց Սարգինիա կղզին ընդունելով: Երբ որ
1731ին Ֆառնէզէ ազգատոհմին արու յաջորդութիւնը
լմննցաւ, նոյն տեղաց իշխանութիւնը Սպանիայի Կարո-
լոս իշխանին (Էնֆանթ) անցաւ: Յամի 1733ին Սա-
ւոյայի Կարոլոս Էմմանուէլ իշխանը պատերազմաւ Մի-
լան առաւ, բայց յամի 1738ին Վիէննա ըլլող խա-
ղաղութեան դաշին զօրութեամբ զանիկայ նորէն Աւս-
տրիայի ետ տուաւ, միայն անոր երկու քաղաքները՝ Նո-
վարա ու Գորդոնա՝ իրենց սահմաններովն իրեն մնացին:
Երբ որ Բարմայի Կարոլոս դուքսը Նէապոլսոյ ու Սիկիլիայի
կամ երկու Սիկիլիայի վրայ թագաւոր եղաւ, Բարմա ու
Բիաչենցա Աւստրիայի իշխանութեան տակ մտաւ: Յամի
1737 Մետիչի ազգատոհմին արու յաջորդները լմննա-
լով՝ Լոթարինկիայի (Լորենայի) Փրանկ. Ստեփան դուք-
սը՝ Վիէննայի խաղաղութեան դաշանց զօրութեամբ Տոս-
կանայի տէրութիւնը կամ Մեծ դքսութիւնն ընդունե-
ցաւ. ու երբ որ ինք 1745ին Աւստրիայի կայսր եղաւ,
Տոսկանայի երկրին իշխանութիւնը Աւստրիական - Լոթա-
րինկեան կայսերական ազգատոհմին երկրորդ արու զաւա-
կին Ժառանգական կալուած բրաւ: Յամի 1745ին Սպա-
նիացիք պատերազմաւ Միլան առին, բայց Սաւոյայի Կար-
Էմմանուէլ իշխանը զիրենք վճռնտեց ու Միլան անոնց
ձեռքէն ազատեց, որուն շնորհակալութեան համար Մա-
րիամ Թերեզիա կայսրուհին Լոմբարտիայի երկրէն քանի մը
տեղ պարգեւեց: Մասսայի ու Գարրարայի երկիրներուն
տէրութիւնը 1743ին Ժառանգութեամբ ընդունեցաւ
Մոտենայի իշխանը, որն որ Լոթարինկեան ցեղէն էր:
Սպանիայի Փիլիպպոս իշխանը (Էնֆանթ) Բարմայի ու Բիա-

չենցայի երկիրները պատերազմաւ նուաճեց. զորն որ թէպէտ եւ քիչ մը ետքը ետ տալու ստիպեցաւ, բայց յամի 1748ին Ազուխազրանայի (Ախէնի) խաղաղութեան դաշանց զօրութեամբ իբրեւ ժառանգական գլխութիւն նորէն ընդունեցաւ: Այսպէս բոլոր ութեւտասներորդ դարուն մէջ Լոթարինկիայի, Պուրպոնի ու Սաւոյայի ազատոհմները՝ Իտալիայի այլեւայլ տէրութեանց ու հասարակապետութեանց երկիրները, բաց ի Հռոմայի, Մոսկնայի ու քանի մը կանգուն մնացող հասարակապետութեանց երկիրներէն, իրենց մէջը բաժնեցին, իրենց ցեղերէն նոյն թերակղզւոյն այլեւայլ տեղերուն իշխողները կարգեւով:

Ը.

Իտալիայի մէջ դադղիական մեծ յեղափոխութեան ատենէն սկսեալ՝ պատահած գէպերը, նոր կառավարութիւններն ու 1848ին յեղափոխութիւնն իր հետեւանքովը:

1789—1850.

Ա. Մ Ի Զ Ո Յ

1789—1815.

Իտալիայի Պատմութեան Եօթներորդ Շրջանը կը բովանդակէ՝ Գաղղիայի մեծ Յեղափոխութենէն (1789) մինչեւ 1850 անցած ժամանակը, որուն մէջ Իտալացիք ու Իտալիա ի սկզբան Գաղղիական նոր հասարակապետութեան զէնքերէն շատ վնաս կրեցին: Քանի մը տարի շարունակող պատերազմներէն եւ առանձինն Նաբոլէոն Պոնաբարդէին սպարապետութեամբը մեծ յաղթութիւններ կատարուելէն ետքը, Իտալիայի մէջ այլեւայլ (առ երեւոյթս՝ անկախ) հասարակապետական կառավարութիւններ հիմնուեցան: Ասոնցմով Իտալացւոց մտաց մէջ հին ատենուան Իտալիայի ազատութեան գաղափար-

ները սկսան արթըննալ, որոնցմով տոգորուած ու լցուած՝ նոր անկախութիւն ու նոր ազգային կենդանութիւն մը ստանալու համար պարապ տեղ այլեւայլ փորձեր ըրին. ինչպէս բոլոր աս շրջանին պատմութեան մէջ պիտի տեսնենք:

Գաղղիական նոր հասարակապետութեան զօրացը արտաքին տէրութեանց դէմ պատերազմելու սկսած 1792 տարին՝ առաջին տեղերուն մէկը, ուր իրենց զէնքերը հասուցին ու մտան, եղաւ իրենց բնական դրացին Սաւոյա, ինչպէս նաեւ ծովեզերեայ քաղաքը Նիսա (Նից-ցա), որոնք Սարդինիայի թագաւորին իշխանութեան տակ էին: Աս թագաւորին դէմ Գաղղիացւոց թշնամա-նալու սկզբնաբար պատճառ տուած կրնայ սեպտեմբր Գաղղիացի փախստականաց (émigrés) շատերուն, մանաւանդ քանի մը երեւելի անձանց Դուրինի մէջ ժողովին ու ան-կից Եւրոպայի տէրութիւնները գրգռելը՝ որ Գաղղիայի մէջ յեղափոխութիւնը ճշնելու եւ վերջացնելու համար զէնքով միջամուխ ըլլան: Ասկից ի զատ աս ալ կայ՝ որ Սարդինիայի թագաւորը (Վիկտոր Ամադէոս Գ.), ինչպէս նաեւ Իտալիայի ուրիշ իշխողները, Հռոմայի քահանայապետը (Պիոս Զ.), Տոսկանայի մեծ դուքսը, եւ այլն, մեծ տէրութեանց, Աւստրիայի, Անգղիայի ու Պրուշի դաշնա-կցութեան մէջ մտնելով, Յեղափոխականաց դէմ կամ յայտնապէս թշնամութիւն ընելու եւ կամ չէզոք կենա-լու ծամբայ կը բռնէին:

Ամենէն առաջ Սարդինիայի թագաւորը Վիկտոր Ամադէոս Գ. յամի 1792ին Աւստրիայի հետ նիզակա-կցութեան դաշն դրաւ Գաղղիացւոց դէմ միաբան գործելու: Անոր համար Գաղղիացիք մէկ անգամ Սաւոյա առնելէն ու քիչ մը ետքը կորսոնցնելէն ետեւ, նորէն եկան նոյն դաւառն առին ու Բիւէմոնդի մէջ յառաջ գա-

ցին: Այսպէս Գաղղիացւոց զօրքերն Խտալիայի մէջ Աւստրիայի եւ ուրիշ իտալական տէրութեանց զօրքերուն դէմ կարճ կամ երկայն միջահատութեամբ՝ պատերազմը կը շարունակէին: — Նոյն 1792 տարւոյն վերջերը Գաղղիայի նաւատորմին այլեւայլ նաւերը բոլոր Միջերկրական ծովուն մէջ տարածուած էին. մէկ քանին Գենուայի առջեւը, մէկ քանին ալ Նէապոլսոյ առջեւը հասնելով, կը ջնային Գաղղիայի նոր հասարակապետութիւնն ամէն տեղ իբրեւ օրինաւոր տէրութիւն ընդունել տալ: Եւ իրօք ալ Նէապոլսոյ տէրութիւնը քիչ մը ատեն ընդդիմանալէն ետքը՝ Գաղղիացւոց թնդանօթնէրուն ազդեցութիւնը չկրնալով տկարացնել, նոյն հասարակապետութիւնն իբրեւ օրինաւոր տէրութիւն ճանչցաւ, ու անոր հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ մտաւ: — 1793 տարւոյն մէջերը Գաղղիայի զօրաց ու զինուորական դործողութեանց համար Խտալիայի՝ առանձինն Բիէմոնդի մէջ ու Նիսայի մօտերը մեծ մեծ դժուարութիւններ սկսան երեւալ: Չէ թէ միայն նոյն զօրաց թիւը քիչ ու իրենց վիճակը զգեստուց եւ ուտելաց կողմանէ գէշ էր. հապա նաեւ Սարդինիայի զօրաց՝ ցամաքի կողմանէ, իսկ Անգղիացւոց նաւատորմին, (որն որ 37 մեծ նաւերով Հուտ ծովապետին հրամանին տակ Միջերկրական ծովուն մէջ ու Խտալիայի եզերքը կը քալէր,) ծովու կողմանէ զիրենք պաշարելովը, բոլորովին կորսուելու եւ առած տեղերնին կորսընցընելու վտանգի մէջ էին: Բայց Գելլերման զօրապետը Գաղղիացւոց տկարացած գնդերուն նոր զօրքով օգնութեան հասնելով, Սարդինիայէն առնուած տեղերը կրցան պահել: Յամի 1794ին Սարդինիացւոց 40 հազար զօրաց հետ Աւստրիայի ութը հազարի չափ օգնական զօրքը միացած՝ պատերազմը Բիէմոնդի մէջ կը շարունակէին:

Իսկ Իտալիայի միւս տէրութիւնները թէպէտ եւ ըստ իմիջ կամ ներքուստ մեծ տէրութեանց դաշնակցութեան մէջ էին, բայց դեռ չէին համարձակեր Գաղղիացւոց դէմ յայտնապէս թշնամութեան դրօշը կանգնել, հապա կը ջանային չէզոքութիւն պահել, թէ եւ ասով ալ հանգիստ ու ապահովութիւն չէին գտներ։ Տոսկանայի մեծ դուքսն ամենէն առաջ հասարակապետութեան հետ բարեկամական յարաբերութիւնները դադրեցնելու սկիզբ բռաւ, Փլորենտիա նստող Գաղղիայի դեսպանին անցագիրը տալով ու անոր հետ պաշտօնական հաղորդակցութիւնը կտրելով։ Նէապոլոյ թագաւորը՝ որն որ Գաղղիացւոց նաւատորմին թնդանօթներէն ստիպելով, ինչպէս վերը ըսինք, հասարակապետութիւնը ծանչցած ու ընդունած էր, Անգղիացւոց նաւերն իր երկրին ծովեզերաց մօտ երեւնալու սկսելէն ետքը՝ Գաղղիայի դէմ թշնամական լեզու բանեցնելու ծամբայ բռնեց, եւ Սարդինիայի տէրութեան տասնութը հազար հոգի օգնական զօրք խաւրելու խօսք տուաւ։ Հռոմայի տէրութիւնն իր զօրաց քիչութեան ու իր զօրութեան տկարութեան նայելով՝ անգործութեան մէջ կը կենար ու չէր կրնար յայտնի թշնամութեան ցոյց մը տալ։ Վենետիկոյ ազնուապետական հասարակապետութիւնը՝ թէպէտ եւ Գաղղիայի նոր ռամկապետական հասարակապետութեան բռնած ընթացքին վրայ այնչափ հաճեալ չէր, սակայն չէր ուզեր անոր դէմ յայտնապէս թշնամութեան ու կռուոյ մէջ մտնել. ու իր հեռաւորութեամբը զինքն անոր զէնքերէն ապահով սեպելով՝ կը յուսար ու կը ջանար չէզոքութիւն պահել։ Գորսիկա կղզին, որն որ շատոնցուրէն Գաղղիայի հետ միացած ու անոր իշխանութեան տակ էր, յեղափոխութեան սկսելէն ետքը գլուխ վերցուցած, հասարակապետութեան դէմ

կը դառնար ու Բաւոյի զօրապետին օգնութեամբը (1794, Յունիս.) գրեթէ բոլորովին Անգղիացւոյ իշխանութեան տակ մտած էր, եւ միայն Պասդիա ու Գալլի քաղաքները Փաղղիացւոյ հաւատարիմ մնացին :

Հասարակապետութիւնն ուրիշ դիւեր իր զօրքը մաս մաս Սպանիացւոյ, Անգղիացւոյ, Բրուսիացւոյ ու Աւստրիացւոյ զօրքերուն դէմ ըլլող պատերազմին համար բաժնած ըլլալով, Իտալիայի բանակը չէր կրնար այնպէս շուտով զօրացընել ու ընտիր զօրապետներու յանձնել : Վերջապէս աս բանակին գործողութիւնները յաջողցընելու համար գտնուեցաւ ու որոշուեցաւ այնպիսի զօրապետ մը, որն որ իր յաջողակութիւնն ու զինուորական տաղանդները դեռ նոր մէկ քանի երեւելի առիթներու մէջ ցուցըցած ու իր ապագայ յառաջագիմութեան ու մեծութեան նշանները տալու սկսած էր : Ասիկայ էր Գորսիկացի Նաբոլէոն Պոնաբարդէ, (ծն. Գորսիկայի Այաչչիոյ քաղաքը յամի 1769. Օգոստ. 15.) որն որ իր զինուորական յաջողակութեամբը Գուլոն քաղաքն Անգղիացւոյ ձեռքէն ազատեց ու անոր վարձ ընդհանուր զօրապետ անուանեցաւ : Քիչ մը ետքը՝ 1794ին Ապր. 6ին Իտալիա գտնուող զօրաց մէկ բաժնին վրայ հրամանատար դրուելով, ուրիշ քանի մը զօրապետներու հետ 14 հազար նոր զօրքով Ալպեան լեռներն անցաւ եւ Սարդինիացւոյ ու Աւստրիացւոյ միացեալ զօրքերուն վրայ մէկ ամսուան մէջ քանի մը յաղթութիւններ ընելով, Փաղղիացւոյ մինչեւ ան ատեն Սարդինիայի տէրութենէն առած երկիրներն ու ծովու կողմանէ իրենց նաւերուն երթեւեկը՝ մանաւանդ զօրաց պաշարի ու պիտոյից համար՝ ապահովցուց :

Այս յաղթութիւններէն ետքը քանի մը ամիս Փաղղիայի զօրքը թէ Իտալիայի մէջ ու թէ անոր սահ-

մանները Ալպեան լեռանց վրայ անդործութեան մէջ մնաց. մինչեւ Հոկտեմբեր ամսոյն մէջ՝ Աւստրիայի ու Անգղիայի զօրքը յառաջ քալելով, փորձ մը փորձեցին Սառայայի վրայ յարձակիլ, եւ միանդամայն Գաղղիացւոյ Գենուայի հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը կտրել, որովհետեւ Գենուայի հասարակապետութիւնն աս աւտենները չէզոքութիւն պահելով՝ Գաղղիայի զօրաց ծովու կողմանէ հարկաւոր եղած պաշարն ընդունելու մեծապէս օգնական կ'ըլլար։ Աւստրիայի զօրաց Գոլորետոյ հրամանատարը իբր տասը հազար զօրքով յառաջ կը քալէր, բայց այնպիսի դանդաղութեամբ, որ Գաղղիացիք բաւական ժամանակ ունեցան՝ իրենք զիրենք անոր յարձակման դէմ պաշտպանելու համար՝ հարկաւոր պատրաստութիւնները տեսնել։ Այսպէս պատրաստուելէն ետքը՝ նոյն Պոնաբարգէին հրամանատարութեամբն Ալպեան լեռանց մէջերը Աւստրիայի զօրաց վրայ յարձակեցան, որոնք ութ հարիւր հոգի կորսընցընելէն ետքը՝ ամօթով ետ քաշուեցան, Անգղիացիներուն վրայ տրտունջ ընելով՝ որ ատենին օգնութեան չհասան, ինչպէս որ Անգղիացիք ալ իրենց կողմանէ Աւստրիացւոյ անյարմար ատեն Գաղղիացւոյ հետ կռուոյ բռնուելուն վրայ կը տրտնջէին։ Այսպէսով Գաղղիացիք իրենց Գենուայի հետ ունեցած հաղորդակցութիւնը պահեցին ու իրենց զօրքը մինչեւ ան ատեն բռնած տեղերուն մէջ հաստատ մնաց։

Հասարակապետութեան թշնամի ըլլող քանի մը տէրութիւնները խել մը ատեն պատերազմն անոր զօրաց հետ երբեմն յաջողութեամբ ու երբեմն ձախողութեամբ շարունակելէն ետքը, 1795ին առանձինն ու մէկտեղ ալ եւ ալ ամիսներ ու մէջ լինադադարի ու խաղաղութեան դաշինք գնելու ստիպեցան։ Աս խաղաղութեան ամենէն աւելի Խտտլիայի այլեւայլ տէրութիւնները կը բաղձային,

մանաւանդ անոնք՝ որոնք տկար ըլլալով, Գաղղիացւոց դէմ միշտ թշնամութեան մէջ մնացած ատեննին՝ ետքէն գլուխնին դալու չարիքն ու կրելու միաննին յառաջունէ կրնային դուշակել։ Սարգիսիայի տէրութիւնը մինչեւ ան ատեն խել մը տեղ կորսնցուցած ու իր առջի զօրութենէն ալ ինկած ըլլալով, չէր ուզեր ու չէր համարձակեր նորէն զէնք առնուլ ու կռուոյ մէջ մտնել։ Տոսկանայի մեծ դուքսը, որն որ Անգղիացւոց նաւատորմիկն սպառնալէքէն ստիպեալ՝ ականայ իր չէզքքութիւնը թող տուած ու Գաղղիացւոց դէմ յայտնի թշնամանալու սկսած էր, միշտ կը բաղձար ու կը ջանար իր առաջուան չէզքքութեան վիճակը դառնալ, մանաւանդ Գաղղիացւոց Գենուայի մօտ հաստատուն դիրք մը բռնելէն ետքը։ Ասոր համար սկսաւ հասարակապետութեան հետ բանակցութեան մէջ մտնել ու վերջապէս (1795. Փետր. 9.) երկու տէրութեանց մէջ խաղաղութեան ու բարեկամութեան դաշինք հաստատուեցաւ. որուն զօրութեամբ Տոսկանա Գաղղիացւոց ետ տուաւ այն ամէն ցորենեղէնը, զորն որ թշնամութիւնները սկսելէն՝ ետքը՝ անոնց համար իր նաւահանգիստները մտնող նաւերէն առած էր։ — Վենետիկոյ հասարակապետութիւնը, որն որ իր դեսպանը Գաղղիայէն ետ կանչած էր, փութաց ծանուցանել՝ որ անոր տեղ ուրիշ մը անուանած է եւ քիչ ատենուան մէջ Փարիզ պիտ'որ խաւրէ՝ բարեկամական յարաբերութիւնները նորէն յառաջ տանելու համար։ Եւ իրօք Ապրիլի մէջ թէ վենետիկոյ ու թէ Տոսկանայի նոր դեսպանները Փարիզ հասան ու դաշնաժողովոյն դահերէցին ներկայացան։ — Սոյնպէս եւ Հռոմայի դահլիճը իր երկրին մէջ Գաղղիացւոց դէմ եղած թշնամական դէպքերուն վրայ իր տհաճութիւնը յայտնեց։ Միայն Նէապոլոսոյ տէրութիւնը, որուն թագու-

Հին մասնաւոր թշնամութեան հոգի մը ստացած էր Գաղղիացւոց դէմ, Անգղիացւոց յորդորանքին ու հնարքներուն հետեւելով՝ չէր ուզեր ամենեւին խաղաղութեան վրայ խօսիլ, ու կը խոստանար մեծ տէրութեանց Գաղղիայի դէմ բրած դաշնակցութեան ու նիզակակցութեան կրցածին չափ օգնութիւն ընել:

(Ժ)էպէտ եւ մէկ կողմանէ Իտալիայի քանի մը տէրութիւնները, ինչպէս նաեւ անկից դուրս ուրիշ մէկ քանի տէրութիւններ ալ հասարակապետութեան հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ կը մտնէին, սակայն ուրիշ կողմանէ թէ պաշարի պակասութեան ու թէ դասակարգ զինուորներուն թիւն օրէ օր շատնալուն պատճառաւ, Գաղղիական զօրաց՝ մասնաւոր Իտալիայի մէջ ու անոր սահմանները Ալպեան լեռանց վրայ գտնուող երկու բանակներուն՝ վիճակը միշտ տկարանալու եւ դէշնալու վրայ էր: Աս երկու բանակներուն վրայ Գեղերման զօրագետը հրամանատար դրուած էր, ու հասարակապետութիւնը նոյն բանակներուն տկարացած վիճակին ամենեւին նկատուի չընելով, յանդգնական որոշում մ'ըրած էր յանկարծ Հռոմայի երկրին վրայ յարձակիլ, պատճառ բերելով՝ որ հոն Գաղղիայի հպատակ մը անձանօթ մարդէ մը սպաննուած էր: Աս խորհրդով Գուլոն կեցող նաւատորմին մէկ մասին վրայ տասը հազար զինուոր դնել տուաւ ու կ'ուզէր զանոնք Տիբերիս գետին բերանը խաւրել, ուսկից զօրքը ցամաք ելլելով՝ յանկարծ պիտ'որ երթար Հռոմայէն այն անիրաւութեան համար տուգանք պիտ'որ պահանջէր ու նորէն իր նաւերը պիտ'որ դառնար: Բայց նոյն զօրքը ծովու վրայ Անգղիացւոց նաւերուն հանդիպելով ու ծովային պատերազմէ մը մեծ վնաս կրելով, դեռ Հռոմայի երկրին ծովը չէր չլսած՝ ստիպեցաւ ետ դառնալ: — Նոյն տարին հարկ եղաւ Իտա-

լիայի ու Ալպեան բանակներուն մէկ բաժինն ուրիշ տեղ խաւրել, որով եւ Գաղղիայի զօրութիւնը Խտալիայի մէջ տկարացաւ, իսկ Աւստրիացւոց բանակը տասը հազար նոր զօրք ընդունելով՝ շատ զօրացաւ։ Գեւլերման զօրապետն աս մեծագոյն զօրութեան դէմ կենալու բաւական ուժ չունենալով, ստիպեցաւ ետ քաշուիլ, եւ միայն Ալպեան լեռանց կողմերն իր զօրութիւնը ժողովելով՝ դէպ ի Գե- նուա բռնած տեղերը թողուց. որով եւ Գենուայի կողմանէ ծովով զօրաց պաշար ընդունելու յոյսը կը կորսուէր, թէ որ թշնամին յառաջ երթար ու նոյն տեղերը բռնէր։ Աս բանիս ճար մ'ընելու համար Նոյեմբեր ամսոյն մէջ բաժին մը ընտիր զօրք Օժըրոյ զօրապետին հրամանին տակ եկաւ Գեւլերմանին զօրաց թողուցած տեղերը յառաջ քալեց։ Աս օգնութեամբ Խտալիայի գաղղիական բանակը զօրանալով, եւ Գեւլերման զօրապետին տեղ Շերէր յաջողակ ու քաջ զօրապետը զօրաց հրամանատարութիւնն առնելով, Նոյեմբեր ամսոյն 23ին իր 36 հազար զօրքով յանկարծակի Աւստրիայի ու Սարդինիայի միացեալ բանակին, այսինքն 45 հազար զօրաց վրայ յարձակեցաւ. ի սկզբան Սարդինիացիք մեծ քաջութեամբ Գաղղիացւոց յարձակման դէմ դնելով, անոնց ամէն ջանքը պարապի հանեցին. բայց երկրորդ օրը Շերէր ամէն հնարքը բանեցընելով, եւ թէ թշնամեաց միացեալ զօրութեան ու թէ օգոյն խառնակութեան ու փոթորկին դէմ իր զօրքը յառաջ վարելով՝ ցանկացած յաղթութիւնը ստացաւ։ Աս յաղթութիւնը, որն որ Գաղղիայի զինուոց փառքն աւելցուց, Լոանոյ քաղաքին սահմաններուն վրայ կատարուած ըլլալուն, Լոանոյի պատերազմ ու յաղթութիւն կ'անուանի։ Ասոր վրայ չէ թէ միայն Սարդինիայի տէրութիւնը, հապա բոլոր Խտալիա զարհուրած՝ ինք զինքը բոլորովին Գաղղիացւոց իշխանու-

Թեան տակ ինկած կը սեպէր: Եւ թէպէտ եղանակին անյարմարութիւնն ու օգին խառնակութիւնը թող չտուին որ Գաղղիացիք աս յաղթութենէն ետքը Իտալիայի մէջ յառաջ քալեն, սակայն ինչպէս թիէր կ'ըսէ՝ աս յաղթութեամբ Իտալիայի դռները Գաղղիայի առջեւը բացուեցան, որ եւ անկից ետքը ակ քիչ աշխատութեամբ անոր մէջ իր զինուորը կրնար յառաջանալ: Ի վերայ այսր ամենայնի նոյն յաղթութենէն ետքը զօրքը՝ թշնամիէն առած աւարովը միայն իր ուտելեաց պաշարը կրցաւ ծարել, իսկ զգեստուց եւ առանձինն կօշկաց պակասութեան պատճառաւ, եւ հասարակապետութիւնը դրամոց նեղութիւն ունենալով՝ աս պիտոյից համար հարկաւոր ստակը հոգալ չկրնալուն, Իտալիայի բանակը շատ աղէկ վիճակի մէջ չէր գտնուեր, ուստի եւ ինչպէս նոյն թիէր կ'ըսէ, յիշեալ յաղթութիւնն աս նկատմամբ անօգուտ եղաւ: Աս պատճառին համար Շերէր զօրապետը Վերակացուաց Ժողովոյն (Directoire) աչքէն իյնալով, իբր թէ նոյն յաղթութենէն յուսացուած օգուտը ձեռք բերելու անհոգ եղած էր, որոշուեցաւ որ զինքը հրամանատարութենէ հանեն ու իր տեղն աւելի յաջողակ ու համարձակ զօրապետ մը դնեն: Աս ատենները Նաբոլէոն Պոնաբարդէին անունն ու յաջողակութիւնը՝ թէ Իտալիայի մէջ եւ թէ ուրիշ տեղեր կատարած երեւելի գործքերովը՝ ծանուցուած էր եւ նոյն հասարակապետութեան ներքին զօրաց հրամանատարութիւնն ունէր: Ուստի Ժողովը զինքը յարմար գտաւ Իտալիայի բանակին վերին հրամանատար կարգել ու անմիջապէս Շերէրին տեղը խաւրել: Պոնաբարդէ աս հրամանն ընդունածին պէս՝ առանց Ժամանակ կորսնցընելու եւ մեծ հաճութեամբ Գաղղիայէն ելաւ Իտալիա անցաւ ու շիտակ Նիսա գնաց (1796 Մարտ. 26):

Պոնաբարդէ Իտալիա եկած ու հոն ըլլող Գաղղիայի բանակին հրամանատարութիւնն առած ատենը՝ ուրիշ բան չգտաւ, բայց եթէ 30 հազարի չափ սոված, մերկ ու ամէն կարեւոր պարենէ զուրկ զինուորներ. ինչպէս նաեւ առանց ձիու ձիաւորներ։ Աս կարօտութիւններն ըստ կարի շուտով լեցնելու համար՝ հասարակապետութիւնը նոր հրամանատարին քիչ մը պատրաստ ստակ ու մէկ միլիոն ֆրանգի ստակ փոխ առնելու համար ալ թղթեր տուած էր։ Յաջողակ ու եռանդուն երիտասարդը շուտ մը այսչափ նեղութեանց ճար մը ընելու համար՝ Գենուայի հասարակապետութեան հետ մասնաւոր դաշինք բրաւ՝ զօրաց կարեւոր ըլլող պարէնը տալու. նաեւ Գաղղիացւոց մէկ նաւուն, նոյն հասարակապետութենէն՝ բռնած չէղջբութեան հակառակ՝ տրուած փնասին դէմ, պահանջեց որ Վաւի բերդը Գաղղիացւոց յանձնուի, որն որ Գենուայէն Միլան երթալու ճամբուն պաշտպանութեան ու ապահովութեան համար հարկաւոր էր։

Պոնաբարդէ իր ձեռքը տրուած զօրքին անչափ կարօտութեան մէջ լքած ու տկարացած հոգին զարթուցանելու եւ յօժարութեամբ նոր պատերազմներու սրտասլինդելու համար, անոնց առջի կարօտութեանց դարման ընելէն ետքը՝ զօրաւոր խօսակցութեամբ մը եռանդունին ալ վառեց։ Ետքը իր հրամանին տակ ըլլող քանի մը զօրապետներուն, որ էին Մասենա, Օժրոյ, Լահարբ, Պերթիէ, եւ այլն, 43 հազարի զօրաց այլեւայլ բաժինները յանձնելով՝ տրուելու պատերազմին յատակադիժը շինեց ու կարգերն որոշեց։ Սարդինիացւոց զօրաց թիւը ան ատենները իբր 22 հազարի կը հասնէր Գոլլի զօրապետին հրամանատարութեան տակ. իսկ Աւստրիայի զօրաց թիւն էր՝ 36 հազար, որոնց հրամանատար էր եօ-

Թանասունութերկու տարւան քաջ ու հմուտ Պոլիէօ զօրապետը: Թէպէտ աս երկու բանականներուն զօրաց թիւը Գաղղիացւոց զօրքէն աւելի էր, բայց երկու հրամանատարներն իրարու հետ միաբան չէին իրենց բռնելու դիրքին վրայ. Գոլլի կ'ուզէր այնպիսի դրից մէջ կենալ՝ որ Բիէմոնդէի երկիրը կարող ըլլայ պաշտպանել. իսկ Պոլիէօ կ'ուզէր անանկ դիրք մ'ունենալ, որ Գենուայի ու Անգղիացւոց (նաւատորմին) հետ հաղորդակցութեան մէջ մնայ: Ինչ եւ իցէ երկու դիաց կարեւոր պատրաստութիւններն ըլլալէն ետքը, Ապրիլի 11ին երկու թշնամի բանականները Գենուայի մօտերը ծովու քով իրարու դիմաց ելան. Պոլիէօ՝ Լահարբին հրամանին տակ դէպ ի Գենուա յառաջացող Գաղղիացւոց զօրաց բաժնին գէմ շարժելով՝ զանոնք ետ վճռնտեց: Օժըրոյ զօրապետը՝ որ Գաղղիացւոց բանակին կենդրոնին հրամանատար էր, Աւստրիացւոց բանակին գէմ խուրեց Ռանբոն հազարապետը, որն որ Մոնդէնոդգէի քով այնպիսի հաստատութեամբ նոյն բանակին վրայ յարձակեցաւ, որ Աւստրիացիք վայրկեան մը տեղի տալու պէս կ'ըլլային, բայց նորէն յառաջ քալելով՝ Ռանբոնին գունդը մեծ նեղութեան մէջ ձգեցին, որուն անհնարին քաջութեամբ ու յուսահատութեամբ կռուած ատենը՝ Պոնաբարդէ իր զօրաց աս բաժնին ասանկ վտանգի մէջ գտնուին իմանալով, շուտ մը օգնութեան հասաւ ու ամէն հնարքը բանեցընելով՝ ցանկացած յաղթութիւնը ստացաւ: Բայց ասով գոհ չեղաւ, հապա ուզեց Աւստրիացւոց զօրքը Սարդինիացիներէն բոլորովին զատել, զորն որ երկրորդ օրը (Ապր. 13.) Բիէմոնդէի Միլլեզիմոյ աւանին մօտերը յաջողցուց: Այսպէս երկու դաշնակից բանականներն իրարմէ բաժնուելէն ետքը՝ Պոլիէօ զօրապետն իր Աւստրիացիներովը Լոմբարտիա քաշուեցաւ: Ասոր վրայ Պո-

նաբարդէ իր բոլոր ուժը Սարգինիացւոց դէմ դարձուց, որոնց վրայ (Ապր. 20. 21.) շեւա ու Մոնտովի քաղաքներուն մօտ փառաւոր յաղթութիւն յ'ընեւէն ետքը՝ մտաւ քերասգոյ քաղաքը, որն որ միայն տասը մղոնով Գուրինէն հեռու է:

Սարգինիայի վիկտոր Ամադէոս թագաւորն այս ամենայն լսելով ու թշնամւոյն այսպէս իր թագաւորանիստ քաղաքին մօտ ըլլալը տեսնելով, մեծ անձկութեան մէջ էր: Անգղիայի ու Աւստրիայի դեսպաններն իրեն խորհուրդ կու տային որ Գուրինի մէջ աղէկ մը ամրանալէն ետքը՝ մնացած զօրքը Բոյին միւս կողմն անցընէ, եւ չուլայ որ Գաղղիացւոց հետ բարեկամանալով՝ իր առջի դաշնակիցներէն զատուի, վասն զի Գաղղիացիք իրենց յեղափոխական հնաւրքները Բիէմոնդէի մէջ բանեցընելով՝ բոլոր երկիրն ապստամբեցընելու եւ թագաւորին դէմ գլուխ վերցընել տալու պիտ'որ աշխատին, կ'ըսէին: Նաեւ խորհուրդ կու տային՝ որ Գորդոնայի, Ալեքսանդրիայի ու Վալենցիայի բերդերը Պոլէեյին յանձնէ, որ անոնց մէջ ամրանալով՝ բոլոր երկիրը կարող ըլլայ պաշտպանել: Թագաւորն աս խորհուրդներուն անսալու չէր յօժարեր, մանաւանդ ետքի խորհուրդին, որով կը կարծէր որ Աւստրիայի կայսրը՝ Լոմբարտիայի մէջ աւելի եւս զօրանալով՝ իրեն վնասակար ըլլայ: Ինք ասանկ մտքի վրայ եղած ատեն՝ Գոսդա կարգինալը Գաղղիացւոց զօրութիւնն ու Պոնաբարդէին քաջութիւնն ու յաղթող բանակով մը ամէն վայրկեան թագաւորական քաղաքին վրայ հասնելէր յիշեցընելով, զինքը համոզուց որ իր առջի դաշնակիցներէն զատուի ու Գաղղիացւոց հետ խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն ընէ: Թագաւորն աս խորհուրդին հետեւելով, Գոլլի զօրապետին հրամանն ու լիակատար իշխանութիւն տուաւ Պոնաբարդէին հետ խաղա-

ղութեան դաշինք դնելու: Հրամանատարը Վերակացուաց ժողովքէն խաղաղութիւն դաշինք դնելու իշխանութիւն շունենալով, որովհետեւ ժողովը կ'ուզէր որ բոլոր Բիէմնդէի երկիրն առնուի ու Գաղղիայի հետ միանայ, յանձն առաւ միայն առ ժամն զինադադարի դաշն դնել, որն որ (Ապր. 28.) կատարուեցաւ քանի մը պայմաններով, որոնք չէ թէ միայն Սարգինիայի տէրութեան նախատական ու վնասակար էին, հապա նաեւ Գաղղիացւոց Իտալիայի աս մասին մէջ ազատ գործելու եւ Աւստրիայի զօրաց դէմ դիւրաւ պատերազմելու շատ նպաստաւոր էին: Քիչ մը ետքը (Մայ. 15.) հասարակապետութիւնը Սարգինիայի թագաւորին հետ բուն խաղաղութեան դաշն հաստատեց, աս պայմաններով՝ որ Սաւոյա ու Նիսսա բոլորովին Գաղղիացւոց տրուին, Սարգինիայի վեց ամրոցները Գաղղիացւոց զօրապետին ձեռքը մնան, ու Սարգինիայի թագաւորը Գաղղիացւոց իբր պատերազմի ծախք մեծ տուգանք վճարելէն ի զատ, անոնց զօրաց իր երկիրներէն անցնելու թոյլ տայ, նաեւ անոնց հարկաւոր պարէնը հոգայ եւ Գաղղիայի թշնամեաց հետ չդաշնակցի:

Պոնաբարդէի յաղթութեան ձայնը բոլոր Իտալիայի մէջ տարածուելով, ահն ու դողը ամէն դի տիրեց. ինքն ալ աս բանիս վրայ ապահով, քանի մը օր հանդէսէն ետքը՝ իր գործողութիւնները շարունակելու փութաց: Ամէն բանէն առաջ իր զօրքն ու զէնքերը նորէն Աւստրիայի զօրաց դէմ դարձնելով՝ սկսաւ դէպ ի Լոմբարտիա յառաջ երթալ: Երբ որ Սարգինիայի երկրէն ելաւ ու Բարմայի դքսին երկիրը մտաւ, դուքսն իրեն լիակատար իշխանութեամբ պատգամաւորներ խաւրեց, աղաչելու համար որ իրեն հետ ու իր երկրին մէջ խնայելով վարուի: Պոնաբարդէ անոր խնդիրքը յանձն առաւ կատարել, բայց հետեւեալ պայմաններով, որ դուքսը Գաղ-

զիացւոց բանակին երկու միլիոն ֆիորին, 1600 ձի, շատ մը ցորեն ու վարսակ տայ, նոյն զօրաց իր երկրին մէջէն ազատութեամբ անցնելուն չհակառակելէն զատ, երկրին այլեւայլ տեղերը հիւանդանոցներ սրոյէ ու անոնց մէջ իր ծախքովը Գաղղիացւոց վիրաւորեալ ու հիւանդ զինուորները խնամէ: Ասոնցմէ ի զատ Պոնաբարդէ ուրիշ ծանր պահանջուժ մ'ալ բրաւ ու ընդունեցաւ. այսինքն Իտալիայի վարպետ նկարչաց հռչակաւոր նկարներէն քսան հատ՝ առանձինն գործակալներու ձեռքով ընտրեց ու առաւ Փարիզ խաւրեց *:

Ասիկց ետքը Պոնաբարդէ իր զօրքը յառաջ քաշեցնելով, Մայիսի 6ին Բոյ գետին քովերը հասաւ, ուր Աւստրիացւոց Պոլէէօ սպարապետն իր բանակովն անոր կը սպասէր: Հոն թշնամւոյն բանակին զիմացը գետէն անցնիլը խոհեմութիւն չսեպելով, զօրացը մէկ մասը գետին քովերէն առաջ տարաւ ու երկրորդ օրը Բիաչենցա հասաւ. ծամբուն վրայ իր ձիաւորները գետին եզերքը որչափ որ նաւակ գտան յառաջ վարեցին մինչեւ Բիաչենցա: Աս քաղաքին քովը Գաղղիացւոց զօրքը Բոյին ձախ դին անցաւ ու սկսաւ Աւստրիացւոց բանակին իրեն դէմ քալող մասն ետ վռննտել: Ուրիշ քանի մը կռիւներէ ետքը Պոնաբարդէ (Մայ. 9.) իր զօրքը Լոտի քաղաքին քովը Ատտա գետին վրայէն անցուց, գնաց Գրեմինա, Բաւիա ու Գասանա առաւ. հոն տեղերն իր զօրաց մէկ մասը թող տալով՝ մնացածովը սկսաւ դէպ ի Միլան առաջ երթալ: Ինք հոն մօտեցած ատենը՝ Աւստրիացիք

* Պատգամաւորները Պոնաբարդէին աղաչեցին որ Ս. Յերոնիմոսի մէկ պատկերին համար, որն որ այն որոշուած քսան նկարներուն մէջն էր, մէկ միլիոն ֆիորին վճարեն ու զանիկայ չտան: Բայց Պոնաբարդէ, թէպէտ եւ իր բանակը նոյն ատեններն աս դրամին կարօտութիւն ունէր, չուզեց զանիկայ ընդունել, հապա իր առջի պահանջման վրայ հաստատ կենալով՝ նոյն նկարն առաւ ու մէկալնոնց հետ Փարիզ խաւրեց:

քաղաքը թողուցին ու բնակչաց մէկ մասին հետ դէպ ի Տիրու սկսան հեռանալ: Իսկ քաղաքին երեւելիները, որոնք Գաղղիացւոց վրայ առանձին սէր ունէին, անոնց զաւրիւն իրենց հին ազատութեան յոյսը սրտերնուն մէջ վառուելով՝ Պոնաբարդէին պատգամաւորներ խաւրեցին ու զինքն իր յաղթող զօրքովն ընդունելու եւ իրեն հպատակելու պատրաստութիւնն յայտնեցին: Ասանկով Պոնաբարդէ Մայիսի 15ին մեծ փառքով թագաւորի մը պէս՝ իրեն համար կանգնուած յաղթութեան կամարին տակէն անցնելով՝ Միլան մտաւ: Բայց երիտասարդ զօրապետին միտքը հոն մնալ չէր, հապա Լոմբարտիայի այլեւայլ տեղերուն վրայ առժամանակեայ կարգաւորութիւններ ընելէն ետքը՝ յառաջ երթալ, մինչեւ Տիրու ու Ալպեան լեռներէն անդին անցնիլ, Աւստրիայի սահմաններուն մէջ մտնել էր: Միլանցոց հետ թէպէտ եւ անուշութեամբ վարուեցաւ ու իրենց հայրենասիրութիւնն աւելի գրգռելու համար ազատութեան յոյսերնին պարապի հանել չուզեց. սակայն իրենց ցուցուց որ դեռ անկախ չեն կրնար ըլլալ, հապա այն անկախութիւնը ստանալու համար պէտք է որ ամէն հնարքով Գաղղիացւոց օգնեն՝ որ Իտալիա ի մշտնջենաւորս Աւստրիացւոց ձեռքէն բոլորովին հանուի:

Եւ յուլիսի խօսքերով Միլանցոց սիրտն ըստ մասին շահելէն ետքը՝ սկսաւ իր բանակին պիտոյքը հոգալու միջոցներուն ձեռք զարնել: Աս վախճանին համար Լոմբարտացւոց վրայ պարտք դրաւ 20 միլիոն ֆրանք՝ իրրեւ զօրաց թոշակի կամ պահպանութեան օգնութիւն մը՝ վճարել. որով թէպէտ եւ բնակչաց վրայ մեծ ծանրութիւն մը աւելցաւ, բայց անոնք իրենց ապագայ ազատութեան յոյսէն յորդորուելով՝ աս ծանրութիւնն առանց յայտնի հակառակութեան յանձն առին: Մտե-

նայի դուքսը, որն որ Գաղղիացւոց Իտալիա մտած ու իր երկիրներուն մօտենալու սկսած ատենը՝ երկրին վրայ իր տեղը փոխանորդներ դնելով՝ ինք իր գանձերովը Վենետիկ քաջուած էր, ուզեց Պոնափարգէին հետ խաղաղութեան դաշն դնել՝ անոր պահանջմունքները կատարելով։ Պոնափարգէ՛ ինչպէս ըսինք՝ Վերակացուաց ժողովէն խաղաղութեան դաշինք դնելու իշխանութիւն չունենալով, միայն զինադադար ընելը յանձն առաւ, զորն որ վերոգրեալ դքսին հետ հաստատեց, անկից 10 միլիօն ֆրանք, բանակին հարկաւոր ըլլող այլեւայլ պիտոյքը, նաեւ շատ մը ձի ու քանի մը ընտիր ու թանկագին նկարներ ընդունելով։

Պոնափարգէ աս կարգաւորութիւններն ընելէն ետքը՝ իր բանակովը Միլանէն ելաւ (Մայ. 21.) ու Իտալիայի ուրիշ պզտիկ տէրութեանց վրայ հոգ չընելով, Լոմբարտիայի մէջ սկսաւ Աւստրիացւոց զօրաց դէմ իր ընթացքը շարունակել։ Բայց հազիւ թէ (Մայ. 23.) Լոտի քաղաքը հասած էր, լսեց որ թէ Միլանի մէջ ու թէ Բաւիայի եւ Լոմբարտիայի ուրիշ շատ գեղերուն մէջ գեղացիք ու Աւստրիացւոց կողմն ըլլող ժողովուրդները՝ Գաղղիացւոց դէմ գլուխ վերցուցեր, զէնք առեր՝ ասդին անդին մնացած զօրքերուն դէմ կը պատերազմին։ Առանց ժամանակ կորսընցընելու՝ իր զօրաց մէկ մասովը Լոտիէն ելաւ, ապստամբած տեղերուն վրայ սկսաւ քալել, քանի մը տեղ ապստամբներուն շուտով յաղթեց, բայց Բաւիայի քով զօրաւոր հակառակութիւն գտնելով՝ մեծ դժուարութեամբ հոն ալ բանը յաջողակի լմնցուց։ Աս միջանկեալ արշաւանքէն ետքը նորէն ճամբայ ելաւ, իր բանակը դարձաւ, որն որ արդէն Օլեոյ գետին քովը հասած էր, եւ Վենետիկոյ հասարակապետութեան երկիրը մտնելու կը պատրաստուէր։ Վենետիկոյ ծերակոյտը

Գաղղիացւոց բանակին՝ այն յաղթող զօրապետին հրամանին տակ՝ իր երկիրը մօտենալուն գոյժն առածին պէս՝ խորհրդի նստաւ։ Ի սկզբան մեծերէն ոմանք խորհուրդ տուին որ Աւստրիացւոց հետ միանան, հասարակապետութիւնն Աւստրիայի տէրութեան յանձնեն։ Իսկ ծերակուտին ուրիշ անդամները խորհուրդ կու տային՝ որ բոլոր երկիրը ղէնք առնու եւ ամէն զօրութեամբ Գաղղիացւոց դէմ պատերազմի, զանոնք մերժէ։ Բայց քանի մը ծանրագլուխ խորհրդականներ վտանգին մեծութիւնն ու մերձաւորութիւնը մտածելով, խորհուրդ տուին որ Գաղղիացւոց հետ բարեկամութեան դաշն դնեն։ Սակայն ծերակոյտը միջին ճամբայ մը բռնել ուղեւով՝ որոշեց որ Պոնաբարդէին առաջարկուի որ Վենետիկի երկիրները իբրեւ չէզոք տէրութիւն սեպուին ու Գաղղիացիք ան հասարակապետութեան դէմ թշնամութիւն ու պատերազմ չընեն։ Աս խորհուրդն ընդունելի ըլլալով, անոր համեմատ երկրին մէջ ծանուցում եղաւ ու Պոնաբարդէին պատգամաւորներ խաւրուեցան, որն որ առաջարկութիւնն ընդունեցաւ, որովհետեւ ինքն ալ արդէն աս հասարակապետութեան դէմ թշնամանալն առ այժմ Իտալիայի մէջ Գաղղիայի զինուց յաջողութեան փնասակար սեպելով, կը խորհէր երկրին փնաս չտալով՝ անոր մէջէն անցնիլ ու Աւստրիացւոց վրայ քալել։ Աս միջոցիս Աւստրիացւոց Պոլիէօ սպարապետը հնարքով մը Վենետիկի երկրին մէջ Մինչիոյ գետին վրայ ըլլող Բեսքիէրա բերդաքաղաքը մտած բռնած էր։ Պոնաբարդէ իր զօրքն այլեւայլ զօրապետներու հրամանին տակ մաս մաս Մինչիոյ գետէն անցընել տուաւ, Աւստրիացւոց բանակին այլեւայլ մասերուն յաղթեց ու Բեսքիէրայի մօտեցաւ։ Հոնկից ալ զՊոլիէօ վաճնտելով՝ քաղաքն առաւ։ Եւ թէպէտ Վենետիկցոց խստացած էր իրենցմէ

տեղ մը չառնել չբռնել. բայց Բեպքիէրա՝ իբրեւ Աւստրիացւոց ձեռքէն առնուած բերդ մը՝ պահելէն ու հոն պահապան զօրք դնելէն ի զատ, սկսաւ իրենցմէ ուրիշ պահանջմունքներ ընել, պատճառ բերելով որ իրենք Աւստրիացւոց թոյլ տուած էին՝ Բեպքիէրա մտնելու եւ հոնկից Գաղղիացւոց զօրքին յառաջ քալելն արգելելու։ Թէպէտ եւ ծերակոյտն ինք ղինքն արդարացընելու ջանաց. բայց Պոնաբարդէ չգիջանելով՝ ընթացքը յառաջ վարեց ու Վերոնա քաղաքն ու բերդն առաւ։ Ծերակոյտը հոն իրեն նորէն պարգամաւորներ խաւրեց, ղինքը հաշտեցընելու եւ հասարակապետութեան երկիրներուն խնայել տալու համար։ Պոնաբարդէ Բեպքիէրայէն ի զատ՝ Վերոնա առնելով՝ իր վախճանին հասած էր, այսինքն աս երկու բերդերը ձեռքն ունենալով՝ Ատիճէ (Էջ) գետին եզերացը վրայ ազատ եղած էր ու Աւստրիացւոց դէմ դիւրութեամբ իր զօրքերը կրնար քալեցընել եւ յաջողութեամբ պատերազմիլ։ Ուստի եւ աս հեղ պատգամաւորներուն խնդիրքին ղիջաւ ու հասարակապետութեան վրայ զօրաց պարէնը հոգալու պարտք դնելէն ետքը՝ յանձն առաւ որ առ այժմ Վենետիկ իր չէզոքութեան մէջ թողու եւ ետքն ալ անոր հետ բարեկամութեան կամ նիզակակցութեան դաշն դնէ։ — Աստենները (1797. Յուլ.) Անգղիացիք ալ Գաղղիացւոց Խտալիայի մէջ զօրանալը տեսնելով, ստիպեցան Գորսիկա կղզին թողուլ ելլել ու Եւպա կղզին քաշուիլ։

Այսպիսի յաջողութեամբ Գաղղիացւոց զէնքերը Խտալիայի մէջ յաղթանակներ կանգնելով ու Աւստրիացւոց զօրքը տկարացընելով եւ Ատիճէ գետէն անդին վանտելով, դէպ ի Տիրոլ յառաջ կը քշէին։ Միայն Մանդուայի զօրաւոր բերդը Աւստրիացւոց ձեռքը մնացած էր։ Պոնաբարդէ ասոր պաշարումը յաջողցընելու

Համար՝ ուղեց յառաջագոյն ուրիշ տեղերն առնելէն ետ-
քը՝ անոր վրայ քալել. բայց եւ կը փութար որ Աստրի-
ացիք նոր ու զօրաւոր բանակով մը Խտալիա գալէն ա-
ռաջ նոյն Հլօր բերդն ալ առնու։ Ուստի իր զօրաց մէկ
մեծ մասը (Յունիս. 3.) խաւրեց՝ անիկայ պաշարելու
սկիզբ ընել տուաւ։ Քանի մը կռիւներով ու փորձերով
խել մը ատեն անցնելէն ետքը՝ Աստրիացւոց Վուրմներ
ծերունի ու քաջ զօրապետը նոր բանակով մը Խտալիա
մտաւ, բայց ինք աս բանակը մաս մաս բաժնելով՝ Տիրոլի
լերանց կիրճերէն Խտալիա խոթելու ատենը, տեղ տեղ՝
ինչպէս Լոնագոյի ու Գասդիլեոնէի քովերը (Օգ. 3—5.)
Աստրիացիք յաղթուելով՝ դէպ ի Տիրոլի լեռները ետ
քաշուեցան։ Ի վերայ այս ամենայնի ծերունի զօրապետը
շփհատելով՝ քանի մը հեղ ալ իր զօրքովն ետ դարձաւ,
եւ թէպէտ Գազդիացիք երկու հեղ անոր վրայ զօրացան,
բայց վերջապէս Վուրմներ Պասսանոյի քով յաղթուելէն
ետքը Լոմբարտիայի մէջէն իր բոլոր զօրքովն անցաւ ու
գնաց Մանդուա մտաւ։ Ասոր վրայ Պոնաբարդէ նոյն
բերդին պաշարումն Խտալիայի մէջ իր գլխաւոր գործքն
ըրաւ, Աստրիայի կողմանէ ալ ամէն ջանքն ի գործ դրու-
եցաւ աս զօրաւոր պատսպարանը ձեռքէ չհանելու։ Պա-
շարման ատենը շատ մը նոր աւստրիացի զօրք Ալպինցի
զօրապետին հրամանին տակ Խտալիա մտան, ու քանի մը
արիւնալից կռիւներ եղան՝ թէ աս նոր բանակին ու թէ
Վուրմների զօրացը հետ Ռովերետոյ, Պասսանոյ ու Գալ-
տերոյ քաղաքներուն մօտ, որոնց մէջ Գազդիացիք այն-
չափ յաջողութիւն չունեցան։ Բայց քիչ մը ետքը Արքե-
լէի քով տրուած երեքօրեայ (նոյ. 15. 16. 17.) մեծ
պատերազմին մէջ Պոնաբարդէ շատ զօրք կորսնցնելէն
ետեւ՝ նշանաւոր յաղթութիւն մ'ընելով, ստիպեց ՂԱ-
վինցի իր զօրքովը Պրենդայի ետեւը քաշուիլ։ Հոն Ալ-

վինցի քիչ ատենուան մէջ նորէն իր զօրութիւնն աւել-
ցընելով, Մանդուայի օգնութեան եկաւ: Սակայն Աւս-
տրիացիք իրենց ամէն ջանքովն ու քաջութեամբ չկրցան
Պոնաբարդէին ու անոր զօրաց հաստատութեան յաղ-
թել ու Մանդուա պաշարմանէ ազատել: Յամի 1797
Յունու. 16ին Ռիվոլի քաղաքին քովն ըլլող մեծ ճա-
կատին մէջ Պոնաբարդէ արտաքոյ կարգի հնարքներ բա-
նեցընելով՝ կատարեալ յաղթութիւն ստացաւ: Աւս-
տրիայի բանակին մէկ մասը, որն որ մինչեւ Մանդուայի
բերդին մօտերը հասած էր, Գաղղիացւոց ձեռքը գերի
ինկաւ. որուն վրայ Վուրմսէր ալ բերդին պաշտպանու-
թիւնն անկարելի սեպելով, որովհետեւ բերդապահ զօ-
րաց պաշարը բոլորովին սպառած ու սովը զանոնք ջար-
դելու սկսած էր, որոշեց պատուաւոր դաշինքով մը յաղ-
թողին անձնատուր ըլլալ ու բերդն անոր թողուլ: Եւ
այսպէս ամէն բան կարգի դրուելէն ետքը (Փետր. 2) նոյն
ծերունի զօրապետը իր զօրքովն ու վեց թնդանօթով
բերդէն ելաւ Տիրոլ գնաց: Մանդուայի բերդը Գաղղիա-
ցւոց ձեռքն իյնալով՝ գրեթէ բոլոր Իտալիա իրենց ձեռ-
քը կը սեպուէր, որով եւ իրենց բանակին ու անոր զօրա-
պետին (Պոնաբարդէին) աս արշաւանքը Իտալիայի երկու
գլխաւոր տէրութեանց՝ Սարդինիայի ու Աւստրիայի՝ վրայ
ստացած կատարեալ յաղթութեամբ հիմակու հիմայ
լմընցած էր:

Նոս մտադրութիւննիս քիչ մ'ալ Իտալիայի ու-
րիշ կողմերը դարձընենք, ուր Գաղղիացւոց զօրքն ու
զէնքը, կամ ճիշդ խօսելով Պոնաբարդէին յաջողակու-
թիւնն աս միջոցիս մէջ քանի մը նշանաւոր գործքեր կա-
տարեց: Վերակացուաց ժողովը քանի մը ամիսէ ի վեր
Պոնաբարդէէն ամէն ճշդութեամբ ու խստութեամբ կը
պահանջէր՝ որ Գաղղիայի հասարակապետութեան զօրու-

Թիւնը Հռոմայի քահանայապետին ու Նէապոլսոյ Թագաւորին զգալի ընէ։ Պոնաբարդէ՝ ինչպէս ըսինք՝ քանի մը կռիւներէ ետքը՝ մեծ դժուարութիւններու յաղթելով, Վերին Իտալիայի մէջ Ատիճէ գետին եզերքը կամ գիծը 20 հազար զօրքովը բռնած ապահովցուցած ըլլալով, իր գլխաւոր զօրութիւնն անկից հեռացընել չէր ուզեր։ Բայց աս կողմանէ ապահով ըլլալէն ետքը, միանգամայն Մանդուայի պաշարման եւ Միլանի պահպանութեան համար որոշուած 15 հազար զօրքն ալ չտկարացընելով, ուղեց միայն Բոյ գետին միւս կամ աջ կողման երկրին վրայ քանի մը գունդ զօրք տարածել ու բոլոր Իտալիայի Թերակղզին ահու դողու մէջ ձգել ու Քաղղիացւոց գլուխ ծռել տալ։ առանձինն Հռոմայի քահանայապետն ու Նէապոլսոյ Թագաւորը կամ մանաւանդ Թագուհին, որն որ Քաղղիացւոց դէմ արտաքոյ կարգի մեծ ատելութիւն ունէր, հասարակապետութեան կամաց ու պահանջմանց խոնարհեցընել։ Ուստի (1796) Յունիս ամսոյն մէջ Օթըրոյ զօրավարին հրամանին տակ զօրաց բաժին մը Բոյ գետն անցնիլ ու քահանայապետին երկրին մէջ Պոլոնեա քաղքին վրայ քալել տուաւ։ նաեւ Վոպոս զօրավարին հրամանին տակ հինգ հազար զօրք ալ դէպ ի Մոտենայի երկիրը քալեցուց։ Աս զօրքերուն այսպէս յառաջ քալելուն լուրը Նէապոլսոյ տէրութիւնը մեծ վախի մէջ խոթեց. ուստի եւ շուտ մը Պոնաբարդէին պատգամաւորներ խաւրեց բարեկամութեան դաշինք խնդրելու համար։ Պոնաբարդէ մտածելով որ իր ունեցած զօրքովն առ այժմ Նէապոլսոյ վրայ քալելը խոհեմութեան գործ չէ, միանգամայն վախնալով ալ որ Աւստրիացիք իրենց զօրքն Իտալիայի միւս կողմերը շատցընելով, զինքը Ստորին Իտալիայի մէջ ազատ գործելու չթողուն, յօժարութեամբ յանձն ա-

առաջ նէապոլսոյ հետ զինագաղարի դաշն դնել. որուն համար առանց դրամական պահանջում մ'ընելու, ինչպէս ուրիշ պզտիկ տէրութեանց ըրած էր, միայն թէ ու թիւն դրաւ՝ որ նէապոլսոյ նաւահանգիստները Գաղղիայի նաւերուն բաց ու ազատ ըլլան, Անգղիայի օգնութեան համար խաւրած նաւերը ետ առնուին ու Աւստրիացւոց բանակին համար տրուած 2400 ձիաւոր զօրքը ետ կանչուի եւ Գաղղիացւոց դիտողութեան տակ մնայ, որ թշնամութեան գործ մ'ընելու կամ պատերազմելու ըլլայ՝ անոնց զերի ինկած սեպուի: Պոնաբարդէ աս դաշինքը ստորագրելէն ու հաստատելէն ետքը, ատեն չանցուցած՝ իր զօրքովը Բոյ գետն անցաւ, Օժըրոյի ու Վսպոյի զօրացը հետ միանալու եւ քահանայապետին երկրին մէջ յառաջ երթալու համար: Յունիսի 19ին Մոտենա հասաւ, որ օրն որ Օժըրոյ ալ իր զօրքովը Պոլոնեա մտած էր. եւ որովհետեւ Մոտենայի դքսին հետ ինչպէս վերը պատմեցինք՝ զինագաղարի դաշն դրած էր, անոր համար անոր երկրին ու իշխանութեան վնաս մը չհասցընելով, ճամբայ ելաւ Պոլոնեա երթալու: Քահանայապետին երկրին մէջ ամէն տեղերէն առաջ Ուրպինոյ ամրոցին պահապանները ստիպեց անձնատուր ըլլալու եւ ամրոցն իրեն յանձնելու. մէջի 60 հատ մեծ թնդանօթներն անմիջապէս Մանդուա պաշարող զօրաց խաւրեց: Երբ որ Պոլոնեա հասաւ, բնակիչքը քահանայապետէն ապստամբելու պատրաստութիւննին իրեն յայտնեցին ու մի եւ նոյն ատեն թէ Պոլոնեայի ու թէ Ֆերրարայի կուսակալութեանց պատգամաւորներն իր առջին գալով՝ խնդրեցին որ իրենց երկիրները Գաղղիացւոց պաշտպանութեան տակ ազատ հրատարակէ: Պոնաբարդէ քահանայապետին իրաւանց ամենեւին նկատում չընելով՝ ապստամբաց խնդիրը կատարեց ու իրենց առժա-

մանակեայ անկախութիւն տուաւ, խոստանալով որ խաղաղութեան դաշինք դրուելու ատեն՝ նոյնը քահանայապետին հաստատել կու տայ: Անոնց աւելի ապահովութիւն մ'ալ տալու համար Այսրդուդու (Բոյ գետին ասդիի կողման) անուամբ հասարակապետութիւն մը հաստատեց, որուն մասերը պիտի սեպուէին Պոլսնեա ու Ֆէրբարա գաւառներէն զատ՝ Մոտենա ու Ռեճճիոյ ալ: Նոյն ատեն նաեւ Անդուդու (Բոյ գետին անդիի կողման) անուամբ ուրիշ հասարակապետութիւն մ'ալ հրատարակեց, որուն մէջ էին Լոմբարտիայի քանի մը գաւառները, ինչպէս նաեւ վենետիոյ երկրին քանի մը մասերը:

Աս դէպքերն ու Գաղղիացւոց զօրաց յառաջ քալելը Հռոմայի մէջ մեծ շփոթութիւն պատճառեցին. ծերունի քահանայապետը Պիոս Զ. Գաղղիացւոց ու մանաւանդ անոնց զօրապետին դիտումն աղէկ ճանչնալով ու եկեղեցւոյ ստացուածներուն բոլորովին թշնամեաց ձեռքն իյնալու վտանգի մէջ գտնուիլը յայտնի տեսնելով, փութաց իր կարգինալներուն հետ խորհուրդ բրաւ ու Հռոմ նստող Սպանիայի Ազարա գեսպանը՝ որն որ Գաղղիացւոց բարեկամ էր, իբրեւ միջնորդ՝ Պոնաբարդէին պատգամաւոր խաւրեց: Ազարա զՊոնաբարդէ Պոլսնեա գտաւ ու Պիոս Զ.ին խաղաղական միտքն անոր յայտնելով, խնդրեց որ Գաղղիայի զօրքերը Հռոմայի երկրին մէջ թշնամութեան գործքերէն ետ կենան ու քահանայապետին իշխանութեան մնաս բերելու հնարքներ չբանեցնեն: Պոնաբարդէ, որն որ Իտալիայի աս կողմերուն գործքերը շուտով լմնցնել ու Աւստրիացւոց դէմ անձամբ գործելու համար վերին Իտալիա ու Մանդուա գառնալ կը փութար, Ազարայի միջնորդութիւնն ընդունեցաւ ու քահանայապետին դէմ պատերազմ չընել

խոստացաւ. բայց պահանջեց որ նախ, Պոլոնեայի ու Ֆեր-
րարայի կուսակալութիւններն ազատ ու անկախ մնան,
երկրորդ, Անգոնա Գաղղիացի պահապան դուռի երրորդ,
քահանայապետը Գաղղիացւոց քսան ու մէկ միլիոն
Փրանք տուգանք վճարէ. ու չորրորդ, բանակին պիտոյից
համար ցորեն կամ արմտիք ու եղ կամ միս տայ. ասկից
ի զատ նա եւ հարիւր հատ ընտիր նկարներ կամ արձան-
ներ Գաղղիայի պարգեւէ: Պատգամաւորը յանուն քահա-
նայապետին աս պայմաններն ընդունեցաւ ու Պոնաբարդէ
(Յունիս, 26) Հռոմայի երկրէն ելաւ Տոսկանա անցաւ:
Եւ որովհետեւ հոնտեղաց մեծ դուքսին հետ Գաղղիա-
ցիք ան ատեն թշնամութիւն չունէին, անոր համար հոն
բարեկամութեամբ վարուեցաւ, բայց այնպէսով ալ Լիվոռ-
նոյ քաղաքը պահապան զօրք թողուց, որովհետեւ աս
քաղաքին կուսակալը Գաղղիացւոց դէմ քանի մը թշնա-
մութեան գործքեր ըրած էր. միանգամայն քանի մը
գաղղիացի գործակալներ անուանեց, որ Լիվոռնոյ գլու-
նուող այն ամէն ստացուածներն ու վաճառքը՝ որոնք
Անգղիայի, Աւստրիայի ու Ռուսիայի տէրութեանց կամ
հպատակաց կը վերաբերէին, ժողովն առնեն: Այսպէս
քանի մը օրուան մէջ ու քանի մը հազար զօրք Բոյի աջ
կողմն անցընելով, Պոնաբարդէ Ստորին Իտալիայի մէջ
այս ամէն գործքերը կատարելէն ետքը՝ աճապարեց Ման-
դուա գարձաւ, ուր ինչպէս նաեւ Ատիճէ գետին գծին
վրայ, Յուլիսի վերջերը բոլոր իր զօրաց թիւը (ըստ Թիէ-
րի) քառասունուերկու հազարի չափ ըլլալով, վերը
պատմուած պատերազմներն ըրաւ ու վերջապէս Ման-
դուա առաւ, որն որ ինչպէս գրեցինք, 1797ին սկիզբ-
ներն եղաւ:

Պոնաբարդէ Մանդուայի քով պատերազմը լմնե-
ցընելէն, Վուրմզերին հետ ըլլալու բանակցութեան ու

անոր պատուաւոր կերպով բերդէն ելլելուն եւ Աւստրիայի երկիրն անցնելուն պայմաններն որոշելէն ետքը, անոնց գործադրութիւնը Սերիւրիէ զօրապետին յանձնեց ու ինք աճապարեց նորէն քահանայապետին երկրին վրայ քալեց. որովհետեւ առջի անգամ (1796. Յունիս.) ան կողմերն ըրած կարգաւորութիւնները հաստատ պահուած չէին: Աւերակացուաց ժողովը թէպէտ եւ կը բաղձար աս անգամ Հռոմայի քահանայապետին հետ առանց նկատման վարուիլ եւ անոր աշխարհական իշխանութեան վերջ տալ, բայց Պոնաբարդէին վրայ աս բանիս համար ստիպիչ պարտք չգրաւ, հապա իրեն ազատութեան թողուց ըստ պարագայից ու իր խոհեմութեան պատշաճ երեւցածին համեմատ գործելու: Պոնաբարդէ իր կողմանէ կ'ուզէր աս հեղ ալ նոյն կողման գործքերը շուտով լմնցընել, միայն քահանայապետին երկիրներէն քանի մը գաւառ ալ գրաւելով՝ զանիկայ իր աշխարհական իշխանութենէն բոլորովին զրկելու չաշխատիլ: Ինչու որ նախ՝ չէր ուզեր Վերին Իտալիայէն երկայն ատեն դուրս մնալ, որովհետեւ Աւստրիացւոցմէ միշտ վախ ունէր եւ միանգամայն կ'ուզէր հոնկից Աւստրիայի երկիրը մտնել ու դէպ ի Վիէննա առաջ քալել: Երկրորդ, չէր ուզեր քահանայապետին իշխանութեան դէմ շիտկէ շիտակ գործելով՝ կրօնական պատերազմ մը պատճառել ու բոլոր հռոմէական եկեղեցւոյ հպատակ ըլլող տէրութիւնները Գաղղիայի դէմ թշնամի ընել. մանաւանդ Նէապոլոյ տէրութիւնը, որ թէպէտ Գաղղիայի հետ քիչ մը առաջ բարեկամութեան դաշն դրած էր, բայց միշտ պատրաստ էր անոր թշնամի դառնալու: Այս ամենայն մտածելով խորագէտ Պոնաբարդէ շիտակ Պոլոնեա գնաց, եւ հոն Գաղղիացի զօրաց ինչպէս նաեւ Իտալիայի մէջ ժողոված զօրքերուն գլուխն անցած՝ սկսաւ դէպ ի Հռոմ

յառաջ քալել: Քահանայապետական կառավարութիւնն աս գոյժն առածին պէս՝ սկսաւ ըստ կարի պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել, Նէապոլտոյ թագաւորէն եւ ուրիշներէն կաթուղիկէ եկեղեցւոյն անուամբ օգնութիւն խնդրեց, եկեղեցականաց ձեռքով ժողովուրդն ու գեղացիները յորդորելով՝ եկեղեցւոյ տէրութեան դէմ պատերազմի եկողները վռնտելու համար զէնք առնել տուաւ: Ասանկով քանի մը (7—8) հազար կանոնաւոր զօրք ու շատ մ'ալ զէնքով ու գաւազաններով պատրաստուած գեղացիք Գոլի զօրապետին հրամանին տակ Գաղղիացւոց յառաջ քալող զօրացը դէմ սկսան երթալ: Պոնաբարդէ (1797. Փետր. 4.) իր զօրաց մէկ մասը յառաջ քալեցուց. Սանիոյ գետին քովերը քահանայապետական զօրաց մէկ մասին յաղթելով՝ նոյն գետն անցաւ, Ֆաէնցա քաղաքն առաւ, եւ բոլոր երկրին մէջ ծանուցում ըրաւ որ Գաղղիացւոց միտքը՝ զիտաւացիները ջարդել, կրօնի ու քահանայապետին դէմ պատերազմիլ չէ, հապա անոր քովն ըլլող չարամիտ խորհրդականները հեռացընել ու իրեն հետ եւ իր երկրին մէջ բարեկամութեամբ վարուիլ: Աս ծանուցումէն ետքը Ֆաէնցայէն ելաւ, առանց հակառակութիւն կրելու՝ յառաջ գնաց, Փորլի, Չեզենա, Ռիմինի, Բեսասարոյ ու Սենեկալիա քաղաքներն առաւ: Աս միջոցիս Գոլի զօրապետն իր ձեռացը տակ մնացած երեք հազար քահանայապետական կանոնաւոր զօրքով Անգոնայի քով ազէկ դիրք մը բռնած, թշնամեաց դալուն կը սպասէր: Պոնաբարդէ հասաւ, աս զօրքը չըջապատեց, մեծ մասը գերի ըրաւ, բայց ամենուն ալ ազատութիւն տուաւ՝ իրենցմէ խոստում առնելով որ Գաղղիացւոց դէմ թշնամութիւն չունեն չպատերազմին: Ասկից ետքը յառաջ քալեց, Լորեդոյ քաղաքը մտաւ, ուր է Ս. Աստուածածնայ համ-

բաւաւոր տունը, որուն գանձերը քահանայապետին հրամանաւ քստ մեծի մասին ուրիշ տեղեր փոխադրուած էին. ուստի Պոնաբարդէ մէկ միլիոն ֆրանգի չափ արծաթ ու ոսկի գտնելով՝ կողոպտեց առաւ ու Ս. Աստուածածնայ արձանն ալ Փարիզ խաւրեց: Ասկից ելաւ ու դէպ ի ներս ցամաքը յառաջեցով՝ (Փետր. 13.) Գոլենդինոյ քաղաքը հասաւ, ուր քանի մը օր մնաց դիտելու եւ իմանալու համար որ իր ասանկ յաղթութեամբ շուտ շուտ դէպ ի Հռոմ յառաջ քալելն ու ամէն տեղ բռնած գերիններուն ազատութիւն տալը հոն ինչ ազդեցութիւն կ'ընէ, ինչ հետեւութիւն կ'ունենայ: Նոյն ատեն նաեւ ան քաղաքն ըլլող Կամալդուլեան աբեղաներուն ընդհանուր առաջնորդը, զորն որ Պիոս Զ. շատ կը սիրէր ու կը յարգէր, իբրեւ պատգամաւոր Հռոմ խաւրեց, որ քահանայապետին իր բարեկամական դիտումն ու պատուաւոր խաղաղութիւն մ'ընելու փափազը յայտնէ: Աս պատգամաւորը Հռոմ հասած օրն արդէն քահանայապետը պատրաստուած էր կառք նստելու եւ Հռոմայէն ելլելու, որպէս զի Գաղղիացիք Հռոմ հասնելէն առաջ՝ իր երկրին հեռաւոր մէկ քաղաքին մէջ ապահովութիւն գտնէ: Պատգաւորը Պոնաբարդէին կամքն ու առաջարկութիւնը քահանայապետին յայտնելէն ետքը զինքը համոզեց որ Հռոմ մնայ: Պիոս Զ. Պոնաբարդէին շուտ մը պատգամաւորներ խաւրեց Գոլենդինոյ, իրենց լիակատար իշխանութիւն տալով որ անոր հետ խաղաղութեան դաշն դնեն, բաւական որ կրօնի դէմ բան չպահանջէ: Եւ որովհետեւ Պոնաբարդէ նոյն ժամանակ ամենեւին ասանկ պահանջմանք չէր ըներ, անոր համար խաղաղութեան դաշինքը (Փետր. 19) հետեւեալ պայմաններով հաստատուեցաւ. Ա. Քահանայապետը մինչեւ ան ատեն Գաղղիայի դէմ ուրիշ տէրութեանց հետ ըրած դաշնա-

կցութիւններէն ետ կը կենայ, Գաղղիական հասարակապետութիւնը կը ճանչնայ ու անոր հետ խաղաղութիւն ու բարեկամութիւն պահել կը խոստանայ: Բ. Հին ատեններէ վեր Գաղղիայի մէջ Վընեսէնի ու Աւինեոնի վրայ ունեցած իրաւունքէն կը հրաժարի*: Գ. Պոլսնեայի ու Ֆերրարայի կուսակալութեան երկիրները, ինչպէս նաեւ Ռոմանեա դաւառը, Այսրպաղոսեան հասարակապետութեան կը թողու: Գ. Անդոնա քաղաքն ու բերդը Գաղղիացոյ ձեռքը կը մնան մինչեւ ընդհանուր խաղաղութիւն հաստատուելու ժամանակը: Ե.

* Վընէ-էն ու Աւինեոն մէկտեղ հիմայ Գաղղիայի Վոլքլազ նահանգը կը կացուցանեն: Վընեսէն ի սկզբան զատ կոմսութիւն մըն էր. իսկ Աւինեոն մասնաւոր քաղաք մըն էր՝ իր չըջակայ պզտիկ սահմանովը. երկուքը մէկտեղ Գոլուզի կոմսերուն ժառանգութիւնն էին, որոնցմէ Բրովանի կոմսերուն անցան: Ասոնցմէ՝ Աւինեոն ժառանգութեամբ Անժու ազգատոհմին անցաւ, եւ Նէպոլոնոյ ԅովհաննա Ա. իշխանուհին, որն որ նոյն ազգատոհմն էր, յամի 1348ին Աւինեոն քաղաքն իր սահմանովը Հռոմայի քահանայապետին 80,000 ոսկի դահեկանով ծախեց: Վընեսէն դքսութիւնն անկից իրը եօթանասուն տարի առաջ քահանայապետաց ժառանգութիւնն եղած էր. որովհետեւ Փիլիպպոս Գ. Գաղղիայի թագաւորը, որն որ ժառանգութեամբ նոյնին տէրութիւնն ստացած էր, զանիկայ (1273ին) Գրիգոր Ժ. քահանայապետին տուաւ: Յամի 1305ին, երբ որ դեռ Աւինեոն քահանայապետաց ստացուածը չէր եղած, Կղեմէս Ե. Հռոմայի մէջ ըլլող խռովութիւններէն ստիպելով՝ իր աթոռը նոյն քաղաքը հաստատեց, ուր եւ իրմէ ետքը 70 տարիի շափ իր յաջորդները նստեցան (Տե՛ս Էջ 94.), եւ բոլոր աս ատենները Գաղղիայի թագաւորներուն ազդեցութեան տակ մնացին: Երբ որ քահանայապետները խել մը տարիներէ ի վեր Աւինեոն նստելէն դադրեք էին ու Հռոմ կը նստէին. նոյն թագաւորները երեք հեղ, 1622ին, 1688ին ու 1768ին Աւինեոն ու Վընեսէն իրենց իշխանութեան տակ առին, այլեւայլ թշնամութեանց պատճառներով քահանայապետներէն վրէժ առնելու համար. բայց հաշտութիւն ըլլալէն ետքը՝ նորէն իրենց օրինաւոր տերանց թողուցին: Վերջապէս Գաղղիայի վերջին մեծ յեղափոխութեան սկիզբները յեղափոխականը (1791ին) առանց պատճառի ու մասնաւոր ազգաբարութեան՝ նոյն երկիրներն առին եւ Գաղղիայի ուրիշ մասանց հետ միացուցին: Ասիկայ անփոփոխ պահելու համար՝ Պոնաբարդէ Գոլենդինոյի գաշանց պայմաններուն մէկն ըրաւ, քահանայապետն՝ Աւինեոնի ու Վընեսէնի վրայ ունեցած հին իրաւունքէն հրաժարել տալ:

Ուրպիւնոյ ու Մաշերադա դքսութեանց երկիրները, զորոնք Գաղղիացիք բռնած էին, քահանայապետին ետ կը տրուին. բայց ինքն ալ ասոր դէմ Գաղղիացւոց 15 միլիոն ֆրանկ կը վճարէ: Զ. Քանի մը ամիս առաջ Պոլոնեայի մէջ եղած զինադադարին ատենը խոստացուած գումարը՝ որն որ դեռ վճարուած չէր, անյապաղ կը վճարուի ու նոյն ատեն որոշուած ճարտարարուեստ գործուածներն ու հին բնտիր ձեռագիրները շուտ մը փարիզ կը խաւրուին: Աս գումարներուն երեք մասին երկուքը միայն՝ պարզ դրամով կը վճարուի, իսկ մնացած մէկ մասն ադամանդով կամ պատուական քարերով: Ասոնցմէ ի զատ քահանայապետին վրայ պարտք կը դրուէր՝ Գաղղիացւոց ձիաւորներուն համար 800 ձի, բեռ կրելու եւ կառք քաշելու համար ալ 800 ձի տալ. ինչպէս նաեւ շատ մը գոմէշ եւ ուրիշ՝ զօրաց հարկաւոր ըլլող պաշարներ մատակարարել. դարձեալ, Պասփիլ դեսպանական քարտուղարին Հռոմայի մէջ սպանուելուն համար՝ անոր ժառանգներուն եւ նոյն պատճառով վնաս կրողներուն 300,000 ֆրանկ տուգանք վճարել: Աս դաշինքը հաստատելէն ետքը Պոնաբարգէ Վերին Իտալիա դարձաւ ու սկսաւ կարեւոր պատրաստութիւնները տեսնել դէպ ի Ալպեան լեռները քալելու, որ անոնց վրայէն անցնելով՝ Աւստրիայի մայրաքաղաքին վրայ երթալու ճամբան բռնէ: Բայց զԻտալիա իր կռնակը թող տալէն ու անկից դուրս ելլելէն առաջ՝ հոն ըրած յաղթութիւններուն պտուղը չկորսնցընելու համար՝ քանի մը հարկաւոր զգուշութիւններ ի գործ դնելու փութաց:

Պոնաբարգէ գիտէր կամ կրնար հաստատութեամբ մտածել՝ որ ինք Գաղղիայի զօրաց մեծ մասովն Իտալիայէն Գերմանիա անցածին պէս՝ Իտալիայի տէրութիւնները, Գենուայի ու Վենետիկոյ հասարակապե-

տութիւնները, Տոսկանա, Նէապոլիս, Սարդինիա եւ
Հռոմայի տէրութիւնը իրենց մօտն ու սահմաններուն
վրայ Գաղղիացւոց ազդեցութեամբը երկունոր Հասարա-
կապետութիւններ, այսինքն Այսրպագոսեան ու Անդր-
պագոսեան ռամկապետական իշխանութիւններ կանգ-
նուելովն իրենց երկիրներուն մէջ գրգռուած յեղափոխա-
կան շարժմանքը խափանելու համար՝ ամէն մէկը զատ զատ
կամ իրարու հետ միաբանելով՝ Գաղղիացւոց դէմ գլուխ
վերցընելու եւ անոնց հետ թշնամութեամբ վարուելու
պիտ'որ սկսին։ Աս բանիս ըստ կարի արգելք դնելու համար
յառաջատես զօրապետը յիշեալ տէրութիւնները նոր դա-
շինքով Գաղղիայի հետ կապելու աշխատեցաւ։ Սարդինիայի
կարօլոս Էմմանուէլ Գ. թագաւորին հետ (որուն հայրը
Վիկտոր Ամատէոս 1796. Հոկտ. 16ին մեռած էր,) դաշն
դրաւ Գաղղիայի նիզակակից ըլլալով՝ թէ իրար պաշտ-
պանելու եւ թէ որպիսի եւ իցէ թշնամւոյ դէմ պատե-
րազմելու համար։ — Նէապոլսոյ տէրութեան տկարու-
թիւնը ճանչնալով՝ անոր միայն սպառնալիք ըրաւ՝ որ ե-
թէ Գաղղիացւոց հետ դրած բարեկամութեան դաշինքը
խախտելու փորձ մ'ընէ, հասարակապետութիւնն իրեն
հետ ամէն խտութեամբ վարուելու միջոցներ կը գտնէ։
— Վենետիկի հասարակապետութիւնն ալ այլեւայլ
հնարքներով ու խոստմունքներով հաւանեցընելու աշ-
խատեցաւ, որ ալ Գաղղիայի նկատմամբ չէզոքութեան
մէջ չկենայ, հապա մասնաւոր նիզակակցութեան ու
բարեկամութեան դաշն դնէ։ Աս առաջարկութիւնն
ընելն անոր համար աւելի հարկաւոր սեպեց, որ Վենե-
տիկի տէրութիւնը քանի մը ամսէ վեր ներքին խռովու-
թիւններէն զանազան վիճակներ ունենալով՝ մեծ պատ-
րաստութիւններ կը տեսնէր ու նոր զօրք կը ժողվէր։
Բայց հոս իր ամէն ջանքը պարապ եղաւ. Վենետոցիք

իրենց չէզոքութեան մէջ հաստատ մնացին: — Քահա-
նայապետին երկրին մէջ Պոնաբարդէին հրամանաւր քիչ
մը Գաղղիացի զօրք մնաց Վիկտոր զօրավարին տակ՝ մին-
չեւ որ Գոլենդինոյի դաշին համեմատ որոշուած գու-
մարը վճարուի եւ ուրիշ խոստմունքն ամբողջ կատա-
րուին: Այսպէս Գոսկանայի ու Բարմայի հետ ալ եղած
կարգաւորութիւնները նորոգելով ու ամրացնելով, ա-
ռանց ատեն կորսնցնելու՝ զօրքը յառաջ քալեցուց
դէպ ի Աւստրիայի սահմանը, ուր Մարտի սկիզբները սկսաւ
կարողութիւն արքիդքսին հրամանին տակ ըլլող Աւստրիացւոց
բանակին դէմ պատերազմելու:

Հազիւ թէ Պոնաբարդէ Իտալիայի մէջ ըլլող
Գաղղիական զօրաց մեծ մասովը նոյն երկրէն գուրս ելած
էր, Վենետիկի հասարակապետութեան տակ գտնուող
ցամաք երկրին այլեւայլ քաղաքներուն մէջ շատոնցու-
նէ վեր վախցուած յեղափոխական շարժումները յայտ-
նուելու եւ զայրանալու սկսան: Աս խռովութիւններուն
Գաղղիայի յեղափոխականաց գրգռութեամբը շուտ կամ
ուշ ծագելիքին վրայ ծերակոյտը տարակոյտ չունենալով՝
ինչպէս յառաջագոյն ըսինք՝ իր պատրաստութիւնները
ատենին տեսնելու սկսած էր: Արդ՝ Վենետիկի տէրու-
թեան տակ գտնուող Պերկամոյ, Պրեշիա, Սալոյ ու Գրե-
մա քաղաքներուն մէջ շատ ազնուական ու հարուստ
գերդաստաններ կային որոնց, ինչպէս նաեւ քաղաքա-
ցւոց կարգէն շատ երեւելի գերդաստաններու եւ ան-
ձինքներու, ծերակուտին հին ազնուապետական խիստ
օրէնքներն ու կարգերը օրէ օր աւելի դառն ու անտանելի
կ'երեւային: Ամենէն աւելի Պերկամոյի ու Պրեշիայի մէջ
գրգռութիւնը զայրացած էր, առաւելապէս Միլանի մէջ
Պոնաբարդէին ձեռքով իտալական ազատութեան յոյ-
սերուն հաստատուին իմանալով: Պերկամոյիք ամենէն

առաջ ապստամբութեան դրօշը բացին (1797. Մարտ. 12.), ծերակուտէն դրուած քաղաքապետը վռնտեցին, շուտ մը Միլան պատգամաւորներ խաւրեցին ու Լոմբարտացիներէն իրենց ազատութեան յաջողելուն համար օգնութիւն խնդրեցին: Հոն բորբոքած ապստամբութեան հրդեհը արտաքոյ կարգի շուտութեամբ տարածուելով՝ Պրեշիա եւ ուրիշ մօտաւոր քաղաքները հասաւ: Պրեշիայի քաղաքապետը չկրնալով ապստամբութիւնը զսպել, քաղաքը թողուց ելաւ. սոյնպէս ուրիշ քաղաքներէն ալ ծերակուտէն դրուած պաշտօնատէրներն ելան հեռացան: Աս քաղաքներուն մէկ քանիին մէջ Պոնաբարդէին դրուած Գաղղիացի պահապան զօրքերը թէպէտ չէզոք կը կենային, եւ ոչ մէկ կողման կ'օգնէին, սակայն ապստամբք անոնց անգործութիւնն ու անհոգութիւնը տեսնելով՝ յոյսերնին կ'աւելնար ու աւելի համարձակութեամբ իրենց խորհուրդները յառաջ կը տանէին: Իսկ ծերակոյտը ապստամբութեան մասնակից չըլլող գեղացիներն ու լեռնաբնակները իր պաշտօնատեարց ու եկեղեցականաց ձեռքովը յորդորելով ու զինելով, ապստամբաց դէմ կը խաւրէր. եւ որովհետեւ Պոնաբարդէին նոյն ատենները Աւստրիացւոց հետ Ալպեան լեռանց միւս կողմը սաստիկ կռուոյ մէջ ըլլալը յայտնի էր, անոր համար ծերակոյտն անկից վախ չունենալով՝ իր զինեալներուն հրաման տուաւ որ չէ թէ միայն ապստամբաց դէմ, այլ եւ պէտք եղած տեղ նաեւ Վենետիկի երկրին մէջ գտնուող Գաղղիացւոց դէմ իրենց զէնքերը բանեցընեն: Ասկից ի զատ նաեւ իր կանոնաւոր զօրքը դէպ ի Մինչիոյի քովերն ըլլող քաղաքներն երթալու եւ զանոնք ապստամբաց դէմ պահպանելու ճամբայ հանեց: Ասոր վրայ Պոնաբարդէին Իտալիա ձգած Գիլմէն զօրապետը՝ ծերակուտին զօրաց դէմ իր պատրաստութիւնները տես-

նելէն ետեւ՝ շուտ մը ապստամբութեան ու ծերակուտին բռնած ընթացքին վրայ Պոնաբարդէին տեղեկութիւններ խաւրեց. միանգամայն քահանայապետին երկիրները գտնուող Վիկտոր զօրավարին ալ հրաման խաւրեց որ իր զօրքովը փութայ Մինչիոյի քովերը գայ։ Մի եւ նոյն աւտեն ծերակոյտը Գաղղիայի վերակացուաց ժողովոյն կարծիքը Վենետիկ նստող դեսպանին ձեռքովն իմանալ ուղեց՝ թէ աս ապստամբութեան նկատմամբ Գաղղիա ինչ ընթացք պիտ'որ բռնէ։ Գեսպանը նոյն ժողովէն ընդունած հրահանգին համեմատ՝ պատասխանեց որ Գաղղիա իր խոստման համեմատ պատրաստ է Վենետիկի հասարակապետութեան՝ արտաքին թշնամեաց դէմ օգնելու, բայց անոր բուն հպատակաց պահանջմունքէն կամ ապստամբութենէն զինքը պաշտպանելու համար խոստում չէ ըրած, հապա խորհուրդ տուած է ու կուտայ՝ որ հին խիստ կարգերուն մէջ փոփոխութիւններ ընելով ու նոր սահմանադրութիւն մը հաստատելով՝ զանոնք զսպէ ու հանդարտեցընէ, որուն մէջ Գաղղիա իրեն կ'օգնէ։ Ծերակոյտը աս պատասխանն ընդունելէն ետքը խորհուրդի ժողովուեցաւ, որուն մէջ խորհրդականներուն մեծագոյն մասին կարծիքն եղաւ հին սահմանադրութեան մէջ շատոնցունէ հարկաւոր երեւցող փոփոխութիւններն ընել։ Ասոր վրայ հաստատուն որոշում մը չեղած՝ ծերակոյտը Պոնաբարդէին պատգամաւորներ խաւրեց՝ անոր միտքը Վենետիկի երկրին մէջ եղած դէպքերուն վրայ իմանալու եւ անոր օգնութիւնը խնդրելու համար։

Նոյն ժամանակ Պոնաբարդէ այլեւայլ յաղթութիւններով յառաջ գացած, Աւստրիայի երկիրներուն մէջ Կորիցիա հասած էր ու Թրիէստի յանձնուելուն եւ Գաղղիացուոց տրուելուն գործքին կը զբաղէր։ Մի եւ նոյն

ատեն հասան իրեն՝ թէ Գիլմէն զօրապետին խաւրած տեղեկութիւններն ու թէ ծերակուտին պատգամաւորները, զորոնք եւ (Մարտ. 25.) պատուով ընդունեցաւ ու իրենց հասկըցուց՝ որ եթէ ծերակոյտն իր հին սահմանադրութիւնը կը փոխէ ու Գաղղիայի պէս իր հպատակացը քանի մը ազատական կարգեր ու նոր սահմանադրութիւն մը կու տայ, ան ատեն ինքն ալ պատրաստ է երկրին մէջ ելած խռովութիւնները դադրեցընելու համար կարեւոր նպատակները տալու։ Պատգամաւորներն աս խորհուրդին չհաւանեցան, մանաւանդ թէ Պոնաբարդէին յայտնի ցուցուցին՝ որ ծերակուտին անկէջ պահանջած գլխաւոր օգնութիւնն ան է՝ որ Պերկամիյի, Պրեշիայի ու Վերոնայի ամրոցներուն մէջ զգուշութեան համար դրած Գաղղիացի զօրքը ետ կանչէ ու գեղացիներուն եւ հաւատարիմ մնացող ժողովուրդին՝ ապստամբներուն դէմ զէնքով դործելը չարգելու։ Նաեւ աս ալ իմացուցին՝ որ Իտալիա գտնուող Գաղղիացի զօրաց համար մինչեւ ան ատեն տուած պարէններն՝ ալ չեն կրնար տալ։ Աս խօսքերն ու պահանջմունքները Պոնաբարդէին բարկութիւնը սաստիկ գրգռեցին, ուստի եւ պատգամաւորներուն հասկըցուց՝ որ ինք ծերակուտին բռնած ընթացքին ու Գաղղիացուց դէմ Վենետիկի երկրին մէջ ըրած թշնամական գործքերուն վրայ կարեւոր տեղեկութիւններն ընդունած է, եւ կրնայ՝ ինք Իտալիայէն դուրս գտնուելով ալ՝ Լոմբարտիայի մէջ ունեցած զօրքովը ան երկրին մէջ Գաղղիայի զէնքերուն ուժը միշտ բանեցընել։ Ասկից ետքը Պոնաբարդէ ուրիշ հեղ մ'ալ նոյն պատգամաւորներուն հետ տեսնուելով՝ երբ որ տեսաւ որ անոնք իրենց պահանջմանց ու թշնամական խօսքերուն վրայ հաստատ կեցած են, զիրենք ծանր սպառնալիքներով արձակեց։

Աս միջոցիս Վենետիկի երկրին մէջ ապստամբութիւնը շուտ շուտ կը յառաջանար ու քաղաքէ քաղաք կը հաղորդէր. Պերկամոյէն, Պրեշիայէն ու Սալոյէն ետքը (Մարտ. 28) Գրեմայի մէջ սաստկութեամբ սկսաւ: Նոյն օրերը Գաղղիացւոց զօրաց մէկ մասը հոն մտաւ, առանց ապստամբներուն դէմ թշնամութեան ցոյց մ'ընելու, որոնք անով աւելի համարձակութիւն ստանալով, ծերակուտին դրուած քաղաքապետը վնասեցին: Ծերակուտին գործակալացը ձեռքով զինած լեռնականներն ու գեղացիք սկսան ապստամբած քաղաքներուն վրայ քալել: Գիլմէն ասոնց դէմ քանի մը զնդեր խաւրեց ու քանի մը կռիւններ եղան, քանի մը գեղեր այրեցան: Գեղացիք աւելի եւս կատղելով՝ կը սպառնային Գաղղիացոցմէ վրէժ առնուլ, եւ իրօք տեղ տեղ շատ Գաղղիացիներ ալ սպաննեցին: Վերոյիշեալ քաղաքներն իրարու օգնելով եւ Լոմբարտիայէն եկող Իտալացի ու փախստական Լեհերու զնդերէն օգնութիւն գտնելով, լեռնականներն ու գեղացիները հեռացընելու կ'աշխատէին: Բայց ծերակուտին զօրքն ու կողմնակիցները անոնցմէ շատերը սպաննեցին, շատերն ալ, ինչպէս նաեւ ամէն Գաղղիացւոց կողմնակիցները գերի բռնելով՝ Վենետիկ խաւրեցին, որոնցմէ ոմանք գաղտնի մահուամբ պատժուեցան, ոմանք ալ բանտ դրուեցան: Ծերակոյտն աս թշնամական գործքերն բրած ատենը՝ Պոնաբարգէին բարկութենէն միշտ վախ ունենալով, զանիկայ խաբելու եւ սիրտը շահելու համար անոր պահանջած մէկ միլիոն ֆրանգն ամէն ամիս վճարելու յանձն առաւ: Սակայն նոյն միջոցին նաեւ Գիլմէն զօրապետը՝ ծերակուտին հրամանաւն ու թոյլտուութեամբը Գաղղիացւոց ու անոնց կողմնակցաց դէմ եղած թշնամութեան լուրը՝ Պոնաբարգէին հասուցած ըլլալով, ասիկայ ծերակուտին

սպառնալից թուղթ մը խաւրեց, որուն մէջ կը պահանջէր՝ որ լեռնականները զէնքերը թողուն, բռնուած գերիներն ազատուին ու մինչեւ նոյն ատեն եղած պահանջմունքները շուտ մը կատարուին: Վենետիկ նստող Գաղղիայի դեսպանին ալ հրաման խաւրեց, որ եթէ ծերակոյտն աս պահանջմունքները կատարելու դանդաղի, ինք հոնկից դուրս ելլէ՝ յայտնելով որ Գաղղիա Վենետից դէմ պատերազմ հրատարակած է:

Իտալիայի մէջ ու անոր նկատմամբ աս դէպքերն եղած ատենը՝ Պոնաբարդէ Կարինդիայի ու Ստիրիայի մէջ իր յաղթութիւնները յառաջ տանելով, Լէոպէն քաղաքին մէջ Աւստրիայի տէրութեան հետ խաղաղութեան դաշանց նախակարգ կամ յառաջընթաց գլխաւոր պայմանները հաստատելու կը զբաղէր, որոնք եւ Ապրիլի 18ին երկու դիպց ստորագրուեցան: Աս պայմաններուն մէկ քանին Իտալիայի հանգամանաց վրայ էին. Ա. Աւստրիա մինչեւ ան ատեն իր իշխանութեան տակ ըլլող Բեզգիայի երկրէն ու Լոմբարտիայի մէկ մասէն կամ Օլիոյ գետէն անդին ըլլող տեղերէն հրաժարելուն համար՝ Իտալիայի մէջ կ'ընդունի՝ ցամաք երկրին վրայ Վենետիկի ունեցած տեղերէն Օլիոյ ու Բոյ գետերուն եւ Ադրիական ծովուն մէջտեղն ըլլող երկիրները, Իստրիայով ու Լիւրիկէի մէկ մասովը, կամ գրեթէ բոլոր Վենետիկի ցամաք երկիրը: Բ. Վենետիկի հասարակապետութիւնն իր անկախութիւնը կը պահէ. նաեւ Յոնիական կղզիներն իր տակը կը մնան, միանգամայն իր կորսընցուցած տեղերուն հատուցման համար Իտալիայի մէջ Գաղղիայի տրամադրութեան տակ ըլլող գաւառներէն քանի մը տեղերը (Պոլոնեա, Ֆէրրարա ու Ռոմանեա) կ'ընդունի: Սակայն ինքն ալ իր հին խիստ ազնուապետական սահմանադրութեան մէջ քանի մը փոփոխութիւններ ու չա-

փաւորութիւններ պիտ'որ ընէ: Գ. Աւստրիայի կայսրն Իտալիայի մէջ հաստատուած կամ հաստատուելու հասարակապետութիւնները կ'ընդունի: Գ. Վենետիկի նկատմամբ ըլլալու ուրիշ ամէն կարգաւորութիւնները Գաղղիայի ու Աւստրիայի տէրութեանց միաբան հաւանութեամբ կ'որոշուին ու կը հաստատուին: Ե. Բուն խաղաղութեան դաշինքը հաստատուէն ետքը՝ Մանդուայի բերդն ու երկիրը, ինչպէս նաեւ Բալմանովայի ու Բեպրիէրայի բերդերն Աւստրիայի իշխանութեան տակ կը մտնեն:

Պոնաբարդէ Աւստրիայի հետ խաղաղութեան դաշնաց նախակարգ պայմաններուն վրայ խօսած ատենը՝ Վենետիկի երկրին մէջ ծերակուտին կողմնակցաց ու զօրաց եւ ապստամբներուն ու Գաղղիացւոց մէջ կռիւները կը շարունակէին: Ծերակոյտն Իտալիայի սահմանագլուխներուն վրայ ըլլող Գաղղիայի զօրաց Աւստրիայի զօրքերէն վռնտուելով դէպ ի վերոնայի ու Բալմանովայի բերդերը քաշուէնին, ինչպէս նաեւ Պոնաբարդէին զօրաց տկարանալուն վրայ խառն կամ սուտ լրեր լսելով, աւելի համարձակութիւն կը ստանար Գաղղիացւոց դէմ թշնամութեան ցոյցերը յառաջ տանելու: Եւ թէպէտ Վենետիկ նստող Գաղղիայի դեսպանը կը ջանար ծերակուտին ցուցնել՝ որ Գաղղիացւոց զօրաց մէկ մասին ետ քաշուին աննշան բան մըն է ու Պոնաբարդէին զօրաց տկարանալուն վրայ տարածուած լրերը սուտ են, սակայն ծերակոյտն աս ազդարարութիւններուն ահանջ չէր կատար, եւ Վենետիկի երկրին մէջ Գաղղիացւոց թշնամի ըլլող կողմն օրէ օր աւելի կը զօրանար ու դլուխ կը վերցընէր: Աս թշնամական կողմնակցութիւնն ամէն տեղէն աւելի վերոնայի մէջ ու մօտերը սաստկութեամբ առաջ կ'երթար, ուր եւ թէ հասարակապետութեան կա-

նոնաւոր Իտալացի եւ Սլաւ զօրքը եւ թէ իր կողմը
զինեալ լեռնականներն ու գեղացիները մէկանց քսան
հազարի չափ եղած՝ աս տեղս Գաղղիացւոց ձեռքէն ա-
զատելու համար ամէն ճիգն ի գործ կը դնէին։ Գաղղիա-
ցւոց բերդապահ զօրապետը Պալան այսչափ զօրութեան
դէմ բերդէն դուրս ելլելն ու պատերազմելը խոհեմու-
թիւն չսեպելով, Վերոնա գտնուող զօրաց մեծ մասը
բերդին մէջ ժողվեց։ Ծերակուտին կողմնակիցներն ա-
մէն կողմ բռնելով՝ նոր Գաղղիացի զնդերուն հոն մօ-
տենալու թող չէին տար։ Քաղաքին մէջ ալ ամէն դի-
տարածուելով՝ չէ թէ միայն ասդին անդին պահապան
դրուած գաղղիացի զինուորները, հապա նաեւ դիմացին
եկող զինեալ ու անգէն Գաղղիացիներն անխնայ կը
սպաննէին։ Բերդին մէջ երթալ ապահովեալ չկրցող
Գաղղիացիները քաղաքին գլխաւորին պաշտօնարանը կը
փախչէին. եւ ծերակուտին պաշտօնատէրները զանոնք
կատաղեալ բազմութեան սրերէն կը պաշտպանէին, ո-
րով կ'ուզէին յայտնի ընել թէ իրենք ու ծերակոյտն այդ
սպանութեանց հաւանեալ ու մասնակից չեն։ Ասկից ի
զատ աս պաշտօնատէրները բերդապահ զօրապետին հետ
բանակցութեան մէջ մտնելով՝ կատղած բազմութեան
ու Գաղղիացւոց մէջ հաշտութիւն ընել եւ արիւնհեղու-
թիւնը դադրեցընել կը ջանային. մանաւանդ որ նոյն
զօրապետը քաղաքը զնդակոծել կը սպառնար։ Բայց
քաղաքապետին ու պաշտօնատետարց ջանքը պարապի ել-
լելով ու բանազնացութիւնն ալ արդիւնք մը չունենա-
լով՝ զնդակոծութիւնը (Ապր. 18.) սկսաւ, ու քաղաքին
մէկ քանի կողմը հրդեհ չեւաւ. նոյն ատեն լեռնականք
ու գեղացիք ալ իրենց սպանութիւնները կը շարունա-
կէին. ջարդն ու կոտորածը քաղաքին մէջ ու մօտերը
կը տարածէր։

Վերջապէս այսչափ խռովութեանց լուրը Գիլմէն զօրապետին հասաւ, որն որ շուտ մը այլեւայլ գնդերուն հրաման խաւրեց դէպ ի վերոնա քալելու, որոնք ծերական տին զօրացը հետ քանի մը հեղ սաստիկ զարնուելէն ետքը՝ եկան քաղաքը պաշարեցին։ Ապրիլի 20էն մինչեւ 24 քաղաքին մէջ ըլլող իտալացիք քանի մը փորձեր ալ ընելէն ետքը՝ վերջապէս անձնատուր եղան։ Գիլմէն ջանաց քաղաքը զինուորաց աւարառութեանէն ազատ պահել, բայց չկրցաւ։ Ինք միայն ձեռքերնին զէնքով բռնուած իտալացիները սպաննել տուաւ։ Քաղաքին վրայ ալ զօրաց պահպանութեան համար քիչ մը տուրք դրաւ։ Քաղաքին մօտերն ըլլող զինեալ գեղացիները վճնտելու եւ ցրուելու համար իր ձիաւոր զօրքը խաւրեց, եւ կարգն ու հանդարտութիւնը քաղաքին մէջ հաստատելու համար կարեւոր հրամանները տալէն ետքը, Պոնաբարդէին ամէն դէպքերուն վրայ ճիշդ տեղեկութիւններ խաւրեց։ — Որովհետեւ վերը յիշուած սպանութիւնները վերոնայի մէջ զատիկ տօնին երկրորդ օրը սկսան, անոր համար նոյն խռովութիւններն ու արիւնհեղութիւնները իտալիայի պատմութեան մէջ վերանուէր Զարիկ կ'անուանին։

Օտերակոյտը մի եւ նոյն ժամանակ՝ թէ վերոնայի մէջ եղած արիւնհեղութեանց, թէ նոյն քաղաքին բոլորովին Վաղղիացուց ձեռքն իյնալուն եւ թէ Պոնաբարդէին իր յաղթութիւններէն ետքը Աւստրիայի հետ խաղաղութեան նախակարգ պայմաններուն վրայ դաշն դնելուն լուրերը առաւ։ Աս ետքի գոյժը բոլոր վէնետիկի հասարակապետութիւնը մանաւանդ ծերակոյտն ահա ու դողու մէջ խոթեց. որովհետեւ չէին կրնար տարակուսիլ՝ որ յաղթող Պոնաբարդէ իրենց երկրին մէջ ու գրեթէ իրենց կամօքն ու գիտութեամբը Վաղղիա-

յւոց դէմ ցուցուած թշնամութեան ու անոնց եղած կոտորածին համար մեծ խստութեամբ վրէժ առնելու պիտ'որ աշխատի: Ուստի շուտ մը երկու պատգամաւորներ խաւրեցին իրեն, ցուցնելու համար որ եղածները տէրութենէ ապստամբողներուն դէմ էր, եւ Գաղղիացւոց կոտորածը, ինչպէս նաեւ Վիտոյի առջեւ (Ապր. 23.) Գաղղիայի նաւերուն դէմ հասարակապետութեան թրնդանութներէն պատճառած միւսք, ծերակուտին զխուսութեամբն ու հրամանաւր եղած չեն: Աս պատգամաւորները (Ապր. 25.) զՊոնաբարգէ Ստիրիայի Արաց քաղաքը գտան: Պոնաբարգէ իսկզբան իր բարկութիւնը յայտնի չընելով՝ զիրենք բարեկամաբար ընդունեցաւ. ու անոնց ջատագովութեան խօսքերը հանդարտութեամբ մտիկ ընելէն ետքը, մէկանց սկսաւ իրենց հասկըցընել որ ինք ամէն եղածներուն ստոյգ լուրերն առած է. անկից ետեւ ակ Վենետիկի հետ քաղցրութեամբ ու բարեկամական կերպով վարուելու ատենն անցած է: Ծերակոյտը մինչեւ ան ատեն իր (Պոնաբարգէին) բարեկամական խորհուրդներուն մտիկ չըրաւ, իր հին խիստ կարգերուն կամ սահմանադրութեան մէջ՝ առաջարկուած կարեւոր փոփոխութիւններն ընել չուզեց, որով եւ այնպիսի ապստամբութիւն ելլելու եւ այնչափ արիւնհեղութեանց պատճառ տուաւ: Ինք այնուհետեւ զօրաւոր բանակով Վենետիկի երկիրը գալով՝ այն հին խիստ կարգերը վերցընել պիտ'որ տայ. ծերակուտին հետ դաշնադրութիւն ընելու պիտի չաշխատի, հապա անոր հրամաններ ու օրէնքներ պիտ'որ տայ: Պատգամաւորները ջանացին այլեւայլ խոստմունքով Պոնաբարգէին բարկութիւնը հանդարտեցընել ու միտքը դրածէն ետ դարձընել. բայց հնար չեղաւ: Ուստի եւ (Մայիս 2.) զիրենք խիստ խօսքերով արձակելէն ետքը՝ Վենետիկի հասարակապե-

տութեան դէմ յայտարարութիւն մը հրատարակեց, որով յայտնի կ'ընէր որ անկից ետքը Գաղղիայի ու Վենետիկի մէջ թշնամութիւնն ու պատերազմը սկսած է: Նոյն ատեն նաեւ Վենետիկ նստող Գաղղիայի ղեսպանին ալ գրեց որ հոնկից ելէ: Անմիջապէս հրաման խաւրեց Խտալիա ըլլող Գիլմէն հրամանատարին որ զօրաց մէկ մասը Վենետիկի վրայ խաւրէ: Աս ատենները Վենետիկի թէպէտ եւ արտաքուստ թէ ծովու եւ թէ ցամաքի կողմանէ աղէկ ամրացած ու պաշտպանուած էր. սակայն ներքուստ՝ ազնուապետական կարգերու խիստ նախանձախնդրութիւնն ու ազնուականաց, քաղաքացւոց եւ հասարակ ժողովրդեան (արհեստաւորաց ու նաւատեաց) մէջ եղած այլեւայլ զգածմունքն ու գոռութիւնները վերջի աստիճանի բորբոքած ըլլալով, իրենք զիրենք միաբանութեամբ արտաքին թշնամիներէն պաշտպանելու ոչ զօրութիւն ու ոչ եռանդ ունէին:

Իրերն աս վիճակին մէջ գտնուելով ու Պոնաբարդէ ալ արդէն Խտալիա անցած ու իր զօրքովը Վենետիկի մօտերը հասած ըլլալով, տէրութեան գահերեցը (ֆոֆէ), ծերակոյտն ու ամէն խորհրդականք յուսահատած՝ սկսան խորհուրդ խորհրդի վրայ ընել ու աս գոռարին ճգնաժամուն մէջ իմաստուն ու օգտակար որոշում մը փնտռել: Վերջապէս տէրութեան մեծ խորհուրդը ժողովուելով՝ գահերեցին առաջարկութեան համեմատ որոշուեցաւ՝ Պոնաբարդէին երկու պատգամաւոր խաւրել ու իրեն հետ հաշտութեան վրայ բանակցութիւն ընել, ծանուցանելով որ ծերակոյտը սահմանադրութեան մէջ քանի մը կարեւոր փոփոխութիւններ ընելու պատրաստ է: — Պատգամաւորներն առանց ատեն կորսնցընելու ճամբայ ելան եւ զՊոնաբարդէ Վենետիկի ծովալճերուն վրայ ըլլող Մալկէրա բերդին մօ-

տերը գտան, ուր իր զօրքերն արդէն սկսած էին՝ բեր-
դին թնդանօթներուն դէմ իրենց թնդանօթները բա-
նեցընել: Երբ որ իրենց յանձնուած առաջարկութիւնը
Պոնաբարդէին բրին, շուտ մը հարցուց թէ Չեզմէ ա-
ռաջ ինծի եկող ծերակուտին պատգամաւորներուն տուած
հրամաններս կատարեցա՞ն, եւ առանձինն հասարակա-
պետութեան երեք գլխաւոր քննիչներն ու Ղիտոյի հրա-
մանատարը մահուամբ պատժուեցա՞ն թէ չէ. մինչեւ որ
աս եւ ասոր նման հրամաններս ի գործ չեն դրուիր,
ծերակուտին հետ խաղաղութեան վրայ խօսք մ'ալ չեմ
ուզեր խօսիլ: Պատգամաւորները հազիւ մեծ աշխատու-
թեամբ իրմէ վեց օրուան զինադադարի ու մտածելու
ժամանակ ընդունեցան, եւ հրաման առին աս միջոցին
մէջ ամէն իր առաջարկութեանց ընդունուելուն լուրը
բերելու: Պոնաբարդէ վենետիկ ասանկ վախցընելն առ-
ժամն բաւական սեպեց եւ չուզեց իրօք պատերազմելով՝
խնդիրը դժուարցընել կամ Աւստրիայի հետ նորէն
դժտելու պատճառ ըլլալ, որովհետեւ խաղաղութեան
նախակարգ պայմաններէն մէկուն համաձայն՝ վենետիկի
նկատմամբ ըլլուելու ամէն կարգաւորութիւնները Գաղ-
ղիայի ու Աւստրիայի միաբան հաւանութեամբ պիտի
սահմանուէին: Ուստի պատգամաւորներուն իր հաստա-
տուն կամքը յայտնելէն ետքը՝ ինչք ելաւ Մանդուա, հոն-
կից ալ Միլան գնաց, ստոյգ գիտնալով որ վենետիկի
գլխաւորները ալ չեն կրնար իրեն դէմ դառնալ ու իր
կամացը կը խոնարհին:

Երկու պատգամաւորները դարձան ու Պոնաբար-
դէին կամքը ծերակուտին յայտնեցին. գահերէցը նո-
րէն (Մայ. 4.) մեծ խորհրդեան ժողովը գումարեց ու աս
հեղ ամէն բան ազէկ մը մտածուելէն եւ ժողովրդեան
ազնուականաց դէմ ունեցած վտանգաւոր խորհուրդներն

ալ աղէկ մը կշռելէն ետքը, սահմանուեցաւ որ Պոնաբարդէին՝ լիակատար իշխանութեամբ գործակալներ խառուին, որոնք անոր հետ՝ առանց ամենեւին պայման մը դնելու՝ խաղաղութիւնը հաստատեն, եւ նոյն ատեն նաեւ երեք յանցաւոր քննիչներուն ու Վիտոյի հրամանատարին դատաստանը սկսի:

Եւրբ որ հին սահմանադրութեան փոխուելու խորհուրդը յայտնի եղաւ, Վենետիկի մէջ ազնուականք՝ որոնք աս փոփոխութիւնը կ'ուզէին, սկսան իրենց ուրախութիւնը յայտնի ցուցնել. իսկ ստորին ժողովուրդը՝ որ կառավարութեան կողմն էր, գիտնալով որ ան փոփոխութեամբ իրենց օգուտ մը չ'ըլլար, սկսան ազնուականաց դէմ՝ կատաղիլ ու ոտք ելլելու նշաններ տալ: Նա եւ Գաղմատիայէն բերուած վարձկան Սլաւոն զօրքն իմանալով որ աս փոփոխութեամբ իրենք Վենետիկի մէջ իրենց գործքն ու վարձքը պիտի կորսնցընեն, վախ կուտային ժողովրդեան հետ միանալով՝ արիւնհեղութեանց ձեռնառու ըլլալու: Գահերէցն ու խորհրդականք առաջիկայ վտանգին մեծութիւնը տեսնելով՝ Գաղղիայի զօրաց հրամանատարին խորհրդովը Սլաւոն զօրքին վարձքը վճարելով՝ զանոնք նաւերը դրին Գաղմատիա խաւրելու համար: Անկից ետքը (Մայ. 12.) մեծ խորհուրդը ժողովուելով՝ որոշուեցաւ որ հին սահմանադրութիւնը կամ ազնուապետական կառավարութիւնը դադրի, գերագոյն իշխանութիւնը Վենետական ազգին տրուի, քաղաքային կամ քաղաքականաց խորհրդանոց մը ու Վենետիկի ամէն վիճակներուն կամ գաւառներուն պատգամաւորներէն կազմուած առժամանակեայ կառավարութիւն մը դրուի: Ուրիշ քանի մը որոշումներէն զատ՝ սահմանուեցաւ որ Գաղղիայի զօրքը Վենետիկ մտնէ պահպանէ: Աս որոշումները հրատարակուածին պէս՝ ժողովրդեան մէկ

մասը սկսաւ իր կատաղութեան ցոյցերը տալ. քանի մը երեւելի աղնուականաց տները կողոպտուեցան, ամէն դիշիթութութիւնն ան ատօիճանի հասաւ՝ որ սոսկալի արիւն-հեղութեանց մօտ ըլլալը յայտնի կը տեսնուէր: Բայց բնակչաց մէկ մասը գալու չարեաց առջեւն առնելու համար մալգացի զօրապետի մը առաջնորդութեամբ զինած՝ խռովարարներուն վրայ յարձակեցան ու կարծ կռուէ մը ետքը, հանդարտութիւն եղաւ. եւ նոյն ատեն 4000 գաղղիացի զօրք ալ առանց հակառակութիւն կրելու վենետիկ քաղաքը մտնելով՝ (Մայ. 16.) ամէն կողմ խաղաղացաւ:

Ասոնք վենետիկի մէջ եղած ատեն՝ ծերակուտին պատգամաւորները կամ գործակալները Միլան Պոնաբարդէին առջեւն ելլելով՝ իրենց առած լիակատար իշխանութեան համաձայն՝ անոր հետ վերը յիշուած որոշումներուն համեմատ դաշինքը հաստատեցին: Աս գաւանց մէջ քանի մը գաղտուկ հատուածներ ալ գրուեցան. Ա. վենետիկ իր գաւառներէն մէկ քանին պիտի թողու եւ անոնց տեղ իրեն ուրիշ երկիրներ պիտ'որ տրուին. (ինչպէս որ Լէոպէնի գաւանց մէջ որոշուած էր.) Բ. Գաղղիացւոց երեք միլիոն Ֆրանք ստոսկ պիտ'որ վճարէ. Գ. երեք միլիոն Ֆրանքի արժէքով ծովային պաշար պիտ'որ տայ. Դ. Չորս մեծ պատերազմական նաւ ու երկու ալ կրկնայարկ նաւ պիտի տայ: Ահաւասիկ աս պատճառներով ու այսպիսի որոշմանց ու նոր գաւանց զօրութեամբ՝ վենետիկի հին ու անուանի աղնուապետական հասարակապետութիւնը՝ ըստ իր գլխաւոր հիմանցը բոլորովին խախտեցաւ կամ ռամկապետական կառավարութեան փոխուեցաւ, ու միայն առերեւոյթ տկար անկախութիւն մը պահեց, զորն որ քիչ ատենէն բոլորովին պիտի կորսնցընէր:

Պոնաբարդէ վերոյգրեալ կերպով ու երկրին մէջ ելած ապստամբութեան օգնելով՝ աս հզօր հասարակապետութիւնը տկարացընելէն ու խոնարհեցընելէն ետքը, (զորն որ քիչ մը ետքը Եւրոպայի անկախ տէրութեանց կարգէն բոլորովին ջնջելու խորհուրդը միտքը հաստատած էր,) Լէոպէնի դաշանց մէջ որոշուած պայմանները չնկատելով, շուտ մը Գաղղիայէն քանի մը նաւ բերել տուաւ, եւ Վենետիկի նաւերուն հետ միացընելով խաւրեց՝ Յոնիական կղզիները (Գորֆու, Զանդա, Քեֆալոնիա, Ս. Մաւրա, Զերիկոյ, Բաքսոս ու Թէաքի), որոնք Վենետիկի իշխանութեան տակն էին, Գաղղիայի համար գրաւել տուաւ: Նաեւ Վենետիկի մէջ իր սովորական աւարառութեան կարգը պահելով՝ չէ թէ միայն քաղաքին զինարանին մէջ զտնուող զէնքերն առաւ Գաղղիայի զօրաց բաժնեց, հապա նաեւ եկեղեցիներուն շատին գանձերն ու զարդերը կողոպտեց, ու թանգարաններուն մէջէն ճարտարարուեստ գործուածներն առաւ:

Առ այժմ թողունք աս դժբախտ հասարակապետութիւնը: Իտալիայի ուրիշ կողմերն ալ՝ Գաղղիացւոց ու առանձինն Պոնաբարդէին ազդեցութեան տակ ու անոնց օգնութեան յուսովը՝ յեղափոխութիւնը գաղտնի ու յայտնի իր ընթացքը կը շարունակէր ու գրեթէ ստոյգ կ'երեւար որ բոլոր Վերին Իտալիա Գաղղիայի նոր հասարակապետութեան նման ռամկապետական հասարակապետութեան մը պիտի դառնայ: — Գենուայի ազնուապետական հասարակապետութիւնը՝ թէպէտ եւ Վենետիկի պէս անկարգ ու տկար չէր, բայց ինքն ալ անոր չափ յամառ էր հին կարգերն ու առաւելութիւնները պահելու ջանքին մէջ: Գաղղիացիք, ինչպէս վերը գրեցինք, յառաջագոյն ասոր վրայ քիչ մը իրենց ազդեցութիւնը ցուցրցած էին, քանի մը պահանջմունքներ ընելով ու ընդունելով: Հոն

ալ ռամկապետական դադարիարներով ու փափագներով լցուած խել մը տաքդլուխ մարդիկ՝ Մորանտի անունով մէկու մը առաջնորդութեամբ զօրաւոր կողմնակցութիւն մը կազմելով, գահերէցին (Գահէ) աղերսագիր մը տուին՝ որ ծերակոյտը երկրին հին սահմանադրութեան մէջ քանի մը փոփոխութիւններ ընէ։ Ծերակոյտը դեռ որոշում մը չըրած՝ Գենուայի բնակչաց մէկ մասն ու խել մը երիտասարդներ իրենց մէջ այլեւայլ խորհուրդներ ընելով՝ կը պատրաստուէին զէնք առնուլ եւ ազնուականաց վրայ յարձակիլ։ Աս ետքիններն ալ եկեղեցականաց օգնութեամբ ստորին ժողովրդեան ու գործավարաց մէկ մասը զինելով, մէկալնոնց դէմ պատրաստ կը կենային։ Գաղղիայի Գենուա նստող դեսպանը ոչ մէկ կողման եւ ոչ միւս կողման ազդարարութիւն մը կ'ընէր խաղաղութիւնը չշփոթելու։ Երբ որ (Մայ, 22.) ամէն դիժանուցուեցաւ Գաղղիացւոց ազդեցութեամբ վենետիկի հասարակապետութեան մէջ անցածները, Մորանտեանք առ հասարակ զինաւորած՝ դուրս յարձակեցան ու կ'ուզէին քաղաքին գլխաւոր տեղերը բռնել։ Իրենց հակառակորդները կամ ստորին ժողովրդեան մեծ մասը վրանին հասան, իրենց աղէկ կոտորած մ'ըրին. եւ որովհետեւ Գաղղիացւոց անոնց օգնական ըլլալը գիտէին՝ անոնցմէ ալ շատ անձինք զարկին մեռցուցին, նոյն իսկ Գաղղիայի դեսպանը միայն գահերէցին պահապաններուն պաշտպանութեամբ ժողովրդեան կատաղութենէն կրցաւ ազատ մնալ։

Պոնաբարդէ աս դէպքերուն լուրն առածին պէս՝ շուտ մը իր օգնական զօրապետը հոն խաւրեց ու սաստկութեամբ պահանջեց՝ որ բռնուած Գաղղիացիներն ազատ թողուին, իրենց եղած անիրաւութեան համար հատուցում ըլլայ, ու ժողովրդեան ձեռքը զէնք տուող երէք գլխաւոր պաշտօնեայք բանտարկուին։ Ասով Մորան-

տեանք եւ ուրիշ ապստամբները սիրտ առնելով, նորէն մէկ եղան զօրացան ու ծերակուտէն բռնութեամբ պահանջեցին՝ որ Վենետիկի ծերակուտին բրածին պէս՝ բոլորովին լուծուի, այսինքն ազնուապետական կառավարութիւնը քակուի վերջնայ։ Աս ըլլալէն ետքը՝ առժամանակեայ նոր կառավարութիւն մը դրուեցաւ ու անմիջապէս Պոնաբարդէին պատգամաւորներ խաւրուեցան՝ որ անոր հետ Գենուայի հասարակապետութեան տրուելու նոր ազատական սահմանադրութեան վրայ խորհուրդ ու որոշում ընեն։

Աս միջոցին Պոնաբարդէ Միլան նստած, չէ թէ միայն ասանկ Իտալիայի մասնաւոր տէրութեանց ու հասարակապետութիւններուն յեղափոխութեան կ'օգնէր եւ զանոնք ուղածին պէս կը կարգադրէր, հապա նաեւ ընդհանուր Իտալիայի կարգերը բոլորովին կերպարանաւփոխ ընելով՝ նոր կառավարութիւն մը հաստատելու խորհուրդներ ու հնարքներ կը մտածէր։ Իտալացւոց ազատութեան փափագը ճանչնալով ու աս վախճանաւայլեալլ տեղեր ելած յեղափոխութիւնները հաճութեամբ տեսնելով, իր գլխաւոր հոգը չէ թէ միայն անոնց նպաստել, հապա նաեւ մասնաւոր կարգաւորութեամբ մը Իտալիայի կառավարութիւնը Գաղղիայի նոր կառավարութեան այսինքն հասարակապետական յօրինաւորութեան փոխել էր. բայց միշտ Գաղղիայի ու մանաւանդ իր (Պոնաբարդէին) ազդեցութեան տակ պահելու ջանքով։ Աս խորհուրդը մոքին մէջ հաստատուէն ետքը, Վենետիկի հասարակապետութիւնը, որն որ արդէն կերպարանափոխ եղած, իր երկիրներուն մեծ մասը՝ ուստի եւ իր զօրութիւնն ու վտանգաւորութիւնը բոլորովին կորսնցուցած էր, առ այժմ իր անկախութեան մէջ թողուց, սոյնպէս եւ Գենուայի կերպարանափոխ եղած

Հասարակապետութիւնն ալ՝ նոր ազատական սահմանադրութիւն մը տալէն ետքը՝ ազատ ձգեց: Իսկ ասոնցմէ դուրս վերին ու Միջին Խտալիայի՝ մանաւանդ Լոմբարտիայի ու վենետիկի ցամաք երկրին, ինչպէս նաեւ Հռոմայի քահանայապետին մասէն առնուած՝ դաւառներէն ամբողջ Հասարակապետական կառավարութիւն մը յօրինելու որոշեց: Ուստի ան ատենուան Լոմբարտիայէն, Մոսենայի ու Ռէճիոյի դքսութիւններէն, Պոլոնեայի ու Ռաւեննայի կուսակալութիւններէն, Ռոմանեա նահանգէն, ու Պերկամոյի, Պրեշիայի եւ Մանդուայի վիճակներէն, մինչեւ Ատիճէի եզերքը, որոնց մէջ շատ ընտիր ամրոցներ, նաւահանգիստներ ու երեք միլիոն վեց հարիւր հազար բնակիչք կային, առանձին եւ ուրիշ Իտալական տէրութիւններէ բաժնուած Հասարակապետութիւն մը կազմեց, Այսրալպեան անուամբ, որուն բոլոր երկիրը 11 բաժին կամ նահանգ կը բաժնուէր ու զլիսաւոր քաղաքն էր Լոմբարտիայի Միլան քաղաքը: Պոնաբարդէ կ'ուզէր աս Այսրալպեան Հասարակապետութեան համար բոլորովին նոր սահմանադրութիւն մը յօրինել. բայց Փարիզի վերակացուաց ժողովէն ստիպելով՝ Գաղղիայի նոր սահմանադրութիւնն աս Իտալական Հասարակապետութեան ալ յարմարցուց: Աս սահմանադրութեան համեմատ Իտալացւոց ազգը Գաղղիացւոց պէս իրենց հասարակապետութեան հինգ վերակացուներ (directeur) պիտի ընտրէր. բայց Պոնաբարդէ հոս ալ իր անձնական իշխանութիւնը բանեցընելով՝ աս առջի հեղ միայն՝ նոյն հինգ վերակացուներն ինք ընտրեց. նոյնպէս եւ երկու սենեակներուն պայինքն Ա. 80 Ծերոց ու Բ. 160 երիտասարդաց խորհրդոյ ատենաներուն անդամներն ինք որոշեց ու անուանեց: Ասոնք առանկ հաստատուէլէն ետքը՝ Իտալացիք Պոնաբարդէին ազգեցութեան տակ, մա-

նաւանդ իր ու Գաղղիայի իտալական բանակին հոն գլու-
նուած ատենը, օրէ օր աւելի պատերազմական ոգի ստա-
նալ եւ պատերազմական արուեստին մէջ ըստ պատշաճի
կրթուիլ կը ջանային: — Աս Այսրալպեան Հասարակա-
պետութեան հաստատութիւնն ու կարգաւորութիւնը
եղաւ 1797. Յուլիս ամսոյն մէջ ու Սեպտեմբեր ամսոյն
մէջ Գաղղիայի Վերակացուաց ժողովը զանիկայ ընդունե-
ցաւ ու հաստատեց, ինչպէս նաեւ Աւստրիա ալ Լէոպոլ-
տի դաշանց նախակարգ պայմաններուն համեմատ անոր իր
հաւանութիւնը տուաւ:

Նոյն ատենները Պոնաբարդէ նաեւ Գենուայի Հա-
սարակապետութեան համար ալ քանի մը կարգաւորու-
թիւններ ըրաւ: Առջի խռովութիւններուն վրայ (որոնք
Մայիս ամսոյն մէջ եղած էին) քանի մը ամիս անցնելէն
ետքը, ուրիշ աւելի մեծ խռովութիւն մ'ալ ելաւ, որն
որ բոլոր հասարակապետութեան կործանման պատճառ
պիտ'որ ըլլար: Բայց մօտերն ըլլող Գաղղիայի զօրքը մէջ
մտնելով՝ խաղաղութիւնը հաստատեցին. որուն վրայ
Պոնաբարդէ նոյն իսկ Գենուացւոց խնդրելովն իրենց նոր
սահմանադրութեան մէջ քանի մը փոփոխութիւններ
ըրաւ, ազնուականաց ու եկեղեցականաց քանի մը մաս-
նաւոր իրաւունքներ թող տալով, որպէս զի դո՛ւ ըլլան
ու նոր (ռամկապետական) հասարակապետութեան հաս-
տատ մնալը չարգելէն: Ասանկով Պոնաբարդէին ազդե-
ցութեամբ Գենուա նոր սահմանադրութեամբ իր հաս-
րակապետական կարգաց մէջ հաստատելով՝ Նոր անուամբ
Լէօպոլտեան Հասարակապետութեան անուանեցաւ:

Մինչեւ հիմայ իտալիայի համար Պոնաբարդէին
ըրածներն ըստ մասին Լէոպոլտի դաշանց նախակարգ պայ-
մաններուն համեմատ, ըստ մասին ալ անոնցմէ դուրս
էին: Ուստի երբ որ (1797) Սեպտեմբեր ամսոյն սկիզբ-

ները Փրիուլի Ուտինէ քաղաքին մէջ Պոնաբարդէ եւ Աւստրիայի կայսեր դեսպանները՝ Գաղղիայի եւ Աւստրիայի մէջ դրուելու խաղաղութեան դաշանց համար ժողովուեցան, ու երկայն խորհուրդներէն ետքը վերջապէս (Հոկտ. 17.) դաշինք հաստատեցաւ, Իտալիայի նկատմամբ ալ հետեւեալ յօդուածները կամ որոշմունքները դրուեցան: Ա. Աւստրիայի կայսրը թէ Իտալիայի մէջ ու թէ անկից դուրս Գաղղիայի թողուցած երկիրներուն տեղը կ'ընդունի Վենետիկի կղզին, իր ուրիշ փոքր կղզիներովը, ինչպէս նաեւ նոյն հասարակապետութեան տակ ըլլող Իտալիայի ցամաքը մինչեւ Մանդուա ու Ատիճէ, (նաեւ՝ Գաղմատիա իր կղզիներովը, Իստրիա, Փրիուլ ու Պոգաչա տի Գաղարոյ): Բ. Նոյն կայսրը կը ճանչնայ ու կ'ընդունի Այսրալպեան հասարակապետութիւնը, որն որ կը բովանդակէ բաց ի վերը (158) յիշուած տեղերէն՝ նաեւ Վէլդին կամ Վալդըլին նահանգը: Գ. Նոյն կայսրը կը խոստանայ Մոտենայի դքսին Իտալիայի մէջ կորսնցուցած դքսութեան երկիրներուն տեղը Գերմանիայի Պրայզխաւ նահանգը տալ: Դ. Վենետիկի հասարակապետութենէն առնուած Յոնիական կղզիները Գաղղիայի իշխանութեան տակ կը մնան: Աս խաղաղութեան դաշինքը, որն որ Ուտինէ քաղաքին մէջ դրուեցաւ ու անկից քիչ մը հեռու ըլլող Վենետիկի վերջին դահերեցին Բասսերիանոյ ըսուած պալատին մէջ, ուր Պոնաբարդէ կը բնակէր, ստորագրուեցաւ, պատմութեանց մէջ Գաւթոյ Ֆորթիյէ խաղաղութեան դաշինք, կ'անուանի: Գամբոյ Ֆորմիոյ Ուտինէ քաղաքէն իբր մէկ մղոն հեռու գեղ մըն է. եւ ան ատեն Գաղղիացւոց ու Աւստրիացւոց բանակներուն ըստ ամենայնի մէջտեղն իյնալուն՝ աս երկու տէրութեանց մէջ դրուող առաջին զլխաւոր դաշինքին նոյն գեղին անունը տրուեցաւ:

Վաղղիայի Վերակացուաց ժողովն առ խաղաղութեան դաշինքը, զորն որ Պոնաբարդէ իր առանձին իշխանութեամբը հաստատած էր, վաւերացրնելէն ետքը, զնոյն Պոնաբարդէ Անգղիայի դէմ խաւրուելու բանակին ընդհանուր սպարապետ անուանեց ու Իտալիայէն Վաղղիա կանչեց: Պոնաբարդէ զԻտալիա չթողուցած՝ քանի մը կարգաւորութիւններ ալ բրաւ: Նոր կանգնուած Այսրալպեան հասարակապետութեան վրայ հսկելու համար մասնաւոր պայմաններով 30 հազար Վաղղիացի զօրք թողուց Պերթիէ զօրապետին հրամանին տակ: Վենետիկի մէջ գտնուող քաղղիացի զօրքը հանեց ու անկապ Աւստրիացւոց աւանդեց: Վենետացւոց ան մասին, որոնք իրենց հասարակապետական անկախ տէրութեան իր ձեռքովն իյնալուն վրայ արտաքոյ կարգի տրտմած ու զայրացած էին, միտթարութիւն ու իբր հատուցում տալու համար հրաման տուաւ, որ Այսրալպեան հասարակապետութեան երկիրն երթան, ու Աւստրիայի տէրութեան ալ միջնորդ եղաւ՝ որ ասոնց թոյլ տայ իրենց կալուածները ծախելու եւ անոնց գինը հետերնին առնելու: Ասոնցմէ զատ ուրիշ քանի մը կարգաւորութիւններ ալ ընելով՝ Նոյեմբեր ամսոյն մէջ մեծ փառքով Իտալիայէն ելաւ ու Հելուէտիայի վրայէն Փարիզ դարձաւ:

Պոնաբարդէին դեռ Իտալիա եղած ատենն ալ, բայց աւելի եւս անոր հեռանալէն ետքը՝ (1797 Սեպտ. Գեկտ.) երկրին հին ու նոր տէրութեանց ու կառավարութեանց մէջ շփոթութիւններն ու յեղափոխութեան անկարգութիւնները պակաս չէին ըլլար: Վենուայի Լիգուրեան հասարակապետութիւնը թէպէտ արտաքուստ ազէկ ու հանգարտ կ'երեւար, բայց ներքուստ եւ ի ծածուկ ազնուականաց ու ստորին ժողովրդեան կամ ռամկապետականաց իրարու դէմ ունեցած չափազանց պա-

Հանձմունքը՝ կառավարութեան յաջողութեամբ առաջ երթալուն արգելք կ'ըլլային: — Այսրալպեան հասարակապետութեան մէջ անկարգութիւններն ու շփոթութիւնները շատ աւելի սաստիկ էին. որոնց գլխաւոր գորգուիչները չափազանց ռամկապետականք Վաղղիայի զօրաց ռամկապետական հոգւոյն ու ազդեցութեան հետեւելով ու անոր ապաւինելով՝ իրենց ուզածը յառաջ տանելու կ'աշխատէին ու միշտ նորէ նոր շփոթութիւններ կը հանէին: Վաղղիայի հասարակապետութիւնն իր աս նոր հասարակապետութեան իբրեւ անկախ տէրութեան հետ ունենալու յարաբերութիւններն որոշել ուզելով, բարեկամութեան դաշնագիր մը յօրինեց ու նոյն հասարակապետութեան ծերոց սենեակը խաւրեց որ զանիկայ ընդունելով՝ երկու տէրութեանց յարաբերական կապն ու կարգը հաստատուի: Աս դաշնագրին բովանդակութիւնն էր. երկու հասարակապետութիւնները՝ Վաղղիականն ու Այսրալպեանը՝ իրարու հետ կը դաշնակցին զիրար պաշտպանելու եւ իրարու համար պատերազմելու պայմանաւ: Քանի որ Այսրալպեան հասարակապետութիւնը կարգաւորեալ զօրք ու բանակ չունի, Վաղղիա աս նոր 25 հազար զօրաց բանակ մը կու տայ հետեւեալ թէութիւններով՝ որ Այսրալպեան հասարակապետութիւնն ան զօրաց պատշաճական զօրանոցներ, մթերանոցներ, հիւանդանոցներ եւ թոշակի ու պարենի համար տարին տասը միլիոն ֆրանք տալու պարտաւորի: Պատերազմի ատեն նոյն հասարակապետութիւնը կը պարտաւորի արտաքոյ կարգի դրամական օգնութիւն մ'ալ տալ: Վաղղիա կը թողու նոյն հասարակապետութեան մինչեւ ան ատեն թնամիւններէն առնուած թնդանօթները, որպէս զի իր ամրոցները զօրացընէ: Ծերոց ժողովոյն մէջ շատերն աս պայմանները իբրեւ չափազանց պահանջ-

մունքներ սեպելով՝ նոյն դաշնագիրը չընդունեցան ու չհաստատեցին: Ասոր վրայ Պերթիէ զօրապետը նոյն ժողովոյն աւելի յամառ անդամները դուրս հանեց, անոնց տեղ չափաւոր (Գաղղիայի բարեկամ) անդամներ ընտրեց, ու նորէն նոյն դաշնագիրը ժողովոյն ներկայացուց, որն որ զանիկայ առանց հակառակութեան ընդունեցաւ ու հաստատեց: Աս գործողութիւնն ամէն զի՝ մանաւանդ Աւստրիայի տէրութեան մէջ Գաղղիայի դէմ օրինաւոր տրտունջներ պատճառեց. որովհետեւ ասով՝ Գամբոյ ֆորմիոյի դաշանց դէմ՝ այս նոր հասարակապետութեան բոլորովին անկախ տէրութիւն չըլլալը, հապաիրը Գաղղիայի նահանգ մը սեպուիլը կը տեսնուէր:

Սարդինիա՝ որուն հետ Գաղղիայի հասարակապետութիւնը դաշնակցած էր, ամէն կողմանէ հասարակապետական կառավարութիւններէ, այսինքն Սալոյայէն, (որն որ Գաղղիայի հետ միացած էր,) Այսրալպեան ու Լիգուրեան հասարակապետութիւններէն, իր միապետական կառավարութեամբը շատ նեղութիւններ կը քաշէր: Սոյնպէս եւ Բարմայի ու Տոսկանայի տէրութիւններն այն երկու սահմանակից Իտալական հասարակապետութեանց օրինակովն իրենց ժողովրդոց մէջ այլեւայլ յեղափոխական շարժմանց ծագելէն ապահով չէին: Նոյն հանգամանքը նաեւ Նէապոլոսոյ ու Հռոմայի տէրութիւններն անհանգիստ կ'ընէին: Նէապոլոսոյ տէրութիւնը Գաղղիացւոց ազդեցութիւնն իր տէրութեան մէջ խափանելու համար ամէն կերպ խիստ միջոցները կը բանեցընէր. մինչեւ նոյն իսկ Գաղղիայի դեսպանին հետ խոստութեամբ կը վարուէր. բայց, (եթէ Թիէրին ըսածին հաւատալ կ'ուզենք,) Գաղղիա՝ Իտալիայի մէջ նոր պատերազմ մը սկսիլ չուզելով՝ իր դեսպանին կ'ապսպրրէր որ զգոյշ կենայ ու յեղափոխականաց ձեռնտու չըլլայ:

Հռոմայի տէրութեան մէջ, ուր Պիոս Զ. քահանայապետն իր խորին ծերութեան ատեն Իտալիայի ամէն կողմերը հանդիպած անհաճոյ դէպքերուն լուրերն առնելով՝ իր օրերը տառապանօք կ'անցընէր, մեծամեծ շփոթութեանց ու մեծ յեղափոխութեան նշանները քանի մը ատենէ ի վեր երեւնալու սկսած էին։ Ամէն տեղերէն առաջ Անգոնայի մարզին կամ սահմանին (Marca) մէջ Այսրալպեան հասարակապետութեան գրգռելովն ու Գաղղիացւոց ազդեցութեամբը յեղափոխութիւնը փրթալու իր նպատակին հասաւ, ուր եւ նոր կառավարութիւն մը կազմուեցաւ, Անգոնայի հասարակապետութիւնն անուամբ։ Հոնկից սկսան ռամկավարականք յեղափոխութեան բուցերը բոլոր Հռոմայի տէրութեան մէջ տարածել։ Ասոնք ամէն դի ժողովրդոց մէջ ընդունելութիւն կը գտնէին, որովհետեւ ամէն դի տէրութեան դէմ տոգոհութիւնը սաստկացած էր։ Աս տոգոհութիւնն առաւելապէս կը պատճառէր Գոլէնդինոյի դաշանց համեմատ՝ Գաղղիացւոց վճարուելու 30 միլիոն ֆրանքի տուգանքին պատճառաւ՝ ամէն բնակչաց վրայ դրուած նոր ու ծանր տուրքերէն, ինչպէս նաեւ նոր ելած թղթադրամներէն։ Հռոմայի աշխարհական մեծերն ու հարուստները՝ ամէն դի տիրող նոր յեղափոխական հոգիէն մղուելով, քիչ մ'ալ ութեւտաներորդ դարուն փիլիսոփայական սկզբունքէն տողորուած ըլլալով, եկեղեցականաց իշխանութեան վրայ կերպ կերպ տրտունջներ կ'ընէին։ Նաեւ հասարակ քաղաքացեաց ու ստորին ժողովրդեան մէկ մասն այլեւայլ պատճառներէն շարժելով, ոմանք մեծերուն հաճոյ ըլլալու փափագով, ոմանք նոր յոյսերէ յորդորուելով, ուրիշները՝ մեծ կարօտութենէ ու նեղութենէ ազատելու բաղձալով, վերջապէս իսկ մը մարդիկ ալ ըրած շարիքներնուն պատժէն ազատ մնալ յուսալով,

յեղափոխութեան ձեռնտու կ'ըլլային: Թէպէտ եւ քահանայապետական կառավարութիւնն աս վտանգաւոր մարդկան շատերը բռնեց բանտ դրաւ, բայց Պոնաբարդէին միջնորդութենէն ստիպելով՝ ազատ թողուց: Ասկից զատ՝ Այսրալպեան հասարակապետութիւնն ալ նոյն կառավարութեան այլեւայլ նեղութիւններ կը պատճառէր, որովհետեւ ասիկայ չէ թէ միայն նոյն հասարակապետութիւնն իբրեւ օրինաւոր չէր ուզէր ծանշնալ ու ընդունիլ, հապա նաեւ իր երկիրներէն նոյնին մէջը մտած տեղերուն իրաւունքէն հրաժարիլ յանձն չէր առնէր: Նոյն ատեն Պոնաբարդէին Յովսէփ եղբայրը, որն որ իբրեւ Գաղղիայի դեսպան Հռոմ կը նստէր, աս հակառակութիւնը, զորն որ հոն գտնուող Գաղղիացիներն օրէ օր աւելի սաստկացընելու կ'աշխատէին, իր շրջահայեցութեամբը լռեցուց ու Այսրալպեան հասարակապետութեան զօրաց քահանայապետական երկրին մէջ յառաջ երթալն արգելեց: Ի վերայ այսր ամենայնի ռամկապետական գրգռութիւններն այնչափ զօրացած էին՝ որ աւելն յեղափոխականք (1797. Գեկտ. 28.) միաբանած ժողովուեցան ու իրենց խորհուրդներն ի գործ դնելու առաջին փորձին ձեռք զարկին:

Նոյն (Գեկտ. 28) օրը յեղափոխականաց մեծ մասը զինեալ գիմեցին Գաղղիայի դեսպանին (Յովս. Պոնաբարդէին) պալատին մօտերը ու սկսան իրենց ապստամբական խորհուրդները յայտնել: Առաւարութիւնը շուտ մը գունդ մը զօրք խաւրեց ասոնք ցրուելու եւ զլխաւորները բռնելու համար. ասոնք նոյն ապստամբները ցրուած ատեննին՝ դեսպանին պալատէն գաղղիացի Տիւֆոյ զօրապետին առաջնորդութեան տակ մեծ բազմութիւն մը ձեռուրնին սուր դուրս վազեց ու պապական զօրքը շրջապատեց, եւ կ'ուզէր արգելուլ որ յեղափոխութիւն ու

զող Գաղղիայի բարեկամները, ինչպէս նոյն իսկ Գաղղիացի պատմիչք կը գրեն, չարգելուն եւ չկոտրեն: Քահանայապետին զօրքէն տասնապետ մը՝ քանի մը հեղաղեցութիւն ընելէն ետքը՝ իր հրացանը կը պարպէ ու Տիւֆոյ զօրապետը կը մեռցնէ: Ասոր վրայ թէ առջի ապստամբներն ու թէ պալատէն ելած բազմութիւնը կը յաղթուին ու կը ցրուին, ու ամէն բան կը լմննայ ու կը հանդարտի: Բայց Յովս. Պոնաբարդէ՝ որուն քենւոյն (դուրըն) հետ Տիւֆոյ նոյն օրերը պիտ'որ կարգուէր, եղածներուն վրայ սաստիկ զայրանալով, ո՛չ քանի մը դեռ պաններուն աղաչանաց ու ո՛չ տէրութեան քարտուղար կարգինալին առաջարկութեան ու պատճառներուն մոտիկ ընել ու զիջանիլ ուզելով, նոյն գիշերը Հռոմ թողուց ու Տոսկանայի երկիրը գնաց: Ասով Փարիզի վերակացուաց ժողովը պատրուակ մը գտաւ Գոլէնդինոյի դաշինքը լուծուած սեպել ու անմիջապէս քահանայապետական կառավարութեան դէմ պատերազմ հրատարակել: Շուտ մը Խտալիա գտնուող գաղղիական զօրաց Պերթիէ հրամանատարին հրաման խաւրեց որ Հռոմայի վրայ քալէ: Պերթիէ թէպէտ եւ սկսաւ Հռոմայի վրայ երթալ, բայց կամաց կամաց կը յառաջէր, չէր ուզեր ահաւոր թշնամոյ մը պէս Հռոմ մտնել: Վերջապէս (1798. Փետր. 10) իր զօրքովը քաղաքին քովերը հասաւ բանակեցաւ: Հռոմայի յեղափոխականք նոյն ատեն Գաղղիացւոց օգնութեան ապաւինելով՝ ազատութեան ծառը Վապիտոլիոնին վրայ տնկեցին ու վեց բդեշխներէ կազմուած առժամանակեայ կառավարութիւն մը հաստատեցին, որուն առաջին գործն եղաւ Գաղղիայի զօրքը ներս հրաւիրել: Ասոր վրայ Պերթիէ իր զօրքովը (Փետր. 15.) յաղթանակաւ Հռոմ մտաւ ու յայտարարութիւն մը կարդաց, որով Հռոմայեցւոց ազատութիւն կը խոստացուէր. սա-

կայն ժողովրդեան մեծ մասը հասկընալով որ աս առե-
րեւոյթ ազատութեան տակ՝ Գաղղիացւոց իշխանութիւ-
նը կ'իմացուէր, իրենց լռութեամբն այն յայտարարու-
թեան վրայ գոհ չըլլալնին յայտնեցին: Ասոնց վախցա-
ծը շատ օր չանցած եկաւ ելաւ, որովհետեւ Պերթիէ
նոյն իսկ առջի օրերը Հռոմ քաղաքին վրայ վեց միլիոն
ֆրանք, իսկ բոլոր Հռոմայի երկրին վրայ երեսուն միլիոն
ֆրանք պատերազմի ծախք կամ հարկ դրաւ, եւ որոշեց
որ Գաղղիացւոց զօրաց պարէնն ու վեց հազար ձի Հռո-
մայի նոր հասարակապետութիւնը տայ: Քիչ մը ետքը
Գաղղիայի գործակալները սկսան Հռոմայի մէջ ըլլող
ամէն Անգղիացւոց ու Գաղղիացի փախստականաց ինչքն
ու ստացուածները ժողովել ու Գաղղիայի համար գրաւել:
Նաեւ բոլոր հասարակաց թանգարաններուն մէջ գրա-
նուած ճարտարարուեստ գործուածքները ինչպէս նաեւ
եկեղեցեաց դանձերը՝ իբրեւ պատերազմաւ առնուած
յաղթանակներ, գրաւեցին Փարիզ խաւրելու համար:

Հռոմայեցիք աս բռնական գործքերը տեսնե-
լով, միանգամայն Գաղղիայի զօրքին ու զօրավարաց մէջ
եղած գլխաւորութիւնն իմանալով, երբ որ Պերթիէին տեղ
Մասսենա զօրապետն ու քիչ մը ետքը Տալլմաներ եկաւ
եւ Գաղղիացւոց զօրքին մէկ մասն ալ Հռոմայէն Անգոնա
փոխադրուած էր, նորէն ոտք ելան ու նոր խռովութիւն-
ներ հանեցին. բայց Գաղղիացի զօրապետները մէջերնին
միաբանելով՝ աս նոր խռովարարները ցրուեցին, ղէնքեր-
նին առին ու քաղաքը հանգարտեցուցին: Քանի մը շա-
բաթ ետքը (Մարտ 20.) Գաղղիայէն որոշուած գործա-
կալները Հռոմայի կամ քահանայապետական աշխարհա-
կան տէրութիւնը վերջացուած ու նոր Հռոմայէն հաս-
տատուեցին մը հրատարակելէն ետքը, նոյնին հա-
մար նոր սահմանադրութիւն մը հաստատեցին ու դուրս

տուին: Աս սահմանադրութիւնը Հռոմայեցւոյ հին կարգերուն ու պաշտօնէից անուններուն համաձայն կը սահմանէր՝ 32 անդամներէ կազմուած ծերակոյտ մը՝ իբր օրէնսդիր իշխանութիւն, հինգ հիւպատներէ կամ բգեշխներէ միացած գործադիր իշխանութիւն մը, եւ 72 անդամներէ կազմուած ցեղապետական (տրիբունական) իշխանութիւն կամ ատեան մը: Բայց աս ամէն իշխանութիւններուն տուած օրէնքները՝ Գաղղիայի Հռոմ նստող հրամանատարէն չհաստատուած՝ պիտի չկարենային գործադրուիլ:

Գաղղիայի զօրաց Հռոմ մօտեցած ատենը՝ ծերունի քահանայապետը Պիոս Զ. իր կարգինալնեովը Վատիկանի պալատին մէջ գոցուած՝ ահա դողու մէջ, բայց առաքելական հաստատութեամբ կը կենար: Գաղղիացիք Հռոմ մօտելէն ետքը՝ երբ որ Հռոմէական հասարակապետութիւն մը հաստատուելու խորհուրդն որոշուեցաւ, Գաղղիացւոյ գլխաւորները դացին իրմէ պահանջեցին որ իր աշխարհական իշխանութենէն հրաժարի: Իսկ քահանայապետը արիութեամբ ու հաստատութեամբ պատասխանեց որ ինք չիկրնար այնպիսի բանէ մը հրաժարիլ՝ որ իրենը չէր, հապա առաքելական յաջորդութեան իրաւունքն էր, ուստի եւ իբրեւ աւանդ իր ձեռքը տրուած ըլլալով՝ իր ձեռքէն չէր կրնար հանուիլ: Ասոր վրայ զօրաց հրամանատարները հրամայեցին որ Պիոս Զ. գիշերանց Վատիկանի պալատէն հանուի ու Տոսկանայի երկիրը խաւրուի: Հոն Փլորենտիայի մօտ կարթուսեան աբեղայից մէկ վանքին մէջ ծերունի քահանայապետը քիչ մը ատեն խաղաղութեամբ բնակեցաւ: Բայց նոյն տեղւոյն իր երկրէն բաւական հեռու չըլլալն ու ամէն դիպք իր նկատմամբ ցուցուած կարեկցութիւնն ու բարեկամական զգածմունքը՝ Փարիզի Վերակացուաց

Ժողովոյն կասկածելի երեւալով, զինքն Խտալիայէն դուրս
հանել տուին ու հարաւային Գաղղիայի Վալանս քաղա-
քը խաւրեցին: Ա՛ռ զէին զինքը հոնկից ալ հանել ու
աւելի հեռու Տիփոն քաղաքը խաւրել կամ աքսորել,
ինչու որ կը լսէին թէ Վալանս ալ երբեմն ճամբորդները
քահանայապետին այցելութիւն կ'ընէին ու զինքը կը
մեծարէին. բայց (1799. Օգոս. 29.) խաղաղական մահ
մը զսուրբ ծերունին աշխարհքէս հանելով՝ կրելու նոր
աղէտներէն ազատեց: Իր քովն եղած քանի մը արժէք
ունեցող ստացուածքները, որոնք իրեն հաւատարիմ
մնացող ծառաները պիտի ժառանգէին, կառավարու-
թիւնն իբրեւ Գաղղիացւոց ազգային ժառանգութիւն-
ները յափշտակեց առաւ: Քահանայապետին մարմինը
քանի մը ամիս անթաղ մնաց, մինչեւ Նաբոլէոն Պոնա-
բարդէ իբրեւ առաջին հիւպատոս կառավարութեան
գլուխ ըլլալէն ետքը, (Գեկտ, 30.) նոյնը պատշաճ կեր-
պով թաղելու հրաման տուաւ:

Արդինալաց վիճակն ու բախտը քահանայապետին
վիճակէն աւելի գէշ եղաւ. ասոնցմէ ոմանք նախ բան-
տարկուեցան, ետքը զանազան տեղեր աքսորուեցան,
ու կարդինալ Պորճիա ցոկանաւի (galère) դատապար-
տուեցաւ: Գաղղիայի հասարակապետութիւնն իր կան-
գնած Հռոմէական նոր հասարակապետութեան ձեռքով
աս ու ասոնց նման բռնաւորական գործքերը կաթողիկէ
եկեղեցւոյն գլխոյն դէմ ու մայրաքաղաքին մէջ անարգել
յառաջ վարած ատենը, ուրիշ կաթողիկէական տէրու-
թիւններն ու Ժողովուրդներն իրենց առանձնական տա-
ռապանքէն ու վախէն ընկճած, կամ ինչպէս իմաստուն
պատմիչ մը կ'ըսէ, ժամանակին հոգիէն շփոթած, գրե-
թէ անտարբեր ու անհոգ կը կենային, եւ այոչափ անի-
րաւութեանց ու անկարգութեանց դէմ զեկեղեցին ու

անոր գլուխն ու պաշտօնեաները պաշտպանելու ըստ պատշաճի չէին աշխատեր:

Իտալիայի, առանձինն Հռովմայի տերութեան իւրերն աս հանգամանքի մէջ եղած ատեն, Գաղղիացիք Ն. Պոնաբարդէին հրամանատարութեան տակ (1798. Մայ. 19.) դէպ Արեւելք ու մասնաւորապէս Եգիպտոս իրենց հռչակաւոր արշաւանքը սկսան: Աս ատեն Եւրոպայի մեծ ու պզտիկ տերութիւններուն շատը Գաղղիացւոց այսչափ տարածուելէն ու ամէն դի հանած շփոթութիւններէն շարժելով, իրարու հետ նոր (երկրորդ) դաշնակցութիւն մը ըրին, այսինքն (1798 Հոկտ. — 1799. Յունու. 21.) Ռուսիա, բարձրագոյն դուռը, Անգղիա, Աւստրիա, Բորդուկալ ու Իտալիայի տերութիւններէն Նէապոլիս, Գաղղիական հասարակապետութեան դէմ միացեալ զօրութեամբ պատերազմելու դաշինք դրին: Նէապոլսոյ կամ երկու Սիկիլիայի տերութիւնը՝ ինչպէս յառաջ բսինք, Գաղղիայի հետ (1796ին) ակամայ ու ժամանակին պարագաներէն ստիպած՝ բարեկամութեան դաշն դրած էր: Բայց քիչ մը ետքը, առաւելապէս Գաղղիացւոց զէնքերուն եւ իշխանութեան բոլոր Իտալիայի մէջ զօրանալն ու Հռոմէական հասարակապետութեան հաստատուիլը տեսնելով՝ իր կործանման վտանգին ալ մօտ ըլլալն իմացած էր: Փերդինանդոս Ա. թագաւորը տկար մարդ մ'ըլլալով՝ ժամանակն սրտորդութեամբ, ձկնորսութեամբ ու զբօսանքով կ'անցընէր, եւ իր ժողովրդեան Լ-ժ-Բ-Բ-Բ ըստած ստորին մասին հաւատարմութեան վրայ ապաւինած՝ անհոգ կը կենար: Իսկ ասոր դէմ Մարիամ Կարոլինա թագուհին, որն որ Գաղղիայի ահակալութեան ատեն սպանուած Մարիամ Անտոնիա թագուհւոյն քոյրն ըլլալով, Գաղղիայի դէմ ներքին ատելութիւն ու հակառակութիւն ունէր, չէ թէ միայն անոր ըրածներէն

գալու մնասը կը գուշակէր, հապա նաեւ իր սրատես մտօքն ու արթնութեամբը կ'իմանար՝ որ Նէապոլսոյ հպատակաց միջին ու վերին կարգերուն մէջ բոլոր Խապլիա տարածուած յեղափոխական հոգին կ'եռայ ու օրէ օր աւելի խմորելու ճամբայ կը բռնէ: Ուստի տէրութեան առաջին պաշտօնէին ձեռքովը, զորն որ բոլորովին իր կողմը շահած ու իր խորհուրդներուն խորհրդակից բրած էր, ամէն կասկածելի անձինք մանաւանդ ազնուականներն ամէն կերպով կը նեղէր, կը պատժէր ու սանձելու կը կը ջանար: Վերջապէս երբ որ Անգղիացւոց Նելսըն ծովապետը Եգիպտոս գացող Գաղղիացւոց նաւատորմիդին վրայ (1798. Օգոս.) մեծ յաղթութիւն մ'ընելէն ետքը, հոնկից դարձած ատենը՝ Նէապոլսոյ նաւահանգիստը հասաւ, թագուհին Գաղղիացւոց կրած պարտութեան վրայ անչափ ուրախութիւն ցուցնելէն ի զատ, յաղթող Նելսոնին փառաւոր ընդունելութիւն բրաւ, որով եւ թէ իրեն ու թէ ժողովրդեան Գաղղիացւոց դէմ ունեցած հակառակութիւնն ու թշնամական զգածմունքը յայտնի եղաւ: Աս թշնամութեան առաջին ցոյցն եղաւ չէ թէ միայն Նէապոլսոյ տէրութեան միւս տէրութեանց Գաղղիացւոց դէմ բրած դաշնակցութեան մէջ մտնելը, հապա մանաւանդ ամենէն առաջ իր բանակը՝ Գաղղիայի դեսպանին ազդարարութեան դէմ՝ պատերազմական վիճակի մէջ խոթելն ու միանգամայն ժողովուրդն ալ յորդորելը որ ամէն ճգամբ ու դրամով Գաղղիացւոց դէմ տրուելու պատերազմին օգնեն:

Այսպէս պատրաստուելէն ետքը՝ Աւստրիայէն խաւրուած Սաք զօրապետին վերին հրամանատարութեան տակ 60,000ի բանակ մը (Նոյ. 23.) դէպ ի Հռոմայի երկիրը յառաջ քալել սկսաւ, որովհետեւ Նէապոլսոյ թագաւորը յայտարարութիւն մը հանած ու Գաղ-

ղիացւոց ծանուցած էր որ Հռոմէական հասարակապետութիւնը վերջացընել ու իշխանութիւնը երկրին օրիւրինաւոր տիրոջը՝ քահանայապետին դարձընել կ'ուզէ։ Նէապոլսոյ զօրքը Հռոմ մտեցած ատենը՝ Գաղղիացւոց Շանբիոնէ զօրապետն իր զօրքովը քաղաքը թողուց ելաւ, որով (Նոյ. 29.) Նէապոլսոյ թագաւորը յաղթանակաւ Հռոմ մտաւ ու ժողովուրդէն ուրախութեամբ ընդունուեցաւ։ Բայց աս յաղթութիւնը շատ կարճ ատեն քշեց. վասն զի Գաղղիացւոց զօրապետը նոր զօրք ընդունելով՝ ետ դարձաւ Նէապոլսեցւոց զօրքը զարկաւ։ Թագաւորը փութաց (Դեկտ. 12.) Հռոմ թողուլ ու իր մայրաքաղաքը դառնալ, եւ բոլոր իր զօրքն ալ Հռոմայի երկրէն արտորնօք ետ դարձան ու Գաղղիացիք (Դեկտ. 15.) նորէն Հռոմ մտան։ Նէապոլսոյ ժողովուրդը զօրաց պարտութեան ու ետ քաշուելուն եւ թագաւորին այնպէս նախատելի կերպով ետ դառնալուն վրայ կատուելով՝ զէնք առաւ ու սկսաւ ապստամբական կերպով պահանջել որ Գաղղիացւոց դէմ պատերազմը շարունակուի։ Աս խառնակութեանց մէջ թագաւորն իր անձն ու տունը վտանգի մէջ տեսնելով, շուտ մը մեծ պալատներուն ու թանգարաններուն մէջ գտնուած հազուագիւտ ու թանկագին բաները եւ 20 միլիոն ֆրանգի ալ ստակ առած՝ իր ընտանիքովը գիշերանց Անգղիացւոց նաւերովը՝ Նելսընին հրամանին տակ Սիկիլիա կղզին քաշուեցաւ, նաւահանգիստէն ելած ատենն իր նաւատորմիղին մէկ մասը, զորն որ չէր կրցեր իրեն հետ Սիկիլիա տանիլ, այրել ու ընկղմել տալով։

Ժողովուրդը երբ որ թագաւորին փախչիլն ու նաւերուն պրիլն իմացաւ՝ անոր իր տեղը փոխանորդ դրած Բինեագէլլի իշխանին չէր ուզեր հնազանդիլ ու իր գրւխուն ժողովներ ընելով՝ յայտնի ապստամբութիւն կը

ցուցընէր: Մաք զօրապետն ալ իր ձեռքը մնացած զօր-
քովը Գաբուայի բերդը քաշուած էր. եւ երբ որ Գաղ-
ղիացւոց զօրքը Շանբիօնէ զօրապետին տակ յառաջ գա-
լով՝ բերդն առնելու կը սպառնային, զինադադար խըն-
դրեց: Շանբիօնէ զինադադարը յանձն առաւ աս պայ-
մաններով՝ որ Նէապոլտոյ տէրութիւնը 14 օրուան մէջ
Գաղղիացւոց 11 ու կէս միլիոն ֆրանկ տուգանք վճարէ,
Գաբուայի, Ալեքսանդրիոյ ու Պեննեսենդի ամրոցներէն զօրքե-
րը հանէ ու Գաղղիայի զօրաց պատշաճական բնակարան-
ներ տայ: Աս պայմաններն ընդունուելով, (1799. Յու-
նու. 11.) զինադադարը հաստատեցաւ. բայց Նէապոլիս
քաղքին ստորին ժողովուրդն ասիկայ մատնութիւն է, կը
պոռար. իսկ յեղափոխութիւն ուզողները, որոնք շատոն-
ցուընէ գաղտուկ կը գործէին, սկսան ամէն միջոցները
բանեցընել իրենց նպատակին հասնելու համար: Աս մի-
ջոցին երբ որ Գաղղիացւոց դործակալը քաղաքը մտաւ՝
որոշուած տուգանքին մէկ մասն ընդունելու համար, ուս-
միկը՝ մանաւանդ Լածծարոնիները սկսան գունդ գունդ
ասդին անդին աղաղակներով խռովութիւն հանել, զի-
նուորներն ալ ասոնց հետ միացան. Բինեադէլլի ու
Մաք հազիւ փախչելով կատաղիներուն ձեռքէն ազա-
տեցան: Ասոր վրայ Շանբիօնէ իր զօրքը դէպ ի քաղաքը
յառաջ քալեցուց, (Յունու. 22.) զանիկայ յարձակմամբ
առաւ. բայց Լածծարոնիներուն մէկ մասը քաղքին մէջ
քանի մ'օր ալ Գաղղիացւոց հետ պատերազմեցան. ու
իրենցմէ 10,000 հոգի իյնալէն ու միայն Շանբիօնէէն ա-
պահով խոստում առնելէն ետքը՝ որ Ս. Յանուարիոսին
(Գենարիոսին) մարմնոյն ամենեւին վնաս մը չի հասնիր,
անձնատուր եղան, զէնքերը թողուցին: Նոյն ատեն յե-
ղափոխականաց կամքն ալ կատարեցաւ, որովհետեւ
Շանբիօնէ՝ Գաղղիայի վերակացուաց ժողովոյն հրամանին

Համեմատ (Յունու. 24.) հրատարակեց՝ որ Նէապոլսոյ մէջ թագաւորական իշխանութիւնը դադրած է, ու Պար-
լիմենտի հասարակապետութիւնն անուամբ ռամկապետա-
կան կառավարութիւն հաստատուած է: Սակայն աս
կարգաւորութիւնն ըլլալէն ետքն ալ Շանբիոնէին թոյլ-
տուութեամբը Քաղղիայի գործակալները յառաջագոյն
որոշուած տուգանքը ժողովելու համար հասարակաց ու
առանձնական ստացուածոց վրայ կը բռնանային ու զա-
նոնք կը կողոպտէին: Ասոր համար Շանբիոնէ ժողովըր-
դեան ատելի եղաւ ու Քաղղիայի կառավարութիւնը
հարկադրեցաւ զինքը Նէապոլսէն հանել ու պատժել:

Նէապոլսոյ տէրութեան գործքերուն պայտիսի
ձախող եւք ունենալը Սարդինիայի ու Տոսկանայի տէ-
րութեանց համար ալ փնասակար հետեւանք ունեցաւ:
Սարդինիայի կարողոս Էմմանուէլ Գ. թագաւորը՝ Նէա-
պոլսոյ օգնութեան վրայ յոյս ունենալով, սկսած էր զօր-
քը շատցընել ու Քաղղիացւոց դէմ գործելու գաղտուկ
պատրաստուիլ: Եւ թէպէտ Քաղղիայի տէրութիւնն
ասիկայ իմանալով՝ նոյն պատրաստութիւններէն ետ կե-
նալու հրամայած էր, եւ խեղճ թագաւորը նոյն հրա-
մանին չէր ընդդիմացեր. սակայն եւ այնպէս Քաղղիան
երբ որ Նէապոլսական զօրաց յաջողութեամբ Հռոմայի
երկիրը մտնելը լսեց, Վերին Իտալիայի մէջ գաղղիացի
զօրաց հրամանատար ըլլող Ժուպէր զօրապետին հրաման
խաւրեց՝ որ Սարդինիայի թագաւորը գահէն վար առնէ:
Ժուպէր (1798 Գեկտ. 8.) աս հրամանն ի գործ դրաւ՝
պատրուակ բերելով որ Սարդինիայի ու Նէապոլսոյ տէ-
րութիւններն իրարու հետ միաբանած ու դաշնակցած
են: Թագաւորն աս անիրաւ գործոյն դէմ չկրնալով բան
մ'ընել, ստիպեցաւ գրով իր գահէն հրաժարիլ, իր զօր-
քը Քաղղիայի յանձնել ու ինքն իր ընտանիքովը Սարդի-

նիա կղզին քաշուեցաւ։ Ասկից ետքը Գաղղիա հոս առանձին հասարակապետութիւն մը չկանգնեց, ինչպէս ուրիշ տեղեր ըրած էր, հապա միայն երկրին ազատութիւն աւետելով, ազնուականաց կարգերը վերջացընելով ու Սարդինիայի զօրքը Գաղղիայի զօրաց մէջ խառնելով, զանիկայ իբր Գաղղիայի մէկ մասը կառավարել կու տար։

Տոսկանայի տէրութիւնն ալ Սարդինիային բախտին նման ձախող բախտ ունեցաւ։ Նէապոլսոյ տէրութիւնն ասոր ալ օգնութիւն խոստանալով՝ զինքը Գաղղիայի լծէն դուրս ելլելու յորդորեց։ Աստեղաց մեծ դուքսը Փերդինանդոս Գ. Նէապոլսոյ զօրաց մէկ մասը լիվոռնոյ բարեկամաբար ընդունած ըլլալով, Գաղղիայի կառավարութիւնն իր ան կողմերն ըլլող զօրաց հրամանատարին հրաման խաւրեց՝ որ նոյն դուքսին իշխանութիւնը դադրած հրատարակէ ու անոր երկիրը Գաղղիայի հասարակապետութեան տակ առնու եւ կառավարել տայ (Մարտ 25.)։

Այսպէս գրեթէ բոլոր Իտալիա, բաց ի վենետիկի երկրէն ու Լոմբարտիայի մէկ մասէն, որոնք նոյն տեւն (1799. Մարտ.) Աւստրիայի տակ էին, Գաղղիայի իշխանութեան տակ մտածի պէս էր. ու քանի մը հասարակապետութիւններ ալ, Այսրալպեանը, Լիգուրեանն ու Պարթենոպեանը, անոր վերին իշխանութեան ու ազդեցութեան տակ կը գործէին ու կը շարժէին։ Ասկից ետքը եկաւ երկրորդ դաշնակցութեան պատերազմները Գաղղիայի դէմ, որոնք նախ առաջին վերին Իտալիայի ու միեւնոյն տեւն նաեւ Գերմանիայի մէջ կամ Ռենոսի քովերը սկսան։ Իտալիայի մէջ պատերազմին սկիզբ ընելու համար Ռուսաց բանակը Սուվարով զօրապետին հրամանատարութեան տակ յառաջ քալած ատենը՝ Աւստրիայի զօրքը Գրէ (Գրայ) զօրապետին տակ Գաղղիացոց

Հերէր զօրապետին զօրացը հետ Լոմբարտիայի մէջ զար-
նուելու ստիպեցան, եւ (Մարտ 26. — Ապր. 5.) Լե-
նեանոյի, Ռոնդոյի, Մանեանոյի ու Վերոնայի քով եղած
ճակատներուն մէջ նոյն զօրաց վրայ փառաւոր յաղթու-
թիւններ բերին: Անկից ետքը երբ որ նոյն Գրէ զօրապե-
տը Մանդուա պաշարած էր, Սուվարով Ռուսիայի բա-
նակովը Իտալիա մտաւ ու միաբանեալ զօրաց վերին հրա-
մանատարութիւնն առաւ: Նոյն ատեն Գաղղիայի զօրաց
Հերէր հրամանատարն իր պաշտօնէն վար առնուելով՝ իր
տեղը Մորոյ զօրապետը Գաղղիացւոց իտալական բանա-
կին վրայ հրամանատար եղաւ: Սուվարով շուտ մը իր ա-
մէն զօրութեամբը Մորոյին վրայ քալելով, Ատտայի ե-
զերաց վրայ Գասսանոյի քով (Ապրիլ 5.) անոր յաղ-
թեց, Ատտայէն անցաւ եւ զԹշնամին անդադար յառաջ
քշելով (Ապր. 27.) մինչեւ Աղեքսանդրիա ու ետքը Գոնի
(Բիէմոնդէի մէջ) փախցուց: Ասկից ետքը Բեսպրէրա,
Բիցցիկէդոնէ, Գազալէ, Ֆէրրարա ու Միլան յաղթուե-
լով անձնատուր եղան: Սուվարով (Ապր. 29.) յաղթա-
նակաւ Միլան մտաւ, ու ինչպէս քանի մը տարի առաջ
Պոնաբարդէ Միլանցոց մէկ մասէն իբրեւ ազատիչ փա-
ռաւոր ընդունեւութիւն գտած էր, նոյնպէս հիմայ ալ
Սուվարով մէկ ուրիշ մեծ մասէն նոյն փառաւորութեամբ
ընդունուեցաւ ու գովուեցաւ: Հոն քանի մը օր կենալէն
ու Այսրալպեան հասարակապետութեան վերջացուիլը
հրատարակելէն ետքը՝ իր զօրքովը նոր յաղթութիւն-
ներու սկսաւ, քանի մը ամուր տեղեր ալ Գաղղիացւոց
ձեռքէն առաւ. զՄորոյ իր ամրացած տեղէն քանի մը
կռիւներէն ետքը քշեց հանեց ու (Մայ. 29.) Գուրին
առաւ: Այսչափ պարտութիւնները ստիպեցին զՄագ-
տոնալ, որ Հանբիոնէին տեղ Ստորին Իտալիայի մէջ ըւ-
լոյ Գաղղիացի զօրաց հրամանատար եղած էր, Պարթե-

նուպեան հասարակապետութիւնն իր բախտին թողուլ, ղերին Խտալիա փութալ ու իր զօրքն ան տեղաց զօրքին հետ միացընել: Բայց հազիւ թէ Գրէպիա գետակին քովերը հասած էր, Սուվարով իր զօրքովն անոր դիմացն ելաւ ու երեքօրեայ սաստիկ պատերազմէ մը ետքը ստիպեց զանիկայ իր զօրաց մնացած մասովը դէպի Գենուայի սահմանը փախչիլ ու Մորդի զօրացը հետ միանալ եւ այսպէս բոլոր Լոմբարտիա (Յունիս 19.) դաշնակցաց ձեռքն անցաւ: Մանդուայի բերդին մէջ ըլլող Գաղղիացիք ալ չկրնալով զանիկայ պաշտպանել, (Յուլ. 28.) դաշնակցաց յանձնեցին ու դուրս ելան:

Մագտոնալ իր զօրքովը Նէապոլսոյ երկրէն դուրս չելած, արդէն Գալապրիայի մէջ ժողովուրդը՝ որն որ թագաւորին կողմն էր, ոտք ելած ու նոր հասարակապետութեան դէմ գլուխ վերցուցած էր: Աս շարժման առաջնորդ եղաւ կարդ. Ռուֆֆոյ, զորն որ թագաւորն իրեն տեղակալ անուանած էր, ու անոր առաջնորդութեամբը նոյն շարժումը Ապուլիա գաւառն ալ անցաւ ու տարածեցաւ: Իսկ Մագտոնալ Նէապոլսէն ելլելէն ետքը՝ աս ոտք ելած գաւառներուն բնակիչքը Լածժարոնիներուն հետ միանալով՝ մէկանց 25,000ի բանակ մը կազմեցին, ու Անգղիացւոց, Օսմանցոց ու Ռուսաց միացեալ նաւատորմիղներէն օգնութիւն դոնելով՝ սկսան հասարակապետականաց հետ Նէապոլսոյ մէջ ու քովերը տասն օր (Յունիս 13—22.) անդադար պատերազմիլ: Հասարակապետականք տեսնելով որ ալ իրենց բանը լմնցած է, կար. Ռուֆֆոյին հետ զինադադարի դաշն դրին (Յունիս 23.) ու զէնքերը թողուցին: Բայց Փերդինանդոս թագաւորն աս դաշին իր հաւանութիւնը չտալով, իր զօրքն ու կողմնակիցքը նորէն սկսան Նէապոլսոյ մէջ հասարակապետականները ջարդել ու Անգղիացւոց Նելսըն ծո-

վապետն ալ իր կողմանէ աս կոտորածին ձեռնտու եղաւ: Նաեւ թագաւորը Սիկիլիա կղզիէն (Յուլ. 10.) Նէապոլիս դառնալէն ետքը՝ բոլոր հասարակապետականաց կողմնակից ու ձեռնտու՝ մանաւանդ գլուխ բլլողները նոր պաշտօնէից հրամանաւ անխնայ սպաննուեցան: Այսչափ կռիւններէն ու արիւնհեղութիւններէն ետքը՝ Նէապոլսոյ յեղափոխութեան վերջ եղաւ ու թագաւորական իշխանութիւնը նորէն հաստատեցաւ:

Իսկ Հռոմայի տէրութեան մէջ՝ Նէապոլսոյ զօրքը յաղթուելէն ու իրենց երկիրը դառնալէն ետքը, ինչպէս վերը պատմեցինք, հռոմէական հասարակապետութիւնը քիչ մը ատեն ալ իր կենդանութիւնը պահելու կարող եղաւ. բայց դաշնակցաց միացեալ զօրութիւնն իրեն ալ կործանումն ու վերջը բերին հասուցին: Ինչու որ Փարիզի վերակացուաց ժողովն Իտալիայի մէջ Գաղղիայի զօրաց ու զինուց յաճախ պարտութիւններով տկարանալն իմացածին պէս, հոն նոր զօրք խաւրեց ու ժուպէր զօրապետը բոլոր զօրաց վրայ վերին հրամանատար անուանեց: Ասիկայ Իտալիա մտածին պէս՝ Ն. Պոնաբարդէին օրինակին հետեւելով, անմիջապէս դաշնակցաց զօրաց վրայ յարձակեցաւ ու (1799. Օգոստ. 15.) Լոմբարտիայի Նովի քաղքին մօտ մեծ կռիւ մը սկսաւ, որուն սկիզբներն ինք ժուպէր մեռնելով՝ Մորոյ անոր տեղ հրամանատար դրուեցաւ: Պատերազմն ինը ժամ արտաքոյ կարգի սաստկութեամբ յառաջ երթալէն ետքը՝ երբ որ դեռ յաղթութիւնը տարակուսելի էր, Սուվարով իր զօրքովն Աւստրիացւոց զօրաց օգնութեան հասնելով՝ Գաղղիացիք 16,000 մեռած, վիրաւորած ու զերի ինկած զօրք կորսնցնելէն ետքը՝ բոլորովին յաղթուեցան: Աս պարտութիւնն Իտալիայի մէջ բլլող Գաղղիացի զօրքն ու զօրապետներն անանկ Լքուց ու վախցուց, որ Հռոմայի

մէջ Գաղղիացւոց Կառնիէ զօրապետը, որն որ մինչեւ ան
ատեն Հռոմեական տկար ու դողդողացող հասարակա-
պետութիւնը կը պաշտպանէր, շուտ մը դաշնակցաց
(Նէապոլեցւոց ու Անգղիացւոց) զօրաց հետ մասնաւոր
դաշնագրութիւն կամ պայմանագրութիւն ընելով՝ Հռոմ
ու Զիվիդա Վէքքիա անոնց յանձնեց: Ասոր վրայ Պուր-
քարտ զօրապետը (Սեպտ. 30.) յաղթանակաւ Հռոմ
մտաւ: Նոյն ատեն աւստրիացի, ռուս ու օսմանացի զօր-
քերէն միացած բանակ մը Ֆրէօլիխ զօրապետին հրամա-
նին տակ Անքոնա պաշարեց ու Գաղղիացւոց Մոնիէ զօ-
րապետը զանիկայ քաջութեամբ պաշտպանէին ետքը՝
վերջապէս (Նոյ. 13.) յաղթուելով անձնատուր եղաւ:
Ասանկով Գաղղիացւոց ազդեցութեան տակ ու գրեթէ
անոնց զինուց օգնութեամբ քահանայապետին աշխար-
հական իշխանութիւնը Հռոմայի տէրութեան մէջ քանի
մը ամիս իբրեւ դադրած սեպուելէն ու (անուանեալ)
Հռոմէական հասարակապետութիւն մը անցաւոր իշխանու-
թիւն մը բանեցընելէն ետքը՝ այլեւայլ ազգաց միացեալ
զօրաց զէնքերովը նոյն քահանայապետական-աշխար-
հական իշխանութիւնը նորէն հաստատեցաւ: Բայց ու-
րովհետեւ Պիոս Զ. քահանայապետը քանի մը ամիս
առաջ մեռած էր, ինչպէս վերը պատմեցինք, ու դեռ
իր յաջորդը չէր ընտրուած, անոր համար աշխարհական
կառավարութիւնը փոխանորդներու ձեռքը մնաց*: Այս-
պէս Գաղղիացիք Իտալիայի ուրիշ գիւերէն մերժուելով,
1799ին վերջերը միայն Սավոյա ու Նիսա առ ժամս իրենց
ձեռքը մնաց, եւ Գենուայի մէջ իրենց զօրքը Մասսենա

* Հազիւ յաջորդ 1800 տարին Մայիս 14. վենետիկ քաղաքը
Աւստրիայի պաշտպանութեան տակ երեսունէն աւելի կար-
գինալներ մէկտեղ ժողովուելով՝ Քեարամոնդի կարգինալը,
որն որ Իմբլայի եպիսկոպոսն էր, քահանայապետ ընտրեցին,
որ եւ կոչուեցաւ Պիոս Է. ու իր ընտրութենէն քանի մը
ամիս ետքը Հռոմ մտաւ եւ իր գահը նստաւ:

զօրապետին հրամանին տակ քիչ մը ատեն ալ իրենք զիրենք պաշտպանելու կը ջանային:

Նոյն 1799 տարւոյն վերջերը Գաղղիայի կառավարութեան մէջ երեւելի փոփոխութիւններ եղած էին: Ն. Պոնաբարդէ Եգիպտոսէն դարձած ու վերակացուաց ժողովը (directoir) վերջացուելէն ետքը՝ ուրիշ երկու ընկերներով հիւպատոս կամ հասարակապետութեան կառավարիչ եղած էր: Երկրորդ տարին (1800ին) մեծ տէրութիւններուն շատերը (Ռուսիայէն զատ) դաշնակցած ըլլալով, Գաղղիայի զօրութեան դէմ միաբան զօրութեամբ գործելու կը պատրաստուէին: Արդէն, ինչպէս ըսինք, Նէապոլոն թագաւորն իր երկիրները բոլորովին ստացած՝ նոյն դաշնակիցներուն զէնքով օգնելու պատրաստ էր. Գաղղիացիք գրեթէ բոլոր Իտալիա կորսնցընելէն ետքը՝ անոր միայն մէկ պզտիկ կտորին մէջ զօրք ունէին. իսկ բոլոր մնացած մասերն Աւստրիայի ձեռքն էին: Արդ Աւստրիացւոց բանակը, որ 140,000 զինուոր ունէր, Մեկաս զօրապետին հրամանին տակ Իտալիայի մէջ թշնամւոյն հետ զարնուելու պատրաստ կեցած էր: Աս զօրքը՝ (Ապր. 18.) Մասսենա զօրապետին հրամանին տակ Գենուայի երկիրը գտնուող Գաղղիացի զօրաց դէմ յառաջ քալելով՝ Վելդրի քաղքին քովերը զանոնք զարկին ու ստիպեցին զՄասսենա իր զօրաց ձախ թեւովը դէպ ի Գենուա փախչիլ: Հոն Գաղղիացիք ծովու կողմանէ Անգղիացւոց նաւատորմէն պաշարուելով, նաեւ իրենց պատերազմի պաշարն ալ նուազած ըլլալով, իրենք զիրենք երկայն ատեն պաշտպանելու եւ հաստատուն մնալու բաւական յոյժ չունէին: Աւստրիացւոց հրամանատարը Մեկաս՝ Օթթ զօրապետին հրամանին տակ զօրաց բաժին մը խաւրեց Գենուա պաշարելու համար, իսկ ինք Գաղղիացւոց բանակին աջ թեւը Բիէմանդէի մէջէն դէպ ի

Ալպեան լեռներ յառաջ քշելու սկսաւ. (Մայ. 7.) Նիս-
սա ու (Մայ. 11.) Սաւոնա քաղաքներն առաւ: Գաղղի-
այիք կամուրջով մը վար գետէն անցնելով՝ բուն իրենց
երկրին սահմանին վրայ հասան, Մեկաս նոյն կամուրջն
աղէկ պաշտպանուած գտնելով՝ չկրցաւ իրենց ետեւէն
յառաջ քալել, բայց զանազան պատրաստութիւններ
ընելու սկսաւ ուրիշ կողմանէ նոյն գետին վրայէն անցնե-
լու եւ դէպ ի Գաղղիա յառաջ երթալու համար:

Աս միջոցին Ն. Պոնաբարդէ իբրեւ առաջին հիւ-
պատոս՝ Գաղղիացոց Իտալիայի մէջ ըրած կորուսանե-
րուն դարման ընելու եւ իրեն նոյն երկրին մէջ գաղղիա-
կան զինուց զօրութեամբ ստացած փառքը նորէն պայ-
ծառացընելու համար, որոշեց զօրաւոր բանակով մը Ալ-
պեան լեռներն անցնիլ ու Իտալիա մտնել: Եւ երբ որ
Աւստրիացոց բանակին Մեկաս զօրապետը դէպ ի Գե-
նուա ու անկից Գաղղիայի երկիրը (Բրովանս) յառաջ
քալելու պատրաստութիւններ կը տեսնէր, ինք Պոնա-
բարդէ իր նոր բանակովը Ս. Բեռնարդոս լեռն անցնե-
լով՝ ետեւի կողմանէ անոր վրայ հասնելու փութաց:
Անհնարին դժուարութիւններու յաղթելով (Մայ. 16—
20) նոյն լեռն անցաւ ու սկսաւ Իտալիայի մէջ իր զօրքը
յառաջ տանիլ: Մեկաս աս չուին լուրն ընդունելով՝ վար
գետին եզերքը թողուց ու սկսաւ դէպ ի Գուրին յառաջ
քալել, համարելով թէ Պոնաբարդէ Ալպեան լեռներն
անցածին պէս՝ ընթացքը դէպ ի նոյն քաղաքը կ'ուղ-
ղէ: Բայց Պոնաբարդէ յառաջատեսութեամբ ամէն բան
աղէկ կշռած ըլլալով՝ իր չուն դէպ ի Միլան ուղղած էր,
ուր եւ (Յունիս 1.) յաջողութեամբ հասաւ ու անմիջապէս
հրատարակեց որ Այսրալպեան հասարակապետութիւնը
նորէն հաստատուած է: Իր աս յանկարծական դալուստն
ու այսպիսի հաստատուն ու համարձակ կերպով խօսիլն

ու գործեն իմանալով՝ Գաղղիացւոց կողմը բռնող ամէն
 Խտալացիք նորէն սիրտ առին ու իրեն օգնելու կը փո-
 թային: Ասանկով քանի մը օրուան մէջ գրեթէ բոլոր
 Լոմբարտիա Աւստրիացւոց ամէն պատերազմի պաշարնե-
 րովն ու շտեմարաններովն իր ձեռքն անցան. իսկ Մեկս
 պոպիսի անակնկալ դէպքերէն ստիպուելով՝ Աղեքսան-
 դրիայի բերդը մտնելն առ ժամա պատշաճ դատեց: Նոյն
 օրերը Մասսենա Գաղղիացւոց զօրապետը, որն որ ինչ-
 պէս վերը յիշեցինք, Գենուայի մէջ Աւստրիացւոց Օթթ
 զօրապետին տակ ըլլող զօրքէն պաշարուած էր, ուտե-
 լեաց պակասութենէն ստիպուելով, (Յունիս. 4.) նոյն
 տեղը թշնամւոյն յանձնեց ու դուրս ելաւ: Եւ որովհե-
 տեւ նոյն ատեն Օթթ իր վերին հրամանատարէն հրա-
 ման ընդունած էր պաշարումը թողուլ, Գենուա առնե-
 լէն ետքը իր զօրքովը զնաց գլխաւոր բանակին հետ մի-
 անալու համար: Բայց բանակը հասնելէն առաջ՝ ճամ-
 բան Գաղղիացւոց մէկ զօրաբաժնին հանդիպելով, որուն
 հրամանատար էր Լանն, (Յունիս 9.) Մոնդեպէլլոյի քով
 սաստիկ պատերազմի մը բռնուեցաւ ու մեծ կորուստ
 ընելէն ետքը գլխաւոր բանակին հետ զնաց միացաւ: Աս
 միջոցիս Մեկս իր բանակովը բոլոր Լոմբարտիայէն բաժ-
 նուած մնալով, միանգամայն գաղղիական զօրաց ուրիշ
 մէկ մասն ալ Սիւշէ զօրապետին հրամանին տակ ետեւէն
 իր վրայ հասնելու սպառնալով, որոշեց զօրաւոր կռուով
 մը իր փակարանէն կամ պաշարմանէն ազատիլ դուրս ել-
 լել ու զօրքը յառաջ քշել:

Պոնաբարգէ արդէն իր բանակովը Սարգինիայի
 երկիրը հասած էր. ուստի Մեկս իր զօրքը կարգաւորեալ
 ընթացքով յառաջ տանելով, (Յունիս 14.) Աղեքսան-
 դրիայի ու Գորդոնայի մէջտեղն ըլլող Մարենկոյ գեղին
 քովի դաշտին վրայ Գաղղիացւոց բանակին վրայ յարձա-

կեցաւ. պատերազմը սկսաւ առտուանց ու քանի մը ժամ քշելէն ետքը՝ Աստրիացիք գրեթէ յաղթած, Մարենկոյ գեղը յարձակմամբ առած, Գաղղիացւոց ճակատը պատռած անցած էին, անանկ որ Գաղղիացիք ամէն կողմերէն փախչելով՝ արտորնօք ետ կը քաշուէին։ Մեկս ութսնամեայ ծերունի հրամանատարն ամէն բան լմնցած ու յաղթութիւնը կատարեալ ստացած սեպելով, ինքն ալ արտաքոյ կարգի յոգնած ու տկարացած ըլլալով, փախչողներուն ետեւէն քալելն ու դեռ պատերազմող քանի մը գաղղիական զնդերը ցրուելն իր երկրորդական հրամանատարին՝ այսինքն Յախ զօրապետին յանձնեց ու ինք Աղեքսանդրիա գնաց։ Բայց հոն հասնելէն քիչ մը ետքը՝ երբ որ յաղթութեան ուրախութիւններովը կը զուարճանար ու նոյնին ուրախական լուրը կայսեր հասցընելու կը պատրաստուէր, պատերազմի դաշտին վրայ իրերն ուրիշ կերպարանքի փոխուեցան։ Գաղղիացւոց Տըսէքս քաջ զօրապետը, զորն որ Պոնաբարդէ Մարենկոյի ճակատը սկսելէն յառաջ 10,000 զինուորով Գենուայի վրայ խաւրած էր, Աստրիացւոց յանկարծական յարձակման լուրն առնելով, արտորնօք ընթացքը դարձուց ու իր զօրքը յառաջ քշելով՝ Գաղղիացւոց բանակը հասաւ, երբ որ ամէն բան գրեթէ լմնցած ու Գաղղիացիք ցրուելու վրայ էին։ Ինք հասածին պէս՝ կռիւը նորէն սկսաւ, Գաղղիացիք այսպիսի քաջ զօրավարի մը ներկայութեամբն ու օրինակովը սիրտ առնելով՝ սկսան առիւծի պէս թշնամւոյն դէմ վազել։ Տըսէքս իր զօրքովն ու Գելլերմանին ձիաւոր զօրաց օգնութեամբը յառաջ քալեց, Յախ զօրապետին կեցած տեղը հասաւ, զինքն իր հունգարացի քաջ զնդովը պաշարեց գերի ըրաւ. եւ թէպէտ ինք քաջ զօրապետը Տըսէքս պատերազմի խառնուրդին մէջ ինկաւ մեռաւ, բայց Գաղ-

ղեացւոց զօրքը մինչեւ գիշեր պատերազմելով՝ անհնարին կոտորածէն ետքը կատարեալ յաղթութիւն ստացան:

Աս յանկարծական պարտութենէն ետքը Մեղապատշաճ չհամարեցաւ պատերազմը նորէն սկսիլ. ուստի շուտ մը Գաղղիացւոց բանակը պաշտօնակալ մը խաւրեց՝ զինադադարի առաջարկութիւն ընելու համար: Պոնաբարդէ աս զինադադարին կարեւորութիւնն իր բանակին համար աղէկ ճանչնալով, զանիկայ յօժարութեամբ ընդունեցաւ եւ (Յունիս 15.) Աղէքսանդրիայի մէջ՝ Լէոպէնի դաշանց պայմաններուն համեմատ որոշուեցաւ որ հիմակու հիմայ՝ Գենուա, Դորդոնա, Աղէքսանդրիա եւ Սարդինիայի ուրիշ ամէն ամրոցները, ինչպէս նաեւ Միլանի ամրոցը տասնուչորս օրուան մէջ Գաղղիայի զօրաց յանձնուին. Աւստրիայի զօրքն Իտալիայի մէջ երեք մաս բաժնուած դէպ ի Մանգուա քաշուին. ու նոյն Մանգուայի ամրոցը, ինչպէս նաեւ Բեպքիերա, Պորկոֆորդէ, Բոյին ձախ եղբքը, Անգոնա, Ֆերրարա ու Տոսկանա իրենց ձեռքը մնան: Իսկ Քիէզայի ու Մինչիոյի մէջտեղն ըլլող երկիրը չէզոք սեպուի: Աս զինադադարէն ետքը Պոնաբարդէ Իտալիա թողուց Փարիզ դարձաւ եւ քանի մը ամիս Իտալիայի մէջ պատերազմ չեղաւ: Բայց Աւստրիայի ու Գաղղիայի մէջ խաղաղութիւնը չկրնալով հաստատուիլ, երկու տէրութեանց մէջ պատերազմը Գերմանիայի մէջ կը շարունակուէր. ու վերջապէս (1800. Դեկտ. 3.) Գաղղիացիք Աւստրիացւոց վրայ մեծ յաղթութիւն մը ընելէն ետքը, զինադադար եղաւ ու տարւոյն վերջերը երկու կողմանք ալ խաղաղութիւն ընել կ'ուզէին:

Գերմանիայի պատերազմները գրգռած ատենը Իտալիայի մէջ ըլլող բանակներն ալ իրարու հետ զարնուելու սկսան. ու Գաղղիացիք Պաիւն զօրապետին հրամանին տակ Մինչիոյ գետէն անդին անցնելով ու Աւստրիա-

ցւոց Պեղեկարտ զօրապետին հրամանին տակ պատերազմող զօրաց վրայ նշանաւոր յաղթութիւն մ'ալ ընելով, (1801. Յունու. 16.) առժամանակեայ զինադադարի դաշնադրութեամբ Բեպքիերայի, Վերոնայի, Ֆերրարայի, Անգոնայի ու Մանդուայի ամրոցներն իրենց տրուեցան, Գալեամենդոյ ու Իզոնցոյ գետերն ալ իբրեւ երկու բանակներուն սահմանները դրուեցան: Անկէ ետեւ Թշնամութիւնները դադրելով, Լոթարինկիայի (Լորենայի) Լիւնեւիլ քաղաքը (Փետր. 9.) Գամբոյ Ֆորմիոյ եղած դաշանց հիման վրայ՝ Աւստրիայի ու Գաղղիայի մէջ խաղաղութեան նոր դաշինք դրուեցաւ: Աս դաշանց զօրութեամբ հաստատեցաւ Գամբոյ Ֆորմիոյի դաշանց մէջ եղած որոշումը՝ որ Աւստրիա Ստորին նահանգներուն ու Լոմբարտիայի երկիրներէն հրաժարելով՝ Վենետիկի հասարակապետութեան երկիրներուն մինչեւ Ատիճէ գետը տէր կ'ըլլայ, նաեւ Իտալիայի մէջ հաստատուած Լիկուրեան (Գենուայի) ու Այսրալպեան հասարակապետութիւնները կը ձանձնայ: Տոսկանա՝ որուն մեծ դուքսը մինչեւ ան ատեն Աւստրիայի կայսերական ցեղէն իշխան մըն էր՝ Բարմայի իշխանին կը տրուի. իսկ Տոսկանայի մեծ դուքսն Իտալիայի մէջ կորսնցուցած երկրին տեղ՝ Գերմանիայի մէջ ուրիշ երկիրներ կ'ընդունի: Այսպէսով՝ Գամբոյ Ֆորմիոյի ու Լիւնեւիլի դաշանց որոշմանքներովը Աւստրիա Գերմանիայի մէջ կորսնցուցած 540 քառ. մղ. իսկ Իտալիայի մէջ կորսնցուցած 140 քառ. մղ. երկիրներուն դէմ՝ ընդունեցաւ Իտալիայի մէջ 500 քառ. մղ. ու Գերմանիայի մէջ 92 քառ. մղ. երկիր. իսկ Տոսկանայի մեծ դուքսն Իտալիայի մէջ կորսնցուցած 410 քառ. մղ. դքսական երկիրներուն տեղ՝ Գերմանիայի մէջ 200 քառ. մղ. երկիր (Սալցպուրկ, Պերխգոլսկատէն ու Բասսաւի երկրին մէկ մասն) ընդունեցաւ:

I ինտելիի խաղաղութեան դաշնաց մէջ ոչ Նէապոլսոյ ու ոչ Հռոմայի տէրութեան իրողութեանց վրայ յիշատակ եղած էր: Նէապոլսեցիք (1800. Գեկտ.) քիչ մը զօրացած ըլլալով, Տոսկանայի երկիրն արշաւելու համարձակած էին. բայց հոնտեղերն ըլլող Գաղղիացւոց զօրքը վրանին գալով (1501. Յունու. 14.), Հռոմայի երկիրը փախչելու եւ ապաւինելու ստիպեցան: Ետքէն Գաղղիացիք Հռոմայի երկիրն ալ հասնելով, Նէապոլսեցիք մեծ նեղութեան մէջ ինկան ու միայն Ռուսիայի միջնորդութեամբ, որն որ նոյն ատեն Գաղղիայի բարեկամացած էր, Ֆոլինեոյի մէջ (Փետր. 18.) զինադադարի դաշինք դրին: Քիչ մը ետքը աս զինադադարին ժամանակը լմննալով, երբ որ Գաղղիացիք զօրաւոր բանակով մը Նէապոլսոյ սահմանը մտնելու կը պատրաստուէին, տէրութիւնը փութաց իրեն առաջարկուած պայմանները յանձն առնելով՝ Գաղղիայի հետ խաղաղութեան դաշն դնել: Աս դաշնադրութիւնն եղաւ (1801 Մարտ 28.) Փլորենտիայի մէջ, որուն զօրութեամբ Նէապոլսոյ տէրութիւնը Գաղղիացւոց կը թողուր Էլպա կղզին, Բիոմպինոյի իշխանական երկիրն ու Սըպլոյ Գէլլէ Բրէսկէլէ Ըսուած վիճակը, եւ կը խոստանար իր նաւահանգիստներն Անգղիացւոց ու Օսմանցոց նաւերուն գոյ պահել եւ Ապուլիայի Օդրանդոյ քաղքին մէջ գաղղիացի զօրաց մնալուն հաւանիլ: Երբ որ Անգղիա (1802. Մարտ 27.) Գաղղիայի հետ Ամիէնի մէջ խաղաղութեան դաշինք դրաւ, հաստատուած պայմաններուն մէկն ալ աս էր՝ որ Գաղղիացիք իրենց զօրքը թէ Նէապոլսոյ եւ թէ Հռոմայի տէրութեանց երկիրներէն հանեն: Ասով աս երկու տէրութիւնները նոյն ատեն Գաղղիայի լուծէն դրեթէ բոլորովին ազատեցան, թէպէտ եւ Գաղղիայի կամ մանաւանդ առաջին հիւպատոսին՝ պալինքն Պոնաբարգէին

ազդեցութիւնը, ինչպէս Իտալիայի ուրիշ մասերէն՝ նոյնպէս աս երկու տէրութեանց վրայէն ալ պակաս չեղաւ:

Տոսկանա՝ որն որ Լիւնեւիլի խաղաղութեան դաշանց մէկ պայմանին համեմատ՝ Գաղղիայի ձեռքը մնացած էր՝ Բարմայի Փերդինանդոս դքսին տրուելու համար, Պոնաբարդէին կարգաւորութեամբ (1801. Մարտ 21.) նոյն դքսին Լուդովիկոս որդւոյն տրուեցաւ՝ Թաւրուսին (1801. Մայ.) իբրեւ թագաւոր Ետրուրիայ՝ իր կառավարութիւնն սկսաւ: Նոյն ատեն որոշուեցաւ որ Փերդինանդոս դուքսը մեռնելէն ետքը՝ Բարմա ու Բիաչենցա գաւառները Գաղղիայի իշխանութեան կամ տրամադրութեան տակ մնան: Բայց աս Ետրուրիայի թագաւորութեան ու թագաւորի անունը կեղծեալ տիտղոսի մը պէս էր. որովհետեւ Լուդովիկոս թագաւորն իր երկիրը մոնտելէն ետքն ալ՝ Գաղղիացւոց զօրքը հոն մնացին ու Ետրուրիա գրեթէ իբրեւ Գաղղիայի գաւառ մը կը կառավարուէր:

Իսկ Սարդինիայի տէրութեան վիճակը Իտալիայի ուրիշ տէրութեանց վիճակէն աւելի խեղճ եղաւ: Արդէն վերակացուաց Ժողովոյն կառավարութեան ատենը Բիէմոնդէի երկիրը Սարդինիայի տէրութենէն դուրս հանուած ու իբր Գաղղիայի մէկ գաւառն եղած էր՝ առժամանակեայ առանձին կառավարութեամբ մը. այսպէս մնաց նաեւ Պոնաբարդէի հիւպատոսութեան ժամանակն ալ: Եւ թէպէտ Ռուսիա առանձին խնամքով միջնորդութիւն կ'ընէր ու կը ջանար Բիէմոնդէն Սարդինիայի թագաւորին յանձնել տալու. բայց Պոնաբարդէ խել մը ատեն խնդիրն անորոշ ու առջի վիճակին մէջ թող տալէն ետքը, վերջապէս (1802. Սեպտ. 11.) ճարպկու-

Թեամբ մը Ռուսիայի դաճիծը խաբելով՝ զԲիէմնդէ բու-
լորովին Գաղղիայի հետ միացուց։ Եւ որովհետեւ Ռուսիա
միշտ կը պնդէր ու կը ստիպէր որ գոնէ Բիէմնդէի
տեղ՝ Սարդինիայի Թագաւորին Խտալիայի մէջ ուրիշ եր-
կիրով մը հաստուցում ըլլայ, ու նոյն ատենները Բար-
մայի Փերդինանդոս դուքսը մեռնելով՝ իր երկիրը (Բար-
մա, Բիաշենցա ու Կուաոգալլա) Գաղղիայի տրամադրու-
թեան տակ մնացած էր, անոր համար Պոնաբարդէի Ռու-
սիայի տէրութիւնը նոր հնարքով մը լռեցուց, խոստա-
նալով որ Բարմայի երկիրը Սարդինիայի Թագաւորին
տալու կը ջանայ։

Նոյն (1802) տարին Յունուար ամսոյն մէջ Պո-
նաբարդէ Այսրալպեան հասարակապետութեան հրա-
ման խաւրած էր՝ որ Գաղղիայի Լիոն քաղաքը քանի
մը պատգամաւորներ խաւրեն, որպէս զի իրեն հետ ի-
րենց հայրենեաց համար նոր սահմանադրութիւն մը
շինելու վրայ խորհուրդ ընեն։ Հոն Պոնաբարդէին ա-
ռաջնորդութեամբն ու ազդեցութեամբը նոր սահմանա-
դրութիւն մը յօրինուեցաւ, որուն մէջ այլեւայլ հնարք-
ներով հաստատուած որոշմունքներն Խտալիայի հարուստ
հողատէրներուն, ուսումնականաց ու վաճառականաց
զանազան բաղձանքներուն ու պահանջմունքներուն ըստ
կարի համեմատ կ'երեւային։ Ըստ այսմ սահմանադրու-
թեան՝ կառավարութեան գլուխը Գահերէց մը պիտ'որ
ըլլար։ Արդ՝ Ժողովականք աղաչեցին Պոնաբարդէին, որ
հոն ներկայ էր, աս պաշտօնն ինք յանձն առնելու, ո-
րովհետեւ Խտալացւոց մէջ այնպէս յարմար ու յաջողակ
անձ մը չենք կրնար գտնել, կ'ըսէին, որ աս բարձր պաշ-
տօնը վարելու կարող ըլլայ։ Հիւպատոսը քանի մը ընդ-
հանուր խօսքերով յանձն առաւ նոյն պաշտօնը վա-
րելու՝ առանց Գահերէցի անուան ու տարեկան թո-

շակի*։ Երբ որ նոր սահմանադրութիւնը բոլոր ժողովականաց առջեւը պիտ'որ կարգացուէր, ժողովին մէջ ընդհանուր շէնկոց մ'ելաւ ու շատերը սկսան առաջարկել որ տէրութեան անունը Այսրալպեան Հասարակապետութեան տեղ՝ Իսթաւիան հասարակապետութիւնը ըլլայ։ Աս առաջարկութիւնը գրեթէ բոլոր Խտալիայի ժողովագոց փափագը կը սեպուէր, որովհետեւ առհասարակ կ'ուզուէր որ ամէն Խտալացիք իբր մէկ տէրութեան անդամներ սեպուին։ Պոնաբարդէ աս առաջարկութիւնն իր ներքին խորհուրդներուն ու փափագներուն համեմատ գտնելով՝ նոյնին վրայ իր հաճութիւնը ցըցուց, եւ ժողովն արձակեցաւ։

Ասից առաջ Պոնաբարդէ Լիգուրեան (Գենուայի) Հասարակապետութեան ալ՝ գաղղիական սահմանադրութեան նման նոր սահմանադրութիւն մը տուած էր. ըստ որոյ Հասարակապետութեան գլուխը դուքս (առաջին) մը պիտ'որ ըլլար երկու ընթերականերով կամ խորհրդականներով, դարձեալ՝ ծերակոյտ մը ու օրէնսդիր ժողով մը պիտ'որ ունենար։ — Այսպէս Պոնաբարդէ՝ իբրեւ առաջին հիւպատոս կամ գլուխ գաղղիական Հասարակապետութեան՝ Խտալիայի այլեւայլ մասանց իրողութեանց ու կառավարութեան վրայ ուղածին պէս կը կարգադրէր. ու կրնայ ըսուիլ որ բոլոր երկրին վրայ իբրեւ վերին տիրող կ'իշխէր. մինչեւ 1804 Մայ. 20.

* Ըստ գաղղիական սահմանադրութեան՝ Պոնաբարդէ շէն կըրնար Խտալիայի Հասարակապետութեան գահերեց ըլլալ, ինչու որ Գաղղիայի քաղաքացւոյ մը թող տրուած չէր օտար երկրի մը մէջ պաշտօն կամ ծառայութիւն մը վարել։ Բայց ճարպիկ հիւպատոսը գահերիցութիւնը յանձն առաւ չէ թէ իբրեւ պաշտօն կամ ծառայութիւն մը, հապա միայն այնչափ ատեն Խտալիայի մէջ իշխելու կամ Խտալական Հասարակապետութիւնը կառավարելու՝ մինչեւ որ նոյն իր քաղաքացիներուն կամ անդամներուն մէջէն մէկը գտնէ, որն որասրբարձր ու դժուարին պաշտօնը վարելու արժանաւորութիւն ու կարողութիւն ունենայ։

Նաբոլէոն Ա. անուամբ Գաղղիայի կայսր անուանելով, աւելի եւս իշխանութեամբ Իտալիայի վրայ իր ազդեցութիւնը բանեցընելու սկսաւ: Նոյն (1804) տարի՝ առանձինն Ռուսիայի տէրութիւնը Նաբոլէոնին՝ ինչպէս ուրիշ գործքերուն՝ նոյնպէս Իտալիայի մէջ իբրեւ վերին իշխան ըրած կարգաւորութեանց, մանաւանդ Սարդինիայի թագաւորին Բիէմոնդէի տեղ խոստացուած հատուցումը չկատարելուն եւ Նէապոլսոյ երկիրը գաղղիացի զօրքով բռնելուն վրայ վշտանալով, Գաղղիայի հետ բարեկամական յարաբերութիւնները կտրեց: Ասոր վրայ Աւստրիա ու Ռուսիա (1804. Նոյ. 4.) դաշինք դրին՝ միատեղ 350,000 զօրաց բանակ մը կազմելով, Նաբոլէոնին օտար երկիրներու, մանաւանդ Իտալիայի մէջ ինքնիշխան գործելն արգելելու, եւ Սարդինիայի թագաւորը, Տոսկանայի մեծ դուքան ու Մոտենայի դուքսը նորէն իրենց կորսնցուցած երկիրներուն եւ գահերուն դարձընելու: Նաեւ Անգղիայի տէրութիւնը (1805. Յունու. 14.) Նաբոլէոնին յայտարար գրով մը ծանոյց որ ինք ալ չիկրնար Էւրոպայի միւս տէրութեանց միաբանութենէն զատուիլ, եւ անոնց դէմ Գաղղիայի հետ խաղաղութեան ու դաշնակցութեան մէջ մնալ: Նաբոլէոն աս ամէն ազդարարութիւններն ու վտանգներն արհամարհելով ու չսեպելով, առաւելապէս Իտալիայի նկատմամբ մեծագոյն համարձակութեամբ սկսաւ գործել: Նոյն տարի (Մարտ 17.) իտալական հասարակապետութեան խորհրդականները Փարիզ կանչելով՝ զինքն Իտալիայի Լեօփոլտ անուանել տուաւ. ու երկու ամիս ետքը անձամբ Իտալիա գնաց եւ (Մայ. 26.) Միլանի մայր եկեղեցւոյն մէջ Իտալիայի Երէմիէ Լեօփոլտ գլուխը դրաւ, որով որ հին ատենները Գերմանիայի կայսրները՝ իբրեւ Լոմբարտիայի թագաւոր կը պսակուէին: Նոյն թագը գլուխը դրած ատենն աս

խօզքերն ըսաւ, «Աստուած աս թագն ինծի տուաւ. վայ ան մարդուն, որն որ անոր ձեռք դպցընել կ'ուզէ, որով կը հասկըցընէր թէ իր աս գործքն Աւստրիայի ու Ռուսիայի կայսրներուն անտարբերութեամբ շընդունելն աղէկ կը ծանշնար ու գիտէր, բայց վախ չունէր: Թէպէտ եւ Իտալիայի թագաւորութիւնը հաստատուած ատենն որոշուեցաւ որ Գաղղիայի կայսրութիւնն ու Իտալիայի թագաւորութիւնը միեւնոյն իշխողի տակ չըլլան. բայց Նաբոլէոն հոս ալ հնարք մը գտաւ՝ ըսելով որ նոյն ատենները Իտալիայի Գաղղիայէն զատուիլն ու առանձին թագաւոր ունենալը խիստ վտանգաւոր է. ուստի եւ հիմակու հիմայ ինք Իտալիայի ալ թագաւոր կը մնայ, բայց կը ջանայ նոյն թագն ու պատիւը յաջողակ երիտասարդի մը տալ: Եւ իրօք քիչ մը ետքը (Յունիս 7.) իր Ժողէֆին ամուսնոյն առջի երկանէն ունեցած Եւգինէոս Պոհանէ որդին իրեն յաջորդ անուանեց եւ Իտալիայի փոխարքայ դրաւ:

Փարիզի մէջ՝ Իտալիայի թագաւորութեան հաստատուիլը հրատարակուած օրը Նաբոլէոն նոր հրովարտակով մը Բիոմպինոյի իշխանական երկիրը, (որն որ Պուոնդոմբանէի ազգատոհմին ժառանգութիւնն էր ու Նէապոլոյ թագաւորն անոր վերին իշխանութիւնը (1801) խաղաղութեան դաշանց ատենը Գաղղիայի տալու ստիպուած էր,) իր Ելիզա քրոջն իրեւ ժառանգական կալուած պարգեւեց, սահմանելով որ միշտ Գաղղիայի վերին իշխանութեան տակ մնայ: Աս Ելիզա տիկինը Փեղէքս Պաշտիքքի Իտալացի ազնուականի մը հետ ամուսնացած էր, զորն որ Նաբոլէոն իշխան (prince) անուանեց, ու որոշեց որ անկից ետքը Բիոմպինոյի իշխանները Գաղղիայի կայսրէն իրենց իշխանութեան մէջ հաստատուին ու անոր հաւատարմութեան ու հնազան-

դուժեան երդում ընեն: Քանի մը ամիս ետքը (Յուլիս 23.) նաեւ Լուքսեմբուրգի փոքր Հասարակապետութեան երկիրը նոյն Պաշտօնաւարտ իշխանին իբրեւ ժառանգական կալուած տրուեցաւ: Իսկ Գեներալ, որն որ 1798էն ի վեր Լիգուրեան Հասարակապետութիւն անուամբ անկախ տէրութիւն մը կը սեպուէր, Նաբոլէոնին հնարքով իբր իր բնակիչներուն բաղձանացը համաձայն՝ (Յուլիս 4.) Գաղղիայի անմիջական կառավարութեան տակ մտաւ ու անոր հետ միացաւ: Նաեւ Բարմայի, Բիաշենցայի ու Կուասդալայի երկիրները, զորոնք Նաբոլէոն խոստացած էր Սարդինիայի թագաւորին՝ իբրեւ իրմէն առնուած երկիրներուն հատուցում մը տալու, (Յուլ. 21.) Գաղղիայի հետ միացան:

Եւրբ որ Իտալիայի թագաւորութեան կանգնուելուն, Նաբոլէոնին՝ Իտալիայի թագաւոր անուանուելուն ու իր ըրած պլէնայլ կարգաւորութիւններուն լուրն Եւրոպայի մէջ տարածուեցաւ, մեծ տէրութիւնք սկսան աւելի եւս խնամքով, իրարու հետ միանալու եւ միացեալ զօրութեամբ անոր պոչափ համարձակութիւնը զսպելու ջանալով, երբեք **ԴԵՐՅԻՆԻՆԵ** (coalition) հաստատեցին: Ամենէն առաջ Անգղիա ու Ռուսիա (1805. Ապր. 11.) իտարու հետ դաշնակցելով՝ որոշեցին ուրիշ տէրութիւններու հետ դաշնակցութիւն ընել ու 500,000 զօրաց բանակ մը կազմելով՝ աշխատիլ որ (ուրիշ կարգաւորութիւններէն զատ) Սարդինիայի թագաւորն իր երկիրն ու գահը դառնայ, եւ Իտալիա Գաղղիացւոց լուծէն բոլորովին ազատուի: Աս դաշնակցութեան մէջ մտան (Օգոս. 9.) Աւստրիա, (Հոկտ. 3.) Շուէտ ու (Նոյ. 3.) Պրուշ: Աւստրիայի 120,000 զօրաց գլխաւոր բանակը Կարոլոս արքիդքսին հրամանին տակ Իտալիայի մէջ Գաղղիացւոց հետ զարնուելու պատրաստ

կեցած էր: Բայց աս հեղու աս զօրքը Խտալիայի մէջ
 թշնամւոյն հետ պատերազմելու առիթ չունեցաւ: Վասն
 զի Գաղղիացիք Գերմանիայի ու Աւստրիայի քանի մը
 գաւառներուն մէջ դաշնակցաց բանակներուն յաղթե-
 լէն ետքը՝ վերջապէս (Գեկտ. 2.) Մորաւիայի Աւստրիաց
 գեղին քով Նաբոլէոնին ըրած յաղթութիւնն ամէն
 թշնամութեանց վերջ տուաւ: Անկից ետքը Աւստրիայի
 կայսրը հարկադրեցաւ նախ զինագազար ընել ու քանի
 մը օրէն ալ (Գեկտ. 26.) Հունգարիայի Բրեսպուրկ քաղ-
 քին մէջ Նաբոլէոնին հետ խաղաղութեան դաշինք
 դնել: Աս դաշինքով Աւստրիա՝ Նաբոլէոնին Ղինեւիլի
 խաղաղութենէ ետքն ըրած ամէն կարգաւորութիւնները
 մանաւանդ Խտալիայի նկատմամբ՝ ընդունելէն եւ ուրիշ
 քանի մը պայմաններ յանձն առնելէն ի զատ, նաեւ Վե-
 նետիկի երկիրը կամ թագաւորութիւնը Գաղմատիային
 հետ (իբր 500 քառ. մղ. տեղ երկուք ու կէս միլիոն
 բնակիչով) Նաբոլէոնին կամ Խտալիայի թագաւորու-
 թեան տուաւ եւ զՆաբոլէոն Խտալիայի թագաւոր ճանչ-
 ցաւ:

Աս միջոցիս Նէապոլսոյ տէրութեան մէջ ալ մեծ
 ու նշանաւոր փոփոխութիւն մ'եղաւ: Վերը յիշուած
 դէպքերէն քանի մը ամիս առաջ՝ Նաբոլէոն (1805.
 Սեպտ. 21.) Նէապոլսոյ տէրութեան հետ դաշինք
 դրաւ, որուն զօրութեամբ բոլոր աս տէրութեան նաւա-
 հանգիստները Գաղղիայի թշնամի ըլլող տէրութեանց
 նաւերուն գոց պիտ'որ մնային: Աս դաշինքը հաստատուե-
 լէն ետքը՝ Նէապոլսոյ երկրին մէջ գտնուող Գաղղիա-
 ցոց բանակն անկից դուրս ելաւ ու Վերին Խտալիա
 գնաց: Բայց նոյն տարի Նէապոլսոյ տէրութիւնն ալ
 մէկալ տէրութեանց դաշնակցութեան մէջ մտնելով,
 Նաբոլէոնին հետ դրած դաշինքն աւրեց: Ասոր վրայ

(Նոյ. 19.) 32,000 Ռուս-Անգղիացի զօրաց բանակ մը նաւերով Նէապոլսոյ ծովեզերքը եկաւ, ու Նէապոլսոյ թագուհին, որ քիչ մը ատենէ ի վեր արտաքուստ իր Գաղղիայի դէմ ունեցած ատելութիւնը թողուցած էր, բայց ներքուստ նոյնը հաստատ կը պահէր, ան զօրքը չէ թէ միայն առանց ընդդիմութեան՝ հապա նաեւ մեծ ուրախութեան ցոյցերով ընդունեցաւ: Աս դործքը Նաբոլէոնին բարկութիւնն արտաքոյ կարգի սաստկութեամբ բորբոքեց: Ուստի Բրեսպուրկի խաղաղութեան դաշնաց հաստատուելուն երկրորդ օրը (Գեկտ. 27.) ինք Վիէննայի մօտ Շէօնպրունի կայսերական պալատը գտնուելով, հոնկից հրովարտակ մը հանեց, որուն մէջ ըսելով թէ «Պուրպոնեան ցեղը (ուսկից էր ան ատենուան Նէապոլսոյ թագաւորը,) նոյն տէրութեան մէջ թագաւորելէն դադրած է, թագաւորական իշխանութեան վերջանալը հրատարակեց: Երբ որ աս հրովարտակն ու Նաբոլէոնին միտքը հրատարակուեցաւ, Ռուս-Անգղիական զօրքը, որն որ թագաւորին օգնելու համար եկած էին, Նէապոլէն հեռացան: Անկից ետքը Փերդինանդոս թագաւորն ամէն յոյսը կորսնցընելով, (1806. Յունու. 15.) Նէապոլիս թողուց ու իր գանձերովն ու բարեկամներովը Սիկիլիա կղզին անցաւ. քանի մը շաբաթ ետքն ալ (1806. Փետր. 11.) թագուհին Նէապոլէն ելաւ, տեսնելով որ Նէապոլսոյ ժողովրդեան ու զօրաց հետ Գաղղիացւոց զօրութեան դէմ դնելու համար ի գործ դրած հնարքներն օգուտ մը չըրին ու պիտ'որ չընեն: Քանի մը օր ետքը (Փետր. 14.) Գաղղիացիք Նաբոլէոնին Յովսէփ եղբօրը հրամանին տակ եկան Նէապոլիս մօտն ու երկիրը գրաւեցին: Միայն Այյեդայի ամուր բերդին մէջ Հեսսէն-Ֆիլիբսթալի իշխանը հինգ ամիսի չափ Գաղղիացւոց դէմ պատերազմելով՝ զանիկայ պաշտպա-

նեց: Նաեւ Փերգինանդոս թագաւորին հաւատարիմ կողմնակիցները Գալապրիայի մէջ երկայն ատեն Անգղիացւոց օգնութեամբ Գաղղիայի զօրաց նոյն գաւառը մտնելու թող չտուին: Սակայն աս ամէն տեղերն ալ վերջապէս Գաղղիացիք առին ու բոլոր Նէապոլոց ցամաք երկրին տիրեցին. միայն Սիկիլիա կղզին Փերգինանդոս թագաւորին իշխանութեան տակ մնաց:

Գաղղիայի զօրաց Նէապոլիս մոնեւէն ամիս մը ետքը (Մարտ 30.) Նաբոլէոն նոր հրովարտակով մը իր Յովսէփ եղբայրը Նէապոլոց ու Սիկիլիայի թագաւոր առնանեց, այսու պայմանաւ՝ որ նոյն տէրութեան երկրին մէջ վեց հաւ Գաղղիայի կայսեր տրամադրութեան տակ մնալու՝ աւատական իշխանութիւններ կամ կալուածներ որոշուին*. դարձեալ նոյն երկրին եկամուտքէն ամէն տարի մէկ միլիոն ֆրանք առնուի՝ մեծ արդիւնք ունեցող Գաղղիացի զինուորները վարձատրելու համար: — Յովսէփ թագաւորն իր նոր գահին վրայ հաստատուելէն ետքը ինք զինք զբօսանաց ու զուարճութեանց տուաւ, իսկ երկրին կառավարութիւնն իր երկու պաշտօնեաներուն՝ Սալիչեզզի գորսիգացւոյն ու Ռէօտէրէր գերմանացւոյն ձեռքը թողուց, որոնք հին աւատական կարգերն ու կալուածներու բաժանումները ջնջելով, բոլոր երկիրն այլեւայլ գաւառներու եւ վիճակներու բաժնեցին, վանքերու կալուածները տէրութեան գանձին գրաւեցին եւ նոր կարգաւորութիւններով կը ջանային ժողովրդեան վստահութիւնը Նաբոլէոնեան կամ նոր թագաւորութեան համար շահելու. բայց ժողովուրդը թէ

* Քիչ մը ետքը (Յունիս 5.) աս աւատական կալուածներուն մէկը՝ այսինքն Պենեւենդի իշխանութիւնը Նաբոլէոնին հրամանաւ Գալերան պաշտօնէին, իսկ Բոնդէ Գորվոյի իշխանութիւնը Պեռնատոգ սպարապետին տրուեցաւ:

Թագաւորին ու Թէ իր կառավարութեան վրայ միշտ պաշտօնաւորութիւն ու աշխատելու կը նայէր :

Նաբոլէոն կայսրն իր Իտալիայի մէջ բռած կարգաւորութիւնները հաստատելու մտքով՝ (Մարտ 2.) Փարիզի խորհրդանոցին մէջ հրապարակաւ աս խօսքերն ըսաւ. «Բոլոր Իտալիայի թերակղզին (Գաղղիական) մեծ կայսրութեան մէկ մասն է ու ես՝ իբրեւ զերագոյն գլուխ՝ այլեւայլ տիրողներն ու սահմանադրութիւնները, որոնցմով Իտալիայի այլեւայլ մասերը կը կառավարուին, իմ երաշխաւորութեանս տակ առած եմ» : Աս խօսքերով Նաբոլէոն յայտնի ցրցուց որ բոլոր Իտալիա իր վերին իշխանութեան տակ կը սեպէր ու անոր այլեւայլ մասանց վրայ իշխողներն իր հրամաններուն համեմատ պիտ'որ տիրէին, եւ ինք ամէն տեղ իշխանները կամ Թագաւորները գահ պիտ'որ հանէր, գահէն իջեցնէր եւ ուղածին պէս զիրենք պիտ'որ փոխէր : Աս ընթացից համեմատ Նաբոլէոն քիչ մը ետքը Բորգուկալի երկիրը պատերազմաւ առնելէն, Թագաւորը գահէն վճռեցէն ու բոլոր տէրութիւնը երեք մաս բաժնեցէն վերջը, (1807. Հոկտ. 27.) անոր հիւսիսային մասը, որն որ «Հիւսիսային Լուսիտանիայի Թագաւորութիւն», պիտի կոչուէր, Ետրուրիայի Վար. Լուդովիկոս Բ. անչափահաս Թագաւորին (որուն հայրը Լուդով. Ա. քանի մը ամիս առաջ մեռած էր,) տալու որոշեց. որուն զիմացը նոյն Ետրուրիայի Թագաւորութեան երկիրը Գաղղիայի կայսեր պիտ'որ տրուէր : Նոյն տարի (Դեկտ. 10.) Ետրուրիայի Թագաւորին (Նաբոլէոնին հրամանէն ստիպուելով) իր յիշեալ անչափահաս որդւոյն անուամբը նոյն Թագաւորութեան հրաժարեցաւ ու Գաղղիայի զօրքն եկան զանիկայ դրաւեցին : Յաջորդ տարին Նաբոլէոն իր Յովսէփ եղբայրը՝ զորն որ Նէապոլսոյ Թագաւոր դրած էր, (1808. Յունիս 6.)

Հոսկից հանեց ու Սպանիայի գահը նստեցուց, ուսկից՝
խել մը պատերազմներէն ետքը՝ Փերդինանդոս Է. Թա-
գաւորը վար առած ու բոլոր Պուրպորներէն-Սպանիական
Թագաւորական յեղը յաջորդութենէ զրկած էր: Իսկ
Նէապոլոյ գահին վրայ (Յուլ. 15.) Թագաւոր նստեցուց
իր Միւրա քեռայրը, զորն որ յառջադոյն (1806.
Մարտ 15.) Գերմանիայի մէջ Գլեւի ու Պերկի մեծ
դուքս ըրած էր:

Նաբոլէոն Թէպէտ եւ Իտալիայի ուրիշ տէրու-
թեանց մէջ ուզածին պէս կարգաւորութիւններ ընելով՝
քանի մը վեհապետներ իրենց գահերէն խախտած հա-
նած էր, նաեւ քահանայապետական երկիրներէն առ-
նուած քանի մը մասերն ետ դարձնելու ամենեւին կամք
չէր ցուցներ, ի վերայ այսր ամենայնի Գոլենդինոյի խա-
ղաղութենէն կամ Թէ Պիոս Է. ին քահանայապետական
գահն ելելէն ետեւ՝ անոր հետ յայտնի Թշնամութիւն
կամ պատերազմ չէր ըրած: Աւերջապէս զանազան
պատճառանքներ գտնելով ու իր սովորական հնաբքները
բանեցրնելով՝ աս եկեղեցական-աշխարհական վեհա-
պետին վրայ ալ իր բռնաւորական ու տիրապետական
խորհուրդները, մանաւանդ Թէ շատոնցուրնէ մտքին մէջ
հաստատած գաղափարը (չքահանայապետն աշխարհա-
կան իշխանութենէ զրկելը) ի գործ դնելու ձեռք զար-
կաւ: Թէպէտ եւ քահանայապետին հետ ըրած գա-
շնաւորութեան (concordat) համեմատ՝ Իտալիայի եկե-
ղեցական վիճակներուն կամ Թեմերուն համար Նաբո-
լէոն եպիսկոպոսներ պիտ'որ չանուանէր. սակայն ինք այս
դաշինքը բանի տեղ չդնելով, առանց քահանայապետին
հարցընելու՝ նոյն վիճակներուն համար եպիսկոպոսներ
կ'անուանէր եւ ուրիշ ասոնց նման կարգաւորութիւններ
կ'ընէր: Իսկ քահանայապետը, ինչպէս որ իր պարտքն

ու իրաւունքը կը պահանջէին, աս Նաբոլէոնէն անուանուած եպիսկոպոսներուն ընտրութիւնը չէր հաստատեր: Նաբոլէոն (1806—1807) զանազան պատերազմներու զբաղած ըլլալով, երկու երեք տարի աս խնդիրներն առանց հետեւութեան մնացին. բայց երբ որ Գիլտիի խաղաղութեան դաշինքէն ետքը (1807. Յուլ. 9.) Փարիզ դարձաւ, քահանայապետին հետ աս բաներուս վրայ իր վէճերը սկսաւ ու իր հին հնարքները ձեռք առաւ իր զօրութիւնն անոր ցուցնելու համար: Քանի մը ատենէ վեր իրեն սովորական խօսք մ'ըրած էր՝ թէ միայն Ռուսիայի կայսրն ու Անգղիայի թագաւորն իրենց տէրութեանց մէջ բացարձակ տէր են, որովհետեւ իրեն կարծեաց համաձայն՝ աս վեհապետներն իրենց երկիրներուն մէջ ամէն եկեղեցական գործքերուն վրայ ուղղաճշուն պէս կարգաւորութիւններ կրնային ընել: Ինքն ալ առանկ իշխանութիւն մը աւելի եւս ընդարձակութեամբ ձեռք բերելու եւ բանեցընելու համար հարկաւոր ու պատշաճ համարեցաւ եւ որոշեց՝ հռոմէական գահը բոլորովին վերջացընել: Եւ աս բանս ընելու պատճառանք ու պատրուակ մը ցուցընելու համար՝ քահանայապետին առաջարկեց որ իրեն հետ դաշն դնէ՝ Գաղղիայի թշնամեաց դէմ՝ յարձակողական ու պաշտպանողական պատերազմ ընելու: Աս դաշին հաստատութեան համար ալ իբրեւ գլխաւոր պայման պահանջեց՝ որ քահանայապետը Նաբոլէոնին թշնամի ըլլող ամէն տէրութեանց դեսպանները Հռոմայէն հեռացընէ ու իր նաւահանգիստներն Անգղիացւոց նաւերուն գոցէ: Ասոնք առաջարկէլէն ետքը՝ սպառնալիք ըրաւ որ եթէ քահանայապետը նոյները կատարել չուզէ, ինքն ալ Անգոնայի երկիրը կամ մարզը (marche) կը գրաւէ:

Աս առաջարկութեանց ու սպառնալեաց դէմ քահ-

Հանայապետն իր ժողովովը մէկտեղ հաստատութեամբ պատասխան տուաւ թէ առանց իր պարտուցը կատարման վրայ արատ բերելու եւ խղճմտանաց դէմ գործելու եւ առանց ուրիշ ամէն տէրութեանց ատելութիւնն ու թշնամութիւնը պարապ տեղ գրգռելու՝ չիկրնար Նաբոլէոնին առաջարկած դաշինքն ընդունիլ ու հաստատել եւ անով մշանջենաւոր պատերազմի պատրաստ կենալ, մանաւանդ Անգղիացւոց դէմ պատերազմ հրատարակել, որոնցմէ մինչեւ ան ատեն ամենեւին թշնամութեան ցոյց ու գործ մը չէր տեսած: Բայց որպէս զի ցուցնէ թէ իր ձեռքէն եկածն ու խղճմտանքին թոյլ տուածը կատարելու պատրաստ է՝ կ'ուզէ ու կը հաւանի որ իր նաւահանգիստներն Անգղիացւոց նաւերուն գոց ըլլան ու իր երկրին ծովեղերքն իր զօրքը պահպանեն:

Նաբոլէոն ասանկ պատասխան մը ընդունելէն ու քահանայապետին անխախտելի հաստատութիւնը տեսնելէն ետքը, ալ երկայն ժամանակ անգործ կենալը՝ իբր թէ քահանայապետէն բանադրանք մը ընդունելու վախ ունենալէն յառաջ եկած տկարութիւն սեպուելէքը գիտնալով, Հռոմայի դէմ իր թշնամութեան գործքերը սկսաւ: Յամի 1808 (Փետր. 2.) 6000 գաղղիացի զօրք Միոլիս զօրապետին հրամանին տակ (որն որ իսկզբան Հռոմայի երկիրէն անցնելու եւ Նէպոլիս երթալու հրաման խնդրած ու ընդունած էր,) եկան Հռոմ մօտն, ու պատճառ բերելով որ նոյն քաղաքն ու իր երկիրը Նէպոլիտեցի աւագակներէն պաշտպանելու համար հօն մնալ կ'ուզեն, քաղքին մէջ բնակութիւն ընդունեցան ու մնացին: Քանի մը օր ետքը (Փետր. 4.) Նաբոլէոն յայտարարութեամբ մը ծանոյց որ իր զօրքն անոր համար Հռոմ մօտն ու մնացին՝ վասն զի Պիոս Է. իր պահանջումները չուզեց կատարել: Անկից ետեւ ալ

Գաղղիացիք սկսան Հռոմայի մէջ իրենց բռնաւորական գործքերը կատարել. քահանայապետին զօրքերը դաղղիական զօրաց մէջ խառնեցին, հելլենտիացի պահապան զօրքը քահանայապետին պալատէն վանտեցին, քանի մը պաշտօնականներ, մեծամեծներ ու կարգինալներ բանտարկեցին ու աքսորեցին: Երբ որ քահանայապետական տէրութեան պաշտօնեայ Վապրիէլլի կարգինալն աս բռնաւորական գործքերուն վրայ (Ապր. 3.) Գաղղիացւոց դեսպանին տրտունջը բռաւ, դեսպանը պատասխանեց թէ այս ամենայն միայն Նաբոլէոնին բրած առաջարկութիւններուն՝ քահանայապետին կողմանէ ընդունելութիւն չգտնելուն հետեւանքն են. քահանայապետը զանոնք չընդունելով՝ կայսեր դէմ պատերազմ հրատարակեց: Արդ՝ աս պատերազմին առաջին հետեւութիւնը պիտ'որ ըլլայ Հռոմայի Գաղղիացոցմէ գրաւիլը, իսկ ասոր ալ հետեւանքը պիտ'որ ըլլայ քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան դադրիլը, որն որ այնուհետեւ միայն Հռոմայի եպիսկոպոս պիտ'որ մնայ: Այսպիսի եւ ասոր նման պատճառանքներով, ինչպէս նաեւ Պիոս Ի.ին իր դեսպանը Փարիզէն ետ կանչելն ամէն թշնամութեանց սկիզբ ու պատճառ բերելով, կայսեր ընթացքը կ'արգարացրնէր ու ամէն յանցանքը Հռոմայի կառավարութեան վրայ կը ձգէր: Այսպիսի զրպարտութեանց դէմ քահանայապետին կողմանէ բարեկամական ու իմաստուն խօսքերով ծանուցագիր մը գրուեցաւ նոյն դեսպանին, յայտնի ընելով՝ որ Գաղղիացւոց զօրացը Հռոմ մտած ատենը քահանայապետը ջանաց որ ժողովորդեան կողմանէ աղէկ ընդունելութիւն գտնեն. Նաբոլէոնին բրածներուն դէմ մէկու մը տրտունջ չբռաւ. ուստի եւ խիղճը բոլորովին հանդարտ ըլլալով՝ իր դատն Աստուծոյ ու արդարութեան կը յանձնէ ու վստահ է որ

ամէն բան միայն անոր (Աստուծոյ) կամօքն ու իր սահմանած ատենն ի բարին կը կատարուի:

Բայց աս դեռ պանական թղթակցութիւնը Հռոմ սկսելէն օր մը առաջ (Ապր. 2.) Նաբոլէոն Փարիզէն հրովարտակ մը հանեց, որով կը վճռէր թէ քահանայապետական երկիրէն Ուրպինոյ, Անգոնա, Մաչերադա ու Գամբրինոյ գաւառներն ի մշտնջենաւորս Իտալիայի թագաւորութեան հետ միացած ու անոր մասերը պիտ'որ սեպուին: Աս յափշտակութեան պատճառ կը բերուէր՝ Ա. քահանայապետին Անգղիացւոց դէմ պատերազմ հրատարակել չուզելը. Բ. Իտալիայի ու Նէապոլոյ թագաւորութիւններուն շահը, զոր կ'ունենային աս գաւառներուն իրենցմէ մէկուն տրուելովը, որով իրարու անմիջական սահմանակից կ'ըլլային. ու Գ. աս հանգամանքը՝ որ Մեծին Կարողոսի աս երկիրները Հռոմայի քահանայապետին պարգեւելը՝ քրիստոնէութեան օգուտ ընելու եւ ոչ թէ հաւատոյ թշնամիներուն (Անգղիացւոց) նպաստելու համար էր: Պիոս Է. այս ամենայն իմացածին պէս՝ նախ ընդհանուր յայտարարութեամբ մը Նաբոլէոնին իրեն դէմ ըրածներուն վրայ իր մեծ ցաւն ու անոր հրամաններուն անիրաւ ըլլալը բոլոր աշխարհի ծանոց: Ետքը առանձինն Նաբոլէոնին ալ թուղթ մը գրեց աս վերնագրով. «Առ սիրելի որդի իմ Նաբոլէոն կայսր Գաղղիացւոց», եւ թուղթն աս խօսքերով լմնցուց. «Դուք Ձեր իշխանութեամբը չարաչար կը վարուիք ու ամէն նուիրական պարտքերը՝ առաւելապէս ի վնաս եկեղեցւոյ՝ ոտքի տակ կ'առնէք: Ասով զմեզ կը ստիպէք՝ որ մենք ալ մեր սրտին խոնարհութիւնը պահելով, ան իշխանութիւնն ի գործ դնենք՝ զորն որ Ամենակալը մեր ձեռքը տուած է: Ամէն չարիքը, որոնք Ձեզմէ առաջ կու գան, բոլոր Ձեր խղճմտանաց վրայ իյնան»:

Իսկ Նաբոլէոն այսչափ ազդարարութեանց վրայ քիչ մը մեղմութիւն ցուցընելու տեղ՝ իր բռնական հրամաններն աւելի եւս կը սաստկացընէր։ Ասոնց համեմատ իր պաշտօնեաները քահանայապետին ներկայութիւնն ամենեւին բանի տեղ չդնելով, Հռոմայի քաղաքապետը՝ իրենց հրամանները կատարել չուզելուն համար՝ բռնեցին ու Ֆինիսդրելայի բերդին մէջ բանտարկեցին, տէրութեան պաշտօնեայ Ապպրիէլի կարդինալին բնակարանը մտան, պահարանները խորտակելով՝ տէրութեան թըղթերը յափշտակեցին ու պաշտօնէին հրամայեցին որ իր պաշտօնէն ելլէ Սինիկալեա իր վիճակը քաշուի։ Երբ որ քահանայապետն անոր տեղ Բաքքա կարդինալը տէրութեան պաշտօնեայ դրաւ՝ Նաբոլէոնեանք զանիկայ Աուրինեան պալատին մէջ բռնեցին ու հրամայեցին որ Պենեւենդ երթայ։ Բայց քահանայապետն աս հրամանը լսածին պէս՝ անձամբ նոյն կարդինալին քովը գնաց ու զանիկայ առաւ իր բնակարանը տարաւ, ըսելով որ ինքն ալ կ'ուզէ անոր հետ բանտարկեալ մնալ։ Ասոր վրայ քահանայապետին բնակարանին առջեւը դաղդիացի պահապաններ դրուեցան, որոնք ամէն մտնող ելլողները զգուշութեամբ կը քննէին։ Մասնաւոր ատեան մ'ալ դրուեցաւ՝ Քաղղիացւոց օրէնքներուն չհնազանդող քահանայապետական հպատակները մահուան դատապարտելու համար ու իրօք շատերն աս ատենին վճռովը սպաննուեցան։ — Այսչափ անիրաւ ու բռնաւորական դորձքերուն դէմ չէ թէ միայն քահանայապետն իր արդար բողոքն ըրաւ, հապա նաեւ բոլոր Հռոմայի ժողովուրդը՝ իրենց սիրելի հօր ու իշխանին ու եկեղեցւոյ գլխոյն դէմ եղած անիրաւութեանց վրայ զգացած ցաւերնին այլեւայլ տրտմութեան ու սգոյ նշաններով յայտնի կ'ընէին։

Ամէն բողոքները, տրտունջներն ու ազդարարութիւնները շահ մը չընելով, իրերն այս տխուր վիճակի մէջ առաջ կ'երթային մինչեւ 1809ին սկիզբները: Նոյն տարի Նաբոլէոն Աւստրիայի դէմ պատերազմի մէջ գրտնուելով ու երկրորդ անգամ Վիէննա մտած բլլալով, հոնկից (Մայ. 17.) հրովարտակ մը հանեց, որով կը հրատարակէր թէ Եկեղեցւոյ տէրութեան մնացած երկիրներն ալ Գաղղիայի կայսրութեան տակ մտած ու անոր հետ միացած են. քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը վերջացած դադրած է ու Հռոմ (գաղղիական) կայսերական ազատ քաղաք է: Աս վճռոյն համեմատ Գաղղիացիք (Յունիս 9.) բոլոր Հռոմ գրաւեցին ու թնդանութներու ձայներով նոյնը բոլոր աշխարհի հրատարակեցին: — Պիոս Է. քահանայապետը իբրեւ արդար իշխան չէր կրնար ալ լռել ու իր լռութեամբն իբրեւ թէ աս յափշտակութիւններուն հաւանիլ: Անոր համար ի հարկէ ստիպուած (Յունիս 10.) եկեղեցական մեծ նզովից վճիռը հրատարակեց այն ամէն անձանց վրայ, որոնք եկեղեցւոյ ու անոր ժառանգութեան դէմ այս անիրաւութիւններն ըրած էին: Բայց նոյն վճռով թէ քահանայապետական հպատակներուն ու թէ ամէն ժողովրդոց կ'արգելուր՝ որ չըլլայ թէ աս նզովից տակ իյնողներուն ընչից, ստացուածոց ու իրաւանց դէմ բռնուութիւն մ'ընեն: Ուրիշ վճռով մը (Յունիս 12.) քահանայապետը ծանոյց՝ որ այն ամէն անձինք, որոնք աս նզովից հրատարակուելուն ինչ եւ իցէ կերպով կը հակառակին կամ արգելիչ կ'ըլլան, նոյն նզովից տակ իյնան:

Աս վճիռները դուրս տրուէին ետքը՝ Նաբոլէոն այնպէս կը ցուցնէր որ զանոնք կամ այն նզովքը բանի մը տեղ չիղներ. ի վերայ այսր ամենայնի իր ընթացքէն

յայտնի կը տեսնուէր՝ որ ներքուստ զանիկայ շատ ծան-
րակշիւ բան կը սեպէր ու անոր հետեւանքն աղէկ կը
ճանչնար. ուստի ձեռքէն եկածին չափ ջանաց՝ ուրիշնե-
րուն հաւտացընել որ ան նզովքն արժէք կամ զօրութիւն
չունի: Աս վախճանաւ Մանկէթը լրագրին մէջ երկայն
հատուած մը դնել տուաւ, որով կ'ուզէր ցուցընել թէ
դաղղիական եկեղեցւոյն իրաւանց համեմատ՝ քահանայա-
պետն իշխանութիւն չունի Գաղղիայի վեհապետ մը նզո-
վից տակ ձգելու: Աս ընելէն ետքը՝ Հռոմ իր պաշտօ-
նեաներուն հրաման խաւրեց որ զՊիոս Է. ստիպեն իր
տուած նզովքն ետ առնելու: Քահանայապետն իրեն
ըլլալու բռնութիւնը յառաջուրնէ գուշակելով, իր պա-
լատին ներքին կողմը քաշուեցաւ ու գլխաւոր դռները
որմով գոցել տուաւ: Բայց (Յուլ. 5.) գիշերանց սրի-
կայից բազմութիւն մը դաղղիացի պաշտօնականներու եւ
զինուորներու առաջնորդութեամբ՝ դրսի պատերէն անց-
նելով ներս մտան, քանի մը տեղ ներսի պատերը փլու-
ցին, եւ Ռատէ զօրապետն ու սրիկայ մը քահանայապե-
տին խուցը մտան, զորն որ իր պաշտօնական զգեստները
հագուած, մէկ ձեռքը խաչ մը մէկալ ձեռքը ժամա-
դիրք մը բռնած գտան: Զօրապետն ահաւոր ձայնով
իրեն առաջարկեց որ տուած նզովքն ետ առնու եւ միայն
երկու միլիոն ֆրանգ տարեկան թոշակով հանգիստ ա-
պրի, ապա թէ ոչ՝ իբրեւ գերի Գաղղիա պիտ'որ տարուի:
Իսկ համբերող հովիւը հեղութեամբ՝ բայց հաստատու-
թեամբ պատասխանեց թէ ամէն բանի, աքսորանաց ու
մահուան իսկ պատրաստ է: Ան ատեն իբրեւ գերի կամ
բանտարկեալ առին զինքն ու երկու կարգ զօրաց մէջէն
անցընելով՝ կառք մը նստուցին, որուն մէջ մտաւ նաեւ
Ռատէ զօրապետը. եւ առանց տեղ մը հանգչելու՝ Փլո-
րենտիա, անկից ալ՝ Դուրին, եւ վերջապէս Գաղղիայի

կրճնուպը քաղաքը տարին: Բայց հազիւ թէ հոն հասած էր, (Օգոստ. 9.) հրաման եկաւ որ նոյն դժուարին ճամբորդութեան մէկ մասը նորէն կրկնելով՝ Գեղուայի հասարակապետութեան Սաւոնա քաղաքը տարուի: Հոն մնաց Պիոս Է. քահանայապետը գրեթէ երեք տարի (1809. Օգոստ. 19. — 1812 Յունիս) իբրեւ աքսորեալ կամ բանտարկեալ, ուր եւ Նաբոլէոնին դործակալները զինքը յաճախ կը յորդորէին որ Հռոմայի իշխանութենէն հրաժարի ու երկու միլիոն ֆրանկ տարեկան թողակ ընդունելով՝ Փարիզ հանգիստ բնակի: Իսկ առաքինի քահանայապետը թէ աս ու թէ ուրիշ ամէն առաջարկութիւնները հաստատութեամբ մերժեց: Աս հաստատութիւնը Նաբոլէոնին բարկութիւնը վերջին աստիճանի սաստկացրնելով՝ հրաման խրկեց որ անկից ետքը քահանայապետին վրայ ամէն կերպ խստութիւնները բանեցուին, ամէն կերպ կապանքն ու արգելքը դրուի, մինչեւ եւ ոչ թուղթ, գրիչ ու կաղամար իր խուցը գտնուի: Քահանայապետն աս գերութեան մէջ գլուխուած ատենը՝ Նաբոլէոն անոր սիրտն աւելի եւս վերաւորելու գործ մ'ալ ըրաւ. այսինքն երբ որ (1811. Մարտ 20.) իր որդին ծնաւ, զանիկայ Հռոմայի թագաւոր անուանեց, յայտնի ընելով որ քահանայապետը նոյն քաղքին վրայ ալ ամենեւին իշխանութիւն չունի ու ինքն է անոր բուն տէրն ու իշխանը: Ի վերայ այսոր ամենայնի սիրտը միշտ անհանգիստ ըլլալով՝ վերջին փորձ մ'ալ ուզեց ընել քահանայապետին հաստատութիւնը խախտելու համար. ուստի (1812. Յունիս) զինքը Փարիզ բերել տուաւ ու Ֆոնդենպլըշի պալատին մէջ քանի մը դիւրութիւններով բնակեցուց. բայց ասով ալ իր գլխաւոր բաղձանացը կատարման չկրցաւ հասնիլ. ինչպէս ետքը պիտ'որ գրենք:

Իտալիայի ամէն մասերը, պզտիկ ու մեծ տէրութիւնները, Նաբոլէոնին զինուժն ու կամօքը տակնուվրայ եղած ու պէսպէս փոփոխութիւններ կրած ատեն, մի միայն պզտիկ ու աննշան տէրութիւն մը, Ս. Մարինոսի հասարակապետութիւնը հանգիստ կամ անվնաս ու անփոփոխ մնաց, իր հին կարգերն ու կառավարութիւնը պահելով ու շարունակելով:

Աս հասարակապետութիւնը՝ որ Եւրոպայի տէրութեանց մէջ ամենէն պզտիկ ($1\frac{1}{4}$ քառ. մղոն) երկիր ունեցողն է՝ 8000 բնակիչով, Հռոմայի տէրութեան Ուրպինոյ ու Բեզարոյ գաւառներուն սահմանին մէջ կ'իյնայ ու Եւրոպայի ազատ տէրութեանց ամենէն հինն է. զորն որ յամի 469ին Ս. Մարինոս անապատականը հիմնեց: Աս մարդը, որն որ դաղմատիացի որմնադիր մըն էր, նոյն (469) տարին Գաղմատիայէն հոն եկաւ ու լեռան վրայ ձգնաւորական կեանք վարել սկսաւ: Իր որբութեան համբաւն օրէ օր տարածուելով՝ նոյն լեռան տէրը, որ Փելիկիտաս անունով բարեպաշտ տիկին մըն էր, նոյն տեղն իրեն պարգեւեց: Ամաց կամաց շատ բարեպաշտ մարդիկ իր քովը ժողովուելով՝ իր խորհրդովը սահմանադրութիւն մը յօրինեցին եւ անոր համեմատ անկախ տէրութիւն մը հաստատելով, խաղաղութեամբ կ'ապրէին. իրենց դրացի ըլլող իշխաններն ալ անոնց անկախութիւնը ճանչնալով՝ նոյնը մինչեւ ցայսօր հաստատ մնաց: Այսպիսի հաստատութեան, մանաւանդ Նաբոլէոնին յափշտակող ձեռքէն ազատ մնալուն պատճառը՝ յայտնի է որ աս հասարակապետութեան պզտիկութիւնն ու աննշան ըլլալն է:

Այդ աս աննշան հասարակապետութենէ ի զատ Իտալիայի ուրիշ մասերը բոլորովին Նաբոլէոնին ձեռաց վերին կամ իշխանութեան տակ ըլլալով, իրենց բախտն

ու պատահարները միայն նոյն կայսեր ուրիշ տէրութիւններուն դէմ տուած պատերազմներուն յաջողութենէն ու անյաջողութենէն կախում ունէին կամ անոր բախտին հետ կից կ'երթային: Յամի 1809 Նաբոլէոն Աւստրիացւոց հետ պատերազմի մէջ էր, ու իր որդեգիրը Եւգինէոս Պոհառնէ Իտալիայի թագաւորութեան փոխարքան՝ հին Վենետական Փրիուլի Սաչլէ քաղքին մօտ իր Իտալական զնդերովն Աւստրիայի Յովհաննէս արքիդքսին հրամանին տակ ըլլող աւստրիական զօրաց հետ (Ապր. 12.) զարնուելով յաղթուեցաւ: Բայց քիչ մը ետքը նոյն արքիդքսն իր զօրքովն Աւստրիայի մեծ բանակին օգնութեան երթալու համար ետ քալած աւտենը՝ փոխարքան Հունգարիայի մէջ անոր ետեւէն հասաւ եւ Գաղմատիայէն եկող Գաղղիացւոց զնդերէն օգնութիւն գտնելով՝ (Յունիս 14.) Ռաապ քաղքին քով արքիդքսին զօրացը յաղթեց ու գնաց Նաբոլէոնին բանակին հետ միացաւ: Երբ որ Աւստրիայի կայսրն աս պատերազմէն ետքը (Հոկտ. 14.) Նաբոլէոնին հետ Վիէննա (Շէօնպրուն) խաղաղութեան դաշն դրաւ, ուրիշ շատ պայմաններէն զատ նաեւ ընդունեցաւ Նաբոլէոնին Իտալիայի մէջ բրած ու ընելու փոփոխութիւններն ու կարգաւորութիւնները:

Ինչպէս պատերազմներու մէջ սոյնպէս եւ քաղաքային կառավարութեան նկատմամբ թէ՛ Նէապոլսոյ թագաւորը Միւրա ու թէ՛ Իտալիայի թագաւորութեան փոխարքան Եւգինէոս Նաբոլէոնին կարգաւորութեանց ու հրամանաց համաձայն ու անոր գործակալներուն ընկերութեամբն ու մասնակցութեամբն իրենց յանձնուած երկիրները կը կառավարէին: Աս կերպ ծառայական կառավարութեան ատեն՝ Նաբոլէոնին (1812) Ռուսիայի վրայ բրած մեծ արշաւանքը հանդիպելով ու ամէն դիպ

նոյնին համար զօրքեր ժողվուելով, Խտալիայի թագաւորութիւնն ու Նէապոլսոյ տէրութիւնն ալ իրենց Խտալական զնդերը՝ Եւզինէոս փոխարքային ու Յովակ. Միւրա թագաւորին հրամանին տակ՝ նոյն արշաւանաց օդնութեան խաւրեցին։ Նաբոլէոն ընդհանուր բանակին երկրորդ բաժնին վրայ զԵւզինէոս փոխարքան հրամանատար դրաւ։ Ինչպէս աս փոխարքան նոյնպէս եւ Յովակիմ թագաւորն աս արշաւանքին ատենը իրենց քաջութեամբն ու հաւատարմութեամբը Նաբոլէոնին աւելի եւս սիրելի եղան. անանկ որ նոյն կայսրն՝ արշաւանքին անյաջող ելքէն ետքը արտօրնօք Փարիզ դարձած ատենը, զՅովակիմ իր տեղը բանակին վրայ հրամանատար դրաւ. որ եւ զօրաց մնացած մասովը, ինչպէս Եւզինէոս ալ, գրեթէ միայն հազար հոգւով աս դժբախտ արշաւանքէն Գաղղիա դարձան, անկից ալ Խտալիա մտան 1813ին սկիզբները։

Նոյն 1813 տարին Գերմանացիք՝ մանաւանդ Պրուսիացիք ազդովին ոտք ելլելով, Նաբոլէոնին զօրութիւնը բոլորովին խորտակելու եւ իրենց ազգային անկախութիւնը կամ ազատութիւնը նորոգելու համար վերջին ճիգն ի դործ դնելու եռանդմամբ զէնք առնուլ սկսան։ Աս եռանդման ու բաղձանաց համեմատ նոյն տարւոյն սկիզբէն Եւրոպայի տէրութիւնները սկսան իրարու հետ դաշնակցիլ հասարակաց թշնամին կատարելապէս յաղթելու համար։ Ռուսիա, Պրուշ, Շուետ, Անգղիա, ետքէն Աւստրիա ալ միանալով՝ (1813. Փետր. 27 — Օգոստ. 13.) Վէցերբըր Դաշնակցութիւնը հաստատեցին, որուն յաջողելովն աս հզօր ու ահաւոր աշխարհակալին կատարեալ պարտութիւնն ու անկից ետքը Եւրոպայի ընդհանուր խաղաղութիւնը հետեւեցաւ։ — Ինչպէս այլեւայլ տեղեր՝ ուր Նաբոլէոն եւ իր դաշնակիցները

բանակ ու զօրք ունէին, դաշնակցաց զօրքերը քաջ զօրապետաց հրամանին տակ պատերազմելու կ'երթային, սոյնպէս եւ Աւստրիայի զօրաց մէկ մասը՝ 80,000 հոգի չիլէր զօրապետին հրամանին տակ Լիւրիկէ գրաւելէն ետքը՝ Ալպեան լեռներն անցնելով Խտալիա մտաւ։ Եւ գինէոս փոխարքան, զորն որ Խտալացւոց մեծ մասը իրեն բարի հանգամանաց համար՝ շատ սիրած էին, եւ կը յուսային, որ մը անոր ձեռաց տակ անկախ տէրութիւն ունենալ, երբ որ Ռուսիայի արշաւանքէն պարտութեամբ ետ դարձաւ, բոլորովին վհատած ըլլալով, այնպիսի ընթացք մը սկսաւ բռնել՝ որ Խտալացւոց սիրտն իրմէ պաղեցուց։ Ինչք թէպէտ եւ զԽտալացիները կը սիրէր ու բոլոր իր կառավարութեան ատենն իր ձեռաց տակ ըլլող երկիրներն ու բնակիչքը չէ թէ միայն գոհ՝ այլ եւ երջանիկ ընելու կ'աշխատէր. բայց իր խորդ հօրը Նաբոլէոնին կամքին գերի եղած էր եւ անոր ակնարկութեան ըստ ամենայն նկատմանց հաւատարմութեամբ կը հնազանդէր, անանկ որ շատ հեղ անոր կամաց կատարման համար իր ժողովրդոց շահը զոհելու կը ստիպուէր։ Ետքի ատեններն ամէն կողմանէ անյաջողութիւնք ետեւէ ետեւ վրայ հասնելով՝ իր սիրտը կոտրած էին. եւ թէպէտ գիտէր որ անոնց ամենուն պատճառը Նաբոլէոնն էր, բայց իր նեղութեան ու տոգոհութեան ոխը չկրնալով անկէջ առնուլ, բոլոր սրտին դառնութիւնն իր հպատակաց ու զօրաց վրայ կը թափէր, եւ զանոնք աւելի նեղութեան մէջ դնելով՝ չարեաց սկզբնապատճառը գոհ ընելու կը ջանար։ Հիմայ որ թշնամին զօրաւոր բանակով մը Խտալիա մտած էր, պէտք էր որ Եւգինէոս իր գլխաւորին հաւատարիմ մնալու համար իր գնդերը զօրացնելով ու մեծամեծ զոհեր ընելով՝ զԽտալացիները բազմութեամբ թշնամւոյն դէմ հաներ։ Ուստի 80,000 Աւստրիացւոց

դէմ Եւգինէոս Իտալիայի մէջ Մարտի սկիզբները (1813) պատերազմը սկսաւ, որուն մէջ երբեմն մէկ կողմը երբեմն մէկալ կողմը յաջողութիւն կ'ունենար: Բայց վերջապէս Եւգինէոս նորէն յաղթուելով, հարկադրեցաւ (Նոյեմ.) Ատիճէին վրայէն անցնիլ ու մինչեւ Մինչիոյ ետ քաշուիլ. որով նոյն (1813) տարւոյն վերջը Լոմբարտիայի մեծ մասն Աւստրիայի ձեռքն անցած էր: Եւ որովհետեւ չէ թէ միայն ինք Եւգինէոս (1814. Ապր.) Իտալիայի մէջ իր զօրքովը թշնամւոյն դէմ պատերազմը շարունակելու անկարող էր, հապա նաեւ ուրիշ տեղեր ալ Նաբոլէոնին զօրքերը դաշնակցաց զօրքերէն կը յաղթուէին, անոր համար պարտաւորեցաւ (Ապր. 16.) Աւստրիացւոց Պելլէկարտ զօրապետին հետ, որն որ Հիլէրին յաջորդած էր, զինադադար ընելու եւ Մանդուայի բերդին մէջ մնալու: Սակայն չուզեց ուրիշ տէրութեանց դաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ անոնց կամօքը Նաբոլէոնին դէմ թշնամութեան դրօշը բանալ, հապա անոր վրայ ունեցած սիրոյն ու հաւատարմութեան մէջ մինչեւ ցլախճան հաստատ մնաց:

Ասոր ներհակ ընթացք մը բռնեց Նաբոլէոնին քեռայրը՝ Նէապոլսոյ Զովակ. Միւրա թագաւորը: Ատիկայ Լիբսիայի նշանաւոր պատերազմէն (1813. Հոկտ. 16. 17. 18.) կատարեալ պարտութեամբ իր մնացած զօրքովն իր երկիրը դառնալէն ետքը, մտածելով որ ալ Նաբոլէոնին իշխանութիւնը կորսուած ու օգնելու զօրութիւնը հատած է, անոր կողմն ու դրօշը թողուց ու սկսաւ Աւստրիայի հետ բանակցութիւն ընել. եւ քանի մը առաջարկութիւններու հաւանելով, (1814, Յունու. 11.) դաշն դրաւ, որուն զօրութեամբ Աւստրիայի կայսրն իրեն կը խոստանար զինքը Նէապոլսոյ գահին վրայ հաստատ պահելու ջանալ: Քանի մը օր ետքը Միւրա իբր

յազատութիւն քահանայապետական երկրին իր զօրքովը
 զնաց Հռոմ բռնեց. քիչ մը ետքն ալ Աւստրիայի զօ-
 րացը հետ մէկտեղ Տոսկանա առաւ: Անդղիացիք Միւ-
 րային հաւատարմութեան ու անկեղծութեան վրայ վըս-
 տահ չըլլալով՝ իրեն հետ դաշն դնել չուզեցին. միայն
 Աւստրիայի խորհուրդին հետեւելով (Փետր. 3.) զինա-
 դադար բրին: Եւ որովհետեւ դաշնակցաց պատերազմը
 Նաբոլէոնին դէմ դեռ յառաջ կ'երթար, անոր համար
 Միւրա ալ (Փետր. 15.) Գաղղիայի դէմ պատերազմ
 հրատարակեց: Բայց աս պատերազմին ատենն անանկ
 ընթացք մը բռնեց՝ որ դաշնակիցք իրեն վրայ ունեցած
 յոյսերնին կորսնցուցին ու հասկրցան որ ինք ներքուստ
 դեռ Նաբոլէոնին կողմը կը հակի: Սակայն իրենք աս
 կողմնէ շատ վախճալու պատճառ չունէին. արդէն Աւս-
 տրիացւոց զօրքը Միւրայի ու Բոյի քովերը Խտալիայի
 թագաւորութեան փոխարքային յաղթած ըլլալով,
 Գաղղիացւոց զօրութիւնն Խտալիայի մէջ կոտորած ինկած
 էր: Ասկից աւելի՝ արդէն իրենց զինուոց ետեւէ ետեւ
 ստացած յաղթութիւններովը՝ գլխաւոր թշնամին ալ
 բոլորովին ընկճած էր: Վասն զի իրենց միացեալ զօրու-
 թեան դէմ Նաբոլէոնին ամէն հնարքները պարապի ել-
 լելէն ետքը՝ աս անխոնարհելի մարդն ի հարկէ խոնարհե-
 ցաւ ու (1814. Ապր. 6.) թէ իր անձին ու թէ իր որ-
 դոյն համար Գաղղիայի, Խտալիայի եւ ուրիշ ամէն եր-
 կիրներու վրայ ունեցած վեհապետական իշխանութենէն
 հրաժարեցաւ: Ասոր վրայ Փարիզ ժողոված վեհապետ-
 ները (Ապր. 11.) վճիռ տուին ու հաստատեցին որ
 Նաբոլէոն Պոնափարդէ՝ կայսր անունը պահելով, Խտա-
 լիայի մէջ Ելպա կղզւոյն վրայ միայն իբրեւ անկախ վե-
 հապետ իշխէ եւ Գաղղիայէն տարւէ տարի երկու միլիոն
 ֆրանկ ընդունի: Իր ամուսինը Մարիամ Լուիզ կայսրու-

հի անունը պահելով, Բարմայի, Բիաչէնցայի ու Կուսս-
դալայի դքսական երկիրներուն վրայ մինչեւ ցմահ իշ-
խէ։ Իսկ մինչեւ ան ատեն Խտալիայի Թագաւորութեան
փոխարքայ ըլլող Եւգինէոս Պոհառնէ իշխանին համար
դաշնակիցք պատշաճական հատուցում չ'ընելու խորհին։

Նաբոլէոն (1814. Մայ. 4.) Ելպա կղզին զնաց ու
սկսաւ իր փոքր տէրութիւնը վարել. իսկ Փարիզ ժող-
ված վեհապետները (Մայ. 30.) Գաղղիայի Լուգովիկոս
ԺԸ. Թագաւորին հետ խաղաղութեան դաշն ղենեւին
ետքը՝ Եւրոպայի դահերուն ընկճած ու անշքացած իշ-
խանութիւնը միաբան խորհրդով կարգի ղենելու համար
Վիեննա գացին։ — Պուրպոնեան ցեղը Գաղղիայի մէջ
Եւրոպայի վեհապետաց միաբան հաւանութեամբ Թա-
գաւորական դահին վրայ նորէն հաստատուելէն ետքը՝
միայն Նաբոլէոնին կամօքն ու կարգաւորութեամբը Խտա-
լիայի Թագաւորութեան վրայ փոխարքայ դրուող Եւ-
գինէոս Պոհառնէ ալ չէր կրնար Գաղղիայի զօրքը՝ զորն
որ Նաբոլէոն իրեն տուած էր, Խտալիայի մէջ պահել ու
անոնցմով սկսած պատերազմը յառաջ տանիլ։ Ուստի
Մանդուայի մօտ, ինչպէս ըսինք, Աւստրիայի Պելլեկարտ
զօրապետին հետ զինադադար ընելէն քանի մը շաբաթ
ետքը՝ Գաղղիացի զօրքն իրենց հայրենիքը խաւրեց, բայց
ինքն ալ անոնց հետ Խտալիայէն դուրս չելաւ, հապա
Մանդուայի բերդին մէջ իտալացի զօրքով մնաց։ Ինչու
որ կը յուսար թէ Խտալիայի Թագաւորութիւնը՝ (1805
Դեկտ. 26.) Բրեսպուրկի խաղաղութեան դաշինքէն ա-
ռաջ ունեցած սահմաններու մէջ՝ դաշնակցաց հաւա-
նութեամբ հաստատուն կը մնայ, եւ ինք Խտալացւոց շա-
տերուն բաղձանացը համաձայն՝ նոյն Թագաւորութեան
Թագը կ'ընդունի։ Բայց իրերն իր մտածածէն եւ յուսա-
ցածէն շատ տարբեր ընթացք ու ելք ունեցան։

Պէտք է նախընտան զաղղիայէն չեւած՝ Միլանի ծերակուտին Մեղի գահերէցին առաջարկութեան համեմատ՝ ծերակոյտը (Ապր. 20.) սահմանեց որ Փարիզ դըտնուող վեհապետներուն պատգամաւորներ խաւրուին, որոնք անոնց թէ Իտալիայի անկախութիւնն ու թէ Եւգինէոս փոխարքային իրենց թագաւոր դրուիլն առաջարկեն։ Ծերակոյտը ներսը աս խորհուրդն ըրած ատենը՝ դուրսը փողոցը Եւգինէոսին հակառակ ըլլող կողմնակցութիւնը ժողոված՝ ահագին ձայնով կ'աղաղակէր. «Կեցցէ հայրենիք. զԵւգինէոս չենք ուզեր. Գաղղիացի չենք ուզեր»։ Այսպիսի աղաղակներով ու սպառնալիքով ծերակուտին անդամները զարհուրեցընելով ցրուեցին։ Ետքէն կատաղութեամբ ելլեամտից՝ պաշտօնեայ Բրինային պալատը վազեցին ու զինքը դուրս քաշելով պնշափ ծեծեցին՝ որ խեղճը հոն մեռաւ։ Նոյնը կ'ուզէին նաեւ վերոյիշեալ Մեղի գահերէցին ալ ընել. բայց իր բարեկամներէն մէկը ճարպկութեամբ մը զիրենք արգելեց։ Եւգինէոս Մանդուայի մէջ աս անկարգութեանց գոյժն ընդունելով՝ շատ բարկացաւ, ու Իտալիայի թագաւորութեան յաջողելուն վրայ յուսահատելով՝ Մանդուայի բերդն Աւստրիացւոց յանձնեց ու ինք իր ընտանիքովն ու Իտալիայի մէջ դիզած գանձերովն Պաւիերա իր աներոջը՝ Մաքսիմիլիանոս Յովսէփ թագաւորին քովը գնաց։ Իսկ Միլանի մէջ խորհրդականք մէկտեղ ժողովեցան ու առժամանակեայ կառավարութիւն կամ խնամապետութիւն մը դրին, որն որ շուտ մը Փարիզ ըլլող վեհապետներուն պատգամաւորներ խաւրեց խնդրելու համար՝ որ Իտալիայի թագաւորութիւնն Աւստրիայի կայսերական տան իշխաններուն մէկուն տակ անկախ տեւութիւն մ'ըլլայ։ Բայց Աւստրիայի կայսրը Փրանկիսկոս Ա. իրենց պատասխանեց թէ «Ես Իտալացի եմ. Լոմ

բարտիա իմ զէնքերովս նուաճեցաւ. ես իմ հրամաններս ու կարգաւորութիւններս Միլան կը խաւրեմ կը ծանուցանեմ” : Ասոր վրայ (Ապր. 28.) Աւստրիայի զօրքը Միլան մտաւ ու (Մայ. 23.) Պելլեկարտ զօրապետը յանուն նոյն կայսեր զանիկայ գրաւեց եւ նոր կառավարութիւնը սկսաւ : Ասանկով Նաբոլէոնին կանգնած իտալիայի թագաւորութիւնը՝ տասը տարիի չափ տեւելէն ետքը՝ վերջացաւ :

Վեհապետները դեռ Փարիզ գտնուած ատենը՝ իրենց կարգաւորութեամբն ու կամօքը իտալիայի օրինաւոր իշխանները սկսան իրենց երկիրները դառնալ ու կառավարութիւննին կարգի դնել : Սարդինիայի կարօլոս Էմմանուէլ թագաւորը՝ իր երկիրները Գաղղիացիք առնելէն ետքը՝ իր ընտանիքովը Սարդինիա կղզին քաշուած էր, որն որ իր ամէն երկիրներէն միայն իր ձեռքը մնացած էր : Հոն յամի 1802ին իր կամօքը թագաւորութենէ հրաժարելով՝ զանիկայ իր Վիկտոր Էմմանուէլ Ա. եղբօրը տուած էր : Ասիկայ մինչեւ 1814 նոյն կղզւոյն վրայ մնաց ու Փարիզի խաղաղութենէ ետքը իր երկիրն ու մայրաքաղաքը Գուրին դարձաւ, կորսընցուցած տեղերը դրեթէ ամբողջ ձեռք բերելով, բաց ի Սաւոյայի մէկ պզտիկ մասէն, որն որ Հելուետիայի անցաւ : — Սոյնպէս եւ Տոսկանայի մեծ դուքսը Փերդինանդոս (Աւստրիայի կայսեր եղբայրը) իր երկիրն ու մայրաքաղաքը Փլորենտիա դարձաւ : — Մոտենայի դուքսը Փրանկիսկոս արքիդուքսն իր երկիրը դառնալէն ետքը՝ իր մայրը Էսդէի իշխանական տնէն ըլլալուն՝ իր արքիդքսական անուան հետ նոյն Էսդէ անունն ալ միացուց. անանկ որ անկից ետքը նոյնտեղաց դքսական ազգատոհմին անդամները Աւստրիական-Էսդէեան տիտղոսով կ'անուանին : — Ետրուրիայի թագաւորին որ-

դին, որն որ Բարմայի տէրը կամ դուքսը պիտ'որ ըլլար, աս դքսական երկիրը Նաբոլէոնին ամուսնոյն՝ Մար. Լուիզ կայսրուհւոյն տրուած ըլլալուն համար՝ ինք անոր տեղը Լուքսայի դքսութիւնն ընդունեցաւ, Բարմայի դքսութեան վրայ ունեցած իրաւունքը պահելով, զորն որ Մար. Լուիզին մահու ընէ ետքը պիտ'որ ընդունէր: — Գենուա, ուր որ Անգղիացւոց Պենդինք զօրապետը 9000 անգղիացի զօրքով Սիկիլիայէն եկած՝ հասարակապետութիւնը Գաղղիացւոց ձեռքէն ազատած եւ անկախ ընելու խոստանալով՝ Գենուացիներէն ընդունելութիւն գտած էր, առ ժամանակ մի Անգղիացւոց պաշտպանութեան տակ հասարակապետական կառավարութիւն ունեցաւ:

Հռոմայի քահանայապետը Պիոս Է., ինչպէս վերը գրեցինք, երեք տարիի չափ Սաւոնա աքսորուած մնալէն ետքը՝ Նաբոլէոնին հրամանաւր Փարիզ տարուած էր ու Ֆոնդենպլոյ կը բնակէր: Հոն երբ որ հեղ մը անոր անձամբ այցելութիւն ընելով քանի մը երկրորդական խնդիրներուն կատարումն ընդունեցաւ եւ (1813. Յունու. 25.) դաշնաւորութիւն մ'ալ ըրաւ, կարծեց որ աւելի առաջ կրնայ երթալ ու ծանրագոյն խնդիրներու ալ կատարումն ընդունիլ: Ուստի եւ աս յուսով խոստացաւ նոյն տարի զքահանայապետն իր երկիրը ու Հռոմ խաւրել եւ իր վերջին հրովարտակէն առաջ քահանայապետին ունեցած տեղերն ետ տալ: Բայց երբ որ Պիոս Է. այրական հաստատութեամբ յայտնի ըրաւ՝ որ ան աւտեն ամէն բան կը լմըննայ, երբ որ Եկեղեցւոյ եւ Հռոմայի քահանայապետին (Ս. Պետրոսի) Ժառանգութիւնն ամբողջ իրեն կը տրուի, Նաբոլէոն չուզելով իր հեղ մը առածը կամ յափշտակածը ետ դարձնել, քիչ մը ատեն ալ՝ մինչեւ 1814 տարւոյն սկիզբները քահանայա-

պետը Փարիզ պահէց: Նոյն ատեն երբ որ դաշնակցաց զօրքերը սկսան Գաղղիացի երկիրը մտնել՝ հրաման տուաւ որ քահանայապետն իր տեղը երթայ. բայց աս հեղու ալ միշտ դանդաղելով ու պատերազմին ընթացքին յաջողութեան ու անյաջողութեան համեմատ անոր ծամբորդութիւնն ուշացընել տալով: Աւերջապէս Նաբոլէոնին իյնալէն քանի մը օր առաջ (Մարտ 20.) Գաղղիացի զօրքն իրենց գերի եղած քահանայապետը Բիաշենցայի մօտ Աւստրիացւոց զօրաց յանձնեցին, որոնց պաշտպանութեան տակ հանգիստ ծամբայ ընելով, (Մայ. 24.) մեծ հանդեսով ու փառաւորութեամբ Հռոմ մտաւ ու իր կառավարութիւնը նորէն ձեռք առաւ:

Ինչպէս յառաջ պատմեցինք՝ երբ որ (1806) Նաբոլէոն Նէպոլիոն առաւ ու հոն իր Յովսէփ եղբայրը թագաւոր դրաւ, Փերդինանդոս Գ. երկրին բուն թագաւորն իր ընտանեօքը Սիկիլիա կղզին քաշուելով՝ հոն Անգղիացւոց պաշտպանութեան տակ կղզւոյն վրայ իր իշխանութիւնը կը վարէր: Թէպէտ եւ թագաւորն ու առանձինն Կարոլինա թագուհին ի սկզբանէ հետէ Անգղիացիներէն մեծ բարեկամութիւն տեսնելով՝ անոնց վրայ կը վստահէին. բայց կամաց կամաց իբր թէ անոնց լուծէն ձանձրանալով՝ անոնցմէ ընդունած բազմամեայ պաշտպանութիւնն իրենց ծանր ծառայութիւն կ'երեւար: Նոյն ինքն թագուհին՝ որ սրտին մէջ Գաղղիացւոց դէմ մեծ ատելութիւն ունէր, ինչպէս ուրիշ տեղ ըսած ենք, (1811ին) Նաբոլէոնին հետ գաղտնի բանակցութիւն ընելու սկսաւ ու կ'ուզէր Սիկիլիա կղզւոյն նաւահանգիստներէն Անգղիացիները վռնտելով՝ նոյները գաղղիացի զօրաց յանձնել: Աս խորհուրդը չյաջողեցաւ, որն որ թագուհւոյն շատ մեծ տրտմութիւն ու նեղութիւն պատճառեց. բայց իր ատելութիւնն Անգղիացւոց դէմ արտաբոյ

կարգի զայրացաւ, երբ որ անոնց վերին հրամանատարը Վէնդինք (1812) զՓերդինանդոս թագաւորը պարտաւորեց՝ որ Անգղիայի խորհրդանոցին նման Սիկիլիական խորհրդանոց մը դնէ ու իր ժողովրդեան նոր սահմանադրութիւն մը տայ. միանգամայն զինքը համոզեց՝ որ կառավարութիւնը քիչ մը ատեն իր (թագաժառանգ) որդւոյն ձեռքը յանձնէ: Աս դորժքերը թագուհւոյն սիրտն օրէ օր աւելի դառնացընելով, զինքը կը զրգուէին միշտ նոր նոր խռովութիւններ հանելու. անանկ որ անգղիացի հրամանատարը սաստիկ զայրանալով, տէրութիւնը ստիպեց որ զթագուհին Սիկիլիայէն հեռացընէ: Իրօք ալ հարկադրեցաւ տիկինը 1813ին ամառը կղզին թողուլ ու դէպ ի արեւելք ճամբորդութիւն ընելով՝ Կոստանդնուպոլսոյ վրայէն իր հայրենիքը Վիէննա գնաց, եւ նոյն մայրաքաղաքին մօտ Հեցէնտորֆ գեղին մէջ (1814. Սեպտ. 18.) 62 տարեկան մեռաւ. որմէ քանի մը ամիս ետքը իր էրիկը Վիէննայի արքայաժողովին վճռովն իր բոլոր տէրութեան իշխանութիւնը, այսինքն Նէպոլսոյ գահը նորէն ստացաւ:

Աս գահին վրայ (1814. Մարտ.) Փարիզի խաղաղութենէ ետքը դեռ Նաբոլէոնին դրած Յովակիմ Միւրա թագաւորը կը նստէր, որովհետեւ Աւստրիայի կայսրն անոր թագաւորութեան երաշխաւոր եղած էր, ինչպէս յառաջ նշանակեցինք: Բայց արդէն վերջին պատերազմներուն ատենն աս դաշնակից սեպուած թագաւորին տարակուսական ընթացքը դաշնակցաց անվստահութիւնը զարթուցած էր. ու Փարիզի խաղաղութենէն ետքը աւելի եւս ծանր ու անպատշաճ կ'երեւար իրենց այսպիսի անիրաւ գահակալութեան՝ դաշնակիցներուն մէկ մասէն (Աւստրիայէն) իբրեւ օրինաւոր ծանչցուիլն ու երաշխաւորութիւն գտնելը: Առաւելապէս Անգղիա ու Գաղղիա

չէին ուզեր աս երաշխաւորութիւնն ընդունիլ ու հաւանիլ՝ որ Միւրայի պէս աննշան մարդ մը, որն որ Գաղղիայի Գահոր քաղքին մէջ պանդոկապետի մը որդի էր, Պուրպոնեան թագաւորական ազգատոհմին մէկ ճիւղին մնասովը՝ անիրաւութեամբ ստացած իշխանութեան մէջ հաստատ մնայ։ Իսկ Միւրա, որն որ մինչեւ ան ատեն միայն զինուորական կարգերու նախանձախնդիր էր ու պատերազմէն ի զատ ուրիշ բան չէր մտածեր եւ ամէն բան բռնաւորական կերպով առանց քաղաքական օրինաց նկատում ընելու յառաջ կը տանէր, սկսաւ իր ընթացքը փոխել։ Իր խօսքերուն մէջ քաղաքական սահմանադրութիւն մը հաստատելու բաղձանքը կը յայտնէր. եկեղեցականաց ու ստորին ժողովրդեան հաճոյ գործքեր ընելով՝ անոնց սիրտը շահելու կը ջանար. եկեղեցիներու այցելութիւն կ'ընէր ու եկեղեցական հանդէսներու մէջ կը մտնէր։ Նա եւ յայտնի կ'ընէր՝ որ ինք Նէապոլսոյ հաստատուն երկրին կամ ցամաքին տէրութեամբը գոհ է, եւ չ'ուզեր ամենեւին Սիկիլիա կղզին՝ զորն որ Նաբոլէոն իրեն խոստացած էր եւ ուր Փերդինանդոս թագաւորն Անգղիացւոց պաշտպանութեան տակ կ'իշխէր, յառաջուան պէս Նէապոլսոյ թագաւորութեան հետ միացընելով իրեն իշխանութեան տակ ունենալ։ Բայց միւս տէրութիւնք ինչպէս եւ Փերդինանդոս թագաւորը չէ թէ միայն Սիկիլիա ալ իրեն տալու միտք չունէին, հապա Նէապոլսոյ տէրութիւնն ալ իրմէն առնուլ կ'ուզէին, եւ Փերդինանդոս զանիկայ իրաւամբք կը պահանջէր, ինչպէս իրօք ալ Ալիէնայի արքայաժողովին որոշմամբն ընդունեցաւ։

Աս արքայաժողովը սկսաւ 1814ին աշնան (Նոյ. 1.), երբ որ Եւրոպայի վեհապետներուն շատը՝ Փարիզի առաջին խաղաղութենէն ետքը՝ իրենց գլխաւոր պաշտօ-

նեաներովն Աւստրիայի մայրաքաղաքը ժողովեցան: Եւ որովհետեւ աս ժողովը բոլոր Եւրոպայի իրողութիւններուն վրայ պիտ'որ խորհէր ու կարգաւորութիւններ ըներ, անոր համար շատ երկայն ժամանակ քշեց: Երբ ժողովականք աս ծանր գործոց մէջ զբաղած՝ իրենց խորհուրդները յառաջ կը տանէին, երեւելի դէպք մը իրենց գործոց ընթացքն արգելեց: Նաբոլէոն Գաղղիայի մէջ ունեցած բարեկամներուն օգնութեամբն ու դեռ հեղ մ'ալ իր բախտին յաջողելովը (1815. Փետր. 26.) Եւպա կղզիէն ելաւ ու (Մարտ 1.) Գաղղիա հասաւ. ուր ընդունելութիւն գտնելով՝ նորէն կայսերական գահն ելաւ ու հաջորդէր իւր ալ այլ եւ այլ պատերազմներով Եւրոպայի տէրութիւնները զբաղեցուց: Բայց վերջապէս դաշնակցաց զենքերէն բոլորովին յաղթուելով՝ անոնց հրամանովը (Յուլ. 31.) արեւմտեան Ովկիանոսին Ս. Հելինէ կղզին աքսորեցաւ, ուր եւ (1821. Մայ. 5.) մեռաւ ու թաղուեցաւ: Վեհապետք Գաղղիան ու Եւրոպան երկրորդ անգամ աս ահաւոր թշնամիէն ազատեւին ետքը՝ նորէն յաղթանակաւ Փարիզ մտան ու հոն (Նոյ. 30.) երկրորդ խաղաղութեան դաշն դնելէն ետքը՝ իրենց սկսած արքայաժողովը յառաջ տարին ու լմնցուցին: Աս երկրորդ խաղաղութեան դաշնաց ու Վիեննայի արքայաժողովոյն որոշմունքներէն ու կարգաւորութիւններէն միայն ան կտորները պիտի յիշենք, որոնք Իտալիայի ու անոր այլ եւ այլ տէրութեանց վրայ եղան:

Աւստրիայի կայսրը Լոմբարտիայէն ի զատ, որն որ Գաղղիայի յեղափոխութենէն առաջ իր իշխանութեան տակ էր, ընդունեցաւ նա եւ Վենետիկոյ հասարակապետութեան բոլոր երկիրը, եւ ասոնցմէ կազմուեցաւ Լոմբարտեան - Վենետական թագաւորութիւնը: Արքայաժողովն անցած անկարգութիւնները յիշելով՝ Եւրոպայի

խաղաղութեան համար պատշաճ ու օգտակար դատեց
Խտալիայի հասարակապետութիւնները վերջացրնել կամ
նորէն չհաստատել: — Միայն Ս. Մարինոսի պզտիկ հա-
սարակապետութիւնը, զորն որ ամէն տէրութեանց հի-
մերը խախտող Նաբոլէոն իսկ անխախտ թողուցած էր,
հիմայ ալ իր հին ժառանգութեան ու կարգերուն մէջ
հաստատուն թողուեցաւ: — Գենուայի հասարակապե-
տութիւնը, որն որ Անգղիացւոց Պենդինք հրամանատա-
րին խոստման համաձայն՝ հաստատուն կամ անկախ պի-
տի մնար, դքսութիւն անուամբ Սարդինիայի թագաւորին
տրուեցաւ. որպէս զի անով Սարդինիայի տէրութիւնը
զօրանալով՝ սահմանակից Գաղղիացւոց դիւրութեամբ
Խտալիա մտնելուն կարենայ յաջողակի դէմ կենալ: —
Տոսկանայի մեծ դուքսն իր առաջուան երկիրներէն զատ
ընդունեցաւ նա եւ Պափականաց Վիճակ (Stato dei Pre-
sidii) ըսուած նահանգը ելպա կղզիով, որոնք (1735էն
մինչեւ 1801) Նէպոլսոյ տէրութեան տակ էին, իսկ
նոյն վիճակին սահմանին մէջ ըլլող Բիոմպինոյի իշխանա-
կան երկիրն իր առանձին իշխանն ունէր: Բայց Նաբոլէոն
1801ին նոյն վիճակին մէկ մասն Ետրուրիայի թագաւորու-
թեան տուած, Բիոմպինոյի երկիրը (1804) իր Պալէ-
ոքքի քեռայրին պարգեւած, ելպա կղզին ալ Գաղղիայի
տակ առած էր: Արքայաժողովն ասոնք բոլոր Տոսկանայի
մեծ դքսին տալէն ետքը՝ նա եւ որոշեց որ երբ որ Մ.
Լուիգին մեռնելէն ետքը Բարմայի դքսութիւնը Լուք-
քայի դքսին կ'անցնի, Լուքքայի դքսութիւնն ալ Տոս-
կանայի մեծ դուքսն առնու: — Հռոմայի քահանայա-
պետն ալ իր երկրին ամէն մասերը, նա եւ Գոլենդինոյի
խաղաղութեան դաշանց զօրութեամբ կորսնցուցած
դաւառները ետ առաւ: Միայն Գաղղիայի մէջ հին ա-
տեններէ ի վեր քահանայապետաց ժառանգած Աւի-

նեոն ու Վրնեզէն քաղաքներն իրենց սահմանովը՝ վերջին գաղղիական յեղափոխութեան ատեն եղած որոշման համեմատ՝ Գաղղիայի տէրութեան տակ մնացին:

Նէապոլոյ գահին վրայ նստող Յովակիմ Միւրա թագաւորը՝ թէպէտ եւ կը յուսար որ Վիէննայի արքայաժողովն Աւստրիայի կայսեր միջնորդութեամբ ղինքն իր տէրութեան մէջ ու գահին վրայ կը թողու, բայց երբ որ իմացաւ թէ հոն իր վրայ թշնամական խորհուրդներ կ'ըլլան, Փերդինանդոս թագաւորն իր զեսպանին ձեռքովը իր բոլոր երկիրները ետ կը պահանջէ ու խորհրդականաց մէջ երկպառակութիւն կայ, նոյնն իրեն յարմար առիթ սեպելով՝ ղինուց զօրութեամբ ուզեց իր իշխանութիւնը ձեռքէն չհանել: Գրեթէ իր բոլոր (70,000) զօրքերը (1815. Փետր.) քահանայապետական երկրին ան գաւառները խոթեց, որոնցմէ՝ յառաջագոյն հոն եղած զօրքերը Փարիզի առաջին խաղաղութենէն ետքը դեռ չէր հանած: Աս ընելէն ետքը՝ Աւստրիայէն թողլուտութիւն խնդրեց՝ որ նոյն զօրքը Վերին Իտալիայէն անցընելով՝ Գաղղիայի դէմ պատերազմելու տանի: Աս պահանջմունքը չէ թէ միայն Աւստրիայի եւ ուրիշ տէրութեանց կողմանէ ընդունելութիւն չգտաւ, հապաշուտ մը հրաման ելաւ, որ Աւստրիայի զօրաց թիւն Իտալիայի մէջ մինչեւ 150,000ի հասցուի: Բայց դեռ աս հրամանը չկատարուած՝ Միւրա Նաբոլէոնին Գաղղիա հասնին ու նորէն գահ ելլելը լսածին պէս՝ միւս տէրութեանց դէմ թշնամութեան դրօշը յայտնապէս բացաւ: Ամէն բանէն առաջ իր Հռոմ նստող զեսպանին ձեռքովը Պիոս Է.ին ծանոյց՝ որ ինք Նաբոլէոնին գործքերն իր սեպհական գործքերը կը սեպէ ու կ'ուզէ ցուցընել՝ որ երբեք անոր հակառակ կամ թշնամի եղած չէ: Աս ընելէն ետքը՝ առանց ժամանակ կորսնցընելու քահանայա-

պետական երկիրներուն վրայէն անցնելով՝ Աւստրիացւոց բանակին դէմ յառաջ քալեց: Ռիմինի քաղաքը հասածին պէս՝ (Մարտ. 30.) բոլոր Իտալիայի ժողովրդոց յայտարարութիւն մը հանեց, որով զերենք կը յորդորէր որ իրենց թերակղզւոյն ազատութեան համար ամէնքն ալ զէնք առնուն ու երկիրն օտար տիրողներէն մաքրեն. որպէս զի անկէց ետքը բոլոր Իտալիա միակ տէրութիւն ըլլայ ու քսան դարէն (2000 տարիէն) ի վեր բաղձացումը վերջապէս կատարուի:

Ի սկզբան Աւստրիայի զօրքերն ան կողմերը դեռ սակաւաթիւ ըլլալուն՝ բազմաթիւ թշնամւոյն դէմ պատերազմը սկսելու չհամարձակեցան, ուստի մինչեւ Բոյի եզերքը ետ քաշուեցան: Նոյն ատեն նա եւ Տոսկանայի մեծ դուքսն ու Մոտենայի դուքսն իրենց երկիրները թողուցին փախան ու Միւրա ութ օրի չափ պարծեւու առիթ ունեցաւ՝ թէ ինք Իտալիայի ազատիչը պիտ'որ ըլլայ: Սակայն Իտալիայի ժողովուրդները, որոնց ինք այնպէս մեծ մեծ խոստումներ կ'ընէր, չէ թէ միայն Իտալիայի բուն հին օրինաւոր իշխողներուն դէմ ամենեւին տրտունջ ու տհաճութիւն չէին ցուցըներ, հապա նա եւ ասանկ խոստումներ ընող յեղափոխական գլխու մը նկատմամբ բոլորովին պաղ կը կենային: Այսպէս Միւրա իր հնաբններովն ու դուռող խօսքերովը քիչ հետեւողներ գտնելով ու իր զօրաց թիւը միայն ասդիէն անդիէն ժողոված խել մը տաքգլուխ երիտասարդներու բազմութեամբ աւելցընելով՝ սկսաւ Աւստրիացւոց հետ զարնուիլ: Բայց Բոյի եզերքը Օ.ք.քեոպէլլոյ զեղին քով տրուած երկօրեայ (Ապր. 8—9.) ճակատին մէջ մեծ կորուստ ընելէն ետքը՝ երբ որ Աւստրիացւոց Բոյի ետեւը ժողոված զօրքն ալ սկսան յառաջ քալել, Միւրա ստիպեցաւ իր բոլոր բանակովն արտորնօք ետ քաշուիլ: Աս-

կից ետքը տեսնելով որ իր զօրաց թիւն օրէ օր կը քիչ-նայ, զինուորներուն շատերն իր դրօշը կը թողուն կը փախչին, յուսահատութեան մէջ իյնալով՝ վերջին փորձ մ'ալ ընել ուզեց: Ուստի (Մայ. 2.) Գոլենդինցի քով մեծ կռիւ մըն ալ սկսաւ, որն որ երկու օր տեւեց. բայց իր ամէն ջանքն ու քաջութիւնը չա՛ մը չընելով՝ բոլորովին յաղթուեցաւ, տէրութիւնն ու թագն ալ կորսնցուց: Բանակն ըստ մեծի մասին ցրուեցաւ. ու (Մայ. 20.) Գալանցիի քով Աւստրիայի զօրաց Պիանքի սպարապետին հետ նէապոլսեցի Գոլենդա զօրապետը դաշնադրութիւն ընելով՝ տէրութեան ամէն բերդերն ու մայրաքաղաքն անոր յանձնեց իրենց օրինաւոր թագաւորին տալու համար: Միւրա նէապոլսեցի փախստականներուն յառաջընթաց ըլլալով՝ նէապոլիս մտաւ, ուսկից երկրորդ օրը իշխա կղզին, անկից ալ Գաղղիա գնաց, Նաբոլէոնին ձեռաց տակ՝ դաշնակցաց դէմ պատերազմելու համար: Իսկ իր ամուսինը Կարոլինա, Նաբոլէոնին քոյրը, իր զաւկըներովն Անգղիացւոց նաւով մը Թրիէստ գնաց Աւստրիայի կայսեր պաշտպանութեան տակ մտաւ: Նոյն կայսեր զօրքը (Մայ. 22.) յաղթանակաւ նէապոլիս մտան, ուր Յունիսի սկիզբը Փերդինանդոս թագաւորն ալ եկաւ ու իր գահն ու իշխանութիւնը յաղթող Աւստրիացւոց ձեռքէն ընդունեցաւ, բոլոր իր տէրութեան ազատութեան համար եղած վերջին պատերազմներուն ծախքը վճարելով:

Միւրա այսչափ պարտութիւններով իր անմիտ խորհուրդներէն չզգաստանալով՝ երբ որ Նաբոլէոն երկրորդ անգամ գահէն ինկաւ, ուստի եւ ինք անկէց օգնութիւն գտնելու ալ յոյս չունէր, վերջին անմտութեան գործքով մը իր մինչեւ ան ատեն ըրած յանդուգն գործքերը պսակեց: Աւստրիայի կայսրը Փրանկիսկոս Ա.

որուն քովը Միւրայի ամուսինն իր զաւկըներովն ապաւի-
նած էր, իրեն առաջարկեց որ իր երկիրներուն մէկուն
մէջ գայ հանգիստ ապրի իր ընտանիքովը: Միւրա աս
հրաւերն արհամարհելով՝ Գորսիկա գնաց, հոնկից ալ
գաղտուկ քանի մը ընկերներով միայն Գալապրիայի Բիլ-
ցոյ քաղքին մօտ Նէապոլսոյ ցամաքն ելաւ ու սկսաւ ժո-
ղովուրդը գրդռել՝ որ զէնք առնուն ու իրեն օգնեն իր
կորսնցուցած թագը նորէն ձեռք բերելու: Իսկ ժողո-
վուրդն անոր քովի մարդկան քիչութիւնը տեսնելով՝ չէ
թէ միայն իր ուղածը չկատարեցին, հապա զինքը բռնե-
ցին գաւառին կուսակալին ձեռքը տուին: Կուսակալը
դՄիւրա նոյն իսկ իրեն (Միւրային) սահմանած պատժա-
կան օրինաց համաձայն դատելով՝ (Հսկա. 13.) մահուան
դատապարտեց ու մեռցրնել տուաւ: Այսպէսով Իտա-
լիայի թշնամիներն ու խռովիչները վերջացան, օրինաւոր
իշխաններն իրենց տեղերը դարձան ու իւրաքանչիւր իր
տէրութիւնը կառավարել սկսաւ:



1815—1850

Ինչպէս յառաջագոյն ըսինք, Վիէննայի արքայա-
 ժողովը, ինչպէս Եւրոպայի ուրիշ տէրութեանց, նոյնպէս
 առանձինն Իտալիայի այլ եւ այլ տէրութեանց իշխա-
 նութիւնը նորոգած ու հաստատած էր, ամէն մէկ տե-
 ղւոյն մերժուած օրինաւոր իշխանն իր դա՛հ դարձնելով:
 Նոյն ժողովն աս բրած ատենը այնչափ միտ չէր դրած ու
 փոյթ չէր ցուցրցած Իտալացւոց ազգային հոգւոյն ու
 զգածմանց համաձայն կարգաւորութիւններ ընելու. կամ
 նոյն թերակղզւոյն վրայ տէրութեանց միութեան կապ
 մը կամ միապետութիւն մը հաստատելու: Աս առանկ
 բլալով, Իտալիայի այլ եւ այլ մասերն այլ եւ այլ իշ-
 խողաց տակ ու այլ եւ այլ տեսակ կառավարութեամբ
 իբրեւ իրարմէ բոլորովին զատ ազգաց երկիրներ կը սե-
 պուէին: Ասկից ի զատ՝ հին իշխանները նոյն արքայաժո-
 ղովոյն որոշմանցը համաձայն իրենց գահերուն վրայ նորէն
 հաստատուէին ետքը՝ գրեթէ ուրիշ բանի միտ չէին
 դներ, բայց եթէ ետքի ատենները Գաղղիացւոց ազդե-
 ցութեան տակ դրուած կարգերը ջնջելու եւ իրենց հին
 կարգերը նորէն հաստատելու: Ասիկայ ալ ուրիշ բան
 չէր, բայց եթէ այլ եւ այլ ժողովրդոց տրուած քանի մը
 ազատութիւնները բոլորովին արգելել ու զիրենք խիստ
 կապանքներու տակ դնել ու խիստ կարգերու հնազան-
 դեցնել: Այս ջանքերուն պտուղը ժողովրդոց սիրտը
 դառնացնելէն ու իրենց ստացած քանի մը ազատու-

Թեանց կորուստն աւելի եւս զգալի ընելէն ուրիշ բան չէր ըլլար : Ամէն դի տփգոհութիւնն ու իշխանաց վրայ անվտանգութիւնն օրէ օր երկրին մէջ կը տարածուէր ու կ'աւելնար :

Աս զգածմանց աւելի եւս սաստկանալուն ու արմատանալուն ուրիշ պատճառ մ'ալ շատ մեծ նպաստ կ'ընէր : Իտալիայի մէջ ատեն ատեն այլ եւ այլ գաղտնի ընկերութիւններ կազմուած են, երբեմն մասնաւոր երկրի մը իշխանին դէմ, երբեմն ընդհանրապէս քանի մը իշխողներու դէմ : Ասոնց մէջ ամենէն աւելի համբաւ ու նեցողն ու աւելի ընդարձակ տարածուածն եղաւ Գաբ-պոնաբի անուանուած ընկերութիւնը : Ասիկայ թէպէտ եւ Իտալիայի մէջ շատոնցուրէն սկսած էր ու Գաղղիացոց հոն եղած ատենն ալ կար, բայց անկից ետքը աւելի եւս զօրացաւ, ընդարձակեցաւ ու հաստատուեցաւ անանկ որ ատեն մը (1819 ին) 60,000 անդամէն աւելի ունէր, որոնք ամէն կարգի ու աստիճանի մարդիկ էին, գեղացիներէն սկսելով՝ մինչեւ մեծամեծ իշխաններ ալ իրենց մէջ կը գտնուէր : Աս ընկերութեան գլխաւոր նպատակն ու ջանքը բոլոր Իտալիայի ազատութիւնը, անկախութիւնն ու միութիւնը՝ այսինքն մէկ իշխողի տակ, կամ միակ հասարակապետութիւն մ'ըլլալն էր : Յայտնի է՝ որ այսպիսի մեծ ընկերութիւն մը, որն որ բոլոր Իտալիայի մէջ տարածուած էր, ու անոր ամէն մասին մէջ իր ժողովներն ու զօրաւոր դործակալներն ունէր, երկրին ամէն մասնաւոր իշխողներուն կարգաւորութիւնները, հրամաններն ու ջանքը պարապի կրնար հանել ու այլ եւ այլ տերութեանց հպատակներուն իրենց իշխանացը դէմ ունեցած տփգոհութիւնն ու թշնամական խորհուրդները սնուցանել ու սաստկացընել :

Այսչափ զօրաւոր ջանից դէմ խախուտ հիման

վրայ հաստատուած տէրութիւններն ու դողդողացող
գահերու վրայ նստող իշխաններն ինչպիսի միջոցներով
ու ինչ զօրութեամբ կրնային յաջողակի գործել ու
սկսածնին եւ ուզածնին յառաջ տանիլ: Անոր համար
Խտալիայի մէջ՝ Աւստրիայի իշխանութեան տակ ըլլող
երկիրներէն (այսինքն Լոմբարտիայէն ու Վենետիկի սահ-
մանէն) դուրս՝ միւս տէրութեանց մէջ ոչ կառավա-
րութիւնը յաջողակի առաջ կ'երթար ու ոչ հասարակաց
գործքերը խաղաղութեամբ կը կատարուէին, ամէն դի-
անկարգութիւն ու շփոթութիւն կը տիրէր: — Նէա-
պոլսոյ Փերդինանդոս Դ. (Ա.) թագաւորը նորէն իր
գահը նստելէն ետքը՝ սկսաւ իր առաջուան ընթացքը
բռնել, ինք զինքն որսորդութեան ու ձկնորսութեան եւ
ղբօսանաց տալով՝ կառավարութեան գործքերն իր
պաշտօնէից թողուց, որոնց ջանքն եղաւ ամէն հին կար-
գերը բանեցընել ու անոնց համեմատ տէրութիւնը կա-
ռավարել: Սիկիլիա կղզւոյն վրայ Անգղիացւոյ միջնոր-
դութեամբը 1812ին տրուած սահմանադրութիւնն ու
խորհրդանոցը վերցուեցաւ ու հին կառավարութեան
կերպերն ու կարգերը նորէն հաստատուեցան: Թէ աս
կղզւոյն վրայ ու թէ Նէապոլսոյ ցամաքին վրայ ժողո-
վուրդը սկսաւ տէրութեան գէմ իր տհաճութիւնը ցու-
ցընել, Վարպոնարիներն ալ իրենց հնարքները կը բա-
նեցընէին զրգուռած սրտերն աւելի եւս զրգուելու:
Տեղ տեղ հին ատենուան պէս աւազակաց խումբեր կը
կազմուէին ու տէրութեան գէմ օրէ օր կը զօրանային.
անանկ որ տէրութիւնը կը պարտաւորէր՝ ասոնց հետ
իբրեւ օրինաւոր իշխանութեան մը հետ դաշինք դնելու
եւ երբեմն իրենց պահանջածը կատարելու: Աս ամէն
տխուր հանգամանաց վրայ ուրիշ վտանգաւոր պարագայ
մ'ալ կու գար, այսինքն՝ տէրութեան գանձը շատ գէշ

վիճակի մէջ գտնուելուն, զինուորաց ու պաշտօնականե-
րուն թողակաները չէին կրնար վճարուիլ: Աւելի գէշն ան-
էր՝ որ Գարպոնարիներն աս դրդուիչ հանգամանքներն
իրենց նպատակին ծառայեցընելով՝ գաղտնի ու յայտնի
հնարքներով ապստամբութեան հողին զինուորաց ու
քաղաքացւոց մէջ օրէ օր աւելի կ'արծարծէին: Սպանի-
այի ու Բորդուկալի մէջ (1820) եղած յեղափոխու-
թիւններուն յաջողին ու Սպանիայի մէջ նոր ազատական
սահմանադրութիւն մըն ալ դրուիլ * Նէապոլոց տե-
րութեան մէջ ծանուցուելով, ապստամբութեան դրօ-
շը բանալու վերջին խրախոյսը զարթուց: Ամէն տեղէն
յառաջ Սեոսա քաղքին քով ժողովուած բանակին
գունդերն ըստ մասին իրենց պաշարին գէշութեան ու
ըստ մասին իրենց օտարազգի մը՝ այսինքն՝ Նիւժան սպա-
րապետը՝ հրամանատար դրուելուն վրայ տփ-գոհ ըլլալով,
յայտնապէս գլուխ վերցուցին: Ասոնցմէ 130 ձիաւորք
Մորէլի պաշտօնականին առաջնորդութեամբ (1820.
Յուլ. 1.) գիշերանց Նոլա քաղքին մէջ Սպանիայի ա-
զատական սահմանադրութիւնը հրատարակեցին: Ետքը
դէպ ի Աւելլինոյ քաղաքը գացին, ուր քաղաքապահ
զօրքն իրենց տէ Գոնչիլիիս գնդապետին հրամանին տակ
անոնց հետ միացան. որուն վրայ շրջակայ գեղերուն բնա-
կիչքն ու Գարպոնարիները բազմութեամբ եկան նոյն
զինուորաց մէջ խառնուեցան: Նա եւ կառավարութեան
կողմանէ աս ապստամբներուն դէմ խաւրուած զօրքին
մէկ մասն ամենեւին անոնց դէմ գէնք չվերցուց. մէկ
մասն ալ գնաց բոլորովին անոնց հետ միացաւ: Փերդի-
նանդոս թագաւորն այսպէս իր զօրքին օգնութենէն

* Աս սպանիական (Գորդէգներու ըսուած) սահմանադրու-
թեան վրայ տես Պատմ. քաղաքական. Եւրոպական տե-
րութեանց. Հատ. Դ. Երես 54—55 :

զուրկ մնալով՝ ճարձ հատաւ ու խոստացաւ ութ օրէն՝ Նէապոլսոյ տէրութեան համար նոր սահմանադրութիւն մը տալու։ Բայց Կ. Բէքէ զօրապետը, որն որ երկու անգամ մը զնդերու գլուխ եղած էր, գէպ ի Նէապոլիս քաղաքը յառաջ քալելով՝ ճամբէն թագաւորին պատգամաւորներ խաւրեց, յայտնի ընելով որ նոր սահմանադրութիւն մը յօրինելու հարկ չկայ, ամէնքը 1812ին Գորդէզներուն դրած սահմանադրութիւնը կ'ուզէն, զորն որ պէտք է 24 ժամու մէջ հրատարակել։ Աս յայտարարութենէն թագաւորն արտաքոյ կարգի այլայլելով, շուտ մը երկրին կառավարութիւնն իր թագաժառանգ որդւոյն ձեռքը յանձնեց՝ զանիկայ տէրութեան ընդհանուր փոխանորդը կամ տեղակալն անուանելով։ Բայց անիկայ ընդունելի չըլլալով, հարկադրեցաւ խոստանալ որ նոյն 1812ին սահմանադրութիւնը կ'ընդունի, անոր կը ստորագրէ ու անոր վրայ կ'երդնու, եւ այս խոստումը (Յուլ. 8.) կատարեց։ Երկրորդ օրը Բէքէ 20,000 զօրքով Նէապոլիս քաղաքը մտաւ երեքգունեան (կարմիր, կապոյտ ու սեւ) ծուկքերով զարդարուած. եւ քաղաքացիներէն ուրախութեան ազաղակներով ընդունուեցաւ։

Եւրբ որ Սիկիլիայի Բալերմոյ քաղքին մէջ տէրութեան կառավարութեան կերպին փոխուելուն լուրը հրատարակեցաւ, շուտ մը նոր կողմնակցութիւն մը կազմուեցաւ, որն որ առանձին սահմանադրութիւն մը ու Նէապոլսոյ տէրութենէ բոլորովին անկախ ըլլալ կ'ուզէր։ Բայց որովհետեւ քաղաքացւոց շատը, ինչպէս նաեւ քաղաքապահ զօրքը Նէապոլսոյ նոր սահմանադրութիւնն ընդունած էին, անոր համար երկու կողման մէջ սաստիկ կռիւ մը սկսաւ։ Սիկիլիական զօրքը (1820. Յուլ. 15.) ստորին ժողովրդէնէ մեծ բազմութիւն մ'ալ մէկտեղ ժողովուելով ու «Կեցցէ սահմանադրութիւնը, կեցցէ ան-

խակութիւնը, պոռալով բոլոր բանտերուն դռները բռնութեամբ կոտորեցին բացին ու անոնցմէ ազատած շարագործներուն հետ մէկտեղ Նէապոլսոյ զօրաց վրայ քալելով, անոնց յաղթեցին. սակայն քաղաքացւոց մէջ կռիւր քիչ մը ատեն ալ շարունակեց. անանկ որ 4000 հոգի քաղքին ճամբաներուն վրայ ինկած մեռած էին: Ասկից ետքը ապստամբները Բալերմոյէն դուրս ելլելով՝ բոլոր կղզւոյն վրայ յառաջ կ'երթային, ամէն դի դիմացնին եկողները զարնելով ու սպաննելով: Գրեթեանոյ ու Մեսսինա քաղաքներուն բնակիչքը թագաւորական զօրքին օգնութեամբ՝ ապստամբներուն յառաջ երթալն արգելեցին. քիչ մը ետքը Նէապոլսէն ուրիշ գնդեր ալ աս երկու քաղաքները հասնելով, հոն բուն թագաւորականաց հաստատուն ու ամուր տեղն եղաւ: Թագաւորական զօրաց հրամանատարն էր Բէբէ զօրապետը, որն որ Գալղանիզէդդա քաղքին քովն ապստամբներուն վրայ առաջին մեծ յաղթութիւնն բրաւ: Երբ որ (Սեպտ. 19.) Դերմինիի քով երկրորդ անգամ ապստամբները յաղթուեցան, ալ ժողովրդեան մէջ քիչ մը աւելի հանդարտ ու խելացի ըլլողներուն վրայ անանկ մեծ վախ մը ինկաւ որ բոլորովին ապստամբներէն զատուեցան: Բալերմոյ քաղքին բնակիչներն իրենց վրայ յարձակող զօրաց քանի մը օր քաջութեամբ դէմ կենալէն ետքը՝ քանի մը նպաստաւոր պայմաններով (Հոկտ. 5.) Բէբէ զօրապետին անձնատուր եղան: Աս պայմաններուն գլխաւորն էր՝ որ Սիկիլիա կղզին Նէապոլսոյ կառավարութեան տակ պիտ'որ մնար, բայց թէ որ նոր դրուելու խորհրդանոցն ուղեւորլար՝ իրեն յատուկ օրէնսդիր իշխանութիւն պիտ'որ ունենար: Բայց որովհետեւ Նէապոլսոյ կառավարութիւնն աս պայմանը չընդունեցաւ, անոր համար Սիկիլիայի մէջ խռովութիւնները չվերջացան: Նոր խորհրդանոցն ալ

Հաստատուեւէն ետքը՝ որովհետեւ Սիկիլիայի գանձին մէջ նոր կարգաւորութիւններն ի գործ դնելու եւ բաւական զօրք պահելու համար ստակ չէր գտնուեր, ժողովրդեան վրայ ալ նոր տուրքեր դնելով ստակ ձարելը նոր խռովութիւններու պատճառ պիտ'որ բլլար. անոր համար նոյն խորհրդանոցը չէր կրնար ուղածին պէս գործել ու կղզւոյն կառավարութիւնը յառաջ տանիլ: Ասպոսկէս բլլալով՝ տէրութենէ ապստամբ բլլող կողմնակցութեան յոյժը կը մնար Իտալիայի ուրիշ տէրութեանց մէջ ապստամբութեան հրդեհը տարածելով՝ անոնց հետ մէկտեղ նպատակներուն հասնելու: Սակայն Հռոմայի տէրութեան մէջ ժողովուրդը կառավարութեան վրայ ըստ բաւականին գոհ ըլլալով, իսկ Լոմբարտեան - Վենետական թագաւորութեան մէջ Աւստրիայի զօրաւոր միջոցներուն ուժովը Իտալացիք հանգարտ մնալով՝ ապստամբութեան նշան մը չէր երեւար: Միայն Սարդինիայի թագաւորութեան մէջ շատոնցուընէ ոգիները գրգռելու սկսած ըլլալով՝ վերջապէս ապստամբութեան դրօշը բացուեցաւ. բայց անկից նէապոլսոյ ապստամբներուն ու յեղափոխականներուն օգուտ ու օգնութիւն մը հասնելու ատենն անցած էր, ինչպէս հետեւեալ դէպքերէն կը տեսնուի:

Իւլրոպայի վեհապետներն Իտալիայի, առանձինն նէապոլսոյ մէջ եղած յեղափոխական շարժմանքէն ստիպելով՝ որոշեցին նոր արքայաժողով մը գումարել, զորն որ իրօք ալ սկսան՝ առաջ (1820. Նոյ.) աւստրիական Սիլեզիայի Գրոբբաւ քաղքին մէջ, բայց ետքը (1821. Յունու.) Աւստրիայի կայսրութեան Գրանիա նահանգին Լայպախ (Լուպիանա) քաղաքին մէջ առաջ տարին ու լմնցուցին. Աւստրիայի ու Ռուսիայի կայսրներն անձամբ եկան, իսկ ուրիշ տէրութիւններն իրենց

դեսպանները խաւրեցին: Աս ժողովին Նէապոլսոյ Փեր-
դինանդոս թագաւորն ալ հրաւիրուեցաւ, ու թէպէտ
իր խորհրդականներն անոր հօն երթալն այնչափ չէին
ուզեր, բայց յուսալով՝ որ ժողովոյն մէջ իր ընդունած ու
հրատարակած նոր սահմանադրութիւնը կը պաշտպանէ,
երթալուն արգելք չդրին: Իսկ թագաւորը Լայպպի հա-
սածին պէս՝ արքայաժողովին մէջ յայտնապէս ըսաւ որ
ինք նոր սահմանադրութիւնը բռնի ընդունած ու ակա-
մայ անօր վըրայ երգուընցած ըլլալով, ինք զինք պար-
տաւորեալ չիսեպեր զանիկայ հաստատ պահելու: Միւս
տէրութիւններն ալ թէպէտ առ հասարակ այս կարծիքն
ունէին ու նոյնին հաւանեցան. բայց Գաղղիա ու Անգղիա
հաստատութեամբ յայտնի ըրին որ եղածն եղած պէտք
է սեպել ու Նէապոլսեցիներուն ազատ թողուլ իրենց
թագաւորին հետ տէրութեան գործքերը կարգի դնե-
լու: Իսկ միւս երեք մեծ տէրութիւնները, Աւստրիա,
Ռուսիա ու Պրուշ միաբանութեամբ որոշեցին Փերդի-
նանդոս թագաւորին օգնելու եւ զէնքով ու զօրքով
Նէապոլսեցիներն ու Սիկիլիացիները հնազանդութեան
ստիպելու: Աս բանիս գործադրութեան համար սահմա-
նուեցաւ որ Աւստրիայի կայսրը շուտ մը օգնական զօրք
ոտք հանելով, թէ որ Նէապոլսեցիք իրենք զիրենք
թագաւորին հնազանդելու պատրաստ ցուցնելու ըւ-
լան, միայն 10,000 զինուոր ապահովութեան համար
Նէապոլսոյ երկիրը խաւրէ. իսկ եթէ հնազանդիլ չուզեն,
100,000ի բանակ մը հօն քալեցընէ ու ապստամբու-
թիւնը բոլորովին վերջացընէ: Ժողովոյն այս որոշումնե-
րը նախ առանձինն Փերդինանդոս թագաւորն ու ետ-
քը միւս թագաւորները Նէապոլսեցւոց մասնաւոր յայտ-
արարութիւններով ծանուցին:

Նէապոլսոյ խորհրդանոցը տէրութեանց որոշման

չհաւանելով, քաղաքացոյցմէ պահանջուած հպատակութիւնն ու թաղաւորին բացարձակ իշխանութեան հնազանդիլը յանձն չառաւ: Բայց իր յամառութիւնն ու հետառութիւնը ինչպէս ու ինչ ուժով պիտ'որ պաշտպանէր, իր պատերազմական զօրութիւնն ու զօրացը թիւը միայն թղթի վրայ մեծ ու ահաւոր էր. ինչու որ իր քաղաքացի կամ ազատական զինուորներն ամէն զինուորական հրահանգէն ու կարգափրութենէ զուրկ էին, ըստ մասին նա եւ զէնք ալ չունէին. իսկ 52,000 ճակատող կամ կրթեալ զօրքէն հազիւ 30,000 հոգի ըստ պատշաճի զէնք ունէին. նա եւ զինուորական պաշարներու, ուտելաց ու ռազմամթերի (munition) պատրաստութեան համար ամենեւին խնամք մը չկար: Ասկից ի զատ նա եւ յայտնի կը տեսնուէր՝ որ զինուորներն ո՛չ իրենց ուժին ու ո՛չ իրենց զօրապետներուն հմտութեան վրայ վստահութիւն ունէին. շատերն ալ սրտանց կը բաղձային որ շուտով յաղթունն ու կռիւր լինենայ: Ահա աս վիճակի մէջ էր Նէապոլեոնի յետեւացող յեղափոխական կառավարութիւնը, երբ որ Աւստրիացոց 80,000 զօրաց բանակը Ֆրիմոն սպարապետին հրամանին տակ (1821, Փետր. վերջերը) Նէապոլսոյ երկրին սահմանը հասաւ: Նէապոլսեցոց զօրքն երկու բանակի բաժնուած էր, որոնց մէկը Վ. Բէբէ զօրապետին հրամանին տակ Ապրուցցոյ նահանգին մէջ երկրին սահմանին վրայ կը կենար. իսկ երկրորդը Գաւազգոզա զօրապետին հրամանին տակ՝ Կաէդայի ու Գաբուայի բերդերուն ապաւինած՝ թշնամեաց յարձակմանը կը սպասէր: Ապրուցցոյ կեցող բանակին մէջ զօրաց անհաւատարմութիւնն ու մատնութիւններն այնչափ շատցան, որ Բէբէ վախնալով որ չըլլայ թէ կռիւր քիչ մ'ալ ուշանալով՝ խայտառակութիւնը յայսնուի

ու ամէն բան կորսուի, առաջարկեց որ պատերազմը սկսի։ Ռիէդի քաղքին քովերը (Մարտ 7.) կռիւը սկսաւ. եւ Աւստրիացւոց քաջութեամբը քանի մը ժամու մէջ յաղթութիւնը որոշուեցաւ։ Նէապոլսեցւոց զօրքը բոլորովին պարտուելով՝ առանց կարգի ու արտօնօք սկսան փախչիլ, եւ բոլոր երկրին մէջ ցրուելով՝ հասած տեղերնուն մէջ ամէն բնակչաց սիրտը վհատեցուցին։ Ասոր վրայ Գաբալդօղային հրամանին տակ բլուղ զօրքն ալ ապստամբելով, ինքն ալ ստիպեցաւ բերդերուն դռները բանալ. որով արինհեղութիւնը դադրեցաւ եւ (Մարտ 24.) ամէն բան լմնալով, Աւստրիացիք բոլոր Նէապոլիս թագաւորին հնազանդեցուցին. եւ մայրաքաղքին ժողովուրդը յաղթութեան դաբնիներով իր ազատիչներն ընդունելով, բոլոր յեղափոխութեան վերջանալը յայտնի բրաւ։ Իսկ Սիկիլիացւոց պարտութիւնն ու խոնարհիլը, միայն 10,000 աւստրիացի զօրաց զալովը, առանց կռուոյ դլուիս ելաւ։

Հազիւ թէ Աւստրիայի զինուորը Նէապոլսեցւոց ապստամբութիւնը զսպուեցաւ, դեռ հոս կռիւները կատարելապէս չվերջացած՝ Սարդինիայի մէջ Գարպոնարիները (Մարտ 9.) ապստամբութեան դրօշը բարձրացուցին ու յեղափոխութիւնը սկսան։ Աղեքսանդրիայի, Դորդոնայի ու Փոսսանոյի մէջ եղած զօրքը պաշտօնակալներուն հնաբընթիւ ու ջանիւքը տէրութեան դէմ գլուխ վերցուցին, ու երեք օր ետքը (Մարտ 12.) Դուրինի բերդապահ զօրքը Սպանիայի ազատական սահմանադրութիւնը հրատարակեց։ Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը շուտ մը դահէն հրաժարեցաւ, եւ ինք թագածառանգ որդի չունենալուն՝ իր Կարոլոս Փելիքս եղբայրն իրեն յաջորդ անուանեց. բայց որովհետեւ աս ալ որդի չունէր եւ նոյն ատեն Մոստենա կը բնակէր,

Գարինեանի Կարողոս Ալբերտ իշխանը՝ որ նոյն թագաւորական ցեղէն էր, իբրեւ թագաժառանգ թագաւորութեան՝ տէրութեան խնամապետ ու կառավարիչ դուռեցաւ։ Աս իշխանը շատոնցուրն էր Գարպոնարիա ընկերութեան մէջ մտած էր ու Գարպոնարիներուն միշտ խորհրդակից կ'ըլլար, ուստի երկրին իրական կառավարութիւնն իր ձեռքն անցնելով՝ յեղափոխականք կը յուսային որ իրենց սկսածը յաջողութեամբ յառաջ պիտի երթայ։ Սակայն Կարողոս Ալբերտ իր կառավարութեան սկիզբներն անանկ տարակուսելի ընթացք մը բռնեց ու իր հին ընկերակիցներուն հետ անանկ վարուիլ սկսաւ՝ որ ամէնքն ալ հասկըցան թէ ինք իրենց ուզածին պէս պիտ'որ չկառավարէ ու իրենց կարգաւորութիւններուն ու խորհուրդներուն պիտ'որ չհետեւի։ Ասկից զատ Գարպոնարիներն իրենց մէջն ալ բռնելու ընթացքներնուն վրայ միաբան չէին. նա եւ բոլոր Սարդինիայի տէրութեան այլ եւ այլ մասանց մէջ ուրիշ ներքին շփոթութիւններ պակաս չէին, որովհետեւ կառավարութեան այսպէս փոփոխուելու ատենը Սարդինիայի մէկ մասը Սաւոյայի հետ կ'ուզէր որ կառավարութեան կերպը՝ բացարձակ թագաւորութիւն կամ արձակապետութիւն ըլլայ, ուստի եւ թագաւորին հաւատարիմ մնացած էր. իսկ Գենուա իր հին անկախ հասարակապետական կառավարութիւնը ձեռք բերելու կը բաղձար ու կը ջանար։

Կարողոս Ալբերտ այս ամենայն գիտնալով՝ կառավարութիւնը սկսելէն տասն օր ետքը՝ յառաջագոյն իր պատրաստութիւններն բրաւ ու (Մարտ 21—22) դիշերանց գաղտուկ Գուրինէն ելաւ, նոյն ճամբով՝ որով քանի մը օր առաջ զօրաց մէկ մասն իր հրամանովը յառաջ գացած էր, դէպ ի Լոմբարտիայի սահ-

մանր գնաց: Ինք հօն հասածին պէս՝ իր զօրաց տէլա
Գորբէ հրամանատարը Նովարա քաղքին քովերը հաւա-
տարիմ՝ գնդերը կարգի դրաւ, որոնց հետ եկան միացան
Աւստրիայէն խաւրուած օգնական զօրքերը Պուպնա
սպարապետին հրամանին տակ: Թէ որ սահմանադրա-
կանք Աւստրիայի զօրաց հասնելէն առաջ՝ Կարոլոս Ալ-
բերտին գունդերուն հետ զարնուած ըլլային, դուք
կրնային յաղթող ըլլալ. բայց յուսալով ու ջանալով
տէլա Գորբէ սպարապետն իրենց կողմը վաստակիլ,
կռիւն ուշացուցին: Եւ երբ որ (Ապր. 8.) պատերազմն
սկսան, Աւստրիացիք արդէն Կարոլոս Ալբերտին զօրացը
հետ միացած ըլլալով, մէկ օրուան կռուոյ մէջ այն-
պէս յաղթուեցան, որ բոլոր ուժերնին ու ազդեցու-
թիւննին կորսնցրնելով՝ Սարդինիա ալ անոնց կողմնա-
կցութեան հնաբըններէն ազատեցաւ: Պատերազմին եր-
կրորդ օրը՝ Գուրին, երրորդ օրն ալ՝ Աղեքսանդրիւ-
այի հզօր բերդը՝ որ սահմանադրականաց մէկ հատիկ
ապաստանն էր, առանց կռուոյ թագաւորականաց ձեռքն
անցան: Սոյնպէս Գենուա ալ առանց ընդդիմութեան
յանձնուեցաւ. իսկ Սաւոյա յեղափոխութեան ամե-
նեւին մասնակից եղած չըլլալով, տէրութեան ամէն
կողմը յեղափոխութիւնը կամ անոր կռիւները վեր-
ջացան. բայց այսչափ քիչ ատենուան, այսինքն հինգ
օրուան մէջ յեղափոխականք տէրութեան դանձր բո-
լորովն պարպած էին, 16 միլիոն ֆրանգ անկից յա-
փրշտակելով: Կռիւր լմրննալէն ետքը Պուպնա սպարա-
պետն աւստրիացի օգնական զօրքով (Ապր. 12.) յաղ-
թանակաւ Գուրին մտաւ, ուր քաղքին արքեպիսկո-
պոսը գլխաւոր քաղաքացիներուն հետ զանիկայ դի-
մաւորելու եկաւ քաղքին բանկիքներն իրեն մատուցա-
նելով: Ասկից ետքը Կարոլոս Փելլքս թագաւորն ալ

Մոտենայէն եկաւ իր գահը նստաւ ու յանցաւորներուն, հասարակ զինուորաց ու քաղաքացիներուն ընդհանուր թողութիւն հրատարակեց. միայն պաշտօնակալներն ու ապստամբաց գլխաւորները խստիւ պատժուեցան:

Սարգիսիայի մէջ Գարպոնարիներուն պատիժն ու հալածումն այսպէս թեթեւ ու կարճ եղաւ: Բայց Նէապոլսոյ տէրութեան մէջ շատ աւելի խիստ կերպով պատժուեցան. եւ որովհետեւ ասոնք երկրին ամէն կողմը տարածուած ու իրենց զրգուութիւնները բանեցուցած էին, անոր համար տէրութիւնն ալ իր խստութիւնն ամէն քաղաքներու եւ գաւառներու մէջ ու ամէն կարգի մարդկան վրայ առանց խնայելու բանեցուց: Այլ եւ այլ տեղեր չորս մասնաւոր քննութեան ատեաններ դրուեցան, ու ամէն դի յանցաւոր գտնուողները, կամ Գարպոնարիա ընկերութեան անդամ ու բաժանորդ ըլլողները, — թագաւորական պաշտօնատէրներ, դաստիարակներ, մատենագիրներ, եկեղեցականներ, եւ այլն — բռնուեցան ու պատժուեցան: Տասն'ութը գունդ ոտանաւոր զօրաց ու հինգ գունդ ձիաւորաց զինուորութենէ արձակուեցան ու անոնց տեղնոր զօրք դրուեցաւ: Քանի մը հրապարակական դպրոցներ բոլորովին դոցուեցան: Տէրութիւնն այս ամէն խիստ միջոցներն առանց արգելքի բանեցընելու համար Աւստրիայի օգնական զօրքը քանի մը տարի իր երկրին մէջ պահեց. որոնք յամի 1826 Սիկիլիա կղզիէն ու յաջորդ տարին Նէապոլսոյ ցամաքէն իրենց երկիրը դարձան. ամէն տեղ իրենց քաջութեան ու զինուորական կարգասիրութեան համար բոլոր երկրին բնակչաց շնորհակալութիւնն ու գովեստներն ընդունելով:

(Ժ)Ահապէտ եւ Սարգիսիայի մէջ, որն որ Լոմբարտիայի սահմանակից էր, այսպիսի խռովութիւններ ու յեղափոխական խառնակութիւններ եղած էին, սակայն՝ ինչպէս յառաջ յիշեցինք՝ Լոմբարտեան — վենետական թագաւորութեան մէջ յայտնի յեղափոխական փորձեր չեղան, միայն գաղտնի ընկերութիւններ այլ եւ այլ ծածուկ հնարքներ բանեցընելով, հոն ալ ապստամբութեան դրօշը բանալու եւ նոր յեղափոխութիւն մը հանելու կը ջանային։ Բայց ոստիկանութիւնն իր հսկողութիւնն ամէն դիպելի պահելով, վերջապէս (1821) գաղտնի ընկերութիւն մը գտաւ. բայց ինք վրայ հասնելն առաջ անոր անդամներն ատեն ու հնարք գտնելով՝ այլ եւ այլ կողմեր փախան. միայն մէկ քանին ոստիկանութեան ձեռքն անցաւ։ Ասոնց մէջ անուանի են Գոնֆալոնիէրի ու Սիլուիոյ Բելլիքոյ։ Գոնֆալոնիէրին գաղտնի ընկերութեան գլուխներուն մէկն ըլլալուն՝ տէրութիւնն ամէն կերպով աշխատեցաւ որ իրմէն քանի մը կարելոր գաղտնիք իմանայ, առանձինն (կարօլոս Ալբերտոս) Գարինեանի իշխանին վրայ, որն որ յառաջ Գարպոնարիա ընկերութեան անդամ եղած էր, ինչպէս ըսինք, որպէս զի ամէն բանն իմանալով, թէ որ նոյն իշխանը յանցաւոր ցուցուելու ըլլայ, Սարգիսիայի գահին յաջորդութենէն դուրս ձգուի. բայց Գոնֆալոնիէրիէն գաղտնիք մը իմանալը կարելի չեղաւ։ — Իսկ Սիլուիոյ Բելլիքոյ, որն որ հեղաբարոյ ու բարեպաշտ բանաստեղծ մըն էր, ինչպէս մեր ազգին մէջ ալ իր գրոցը թարգմանութեամբը ծանուցուած է, միայն այլ եւ այլ բանաստեղծական գրուածներով Իտալիայի ազատութեան ու անկախութեան վրայ ունեցած արտաքոյ կարգի եռանդը յայտնի ըրած էր։ Ասիկայ իր վերոյիշեալ ընկերովը խիստ բանտարգելութեամբ տառապե-

լէն ետքը, մահուան դատապարտուեցաւ. բայց ետքէն մահուան պատիժը մշտնջենաւոր բանտարգելութեան փոխուելով, առաջ Վենետիկի մէջ ու ետքը Մորաւիայի Պալին քաղքին քովի բերդը բանտ դրուեցաւ: Հոն, ինչպէս կը պատմուի, բարի հանգամանքով ու դովելի համբերութեամբ տասը տարիի չափ ապրեցաւ ու 1830ին իր ազատութիւնն ընդունեցաւ:

Ինչպէս վերը յիշեցինք՝ Նեապոլոսի կամ Սիկիլիայի ու Սարգինայի յեղափոխական խռովութեանց ատենը Հռոմայի տէրութեան մէջ յայտնի ու նշանաւոր խռովութիւն մը չէր ելած: Յիրաւի նոյն յեղափոխական շփոթութիւնները (1820) սկսելէն քանի մը տարի առաջ Հռոմայի երկրին Մաչերադա քաղքին մէջ ապստամբութիւն մը ելած էր. բայց ան ալ շուտով զսպուած էր ու մեծ հետեւութիւն մը չէր ունեցած: Պիոս Է. քահանայապետը գաղղիական աքսորանքէն (1814) դառնալէն ետքը, մանաւանդ Նաբոլէոն Ա. իշխանութենէ իյնալէն, Իտալիա Գաղղիացւոց լուծէն ազատելէն ու Վիեննայի արքայաժողովը, ինչպէս յառաջագոյն պատմեցինք, Իտալիայի այլ եւ այլ տէրութեանց հին իշխանութիւնները նորոգելէն ու հաստատելէն ետքը, եկեղեցւոյ տէրութեան խախտած կարգերը հաստատելու փոյթ տարաւ, Գաղղիացւոց սահմանած կարգերը վերցընելէն ու յեղափոխական գաղափարներով լցուած եւ կրօնի բարեկամ չըլլող աշխարհական պաշտօնատէրները հեռացընելէն ետքը, իրեն հաւատարիմ մնացող հպատակներուն բաղձանացը համաձայն աշխարհական կառավարութեան պաշտօնները կարգաւորեց, բոլոր երկիրը տասն'ութը նահանգներու կամ կուսակալութիւններու (Delegazioni) բաժնեց ու (1816) խօսք տուաւ կառավարութեան հին կարգերուն մէջ կարեւոր ու կարելի եղող փոփոխու-

Թիւններն ընելու : Աս խոստման գործադրութիւնը այլ եւ այլ գծաւարութեանց հանդիպելով՝ չկատարուեցաւ : Աս քահանայապետը խորին ծերութեամբ (1823) վախճանելէն ետքը՝ Լեւոն ԺԲ. իրեն յաջորդելով՝ Թէպետ եւ աշխարհականաց քանի մը դատաստանական առաւելութիւն տուաւ, բայց եկեղեցականաց իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը Թէ ատեաններու եւ Թէ դպրոցներու մէջ աւելի եւս ընդարձակեց ու հաստատեց :

Խել մը ատենէ ի վեր Հռոմայի տէրութեան մէջ մեծ անհանգստութիւն ու հոգ կը պատճառէին բազմաթիւ խռովարար սրիկաներ (briganti), որոնց գլխաւոր տեղերն էին Հռոմայի երկրին մէջ Ապենինեան լեռանց, Պոնտինեան ճահիճներուն եւ Ալպանոյ ու Դուսգոլոյ լեռներուն մէջի երկիրները : Աս տեղերը 1816էն ի վեր Գոլոննա ազգատոհմին ժառանգական կալուածներն ըլլալով, նոյնին իշխանները Որսինի ազգատոհմին եւ Հռոմայի քահանայապետներուն դէմ ունեցած թշնամութիւննին ու ատելութիւննին ի գործ դնելու համար աս սրիկաները զինելով կը զօրացընէին ու կը գործածէին : Գաղղիացւոց ստորին Իտալիայի մէջ գտնուած ատենները աս խռովարարները քիչ մը զսպուած էին . բայց քահանայապետական իշխանութիւնը նորէն հաստատուելէն ետքը՝ գլուխ վերցուցին ու գրեթէ առաջուրնէ աւելի ներութիւն կու տային, անանկ որ Հռոմայի ու Նէապոլսոյ մէջ ըլլող ծամբաներն ու գեղերն ամենեւին ապահովութիւն մը չունէին : Պիոս Է.ին յաջողակ պաշտօնեան Գոնսալուի կարգինալը շատ աշխատեցաւ ասոնք ջնջելու եւ Նէապոլսոյ տէրութեան հետ աս բանիս մէջ դաշնակցելով՝ ըստ մասին իր ջանքին պտուղը ցրցուց : Սակայն նոյն սրիկաները բոլորովին չջնջուեցան ու Լեւոն ԺԲ. քահանայապետին բոլոր իշխանութեան ատենը

դեռ երբեմն երբեմն տէրութեան մեծ հոգ ու նեղութիւն կը պատճառէին:

Ասոնցմէ զատ Գարպոնարիա ընկերութիւնը Խաւիւղի մէջ միշտ հաստատ մնացած ըլլալով, թէպէտ եւ յայտնի խռովութիւններ հանելէն կը զգուշանար. բայց ամէն մարդ գիտէր՝ որ նոյնն իր ծածուկ հնարքները բանեցընելու զբաղած է՝ Խաւիւղի ամէն տէրութիւնները, առանձինն՝ Աւստրիայի իտալական տէրութիւնը կործանելու համար: Աս ընկերութեան ծածուկ ժողովարանը կամ միութեան կեդրոնը՝ աս ատենները Հռոմայի երկրին մէջ էր, որովհետեւ ստորին ու վերին Խաւիւղի տէրութեանց մէջ 1822էն վեր նոյնին դէմ բանեցուած զգուշութիւններն ու միջոցները՝ ան տեղերն անոր ազդեցութիւնը շատ տկարացուցած, մանաւանդ թէ բոլորովին անզօր ըրած էին: Նա եւ Հռոմայի երկրին մէջ Ռաւեննայի կուսակալը Կարդինալ Ռիվարոլա (1815. Օգոստ. 31.) 500էն աւելի Գարպոնարիներ ձեռք անցընելով՝ աւելի կամ նուազ խիստ պատիժներու դատապարտած էր: Սակայն ասով ընկերութիւնը բոլորովին անզօր ընելու կամ ջնջելու ճամբայ մը չէր բացուած:

I. եւոն ԺԲ. (1829. Մայ. 31.) մեռնելէն ետքը՝ իրեն յաջորդեց Պիոս Ը. որուն քահանայապետութեան ատենը շատ կարճ ըլլալով՝ քահանայապետական երկրին հանգստեան համար սկսած քանի մը օգտակար կարգաւորութիւններն անկատար մնացին: Նա եւ ասդին անդին խլրտող խռովարարներուն դէմ զօրաւոր դարման մը չկրցաւ գտնել, մանաւանդ թէ իր մեռած ատենը (1830. Նոյ. 30.) երկրին մէջ, ինչպէս Խաւիւղի ուրիշ կողմերն ալ յեղափոխական շարժմանը յայտնի երեւալու սկսած էին: Օրէ օր չարագուշակ դէպքերը յաճախելով՝ մինչեւ նոր քահանայապետին ընտրութեան ա-

տենը (1831. Փետր. 2.) յեղափոխական խմբումը վերջին աստիճանի հասաւ ու վերջապէս սաստկութեամբ գորս ելաւ, ինչպէս ըստ կարգի պիտ'որ պատմենք:

Խառլիայի միւս տէրութիւնները՝ 1821ին յեղափոխական շփոթութիւններն ու պատերազմները վերջանալէն ետքը՝ արտաքին խաղաղութեան ու հանդարտութեան մէջ էին: — Աւստրիայի կայսեր իշխանութեան տակ ըլլող Լոմբարտեան-Վենետական թագաւորութեան երկիրներն ըստ տնտեսական եւ ուսումնական հանգամանաց կը ծաղկէին. նա եւ ըստ քաղաքային կարգաց նոյն կայսերութեան հսկող զուշութեան ու ջանիցը զօրութեամբ յաջողակի կը կառավարուէին: — Սարդինիայի տէրութիւնը ետքի (1821) խռովութեանց ատենն ու անկից առաջ կրած վնասները կամաց կամաց բժշկելու եւ ըստ կարի յաջողութեան հանգամանաց մէջ մտնելու կը ջանար: Կարօլոս Փելիքս Թագաւորը (1831. Ապր. 27.) առանց արու զաւկի մեռնելով եւ Սարդինիայի Թագաւորական ցեղին գլխաւոր կամ ուղիղ գծին մէջ անոր յաջորդ չգտնուելով, Թագաւորութիւնը կողմնական գծին, այսինքն Գարինեան ազգատոհմին անցաւ, որմէ էր Կարօլոս Ալբերտոս (ծնեալ՝ 1798.) որ եւ ըստ կարգի (1831. Ապր. 27.) Սարդինիայի գահը նստաւ*:

* Սարդինիայի Թագաւորական ցեղը, որն որ Սաւոյայի իշխանական ազգատոհմէն յառաջ եկած է, 1630էն ետքը երկու գծի բաժնուեցաւ, առաջինն էր Թագաւորական գիծը, որն որ Կարօլոս Էմմանուէլ Ա.էն սկսաւ. իսկ երկրորդն էր Սաւոյական Գարինեան գիծը, որուն սկիզբն եղաւ նոյն Կար. Էմմանուէլին կրտսեր եղբօրը Փրանկիսկոս Թովմաս Գարինեանի իշխանին մէկ որդիէն: Աս Սաւոյական Գարինեան ազգատոհմին վերջին իշխանը կամ գոյքսը Կարօլոս Էմմանուէլ՝ Կարօլոս Ալբերտոսին հայրը՝ 1810ին մեռաւ ու նոյնէն զատ ուրիշ արու զաւակ չունենալով՝ Կար. Ալբերտոսին Սարդինիայի գահն ելլելովը՝ երկու գիծը՝ ուստի եւ իշխանութիւնը Թագաւորական ցեղին վրայ միացաւ:

Աս իշխանը՝ ինչպէս յառաջագոյն գրեցինք՝ իշխանութեան հասնելէն առաջ յեղափոխականաց, առանձինն՝ Գարպոնարիներուն հետ գրեթէ մի սիրտ մի հոգի եղած էր, բայց իշխանութեան հասնելէն ետքը չէթէ միայն անոնցմէ բաժնուած էր, հապա անոնց դէմ իր տէրութիւնն ապահովցընելու համար ամէն ջանքն ու հնարքը կը բանեցընէր։ Ի սկզբան երբ որ թագաւորական գահն ելաւ՝ ահա զողու մէջ էր՝ որ Աւստրիայի տէրութիւնը իր յառաջուան ընթացքին համար իրեն հետ բարեկամութեամբ չվարուի, նաեւ շատ կը վախնար՝ որ յեղափոխականք ալ իրեն դէմ գաղտուկ հնարքներ բանեցընեն։ Բայց իրեն իրեն վախցածին պէս չեղան։ Աւստրիա իր հին բարեկամութիւնը Սարդինիայի տէրութեան հետ հաստատուն պահեց. իսկ յեղափոխականք ձայն մը չհանեցին, յուսալով որ քիչ մը ատեն ետքը զինքը նորէն իրենց կողմը կը շահին։ Ուստի եւ Կար. Ալբերտոս հանգարտութեամբ թագաւորելու սկսելով՝ իր տէրութիւնն ըստ պատշաճի կարգի դնելու եւ պայծառացընելու մտադիր կ'ըլլար։ Երկրին դրամական վիճակը լաւագունացընելը, քաղաքային տեսչութեան կարգաւորեալ ընթացք մը հոգալը, ցամաքային զօրաց ու ծովական զօրութեան կամ նաւատորմին նոր կարգերով լաւագոյն հանգամանաց մէջ մտնելը, ասոնցմէ ի զատ Գենուայի վաճառականութեան կարգաւորուիլն ու ծաղկիլը եւ Նաբոլէոնին օրինագրոց (code) համեմատ օրինաց գիրք մը յօրինելն եւ ուրիշ ասոնց նման կարեւոր բարեկարգութիւններ ընելը Կար. Ալբերտոսին թագաւորութեան առջի տարիներուն գործքերն եղան։ Նա եւ ուսմանց եւ ուսումնարանաց համար՝ առաւելապէս Աւստրիական Իտալիայի կամ Լոմբարտիայի մէջ գրուած կարգերուն համեմատ՝ կարեւոր ու օգտակար կարգեր

սահմանեց: Առանձին խնամք ցուցուց Սարգինիա կղզւոյն վրայ, որն որ մինչեւ ան ատեն գրեթէ բոլորովին երեսէ ձգուած էր, թէ անոր մշակական հանգամանքը լաւագոնացրնելու միջոցներն ու թէ քաղաքային կառավարութեան կարգերը հաստատուն պայմաններով սահմանուեցան. կղզւոյն մէջ նոր ճամբաներ շինուեցան ու ցամաք երկրին հետ կարգաւորեալ կապակցութեան մէջ մնալուն համար հարկաւոր ըլլող միջոցներն ի գործ դրուեցան: — Կար. Ալբերտոս արտաքին տէրութեանց հետ բարեկամութիւնն ու խաղաղութիւնը պահելու ջանք ունէր. բայց իր թագաւորութեան անկախութիւնը հաստատ պահելու համար արտաքոյ կարգի նախանձախնդրութեամբ հետամուտ ըլլալով՝ շատ անգամ մէկ կամ մէկալ տէրութեան հետ այլ եւ այլ խնդիրներ ունենալու պատճառ կու տար: Առանձինն Գաղղիայի հետ քանի մը հեղ անհաճոյ վէճեր ունեցաւ: Նա եւ Սպանիայի (Քրիստինէ թագուհւոյն) տէրութիւնն անոր վրայ գոհ չէր, որովհետեւ Տոն Կարոլոս իշխանին կողման յառաջ երթալուն եւ անոր ջանիցը յաջողելուն համար Սարգինիացիք ու Կար. Ալբերտոս դրամով եւ ուրիշ օգնութիւններով ձեռնտու ըլլալու կը ջանային:

Նէապոլսոյ Փերդինանդոս Ա. (Գ.) թագաւորը (1825. Յունու. 3.) մեռնելով, իրեն յաջորդեց իր որդին Փրանկիսկոս Ա. որն որ իր հօրը կենդանութեան ատենէն կառավարութեան գործքերուն մէջ մտած ըլլալով, վերջի (1821) խռովութիւնները Աւստրիայի օգնութեամբ հանդարտեւէն ետքը՝ հին կարգերը յառաջ տանելով՝ քանի մը տարի թագաւորեց ու (1830. Նոյ. 7.) մեռաւ: Իր ավտուր նստաւ իրեն որդին Փերդինանդոս Բ. (Ժնեալ՝ 1810. Յունու. 12.), որն որ իր կառավարութիւնը սկսաւ՝ քանի մը տարիէ ի վեր տէրութեան մէջ գտնուող քա-

ղաքային յանցաւորներուն ընդհանուր թողութիւն հրատարակելով, ու տէրութեան հին վերքերը բժշկելու համար ըստ կարի օգտակար նորոգութիւններ ընելով: Նա եւ ի սկզբան յօժարութիւն ու պատրաստականութիւն կը ցուցնէր սահմանադրական կառավարութեան կերպերը տէրութեան մէջ խօթելու. բայց աս յօժարութեան անդործունեայ ըլլալը քիչ ատենէն յայտնի երեւցաւ: Տէրութեան խորհրդոյն գահերէցը (1834) յայտարարութիւն մը հանեց, որով կը ծանուցանէր՝ որ թագաւորը հաստատութեամբ միտքը դրած է՝ երկրին հին միապետական կարգին ու օրինաց միշտ հաւատարիմ մնալու, եւ զանոնք փոխելու համար եղած որպիսի եւ իցէ խորհուրդն ու առաջարկութիւնը հաստատութեամբ կը մերժէ: Աս բանն թէ՛ Նէապոլոյ կամ ցամաք երկրին ու թէ՛ Սիկիլիա կղզւոյն կառավարութեան համար կ'իմացուէր:

Աս Սիկիլիա կղզւոյն յառաջադիմութեան համար թէպէտ եւ թագաւորը մեծ խնամք կը ցուցնէր, նոր դատաստանական իրաւունքներ, վաճառականաց առանձին դատաստանարաններ ու փաստաբաններու ժողովներ սահմանելով, կառավարութեան ընթացքը կարգաւորելով, առուտուն ու նաւագնացութիւնն այլ եւ այլ միջոցներով դիւրինացնելով ու յառաջացնելով, նա եւ կղզւոյն վրայ կարգաւորեալ ճամբաներ ու քառասուն եւ երեք հատ կամուրջներ շինել տալով: Ի վերայ այս ամենայնի Սիկիլիացիք տէրութեան վրայ գոհ չէին. որովհետեւ թագաւորական տուրքերը չափազանցութեամբ աւելցան, աս տուրքերէն զատ ալ ուրիշ շատ միլիոններ, զորոնք կղզեցիք իրենց առուտուրովը կը վատրէին, Նէապոլիա թագաւորական գանձը կ'երթային: Թէպէտ եւ սահմանուած էր՝ որ Սիկիլիա կղզին Նէապոլոյ ցամաք երկրին կառավարութենէն զատուած առ-

անձին օրէնքներով կառավարուի. սակայն իրօք աս օրէնքներուն ամենեւին նկատում մը չէր ըլլուեր: Տէրութեան գլխաւոր ու մեծ պաշտօնէից արծաթսիրութիւնն ու անկարգ գործելը ժողովրդեան սիրտը դառնացրնելով՝ սաստիկ տրտունջներու պատճառ կու տար: Եւ թէպէտ թագաւորը գաւառներու մէջ ըրած ճամբորդութեանց ատենը ժողովրդեան ընդհանուր տրտունջները լսելով ու անոնց իրաւացի ըլլալուն վրայ համոզուելով, չարիքը խափանելու կը յօժարէր ու եռանդ կը ցուցնէր. սակայն մեծ պաշտօնեաները՝ ամէն վախն ու սպառնալիքը բանի տեղ չդնելով՝ անհնարին դժուարութիւններ կը հանէին ու երիտասարդ թագաւորը կ'արգելէին իր ուզածն ու իրաւացի դատածն ի գործ դնելու: Այսպէսով խեղճ թագաւորը ժողովրդեան ատելի կ'ըլլար, իսկ անկարգութիւնք նոյն պաշտօնէից չարաչար վարմամբը կը շատնային ու ժողովրդեան տրտունջն ու տոգոհութիւնը օրէ օր կը սաստկանար:

Ինչպէս Սարգիսիա ու Նէապոլիս՝ սոյնպէս եւ Իտալիայի մէկալ տէրութիւններն աս ատենները (1821—1830) ամէն կերպով կը ջանային Գարպոնարիներն եւ ուրիշ ծածուկ ընկերութիւնները զսպելու, ջնջելու եւ անոնց հնարքներն անգործ ընելու. սակայն ասոնք իրենց փնասակար ու յեղափոխական խորհուրդները շարունակելու եւ տարածելու միշտ ճամբայ ու միջոցներ կը գտնէին: Դեռ ասոնք որոշ ու իրենց մէջ ընդհանուր ընդունուած նպատակ մը չսահմանած ու յայտնի դրօշ բանալու տեղն ու ժամանակը չորոշած, (1830. Յուլ.) Գաղղիայի մէջ Յուլիէի յեղափոխութիւնը փրթաւ: Երբ որ հոն ամէն բան յաջողեցաւ լմնցաւ ու նոր սահմանադրութիւնը հաստատուեցաւ, Իտալիայի յեղափոխականներն այլ եւ այլ կողմնակցութեանց կամ կարծեաց բաժնուելով՝ ոմանք

կ'ուզէին Սպանիական (1812) սահմանադրութեան համեմատ, իսկ ուրիշները Գաղղիայի նոր սահմանադրութեան համաձայն բոլոր Իտալիայի մէջ ընդհանուր կառավարութիւն մը հաստատել. առջինները կ'ուզէին որ Իտալիա դաշնակցական կամ դաշնակցաց կառավարութիւն ունենայ, իսկ վերջիններուն փափագն ու ջանքն էր՝ բոլոր Իտալիա մի միայն տէրութիւն կամ թագաւորութիւն ընել: Թէպէտ այլ եւ այլ կողմնակցութիւնք՝ կազմուելու նոր կառավարութեան նկատմամբ այսպէս այլ եւ այլ կարծիքներու բաժնուած էին, սակայն ամէնքն ալ մէկ բանի մէջ միաբան էին՝ թէ մինչեւ ան ատեն Իտալիայի մէջ ըլլող կարգերն ու կառավարութիւնները պէտք է վերջացընել, բոլորովին փոխել: Ասոնք ասանկ խորհած ու աշխատած ատեննին՝ յոյսերնին բոլորովին նոր Գաղղիայի վրայ դրած էին, ու ինչպէս ամէն ատեն՝ նոյնպէս հիմայ ալ իրենց գործոցը յաջողութիւնն անկից կը սպասէին: Եւ յիրաւի Յուլիսի յեղափոխութենէն ետքը ի սկզբան դեռ Գաղղիայի ժողովուրդը նոր կառավարութեան վրայ մեծ ազդեցութիւն ունենալով՝ բոլոր ուսմկապետականք Իտալացւոց օգնելու եւ ան տեղաց յեղափոխականներուն յառաջադիմութեան ձեռնտու ըլլալու յօժարութիւն կը ցուցընէին: Մանաւանդ թէ կերպով մը նոր կառավարութիւնը ստիպել կ'ուզէին որ Իտալացւոց ջանից յաջողելուն օգնէ. բայց կառավարութիւնն ու պաշտօնեաները Լուդովիկոս Փիլիպպոս թագաւորին բաղձանաց համաձայն յայտնի ըրին՝ որ Գաղղիայի տէրութիւնն անմիջամտութեան (օտար տէրութեանց ներքին կառավարութեան գործքերուն չխառնուելու) սկիզբը հաստատ պահել կ'ուզէ: Սակայն ո՛չ աս յայտարարութիւնն ու ո՛չ Աւստրիայի կայսրութեան հզօր զէնքերուն Բոյի եզերքը պատրաստ կենալը Իտալիայի յեղափո-

խականներուն սիրտը լքուցին, հապա Գաղղիայի ռամկապետականներէն յուսացուցիչ խոստումներ ընդունելով՝ յեղափոխութիւնը սկսելու եւ յաջողցընելու փորձերն ասդին անդին ի դործ դրին:

Վահանայապետական երկրին Ռոմանայի գաւառներուն մէջ 1831 տարւոյն սկիզբները (երբ որ դեռ նոր քահանայապետ չէր ընտրուած,) լուր տարածուեցաւ՝ որ Փրանկիսկոս Գ. Մոտենայի դուքսն Իտալիայի մէջ յեղափոխութեան բաղձացող ու ձեռնտու է: Ասիկայ կրնար ստոյգ լուր մը սեպուիլ, որովհետեւ նոյն դուքսն իր երկրին մէջ ու բոլորտիքը պատրաստուող յեղափոխական շարժմանց աւելի տեղեակ ըլլալու համար՝ ինք զինք յեղափոխականներուն նպաստաւոր ու բարեկամ կը ձեւացընէր ու Գարպոնարիներուն գաղտնի խորհուրդներն իմանալու համար անոնց կարծեկից կը ձեւանար: Առանձինն անոնց Վիւրոս Մենոդդի գլխաւորին, որն որ Մոտենայի ոստիկանութեան գլխաւոր պաշտօնեան էր, քիչ մը ատենէ ի վեր մեծ սէր կը ցուցընէր ու կ'օգնէր: Բայց (1831, Փետր. 3.) գիշերանց՝ երբ որ յեղափոխականաց գլխաւորներէն քառասուն հոգիի չափ նոյն պաշտօնէին տան մէջ ժողովուած խորհուրդ կ'ընէին, դուքսը յանկարծակի տունը զինուորներով պաշարել տուաւ. եւ թէպէտ յեղափոխականք քաջութեամբ դէմ կեցան, բայց թնդանօթներու զնդակները դռները բացին, եւ մէջինները բռնուելով բանտ դրուելով՝ ամէնբան լմնցած կ'երեւար:

Երկրորդ օրը (Փետր. 4.) Մոտենա լուր հասաւ՝ որ Պոլոնայի մէջ ապստամբութիւնը սաստկութեամբ փրթեր է ու յառաջ երթալով քովի տեղերն ալ մինչեւ Մոտենա եկած հասած է: Եւ յիրաւի Պոլոնիայի մէջ յեղափոխականք ժողովուրդը սոք հանելու փորձ մ'ընելով՝ սկսածնին յաջողցուցին, որովհետեւ հոն գտնուող

քահանայապետական զօրքը չէ թէ միայն ապստամբները զսպելու չաշխատեցան, հապա իրենց մեծ մասն անոնց հետ միացաւ, ու քահանայապետական նուիրակը կամ կուսակալը Գլարեւի հրովարտակ մը հանելու ստիպուեցաւ, որով առժամանակեայ կառավարութեան կամ վարչութեան մը դրուիլն ու ազգային զօրաց դնդերու կազմուիլը կը հաստատէր: Ասոր վրայ ամէն հրապարակական շէնքերուն վրայէն քահանայապետական նշանները վար առնուեցան ու խտալական երեքդունեան դրօշներ տնկուեցան: Ապստամբութիւնն օրէ օր յառաջ երթալով, չէ թէ միայն բոլոր քահանայապետական երկրին մէջ՝ հապա նաեւ դրացի պզտիկ տէրութիւններուն մէջ ալ տարածեցաւ, անանկ որ Մոտենայի դուքսն ու Բարմայի դքսուհին իրենց երկիրները թողուցին փախան:

Մինչեւ աս ապստամբութեան յայտնի դուրս ելլելու օրերուն մօտ դեռ քահանայապետական գահը նոր քահանայապետին ընտրութեան կը սպասէր: Ամէն դիյեղափոխութեան փրթելու ձայները պտըտած ատենը՝ կարգինալները նոր ընտրութեան համար իրենց գաղտնի ժողովին (conclave) մէջ գումարուած՝ կը ջանային ժամանակին պարագայից պահանջածին համեմատ խոհական անձ մը գահը հանել: Աւերջապէս Հռոմայի մէջ պզտիկ ապստամբութիւն մը սկսելուն ձայնը տարածուած ատենը (1831, Փետ. 2.) կամալգուլեանց կարգին ընդհանուր առաջնորդ Մաւրոս Գաբբէլարի կարգինալին քահանայապետ ընտրուիլն ու Գրիգոր ԺԶ. անուանիլը հրատարակուեցաւ: Որովհետեւ դեռ յայտնի չէր թէ նոր քահանայապետն ինչ ընթացք պիտ'որ բռնէ, ինչ միջոցներ ձեռք պիտ'որ առնու խռովութիւնները զսպելու համար, անոր համար բոլոր երկրին մէջ մեծ ու պզտիկ պաշտօնատէրներն ապստամբներուն դէմ զօրաւոր միջոցներ չէին

բանեցրնէր: Քորի Քաղքին մէջ յեղափոխականք քանի մը արիւնհեղութեան փորձեր ընելու սկսան. բայց ետքը Քաղաքացիք անոնց հետ միաբանելով՝ կռիւները դադրեցան: Անգոնայի բերդին զինուորական հրամանատարը տեսնելով որ խել մը երիտասարդներու բաղմութիւն ըստ մասին զինաւորած՝ ըստ մասին ալ առանց զէնքի դէպ ի բերդը կը դիմեն, առանց գիմագրութիւն ընելու բերդն անոնց յանձնեց: Ուրիշ տեղեր զօրաց հրամանատարներն ապստամբաց գլուխն անցնելով՝ անոնց առաջնորդ կ'ըլլային, իսկ Քաղաքացին պաշտօնատէրները կամ իրենց պաշտօնները թող տալով կը փախչէին եւ կամ ապստամբաց հետ միաբանելով՝ անոնց հրամանովն իրենց պաշտօններուն մէջ կը հաստատուէին: Միայն Ռիէդի Քաղաքը քահանայապետական կառավարութեան հաւատարիմ մնալով՝ իր դռները գոցեց ու ամէն ճգամբ ապստամբներուն դէմ կենալու պատրաստուեցաւ: Բայց ապստամբներն ու յեղափոխականք այսպիսի փոքր հակառակութիւններէն չվախնալով, ուրիշ կողմանէ ալ իբր ապահով ըլլալով՝ որ Գաղղիայի կառավարութիւնն ու խորհրդանոցն անմիջամտութեան սկիզբը պաշտպանելուն՝ մեծ տերութիւնները՝ մանաւանդ Աւստրիա Իտալիայի մէջ պիտ'որ չկարենան իրենց զէնքն ու զօրութիւնը բանեցրնել, իրենց յեղափոխական խորհուրդներն ու գործքերը յառաջ տանելու կ'աշխատէին: Աս վախճանաւ (Փետր. 26.) Պոլոնեայի մէջ մեծ ժողով մը գումարեցին, որն որ Հռոմայի տերութեան այլ եւ այլ նահանգները մէկ իշխանութեան տակ դրաւ, օրէնսդիր, դատաստանական կամ դատողական ու գործադիր իշխանութիւններն իրարմէ բաժնեց, ամէն մէկուն զատ զատ պաշտօնատէրներ կարգեց, Վիշինի փաստաբանը պաշտօնէից գլուխ անուանեց: Աս ան Վիշինին է՝ որն որ (Փետր. 3.) Հռոմայի տերութեան

մէջ յեղափոխութիւնը քիչ մը յառաջ երթալէն ետքը հրատարակած էր՝ որ քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնն անկից ետքը ալ բոլորովին դադրած է:

Յեղափոխականաց այոչափ ջանից ու համարձակ գործելուն դէմ՝ դնելու Հռոմայի տէրութիւնն այնչափ քիչ զօրութիւն ու պատրաստութիւն ունէր ու այնպէս շփոթած էր՝ որ եթէ յեղափոխականք միաբանած ու աւրագ ընթացքով մը Հռոմայի վրայ յարձակած ըլլային, իրենց փորձը կրնար յաջողիլ ու քաղաքն իրենց ձեռքն իյնալ: Գրիգոր ԺԶ. նոր քահանայապետն ասոնք գիտնալով ու իր ունեցած զօրքովը յեղափոխութիւնը վերջացընելու կարող չըլլալը հասկընալով՝ Գաղղիայի ու առաւելապէս Աւստրիայի օգնութեան վրայ իր բոլոր յոյսը հաստատեց: Գաղղիա թէպէտ եւ մէկ կողմանէ իր օգնութիւնն անով կը ցուցընէր՝ որ Հռոմայի տէրութեան յեղափոխականներուն պաշտպանութիւն չցուցընէլէն ի դատ՝ անոնց պաշար խաւրելն ալ կ'արգելէր. բայց ուրիշ կողմանէ Աւստրիայի տէրութեան ալ ծանուցագիր տուաւ՝ որ թէպէտ Աւստրիայի կայսրը Մոտենայի ու Բարմայի իշխողներուն կրնայ օգնել իր ազդակիցներն ըլլալուն համար. սակայն Հռոմայի տէրութեան երկիրներուն մէջ չիկրնար զօրքով իր օգնութիւնը բանեցընել: Սակայն Աւստրիայի կայսրն իր մեծանուն Մեղեռնիկ պաշտօնէին խորհրդեան համեմատ՝ աւելի քահանայապետական երկրին կարօտութեան միտ դնելով, նա եւ իր Խտալական դաւառներուն ապահովութիւնն ալ նկատելով, Գաղղիայի ազդարարութեան ու սպառնալեաց ահանջ չդրաւ ու Խտալիայի մէջ ծնած յեղափոխութիւնը շուտով վերջացընելու փութաց: Ուստի (Փետր. 25.) 800 աւստրիացի զօրաց գունդ մը, որոնք Բիաչէնցայի բերդին պահպանութիւնը կ'ընէին, սկսան յառաջ քալել ու

Բարմայի առժամանակեայ (յեղափոխական) կառավարութեան՝ Ֆիրենցուոլայի քով ժողված սակաւաթիւ զօրաց վրայ հասաւ ու զանոնք ցրուեց։ Յեղափոխականք՝ Խտալիայի այլ եւ այլ տէրութեանց, Մոտենայի, Բարմայի ու Հռոմէական դաւառներուն մէջ զատ զատ առանձնական կառավարութիւններու բաժնուած ու իրարմէ անկախ գործելու զբաղած ըլլալով, իւրաքանչիւր իր ապահովութեան միջոցները կը փնտռէր ու իրարու զօրքով օգնելու փոյթ չէին ունենար, որովհետեւ ամէնքն ալ կը կարծէին որ իրենց շահը, յառաջագիմութիւնն ու յաջողութիւնը՝ միայն անմիջամտութեան սկիզբը պահելով, այսինքն իրարու կառավարութեան գործքերուն չխառնուելով, կրնայ գլուխ ելլել։ Աս սկզբան համեմատ՝ երբ որ Յուլքի զօրապետը, որն որ Մոտենայի յեղափոխականաց զօրքերուն հրամանատարն էր, Աւստրիացւոց մօտենալն իմացաւ, ետ քաշուելով Հռոմայի երկրին սահմանը հասաւ ու իբրեւ բարեկամ կամ գաշնակից կ'ուզէր ներս մտնել, անտեղաց (յեղափոխական) կառավարութիւնն իրեն յայտնի ըրաւ՝ որ իր զօրքը զէնքերնին յանձնելէն ետքը սահմանէն կրնան անցնիլ իրենց կողմը գալ։ Յուլքի ու իր զօրքն աս պայմանը յանձն չառնելով՝ երկու յեղափոխական կողմանց (Մոտենացւոց ու Հռոմայեցւոց) գունդերն երկու սահմանագլուխներու վրայ իրարմէ բաժնուած կը կենային։ Բայց երբ որ Աւստրիացւոց զօրքերն սկսան իրենց մօտենալ, Հռոմայեցիք շուտ մը զՄոտենացիներն առանց պայմանի իրենց զէնքերովն ընդունեցան, իրենց գունդերուն հետ միացուցին ու Յուլքի բոլոր յեղափոխականաց բանակին հրամանատար եղաւ, որուն մեծ մասն ազատակամ զինուորներ էին, քիչ մ'ալ կանոնաւոր զօրք, ձիաւոր զօրք խիստ քիչ էր, իսկ [Թնգանօթ ամենեւին չունէին։

Աստորիացւոց Պոլոնեա մօտեցած ատենը Յուքքի մտածելով որ անոնց դէմ չիկրնար հոն յաջողութեամբ պատերազմիլ՝ դէպ ի Ռիմինի ետ քաշուեցաւ։ Աստորիացիք (Մարտ 25.) 5000 ոտանաւոր ու 500 ձիաւոր զօրքով ու չորս թնդանօթով հոն հասան ու կռիւը սկսան, որն որ մինչեւ գիշեր տեւեց։ Իտալացւոց յառաջապահ զօրաց քաջութեամբը Յուքքի ատեն վաստակեցաւ կամաց կամաց դէպ Անգոնա ետ քաշուելու, ուր որ գլխաւոր պատերազմը սկսիլ կ'ուզէր։ Անգոնա չհասած՝ յեղափոխականք յաղթելու յոյս մը չունենալով՝ առժամանակեայ կառավարութիւնը՝ զՊէնվէնուդի կարգինալը, զորն որ Գրիգոր ԺԶ. ապստամբած նահանգները հաշտեցընելու համար Հռոմայէն իբրեւ իր գործակալը խաւրած էր ու ճամբան յեղափոխականք զինքը իբրեւ պատերազմի գերի բռնած կը պահէին, ստիպեցին իրենց հետ քանի մը պայմաններով դաշն դնել։ Պայմաններն ասոնք էին՝ որ իրենք զէնքերնին թողուն ու քահանայապետն իրենց ընդհանուր թողութիւն հրատարակէ եւ ամենէն աւելի յանցաւոր սեպուողներուն տէրութեան երկիրներէն դուրս ելլելու արգելք չդնէ։ Պէնվէնուդի կամայ ակամայ աս պայմաններն ընդունելով՝ դաշին ստորագրեց ու օտար երկիրներ երթալ ուղղորդուն անցագիրները տուաւ։ Ասոր վըայ Անգոնայի բերդին հրամանատարը բերդէն ելաւ, յեղափոխականաց զօրքը զէնքերը թողուցին ու ցրուեցան, եւ Աստորիայի զօրքն առանց կռուոյներս մտաւ։ Բայց որովհետեւ քահանայապետը գիտէր թէ բռնութեան տակ ըլլող ու լիակատար իշխանութիւն չունեցող անձէ մը բռնութեամբ առնուած խոստումն իր վըայ պարտաւորութիւն մը չիդնէր, անոր համար վերոյգրեալ դաշը պահելու հոգ մը չըրաւ։ Ուստի եւ Աստորիայի տէրութիւնն ալ ան դաշին ամենեւին միտ

չգնելով՝ Պէնվէնուզիին անցագրովը նաւ մտնող յեղափոխականաց գլխաւորներուն ետեւէն պատերազմական նաւ մը խաւրեց ու ղերենք բռնեց Վենետիկի մէջ բանտարգել ըրաւ։ Քիչ մը ետքը օտար տէրութեանց հպատակ ըլլողներուն ազատութիւն տուաւ։ Իսկ իր Իտալական գաւառներուն բնակիչներէն՝ ապստամբաց դունդերուն մէջ խառնուողները, որոնց մէջն էր նա եւ Յուլիքի զօրապետը, երկայն բանտարկութեան դատապարտեց*։ Աւստրիայի զօրքը Մոստենայի ու Բարմայի դքսութիւններն ու քահանայապետական երկիրները յեղափոխականներէն մաքրելէն ետքը տեղերնին դարձան։

Թեպէտ եւ քահանայապետական երկրին մէջ յեղափոխութիւնն Աւստրիայի զինուէրն այսպէս շուտով խափանեցաւ ու վերջացաւ, սակայն տէրութիւնները գիտնալով՝ որ նոյն երկրին մէջ կառավարութեան վրայ շատ տրտունջներ կային, իրենց դեսպաններուն ձեռքով պատշաճական մեծարանօք քահանայապետին խորհուրդ տուին՝ մինչեւ ան ատեն սովորական եղած կարգերուն նկատմամբ, մանաւանդ այլ եւ այլ ապստամբած ու հաւատարիմ մնացած նահանգներուն եւ նոյն իսկ մայրաքաղքին (Հռոմայի) մէջ քանի մը կարեւոր ու պատշաճական փոփոխութիւններ ընել, ու դատաստանական եւ քաղաքային տեսչութեան պաշտօններուն մէջ եկեղեցականներու հետ աշխարհական պաշտօնատէրներ ալ

* Աս ատեններու Իտալիայի յեղափոխականաց գնդերուն մէջ էին Լուդովիկոս Նաբոլէոն Պոնափարդէ՝ Գաղղիայի հիմակուան կայսրն ու իր երէց եղբայրը՝ Նաբոլէոն Պոնափարդէ (Նաբոլէոն Աին Լուդովիկոս եղբօրն օրդիքը), որոնք Իտալիայի ազատութեան համար յանձն առած էին պատերազմել։ Նաբոլէոն Պոնափարդէ Աւստրիացւոց գնդերէն սպաննուեցաւ։ Իսկ Լուդ. Նաբոլէոն փախչելու հնարք գտնելով՝ իր կեանքն ապագայ կայսերութեան համար կրցաւ պահել։

դնել: Առանձինն յիշեցուցին՝ որ արդարութեան կամ դատաստանական գործքերու նկատմամբ ժողովրդեան մէջ եղած տրտունջները դադրեցընելու համար մէկ հատիկ միջոց է՝ Պիոս Է. քահանայապետին (1816) աս նիւթին վրայ բրած խոստումն ի գործ դնելը:

Վահանայապետական կառավարութիւնը դեռպահանջ տուած խորհուրդներուն միայն մէկ մասը կատարեց: Ամէն յանցաւորներու համար ընդհանուր թողութիւն հրատարակեց, միայն մէկ քանի գլխաւորները (Որիոլի, Մամիանի, Արմանտի, Ֆերրէզզի, Սերգոնեանի, Վիչի-նի, եւ այլն,) դուրս հանելով. բայց նոյն իսկ արձակուած յանցաւորները մասնաւոր հսկողութեան տակ կը պահէր: Աշխարհականներու քանի մը երկրորդական պաշտօններ տրուեցան. ինչպէս, նահանգներու վրայ աշխարհականներ կուսակալ դրուեցան, բայց բուն կուսակալի (Legato) անուամբ չէ, հապա միայն փոխանակ կուսակալի (Prolegato) անուամբ, որոնք միայն առժամանակեայ կառավարներ ու իրր բուն կուսակալաց տեղակալներ կը սեպուէին: Սահմանուեցաւ (1831. Յուլ. 5.) որ քաղաքներու մէջ քաղաքացւոց ժողովներ դրուին՝ ամէն մէկ նահանգին քաղաքային գործքերն ըստ օրինաց կարգի դնելու համար. բայց աս ժողովներուն գլխաւոր անդամները տէրութիւնը պիտ'որ անուանէր, որոնք ետքէն մնացած ժողովակիցները պիտ'որ ընտրէին, ու ասոնք ալ տէրութիւնը պիտ'որ ընդունէր ու հաստատէր: Աս ժողովներուն ամէն որոշումներն ու կարգաւորութիւնները գործադրելի ըլլալու համար՝ պէտք էր որ առաջ տէրութեան վճռովը հաստատուէին: Աս պատճառիս համար աս ժողովներուն մէջ քահանայապետական պաշտօնատէր մը պիտ'որ գտնուէր: Թէպէտ եւ ասոնք այսպէս սահմանուեցան, սակայն ո՛չ Հռոմի ու անոր մօտաւոր քաղաք-

ներուն մէջ եւ ոչ նահանգներուն մէջ իրօք կամ ինչպէս որ սահմանուած էր՝ հաստատուն ժողովներ դրուեցան: Քահանայապետն այսպիսի կարգաւորութիւններն եկեղեցւոյ տէրութեան միապետական կառավարութեան հոգւոյն համաձայն չսեպելով՝ ջանաց որ առանց անոնց տէրութեան մէջ խաղաղութիւնն ու բարեկարգութիւնը պահուի:

(Ընկէտ առ բանս եկեղեցւոյ տէրութեան հպատակաց մէջ հրատարակուած ատենը՝ ամէնը շատ խռովեցան ու ասդին անդին գաւառաց մէջ տժգոհութեան նշաններն ու խռովութեան ցոյցեր ալ տեսնուելու սկսան: Սակայն քահանայապետն իր որոշումներուն եւ հրամաններուն վրայ հաստատ կեցաւ. ու (1832. Յունու. 10.) Ալպանի կարգինալը, որ քահանայապետին արտաքոյ կարգի դործակալն էր, արտաքին տէրութեանց ծանուցագիր մը տուաւ, որուն մէջ կը ծանուցանէր՝ որ տէրութեան մէջ պատերազմները բոլորովին դադրած ըլլալով՝ քահանայապետական զօրքերը կը պատրաստուին ամէն կուսակալութեանց կամ նահանգներու մէջ խաղաղութեան կարգերը հաստատել ու խռովութեանց դէմ դնելու համար ամէն կարեւոր ըլլող խիստ միջոցները բանեցընել: Աս կարգաւորութեան դրեթէ ամէն տէրութիւնները հաւանելով, անոր դործադրութիւնը սկսաւ: Սակայն ազատ կարգաւորութեանց բաղձացող քաղաքներու մէջ խռովութիւն հանելու փորձերն աւելի կամ նուազ սաստկութեամբ սկսան ու խաղաղութիւնը նորէն տակնուվրայ ընելու կը սպառնային: Քանի մը քաղաքներու մէջ խռովութիւնները չափէն աւելի զայրանալով՝ կռիւներ եղան ու արիւն ալ թափուեցաւ. ամէն տեղերէն աւելի Չեզենա քաղքին մէջ կռիւն ու արիւնհեղութիւնը սաստիկ եղաւ:

Աս շփոթութիւններէն Աւստրիայի տէրութիւնը պատճառ առնելով՝ իր օգնութիւնն եկեղեցւոյ տէրութեան ցուցնելու փութաց. ուստի եւ (Յունու. 28.) իր զօրքը նորէն Ռոմանեա խոթեց ու խռովութիւնները վերջացնելու ձեռնտու եղաւ: Հազիւ թէ Աւստրիացիք քահանայապետին երկիրը մտած էին, Գաղղիայի տէրութեան երեք պատերազմական նաւեր (Փետր. 23.) եկան Անգոնայի առջեւ խարխախ նետեցին, ու խել մը զօրք ցամաք ելլելով՝ բերդը մտան ու անոր պահպանութիւնն ընելու սկսան: Աս բանս Լուդ. Փիլիպպոսին պաշտօնեաներն ասանկ ընելու պատշաճ դատեցին, որպէս զի չկարծուի թէ Աւստրիայի տէրութեան Իտալիայի մէջ մինակ դործելու թող կու տան ու իրենք անոր վրայ ամենեւին հոգ չունին: Իսկ քահանայապետը՝ Գաղղիայի կառավարութեան առանց իր հաւանութիւնը խնդրելու կամ առանց իրմէ հրաւիրուելու այսպէս ինքնիշխան իր երկիրը մտնելուն ու կարգաւորութիւններ ընելուն վրայ ի սկզբան շատ այլայլեցաւ ու (Մարտ 3 եւ 10.) յայտնի բողոք ալ ըրաւ. բայց ետքէն (Ապր. 15.) թոյլ տուաւ՝ որ ցորչափ Աւստրիայի զօրքը Ռոմանեայի մէջ կը մնան, Գաղղիացիք ալ Անգոնայի բերդին պահպանութիւնը շարունակեն: Հոն մնացին Գաղղիացիք մինչեւ 1838. եւ նոյն տարի բերդն ու քաղաքը քահանայապետական զօրաց յանձնելով՝ երկրէն դուրս ելան:

Հռոմայի երկրին մէջ (1831, եւ այլն,) այսպիսի ընդհանուր ու մասնաւոր քաղաքային խռովութիւններ եղած ատենը Սարդինիայի մէջ ալ յեղափոխութեան բաղձացողներն այլ եւ այլ փորձերու ձեռք զարկին խռովութիւն հանելու եւ ընդհանուր ապստամբութեան դրօշը կանգնելով հոն ալ յեղափոխութիւնը սկսելու: Բայց տէրութիւնն ատենին զինուորական խիստ միջոցներ բա-

նեցընելով՝ ծագելու չարեաց առջեւն առաւ: Սաւոյայի մէջ Խտալիայի ուրիշ կողմերէն, ինչպէս նաեւ Լեհաստանէն, Գերմանիայէն ու Քաղղիայէն փախչող յեղափոխականք ժողովուելով (1834.) երկիրը խռովելու սկսած էին. բայց հոն ալ տէրութեան զէնքերը վրայ հասնելով՝ քիչ մը արիւնհեղութենէ ետքը խաղաղութիւնը հաստատեցին: Յեղափոխականք նոյն ատեններն այսպէս ամէն դիաց զարնուելով ու յաղթուելով՝ հասկըցան որ ուղածնին կատարելու ժամանակը դեռ չէ հասած. ուստի նոյն ատեններէ սկսած՝ զաղտնի ընկերութիւն մը կազմուեցաւ, Երիտասարդ Խտալիա անուամբ, որուն սկզբնաւորողն ու գլուխն էր Յովսէփ Մածծինի Գենուացի երիտասարդը *:

Աս ընկերութիւնը կամաց կամաց արմատանալով ու ճիւղաւորուելով՝ գրեթէ ամէն դիծանօթացաւ, որովհետեւ իր նպատակն ու ինչ բանի համար աշխատիլը թերթեր տպելով կը հրատարակէր: Նոյն գրութեանց մէջ ամէն երիտասարդ Խտալացիներուն սիրտ կու տար ջանք ընելու որ զինուք յեղափոխութիւն մը հանելու եւ Խտալական անուան պատիւը նորոգելու պատրաստուին. Գարպոնարիներուն հետ միանալով՝ Խտալի-

* Աս երիտասարդը տեսնելով՝ որ Կարոլոս Ալբերտոս Սարգի-նիայի դահը նստելէն ետքը՝ յառաջուան խորհուրդները թող տուած է ու յեղափոխականաց կամ Քարպոնարիներուն հետ թշնամութեամբ կը վարուի, անոր զօրաւոր խօսքերով թուղթ մը գրեց, որուն մէջ զինքը յայտնապէս ու ամենայն համարձակութեամբ կը յորդորէ՝ որ հասարակ թագաւորի մը պէս չկառավարէ, իրմէ առաջ ըլլող թագաւորներուն պէս վախով ու չափով Խտալիայի մէկ մասին վրայ տիրելով գոհ չըլլայ. հապա յիշելով իր երիտասարդութեան ատենը (Քարպոնարիներուն հետ ընկերացած ըլլալով) ունեցած խորհուրդներն ու եռանդը, գեղեցիկ Խտալիային ազատութեան համար ոտք ելլէ ու ջանայ զանիկայ միահեծան տէրութիւն մ'ընելով՝ անոր ազատիչն անուանուի: Մէկ գի ըրէ ՉԼատրիա, կ'ըսէր, մէկ գի ձգէ Քաղ-

ան օտարականաց լծէն ազատեն: Գլխաւորապէս յայտնի կը ցուցնէր ընկերութիւնը՝ որ պէտք է բոլոր Խտալիա մի միայն հասարակապետութիւն ըլլալ, ազնուականաց առաւելութիւնները ջնջուիլ ու ընդհանուր (Խտալիայի) ժողովրդեան կամքն ու բաղձանքն ամէն բանէն վեր սեպուիլ: Կրօնի նկատմամբ ալ ընկերութեան որոշումն ու վճիռն աս էր՝ որ կաթողիկէ կրօնը հինցած ըլլալով՝ պէտք է զանիկայ փոխել ու անոր տեղն ուրիշ կրօն մը հաստատել: — Աս ընկերութեան ջանիցն ու հնարիցը պտուղը շատ տարիներ ու մինչեւ հիմայ ալ ուրիշ բան չեղաւ՝ բայց եթէ իրեն անդամ ըլլողներուն ատեն ատեն կառավարութեանց ձեռքն իյնալով՝ մահաւամբ ու բանտարգելութեամբ պատժուիլը: Մի միայն իր հիմնիչն ու գլուխը Մածծինի ամէն ատեն ու գրեթէ ամէն տէրութեանց հնարքներուն դէմ ինք զինքն ապահովցընելու ճամբայ ու հնարք գտաւ ու կը գտնէ, եւ բոլոր Խտալիա միակ հասարակապետութիւն ընելու խորհուրդն ու ջանքը կը շարունակէ:

Աս ընկերութենէ զատ՝ բայց գրեթէ անոր հոգւովը՝ մասնաւոր անձինք մանաւանդ քանի մը մատենագիր-ղիան, Խտալիայի հետ սերտ ու հաստատ դաշին մէջ կեցիր. ազգին գլուխն անցիր ու քու դրօշիդ վրայ գրէ. Միուիլիւն, Ազատութիւն, Անկախութիւն: Ինք զինքդ վրէժխնդիր, ժողովրդեան իրաւանց թարգման ու բոլոր Խտալիայի նորոգիչը հրատարակէ: Ազատէ Խտալիան բարբարոսներուն լծէն: Եղիւր Խտալիայի ազատութեան Նաբոլէօնը: Աս ու ասոր նման խօսքերէն ու նա եւ քանի մը սպառնալիքներէն ետքը թուղթն ասանկ կը լինցընէ. Թէ որ ասոնք գուն չես ըներ, ուրիշները պիտ'որ ընեն ու առանց քեզի եւ քեզի դէմ պիտ'որ ընեն: Կար. Ալեքսանտր ան ատեն աս ու ասոր նման յեղափոխական խորհուրդներու եւ խօսքերու դէմ իր թագաւորութիւնն հին օրինաց համաձայն եւ ուրիշ տէրութեանց, մանաւանդ Աւստրիայի հետ բարեկամական յարաբերութեանց մէջ մնալով՝ խոհեմութեամբ յառաջ կը վարէր:

ներ՝ Իտալիայի միութեան, ազատութեան ու անկախութեան սէրը՝ ըստ կարի ծածուկ կամ վարպետական ոճով մը յօրինուած գրութիւններով միայն՝ Իտալացւոց սրտին մէջ բորբոքելու եւ վառուած պահելու անդադար կ'աշխատէին։ Այսպիսի գրուածներն ու ասանկ հնարքները, որոնց վրայ ստորին ժողովուրդը խիստ քիչ կամ ոչինչ տեղեկութիւն կրնայ ունենալ, միայն կարգացողներուն եւ բարձրագոյն կարգի մարդկան վրայ ազդեցութիւն կ'ընէին ու անոնց ոգիները կը գրգռէին։ Այսպիսի անձինք մինչեւ 1848 տարին Իտալիայի այլ եւ այլ կողմերը քանի մը փոքր փորձերը ժողովուրդներն ոտք հանելու եւ յեղափոխութիւն մը սկսելու, բայց իրենց փորձերն անյաջող վախճան ունեցան ու իրենք ալ տէրութեանց հսկող զգուշութենէն չկրնալով պրծիլ՝ իրենց մահուամբը վարձքերնին առին։ Գրեթէ տարի մը չէր անցներ՝ որ Իտալիայի մէկ կամ մէկալ տէրութիւնն իր մէջը ապստամբութեան պատրաստութիւն կամ դաւաճութիւն մը գտնելով, նոր ու խստագոյն կարգեր դնելու եւ մեծագոյն զգուշութիւններ ընելու չպարտաւորէր։ Աերը յիշուած՝ 1834 տարւոյն Սաւոյական ապստամբութենէն, մինչեւ 1844 տարին Իտալիայի այլ եւ այլ տէրութեանց մէջ իննսունուինն անձինք ապստամբութիւն հանելու գլուխ ըլլալնուն համար մահուամբ պատժուեցան, իսկ ցուկանաւերու կամ թիու ծառայութեան եւ ուրիշ ծանր ու երկայն բանտարկելութեան եւ պատիժներու դատապարտուողներուն թիւն ասկից շատ աւելի էր։ Յամի 1843ին Մուրադորի անուամբ երկու եղբարք Պոլոնեայի մէջ ապստամբութիւն մը հանեցին, որն որ բոլոր Իտալիայի մէջ պիտ'որ տարածուէր, բայց տէրութիւնը զօրաւոր միջոցներ բանեցընելով՝ չարիքը շուտով վերջացուց։ Յամի 1844ին Պանտիէրա անուամբ եր-

կու վենետիկցի եղբարք՝ Աւստրիայի ծովական զօրաց մէջէն փախչելով՝ ուրիշ խել մը Իտալացւոց հետ Գալապրիա անցան ու հոն ապստամբութիւն մը հանելու աշխատեցան. բայց շուտ մը բռնուելով՝ սպանուեցան։ Տարի մը ետքը նա եւ Հռոմայի երկրին մէջ այսպիսի ապստամբական փորձ մը փորձուեցաւ. այսինքն (1845. Սեպտ. 23.) քանի մը երդուեալք Ռիմինի քաղաքին մէջ՝ ժողովուրդը հրապարակական պարահանդիսի պատրաստուած ատենը՝ մէկ տեղ գալով՝ ոստիկանութեան մէկ պաշտօնէին հետ դիտմամբ կամ առանց պատճառի վէճ մը սկսան, որ ետքէն կռուի դարձաւ ու ասիկայ քանի որ գնաց սաստկացաւ, մինչեւ կռուողներուն թիւը վայրկեանէ վայրկեան շատնալով՝ խռովութիւնը մեծցաւ, զինուորներ վրայ հասան, եւ խռովարարները սկսան ասոնց հետ կռուիլ. զինուորներէն քանի մը հոգի սպանուեցան, իսկ մէկ մասն ալ ապստամբներուն հետ միանալով անոնց ձեռնտու կ'ըլլային։ Թէպէտ եւ բանն ասանկ յաջող երթալով՝ Ռիմինի քաղաքն ապստամբներուն ձեռքը մնաց, բայց ուրիշ քաղաքները, որոնք յառաջագոյն խօսք տուած էին Ռիմինեցոց հետ մի եւ նոյն ժամանակ ապստամբութեան դրօշը բանալու, խօսքերնին չբռնեցին ու հանդարտ կեցան. ուստի եւ մեծ կամ ընդհանուր խռովութիւն ու կռիւ մը չեղած կամ զինուորական զնդեր մէջ չմտած՝ Ռիմինի ալ ապստամբութիւնը դադրեցաւ. որովհետեւ գլխաւորները քաղաքը թողուցին, մէկ մասը Ս. Մարինոյի՝ մէկ մասն ալ Տոսկանայի երկիրը փախան։

Քիչ մը աւելի խորունկ ու հանդարտ մտածող Իտալացիք այսպիսի փորձերուն անպիտանութեան ու յաջող ելք չունենալուն վրայ համոզուած ըլլալով, կը կարծէին՝ որ Իտալիայի անկախութիւնն ու միութիւնը հաս-

տատելու կամ հիմնելու համար պէտք է Խտալիայի իշխողներուն մէկը բոլոր երկրին վրայ ընդհանուր միապետ կամ մէկ հատիկ թագաւոր դնել։ Աս բանիս համար ումանք՝ կար։ Ալբերտոս Սարդինիայի թագաւորը, ոմանք՝ Ղփրանկիսկոս Մոտենայի դուքսը, իսկ ոմանք Աւստրիայի կայսրը յարմար կը դատէին։ Նա եւ կը համարէին՝ որ Խտալիա հեղ մը այսպէս միահեծան տէրութիւն ըլլալէն ետքը՝ ուրիշ ամէն հանգամանքներն ետքէն դիւրութեամբ ու յաջողութեամբ կրնան կարգի դրուիլ։

Ուրիշ Խտալացիք՝ բոլոր երկրին անկախութեան ու ազատութեան համար Հռոմայի քահանայապետներուն հնուցմէ ի վեր ցուցըցած ջանքն ու զանիկայ օտարաց իշխանութենէ ազատ պահելու համար բրած գործքերը յիշատակելով, աս խորհուրդը յառաջ տանիլ կ'ուզէին՝ որ Խտալիայի այլ եւ այլ տէրութիւններն իրարու հետ դաշնակցելով՝ բոլոր երկիրն իբր մէկ դաշնակցութիւն (confédération) կառավարեն. ու աս դաշնաւորներուն կամ դաշնակցեալ կառավարութեան՝ Հռոմայի քահանայապետն՝ իբրեւ Խտալիայի մէկ մասին աշխարհական իշխանը՝ գլուխ ըլլայ։ Աս վախճանիս համար Ճոպէրդի քահանան (1843) երկայն գրուածքով մը նոյն խորհուրդն ունեցողներուն դիտումը կը պարզէ։ Ինք նոյն կարծիքը պաշտպանելով կը դնէ՝ որ քահանայապետն Խտալիայի դաշնաւորաց կառավարութեան գլուխն ըլլալով՝ Խտալիայի անկախութիւնն ու Խտալացի ազգին յոյսերը կը կատարուին ու կը հաստատուին։ Իսկ կար. Ալբերտոսին մեծամեծ գովեստներ տալով կը ցուցընէ՝ թէ պէտք է որ ինք սկիզբ ու միութեան եւ գործոց կեդրոն ըլլայ Խտալիա նորոգելու համար։ Ինչպէս Ճոպէրդի՝ նոյնպէս իր խորհուրդն ունեցողներն ասոնք մտացած ատեննին՝ ամենեւին չէին հոգար որ Աւստրիայի կայսրն ալ, որն որ Խ-

տալիայի իշխողներուն մէկն է, այսպիսի դաշնակցութեան մը կը հաւանի ու անոր մէջ կը մտնէ՝ թէ չէ. ու թէ որ մտնելու ալ ըլլայ՝ իր ոյժն ու ազդեցութիւնը բոլոր Իտալիայի անկախութիւնը վտանգի մէջ չիձգեր:

Աս խորհուրդն ալ ոչինչ պտուղ կամ յաջողութիւն կրցաւ ու կրնար ունենալ, մանաւանդ որ Գրիգոր ԺԶ. քահանայապետը՝ (ուրիշ պատճառներէն զատ) աս խորհուրդին գործադրութեամբը քահանայապետին եկեղեցական կամ հոգեւոր իշխանութեան աշխարհական իշխանութեան հետ խառնուելուն ու վտանգուելուն վրայ ամենեւին չտարակուսելով՝ նոյն խորհուրդը սնուցանելու եւ յառաջ տանելու առիթ եւ յոյս չէր տար: Նա եւ Իտալացւոց մէջէն շատերն ալ, որոնք քահանայապետին այսպիսի ազգային ազատութեան ու միութեան գլուխ ու յառաջացուցիչ ըլլալուն վրայ ամենեւին յոյս ու վստահութիւն մը չունէին, յայտնի ու համարձակ նոյն խորհուրդին կը հակառակէին ու գրով եւ խօսքով անոր ծիծաղելի մտածութիւն մ'ըլլալը կը քարոզէին:

Իտալիայի ազատութեան բաղձացողները, մանաւանդ Հռոմայի տէրութեան մէջ, իրենք զիրենք աս խորհուրդներուն եւ յոյսերուն տալով, եւ վերջապէս ալ գլուխ վերցընելու ժամանակն եկած հասած կարծելով, 1846ին իրենց մեծ փորձը սկսելու կը պատրաստուէին, որն որ չէ թէ միայն բոլոր Իտալիայի՝ հապա նա եւ ընդհանուր Եւրոպայի համար շատ վնասակար հետեւութիւններ կրնար ունենալ: Մէյ մ'ալ նոյն տարի՝ Գրիգոր ԺԶ. քահանայապետը, որուն կառավարութեան բոլոր վախճանը յեղափոխականաց ջանքը պարապի հանել էր, 15 տարի ու չորս ամիս քահանայապետական գահը նստելէն ետքը, (1846. Յունիս 2.) ջրգողութեան հիւանդութենէ մեռաւ: Թէպէտ եւ ամէն ատեն՝ ժողո-

վարդները գրգռութեան մէջ գտնուած ժամանակը քահանայապետի մը մեռնիլն իրեն յաջորդ ընտրողներուն ծանր մտածութեանց ու մեծ զգուշութեան պատճառ կու տար. բայց աս հեղու խտալիայի ազատութեան եւ ռանգովը բոբեղած խտալացիները՝ առաւելապէս Հռոմայի երկրին մէջ՝ ամէն ատեններէն աւելի վախ կու տային՝ նոր քահանայապետին ընտրութեան ատենն արտաքոյ կարգի շփոթութիւններ ու անկարգութիւններ հանելու: Յայտնի իմացուած էր՝ որ քահանայապետական երկրին մէջ գտնուող ազատականք կամ յեղափոխականք կը բաղձային՝ որ Միդարա կարդինալը քահանայապետական գահը նստի: Ասոնք կը պատրաստուէին՝ որ կարդինալներն իրենց գաղտնի ժողովին (conclave) մէջ գումարուած ատենը՝ բոլոր ժողովրդեան ազադակաւը նոյն Միդարա կարդինալը քահանայապետ անուանեն. ինչպէս միջին դարու մէջ քանի մը հեղ եղած է: Բայց գումարուած կարդինալներն աս անկարգ խորհուրդին կատարման ժամանակ թող չտալով՝ անսովոր շուտութեամբ քանի մը օրուան մէջ (Յունիս 16.) քահանայապետ ընտրեցին Յովհաննէս Մասդայի Ֆերրէզդի կոմս կարդինալը (ծն. 1792. Մայ. 13.), որն որ անուանեցաւ Պիոս Թ.:

Եւ նոր քահանայապետն խտալիայի ուրիշ մասերէն աւելի Հռոմայի երկրին մէջ գտնուող ազատականաց կամ յեղափոխականաց գրգռութիւնը ճանչնալով, համոզուած էր՝ որ կամ աշխարհական կառավարութեան կարգերուն մէջ քանի մը փոփոխութիւններ պէտք է ընել, եւ կամ սոսկալի յեղափոխութեան մը փրթելուն սպասել: Աս ասանկ հաստատ գիտնալով, միտքը դրաւ դեռ խռովութիւն մը չծագած՝ կարելի եղած փոփոխութիւններու կամ բարեկարգութիւններու ձեռք զարնել:

Քաջանայապետական գահը նստելէն ամիս մը ետքը՝ իր առաջին դորձքն եղաւ ամէն քաղաքային յանցաւորներուն ընդհանուր թողութիւն (amnistie) հրատարակել (Յուլ. 17.), որով 6000 հոգի բանտերէն ազատեցան ու 18,000 հոգի Հռոմայի երկիրը մտնելու ազատութիւն ընդունեցան։ Ասկից ետքը քանի մը հրամանադրերով սահմանեց որ աշխարհականները տէրութեան դորձքերուն մէջ խորհուրդի կանչուին, վեց կարգինալներու մասնաժողով մը գրաւ՝ որ երկրին կառավարութեան կարգերուն մէջ կարեւոր ըլլող օգտակար փոփոխութիւնները գտնեն ու իրենն առաջարկեն։

Նոր քաջանայապետին ըրած այսպիսի նորոգութիւնները ժողովրդեան բաղձանայր համաձայն ըլլալով, չափէ աւելի ուրախութեամբ զանոնք ընդունեցան ու ամէն տեղ կեցցէ Պիոս Թ. ձայները կը հնչէին։ Նոյն իսկ Մածծինի ու իր կարծեկիցներէն շատերը՝ քաջանայապետին ըրած ազատական կարգաւորութենէն յոյս առնելով ու կարծելով որ անոր ձեռքով իրենց հասարակապետական խորհուրդներն ու բոլոր Իտալիա միակ հասարակապետութեան դարձնելու բաղձանքն ու ջանքը կատարելու ճամբայ կը բացուի, իր վրայ գոհութիւն կը ցուցնէին ու զինքը կը գովէին. մանաւանդ թէ Մածծինի աս յուսով իրեն քանի մը (չկատարուելու) առաջարկութիւններ ալ ընելու համարձակեցաւ։ — Բայց մեծերուն եւ պաշտօնատէրներուն մէջ կային շատ անձինք ալ, որոնք քաջանայապետին ըրած ազատ կարգաւորութեանց վրայ ամենեւին գոհ չըլլալով՝ յայտնապէս կը տրտնջէին. տեղ տեղ ալ պաշտօններու մէջ ըլլողները նոյն կարգաւորութիւնները չէին ուզեր ի դորձ դնել, նա եւ ոմանք իրենց պաշտօններէն հրաժարեցան ելան։ Հայրենիքնին դառնալու ազատութիւն ընդունողներուն

մէջէն ալ շատերը նոյն ազատութիւնն ի դորձ դնել կամ ընդունիլ չուզեցին, որովհետեւ քահանայապետն իրենց համար պայման դրած էր՝ որ տէրութեան դէմ ըրած յանցանքներնուն համար զղջում ցուցընեն ու խոստում տան որ իրենց տրուած ազատութեամբ չարաչար չեն վարուիր ու տէրութեան կարգերուն դէմ ամենեւին հակառակութիւն չեն ցուցըներ :

Այսու թ. քահանայապետին տուած ազատութիւններուն ու անկից Հռոմայի երկրին բնակչաց մէջ եղած ուրախութեան ու գոհութեան լուրերը Տոսկանայի երկիրը հասնելով, Լէոբոլդոս Բ. մեծ դուքսն ալ սկսաւ քանի մը ազատական նորոգութիւններ ընել. (1847. Յուլ. 24.) ազատական գաղափարներ ունեցող պաշտօնեաներ դրաւ ու տէրութեան խորհրդոյ ժողով մը սահմանեց. նա եւ ժողովրդեան բաղձանաց համաձայն ուրիշ քանի մը նոր կարգեր դրաւ : Ասոնք ըլլալէն ետքը՝ Տոսկանայի ժողովուրդն ալ Հռոմայի տէրութեան բնակչաց պէս՝ իր ստացած ազատութեան վրայ մեծ ուրախութիւն ու գոհութիւն կը ցուցընէին : Ալ աս երկու տէրութեանց մէջ ամէն օր մեծ հանդէսներու եւ տօներու վախճան չէր ըլլար. բայց աս առիթներուն մէջ յայտնի կ'իմացուէր որ հանդէսները կատարողներուն մէջ շատերուն գիտաւորութիւնը՝ իրենց վեհապետներուն տուած ազատութեան վրայ ուրախութիւն ցուցընել չէր, հապա ժողովուրդները գրգռել՝ որ կէս կամ մասնական ազատութեամբ գոհ չըլլան, Խաղիայի մէջ ընդհանուր ազատութիւնն ու միութիւնը հիմնելու ետեւէ ըլլան. այսինքն վեհապետները ստիպեն՝ որ Խաղիա մէկ մեծ տէրութիւն ընելու համար ժողովրդոց բաղձանաց համաձայն իրարու հետ ձեռք ձեռքի տալով աշխատին :

Արշափ ալ ժողովրդեան մէջ ատանկ գրգռու-

Թիւններու պատրաստութիւն ու ջանք կար, սակայն իւրօր ու յայտնապէս ապստամբական ցոյցեր չէին բլլար: Պիոս Թ.ին գահակալութեան տարեդարձին օրը (1847. Յունիս 17.) Հռոմայի երկրին մէջ մեծ տօներով ու հանդիսութիւններով կատարուեցաւ. եւ աս առթին մէջ քահանայապետը յարգող ու անոր հաւատարիմ բլլող բազմութիւնն այնչափ մեծ էր՝ որ կառավարութիւնն իրենց զգածմանց վրայ ապահով բլլալով՝ որոշեց անոնցմէ խել մը անձինք զինելու եւ անոնցմով դաւառներու մէջ քահանայապետին դէմ բլլող կողման հետեւողներն ու տադին անդին երեւցող աւազակները զսպելու: Ասկից աւիս մը ետքը (Յուլ. 17.) քահանայապետին գահ ելլելէն ետքը առած ընդհանուր թողութեան յիշատակը պիտ'որ կատարուէր: Աս հանգէսը կատարելու պատրաստութիւններն առաջուան հանգէսներու տաւն եղածներէն շատ աւելի էին. բայց աս հեղու քանի մը անկարգութիւններ կամ թէ ըսենք՝ ապստամբութեան նշաններ երեւան գալու սկսան: Կառավարութիւնն ակամայ ոտիպեցաւ խռովութիւն հանողներէն քանի մը հոգի բռնել ու բանտ դնել. եւ իրենց յանցանքը տէրութեան դէմ ապստամբութիւն բլլալը ծանուցուելով՝ քննութիւնն երկնցաւ: Աս հանգամանքներէն եւ նոյն միջոցին հանդիպող ուրիշ քանի մը գէպքերէն իմացուելով որ Ժողովուրդը հանդարտ պիտ'որ չկենայ, քահանայապետը հարկադրեցաւ անոնց կամքն ըստ իմիք կատարել: Այսպէսով կրնայ ըսուիլ որ Հռոմայի երկրին մէջ նոր ապստամբութեան կամ յեղափոխութեան սկսիլը 1847. Յուլ. 17ին եղաւ. անկից ետքն աստիճան աստիճան հաստատուելու, զայրանալու եւ տարածուելու ճամբուն մէջ մտաւ:

Այսպիսի սկզբնաւորութենէ ետքը ալ այն ուրա-

խութեան ու ցնծութեան աղաղակներն ու Կեցցէ՛ Պիոս
Թա՛. ձայները յառաջուան պէս յաճախ ու եռանդամբ
չէին լսուեր: Կ'երեւար որ քահանայապետը մինչեւ ան
ատեն իր բրած նոր բարեկարգութիւններովը, զորոնք
շատերը միայն ուրիշ աւելի մեծ նորոգութիւններու
սկիզբ կը համարէին, ինք զինքն իր բաղձացած վախճա-
նին հասած կը սեպէր: Բայց Եկեղեցւոյ տէրութեան
մէջ մեծ յեղափոխութեան բաղձացողներուն միտքն ու
բաղձանքն ասոնցմէ զատ ուրիշ շատ բաներու վրայ կ'եր-
թար: Ասոնք կ'ուզէին որ քահանայապետն իր քաղա-
քային պաշտօնեաներուն մէջ աշխարհականներ ալ խո-
թէ, զասոնք դատաստաններու եւ քաղաքային գործոց
գլուխը դնէ ու իրենց յանձնէ որ ամէն քաղաքային պաշ-
տօնարաններու մէջ նոր կարգեր ու օրէնքներ սահմանեն,
ելեւմտից գործքերը կարգաւորելով՝ տէրութեան ելքե-
րը մուտքերուն հետ հաւասարակշռութեան մէջ դնեն ու
ասով տէրութեան վրայ ամէն դի վստահութիւն զար-
թուցանեն, թէ մայրաքաղքին (Հռոմայի) ու թէ նա-
հանգներուն մէջ բլլող անկարգութիւնները շիտկեն,
անպիտան պաշտօնեաները հեռացընեն ու բանտերուն
համար օգտակար կարգաւորութիւններ ընեն: Սակայն
չէ թէ միայն ասոնց եւ ո՛չ մէկն եղաւ, հապա նա եւ քա-
հանայապետը տէրութեան ամէն կարգերուն (états)
պատգամաւորաց ժողովոյն մէջ, որուն անդամներն ինք
անձամբ ընտրած էր, յայտնապէս ու հաստատութեամբ
ծանոյց՝ որ աշխարհականներու եւ եկեղեցականներու
հաւասար իրաւունք ունենալն եկեղեցական կառավա-
րութեան մը էութեան կը հակառակի: Նա եւ զօրաւոր
խօսքերով յայտնի բրաւ՝ որ բոլորովին անխոհեմ ու
յանդուգ են ան մարդիկ՝ որոնք (Եկեղեցւոյ տէրութեան
համար) վտանգաւոր խորհուրդներ ու առաջարկութիւն-

ներ դուրս կը հանեն: Այսպիսիք կրնան Եկեղեցւոյ տէ-
րութիւնը կամ կառավարութիւնն աշխարհականացընե-
լու ջանալ, բայց չեն կրնար երբեք զինքը (քահանայա-
պետը) ստիպել որ այսպիսի յանդուգ ու անօրէն խոր-
հուրդի մը իր հաւանութիւնը տայ: Պատգամաւորները
պատշաճական մեծարանօք յայտնի ըրին՝ որ կառավա-
րութեան կարգերուն մէջ այլ եւ այլ պակասութիւններ
կան ու իրենք պատրաստ են այնպիսի միջոցներ գտնել ու
առաջարկել, որոնցմով ամէն դիւարագրութիւնը, հաւ-
ասարութիւնն ու երջանկութիւնը տարածուի ու պա-
հուի: Նոյն ատեն քահանայապետին կողմանէ հաճոյա-
կան որոշում մը չեւելլով, իր ու հպատակներուն մէջ ան-
հաճոյ վէճերը սկսան ու օրէ օր կը սաստկանային:

Իտալիայի ազատականները մինչեւ Պիոյո Թաւին ա-
տենները երկու կողմնակցութիւն կամ մաս բաժնուած
էին, այսինքն Հռոմայեցւոց ու Սարդինիացւոց. եւ նոյն
քահանայապետին տուած ազատութիւններէն ետքը
բաներն ան առտիճանի հասած էին, որ եթէ Հռոմայի
երկրին ազատականները նշան մը տային, Սարդինիայի ա-
զատականք ալ շուտով անոնց հետ կը միանային: Եւ աս
բանս յաջողցընելու համար քանի մը անուանի մատենա-
դիրք (Կեօսար Պալպոյ, Մաքսիմոս Ածելիոյ, եւ այլն,) ի-
րենց ճարտար գրչովը բոլոր Իտալիայի վեհապետութիւ-
նը երկուքի բաժնելով ու եկեղեցական վեհապետու-
թիւնը՝ քահանայապետին, իսկ աշխարհական գլխաւո-
րութիւնը՝ Սարդինիայի թագաւորին սահմանելով, կը
ջանային ցուցընել որ միայն այսպէս Իտալիայի միութիւ-
նը կրնայ հիմնիլ ու հաստատուիլ:

Սար. Ալբերդոս Սարդինիայի թագաւորը ի սկզբա-
նէ հետէ (1846) Հռոմայի երկրին անցքերը լսելով ու
վերոյգրեալ եւ ուրիշ գրութիւնները կարդալով, թէպէտ

եւ իր սկսած կառավարութեան կերպն ու կարգերը փոխելու նշան մը չէր տար, բայց այնպիսի ընթացք մը կը բռնէր, որ Խտալացւոց շատերը (Սարգինիայի վեհապետներուն հին ատեններէ ի վեր ունեցած՝ բոլոր Խտալացի գլուխ կամ միահեծան թագաւոր ըլլալու բաղձանքն ու ջանքը յիշելով,) բոլոր խորհուրդներն ու յոյսերնին անոր վրայ ուղղած էին: Թագաւորին խորհրդականներն աս բանիս մէջ միաբան չէին. ոմանք զինքը կը վախցընէին այսպիսի մեծ գործքի մը յաջողելուն դժուարութիւններն առջեւը դնելով. իսկ ուրիշները քիչ մը ատենէ ի վեր զինքը կը քաջալերէին ու խորհուրդ կու տային որ իր երկրին ազատական սահմանադրութիւն մը տալով ու առնով Սարգինիա բոլոր Խտալացւոց նախանձեւի ընելով՝ իր իշխանութիւնն ընդարձակելու ճամբայ բանայ: Սակայն թագաւորն իր յառաջուան ընթացքին մէջ ամենեւին փոփոխութիւն մը չէր ցուցներ ու ազատականաց կողմը հակելու նշան չէր տար: Ինք այսպիսի ընթացք բռնելով՝ թէ մայրաքաղքին ու թէ անկից դուրս այլ եւ այլ քաղաքներու մէջ ժողովրդոց իր կառավարութեան նկատմամբ ցուցրցած տեղահեռութեան նշաններն ուստի կանխութեան հսկողութեամբ շուտով կը խափանուէին ու արտաքուստ խռովութեան մը պատճառ չէին ըլլար: Խել մը ատեն ասանկ առանց խռովութեան ու արտաքուստ ցոյցերու անցաւ, մինչեւ 1847. Սեպտ. 8. որ օրն որ Սարգինիացիք՝ ատենօք Գուրին քաղքին Աւստրիացւոց զօրաց ձեռքէն ազատուելուն տարեգարձը կը կատարէին: Աս տարի նոյն օրը տէրութեան ամէն քաղաքները՝ առանձինն Գենուա քաղաքը շատ մեծ հանդէսներով ու փառաւորութեամբ կատարեցին: Բայց աս հանդէսներուն ատենն ու ետեւէ ետեւ ուրիշ քանի մը դէպքերու մէջ տեսնուած ցոյցերը յայտնի իմացուցին Ար.

Ալբերդոսին՝ որ մինչեւ ան ատեն բռնած ընթացքովը պիտ' որ չկարենայ կառավարութիւնը յառաջ տանիլ։ Աս խորհրդեան վրայ աւելի եւս հաստատուեցաւ երբ որ Գուրինի ու Աղեքսանդրիայի մէջ ժողովուրդը յայտնի նշաններ տալու սկսաւ՝ որ իր վրայ դո՛հ չէ։ Ասկից ի զատ զօրքին մէջ ալ ժողովրդեան հետ միաբանելու նշաններ կը տեսնուէին. նոյնպէս Սաւոյայի մէջ ապստամբական խլրտմունքներ կ'երեւային։ Ասոնք եւ ուրիշ ասոնց նման նշանները կը գուշակէին՝ որ Սարգինիայի մէջ շատ չ'անց-նիր խռովութիւնները սաստկութեամբ կը փրթին։

Ասոնց առջեւն առնելու համար Կար. Ալբերդոս (1847. Հոկտ. 11.) տէրութեան հին պաշտօնեա-ները հանեց ու նոր եւ ազատութեան կողմն ըլ-լող պաշտօնեաներ դրաւ, տպագրութեան խիստ օրէնք-ները քիչ մը մեղմացուց եւ ուրիշ քանի մը նոր դա-տաստանական կարգեր սահմանեց։ Ասոնք թէպէտ Սար-գինիայի ժողովրդեան մեծ մասին բաղձացածին մէկ փոքր մասն էին ու թագաւորն ասով Խաւրացոց սիրտը չէր կրնար շահիլ. սակայն դոնէ իր երկրին մէջ ընդհանուր դոհութեան նշաններ սկսան երեւալ ու ամէն գի ուրա-խութեան ձայներ կը լսուէին։ Կրնայ ըսուիլ՝ որ ասկից ետքը Կար. Ալբերդոս սկսաւ իր առաջուան բռնած ըն-թացքին դէմ այնպիսի ազատական կարգերով կառա-վարել՝ որ յայտնապէս կը գուշակուէր թէ ամէն Խաւ-րացոց սիրտը շահելու եւ մեծագոյն իշխանութեան կամ բոլոր Խաւրիայի թագաւորութեան հասնելու կը ջանար։

Խաւրիայի երեք տէրութեանց (Հռոմայի, Տոսկա-նայի ու Սարգինիայի) մէջ աս ատենները թէ ժողովրդոց ու թէ կառավարութեանց կողմանէ եղածներուն վրայ Աւստրիա ի սկզբանէ հետէ մտադիր եղած էր. գի-տէր եւ կը լսէր որ ամէն Խաւրացոց սրտին մէջ իրեն

դէմ եղած ատելութիւնն ու իր Խտալիայի մէջ ունեցած իշխանութիւնը բոլորովին ջնջելու փափագն ու ջանքը չափէ աւելի սաստկանալով, բոլոր Խտալիայի մէջ սոսկալի յեղափոխութիւն մը կը պատրաստուի: Ասոր համար տէրութեան առաջին մեծ պաշտօնեայն Մեդեոնիկ իշխանն ամէն բարեկամ տէրութեանց յիշատակագիր մը խաւրեց, որուն մէջ Խտալիայի ամէն տէրութեանց մէջ ընդհանուր յեղափոխութեան մը փրթելիքը գուշակելով, կ'առաջարկէր որ Աւստրիայի կայսեր Խտալիայի մէջ ունեցած ստացուածներուն անկորուստ մնալուն երաշխաւոր ըլլան ու յեղափոխութեան ծագիլն արգելելու օգնեն: Տէրութիւններն աս երկու խնդրոց առաջինն ընդունեցան. բայց երկրորդին վրայ պատասխան տուին՝ որ իւրաքանչիւր տէրութիւն ազատ է իր երկրին կամ կառավարութեան մէջ ուղած նորոգութիւններն ու բարեկարգութիւնները ժամանակին պարագայից ու ժողովրդեան հանգամանաց համաձայն ընելու՝ առանց օտար տէրութեան մը անոր մէջ խառնուելուն: Աւստրիա առանկ պատասխան մ'ընդունելէն ետքը՝ հարկ համարեցաւ (1847.) Ֆերրարայի բերդին մէջ առաջուրնէ աւելի զօրք խոթել. եւ նոյն բերդին մէջ իր զօրք պահելու իրաւունքն ընդարձակելով՝ բոլոր նոյն քաղքին վրայ իր իշխանութիւնը բանեցընելու: Աս գործողութեան մէջ Աւստրիայի տէրութեան ունեցած դիտումը՝ գոնէ քահանայապետական երկրին մէջ յեղափոխութեան ծագիլն արգելել, եւ ոչ թէ Խտալիայի մէջ նոր երկիր մը գրաւել ու իր կալուածները շատցընել էր: Բայց Խտալացիք ասկից պատճառ առնելով՝ իրենց հին ատելութիւնը Գերմանացւոց դէմ նոր ու սաստիկ կատաղութեամբ դուրս թափելու սկսան, Մա՛հ Գերմանացւոց պոռալով ու անոնց դէմ ասդին անդին խռովութիւններ հանելով: Քահանայա-

պետն այսպիսի պարագայից մէջ Խտալացւոյ կամացը հետեւելով, Աւստրիայի տէրութեան արտօրնօք առաջարկեց որ իր զօրքը ֆերրարայէն հեռացընէ: Աւստրիա թէպէտ եւ իր օգնութեան այսպիսի կերպով մերժուելուն վրայ վշտացաւ. բայց իր զօրքն անյապաղ ետ կանչեց, որմէ քահանայապետական երկրին աւելի փնաս՝ քան թէ օգուտ յառաջ եկաւ, ինչպէս յաջորդ դէպքերը յայտնապէս ցուցուցին:

Անցնինք հիմայ Խտալիայի վերջին հարաւային ծայրը, որ է Նէապոլոյ կամ երկու Սիկիլիայի թագաւորութեան երկիրը, եւ տեսնենք անոր քաղաքային հանգամանքն աս տարիներուն մէջ (1846. 1847.):

Թէպէտ եւ ցամաք երկրին կամ Նէապոլոյ ժողովրդեան ալ մեծագոյն մասը կառավարութեան վրայ բոլորովին տոգոհ էր. սակայն Սիկիլիա կղզւոյն վրայ այսպիսի տոգոհներուն թիւը շատ աւելի էր: Ինչպէս պատմութիւններէն գիտենք՝ աս կղզւոյն բնակիչքը սկզբնաբար այլ եւ այլ ցեղերէն մէկ եղած տաքարիւն մարդիկներ են, որոնք շատ տարիներէ վեր ակամայ Նէապոլոյ տէրութեան տակ կը մնային, բայց երբեք անոր վրայ գոհ չէին: Յեղափոխականք աս բանս գիտնալով, այլ եւ այլ հնարքներով ու միջոցներով ստորին ժողովուրդը տէրութեան դէմ գրգռելու եւ ապստամբեցընելու կը ջանային, առաւելապէս Խտալիայի մէկալ տէրութեանց մէջ եղած նոր ազատական կարգաւորութիւններն առիթ առնելով: Այսպիսի հնարքները կամաց կամաց ժողովրդեան վրայ ազդեցութիւն ընելով, յեղափոխութեան սկսելուն ճամբաները կը պատրաստուէին: Ընդհանուր խռովութիւն կամ ապստամբութիւն մը չեղած, Բալերմոյի մէջ (1847. Օգոստ.) տէրութիւնն իրեն դէմ պատրաստուած դաւակցութիւն մը գտաւ, որուն մէջ

քանի մը զինուորական պաշտօնականներ ալ մտած էին ու շուտով զսպեց: Մեսսինայի ու Ռէճճիոյի մէջ ալ (Սեպտ. 2.) ապստամբութիւն մը ելաւ. բայց աս ալ նոյնպէս բերդին թնդանօթներուն աղդեցութեամբը շուտով խափանուեցաւ: Թէպէտ եւ տէրութիւնն ասանկ ասդին անդին երեւցող մասնաւոր ապստամբական շարժմունքն իր հսկողութեամբը շուտով կը զսպէր. սակայն թէ ցամաք երկրին մէջ ու թէ Սիկիլիա կղզւոյն վրայ Երէրասարդ Իրալէայէ գործակալներն ընդհանուր յեղափոխութեան պատրաստութիւնը մեծ փութով յառաջ կը տանէին: Տէրութիւնն իր մեծագոյն հսկողութիւնն ու մտադրութիւնը ցամաք երկրին վրայ երեւցող յեղափոխական շարժմանց վրայ հաստատած ըլլալուն, Սիկիլիայի վրայ ամէն կարեւոր ըլլող զգուշութիւնները չէր կրնար ի գործ դնել, ուստի եւ Մածծինեանք հոն աւելի համարձակութեամբ կը գործէին: Ասոնք հոս Յայտարարութիւն Պանորմիդանացւոց (Բալերմոցիններուն) անուամբ երկայն գրուած մը դուրս հանեցին եւ հազարաւոր օրինակներ ամէն դի սփռեցին: Ասոր մէջ չէ թէ միայն տգէտ ժողովրդեան կը սորվեցընէին թէ ինչ պէտք է ընել, հապա նա եւ որոշակի կը ցուցընէին թէ երբ պէտք է ոտք ելլել ու ապստամբութեան գրօշը բանալ:

Այսպիսի պատրաստութիւններով բոլոր տէրութեան մէջ 1847 տարւոյն վերջին երեք ամիսները շատ տխուր ու ահու դողու եւ անհանգստութեան մէջ անցան: Վերջապէս եկաւ հասաւ 1848 տարին, որուն մէջ Յունուար ամսոյն 12ը, որ երկրին Փերդինանդոս Բ. թագաւորին ծննդեան օրն էր, յեղափոխականաց յուսացածին կամ պատրաստածին համեմատ՝ ամէն բան երեւան պիտ'որ գար կամ որոշուէր: Ինչու որ բոլոր տէրութեան մէջ ժողովուրդը մեծ յուսով կը սպասէր՝ որ թա-

գաւորն աս օրը նշանաւոր պիտ' որ ընէ իր հպատակաց շատ մեծ ազատութիւններ ու իրաւունքներ տալով: Թագաւորն աս բանիս վրայ եւ ոչ խորհուրդ մը ունէր. միայն յեղափոխականք աս յոյսը ժողովուրդեան մէջ տարածած էին, որպէս զի ետքը թէ որ աս յոյսը պարապի ելլէ, ինչպէս որ պիտ' որ ելլէր, ժողովուրդն ոտք հանելու առիթ ունենան: Երբ որ նոյն օրն ամենեւին առանց թագաւորական հրովարտակի մը անցաւ ու ժողովուրդեան յուսացածը չկատարուեցաւ, Մեսսինայի ու Բալերմոյի բնակիչքը կատաղութեամբ ոտք ելան ու ապստամբութեան գրօշը կանգնեցին. եւ քիչ տտենուան մէջ ապստամբութիւնը բոլոր Սիկիլիա կղզւոյն վրայ տարածեցաւ: Բալերմոյի մէջ ապստամբները մեծ բազմութեամբ յանկարծակի թագաւորական զօրաց վրայ յարձակեցան, ու սոսկալի կռուէ մը ետքը բոլոր զօրքը քաղքէն դուրս հանեցին: Ասոր վրայ ամէն դիաց գեղացիները զինած եկան ապստամբներուն հետ միացան ու մինչեւ Յունուարի 27 թագաւորական զօրքը, որ 6000ի կը հասնէր, Գասգէլլամարէ ամրոցին մէջ, իսկ ապստամբները քաղքին մէջ իրարու հետ կը պատերազմէին: Աւերջապէս թագաւորական զօրաց հրամանատարը տեսնելով որ զօրքը յոգնած ու լքած է ու ապստամբաց յաղթելու յոյս չկայ, զամէնքն ալ նաւերը ղնելով՝ ցամաք երկիրն անցաւ: Ետքը կղզւոյն ուրիշ տեղերն ըլլող զօրքերն ալ Նէապոլիս անցնելով՝ բոլոր կղզին ապստամբաց ձեռքը մնաց, որոնք շուտ մը առժամանակեայ կառավարութիւն մը դրին՝ կղզւոյն քանի մը երեւելի անձինքներէն կազմած, որոնց գլուխ կամ գահերէց եղաւ Ռուճճերոյ Սեդ-դիմոյ իշխանը:

Սիկիլիայի մէջ եղածներուն լուրերը Նէապոլիս հասնելով ու ժողովուրդը հոնկից դարձող զօրաց վի-

ճակը տեսնելով, սկսաւ ահա զողու մէջ իյնալ. մանաւանդ որ յեղափոխականք սուտ լուրեր կը տարածէին թէ Սիկիլիացիք խել մը նաւերով Նէապոլիս գալու վրայ են՝ իրենց թշնամիները (Նէապոլիտեցիները) ջարդելու համար։ Ժողովուրդը կը յուսար՝ որ թագաւորն աս խռովութեանց վերջ տալու համար՝ Յունուարի 25ին (որ իրենց մէջ նշանաւոր օր մըն էր,) անշուշտ նոր ու ազատական սահմանադրութիւն մը կը հրատարակէ։ Բայց նոյն օրն աս բանս չկատարուելով՝ ասդին անդին սկսան ապստամբութեան նշաններ երեւալ։ Աերջապէս թագաւորը բաներուն ետքի սահմանը հասած ըլլալը տեսնելով, (1848. Յունու. 29.) բաղձացուած սահմանադրութիւնը հրատարակեց, որուն գլխաւոր որոշումն էր՝ երկու խորհրդոյ սենեակներ (այսինքն ազնուականաց եւ պաշտօնէից, ու պատգամաւորաց,) հաստատել, առաջին սենեակին անդամներուն ընտրութիւնն իրեն պահելով։ Ասկից ետքը հին պաշտօնեաները հանեց ու նոր եւ ժողովրդեան սիրելի ըլլող պաշտօնեաներ անուանեց. նա եւ խոստացաւ որ ասոնք (ժողովրդեան) պատասխանատու ըլլան. սոյնպէս եւ տպագրութեան համար ազատութիւններ տալու խոստում՝ ըրաւ։ Նէապոլիտեցիք աս սահմանադրութեան վրայ գոհ եղան ու մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան. իսկ Սիկիլիացիք գոհ չըլլալով՝ ապստամբութիւնը կը շարունակէին։

Նէապոլիտոյ թագաւորն իր ժողովրդոց ասանկ ազատական սահմանադրութիւն մը տալէն ետքը, Իտալիայի միւս վնհապետները, որոնք անկից առաջ այլ եւ այլ ազատական նորոգութիւններ ընելու սկսած էին, ինչպէս մինչեւ հիմայ պատմեցինք, ալ չէին կրնար անոր օրինակին չհետեւիլ։ Ամենէն առաջ աս բանիս կարեւորութիւնը ճանչցաւ Սարդինիայի Կար. Ալբերդ. թագաւորը

ուստի եւ (Փետր. 8.) իր ժողովրդեան (Statuto անուամբ) նոր սահմանադրութիւն մը հրատարակեց, որն որ ըստ գլխաւոր մասանց (երկու սենեակներու սկիզբ ունեցող) Գաղղիական սահմանադրութեան նման էր: Նոյն օրերը (Փետր. 17.) նա եւ Գոսկանայի մեծ դուքսն իր երկրին համար սահմանադրութիւն մը տուաւ, իր հրովարտակին մէջ առանձինն յիշելով՝ որ իր նախորդները Լէոբոլտոս Ա. ու Փերդինանդոս Ա. իրենց ատենները նոյնը խոստացած ըլլալով՝ ինք անոնց խոստումը կը կատարէ:

Վրանի մը ամիս առաջ (1847. Հոկտ. 5.) Լուգայի Կարոլոս դուքսը՝ զանազան անհաճոյ դէպքերէն ստիպելով, իր պղտիկ երկիրը (զորն որ Բարմայի Մարիամ Լուիզ դքսուհւոյն մեռնելէն ետքը՝ Բարման ինք առնելով՝ պիտ'որ թողուր, ինչպէս ուրիշ տեղ դրած ենք,) հիմակուքնէ Գոսկանայի մեծ դքսին թողուց: Ասոր վրայ նոյն մեծ դքսին ու Մոտենայի դքսին մէջ վէճ ծագելով, աս ետքինը նոյնին մէկ մասը զօրքով դրաւեց: Բայց դեռ վէճը չլինցած (Գեկտ. 18.) Բարմայի դքսուհին Մարիամ Լուիզ (Նաբոլէոն Ա.ին պրին) մեռնելով, Լուգայի Կարոլոս դուքսն՝ ըստ դաշանց՝ Բարմայի երկիրը ժառանգեց ու խոստացաւ իր հպատակաց սահմանադրութիւն մը տալ: — Նա եւ պղտիկ Մոնագոյ իշխանութեան՝ Փլորեստան Բ. վեհապետը հարկադրեցաւ իր երկրին՝ հազիւ 6000ի հասնող՝ հպատակաց սահմանադրութիւն մը տալ:

Իսկ Պիոս Թ. քահանայապետը, որն որ ազատական նորոգութիւններ ընելու մէջ՝ Իտալիայի միւս տէրութիւններուն առաջին օրինակը տուած էր, վերջապէս հարկադրեցաւ մինչեւ ետքի վայրկեանը կատարել չուղածն ի դորձ դնել: Ուստի իր կարդինալներուն հետ խորհուրդ ընելէն ետքը՝ (1848. Մարտ 15.) բաղձացու-

ած Սահմանադրութիւնը հրատարակեց: Ասոր մէջ կը ծանուցանէ որ ժամանակին պարագաներէն ու իր ժողովրդեան փափագները կատարելու բաղձանքէն շարժելով, առանց կրօնի վնաս մը հասցընելու, իր յօժար կամօքը նոյն սահմանադրութիւնը կը հրատարակէ: Աս քահանայապետական կամ Հռոմէական սահմանադրութեան գլխաւոր մասերը հետեւեալներն էին: Կարգինալաց ժողովը՝ քահանայապետին անձէն անբաժան հոգեւոր կամ եկեղեցական ծերակոյտ մը կը մնայ. իսկ աշխարհական իրողութեանց մէջ օրէնք դնելու համար խորհուրդ ընելն երկու (աշխարհական) սենեակներու կը յանձնուի: Առաջին սենեակին կամ բարձրագոյն խորհրդոյ ժողովոյն անդամները ցկեանս կ'ընտրուին. ասոնք՝ բարձրագոյն պաշտօններու մէջ մտած, ուսմանց մէջ արդիւնաւոր ու 4000 դահեկան (scudi) տարեկան եկամուտք ունեցող անձինք պիտ' որ ըլլան: Երկրորդ սենեակին անդամները ժողովուրդէն կ'ընտրուին. բայց պէտք է որ ընտրողները՝ տէրութեան տարին 12 դահեկան, իսկ ընտրելիները՝ տարին 100 դահեկան տուրք վճարող ըլլան: Երկու սենեակներուն անդամները տարին երեք ամիս ժողովուած կը մնան. քահանայապետն իշխանութիւն ունի զանոնք ժողովելու, սենեակները դոցելու, նա եւ բոլորովին լուծելու: Սենեակներն իշխանութիւն ունին տուրքերը սահմանելու, տրուելու օրինաց վրայ խորհուրդ ընելու եւ վճիռ տալու. բայց աս օրէնքները քահանայապետէն հաստատուելէն ետքը օրինաց զօրութիւն կ'ունենան: — Ասոնցմէ զատ աս սահմանադրութեամբ գրոց քննութիւնը կը վերցուի, միայն եկեղեցական գրոց քննութիւնը կը մնայ, տուրքերէն ազատ ըլլալու առաւելութիւնը կը ջնջուի եւ ուրիշ քանի մը նոր քաղաքային կարգեր կը հաստատուին: Քահանայապետն աս սահմանադրու-

Թիւնը հրատարակելէն ետքը եկեղեցական պաշտօնեաներուն երեքը հաննց ու անոնց տեղ երեք աշխարհական պաշտօնեաներ դրաւ: Ասկից զատ միայն եկեղեցականներէ կազմած մասնաժողով մը դրաւ, որուն գործքը պիտ'որ ըլլար՝ աշխարհական կառավարութեան օրէնքներուն մէջ այն փոփոխութիւններն ընել, որոնք քահանայապետական իշխանութեան հետ կրնան միաբանիլ:

Այլ երբ գրեցինք՝ որ Աւստրիա Իտալացւոց ազազակին ու տրտունջին համեմատ քահանայապետին կողմանէ եղած բողոքն ու ծանուցումն ընդունելով՝ Ֆերարայէն իր զօրքը ետ կանչեց: Սակայն ասով Իտալացւոց կատաղութիւնն Աւստրիայի դէմ չհանդարտեցաւ. Իտալիայի ուրիշ կողմանց ժողովուրդները թողունք, նոյն իսկ Աւստրիայի տակ ըլլող Լոմբարտեան - Վենետական դաւառներուն բնակիչքն ալ ամէն Իտալացւոց խորհուրդներուն ու ղգացմանց մասնակից ըլլալով, Աւստրիայի իշխանութեան տակէն ելլելը, Աւստրիայի տէրութիւնն Իտալիայէն բոլորովին դուրս հանելը՝ բոլոր սրտով կը փափագէին ու աս փափագն ամէն առթի մէջ յայտնի կը ցուցնէին: Իսկ կայսերական կառավարութիւնը շատոնցունէ աս բաներուս տեղեակ ըլլալով ու ասդին անդին ըստ մասին յայտնի ու ըստ մասին գաղտնի երեւցող ապստամբական շարժմանց վրայ ստոյգ լուրեր ընդունելով, իր Իտալական երկիրներուն համար քանի մը ազատական նորոգութիւններ ընելու կը հակէր: Բայց աս բանիս կատարումն աւելի հանդարտ ժամանակի մը թողուլը պատշաճ սեպեց, որպէս զի չկարծուի թէ եղած ապստամբական ցոյցերէն վախնալով ազատական կարգաւորութիւններ ընելու հարկադրած է: Կառավարութիւնն ասանկ մտածած ատեն՝ իր Իտալացի հպատակներն իրենց ազգային ղգածմանց հետեւելով, այլ եւ այլ հնարքներ

մտածելու սկսան՝ աւստրիական տէրութեան կամ գերմանական իշխանութեան դէմ ունեցած տհաճութիւնն ու ատելութիւննին գործքով ցուցնելու համար: Ի սկզբան անդ աս գործքերն աննշան բաներ էին. ժողովրդեան գրգռիչները կամ առաջնորդները (1848. Յունու. 1.) իրենց ազգայնոց խստիւ արգելեցին՝ որ տէրութեան վիճակախաղին (փեմֆո) ամենեւին մասնակից չըլլան ու ծխախոտ ծխելէն բոլորովին դադրին: Արիւայ երկու պատճառի համար ասանկ ըրին. մէյ մը որ Իտալացիք իրարու հետ միաբանած միով հոգւով գործեն, մէյ մ'ալ՝ որ տէրութեան գանձին զգալի վնաս հասցընեն: Աս կարգաւորութեան Լոմբարտեան - Վենետական քաղաքներուն ամէն բնակիչքը զարմանալի միաբանութեամբ հպատակեցան: Միլանի, Վերոնայի, Պերկամոյի, Պրեշիայի ու Բաւիայի մէջ ամէն Իտալացիք ծխախոտ քաշելէն դադրեցան ու վիճակի խաղը բոլորովին վերջացուցին: Ասով ալ գոհ չըլլալով, կ'ուզէին այն քաղաքներուն մէջ գտնուող Գերմանացիներուն ալ ծխելն արգելել: Երբ որ տեղ մը ծխող մը կը տեսնուէր, ժողովուրդը բազմութեամբ անոր գլուխը ժողվուելով՝ կ'արգելուր. եւ եթէ կայսերական զինուորներէն մէկն իր գլանիկը (սիկար) ձեռքէն նետելու կ'ընդդիմանար, կռիւ ու շփոթութիւն կ'ելլէր: Միլանի մէջ (Յունու. 3.) այսպիսի պատճառէ մեծ կռիւ մը ելաւ, որն որ սաստկանալով՝ այնչափ կոտորած եղաւ, որ քաղքին ճամբաները վերաւորեալներով ու դիակներով ծածկուեցան: Ասանկ տխուր դէպքեր Բաւիայի, Բատուայի ու Պերկամոյի մէջ ալ պատահեցան. անանկ որ Իտալիայի զինուորական հրամանատարը Ռատեցքի ստիպեցաւ (Փետր. 23.) բոլոր Լոմբարտիա պատերազմի վիճակի մէջ կամ պատերազմական օրինաց տակ հրատարակել: Իսկ Վենետիկի

երկրին բնակիչքն աս ատենները դեռ զրեթէ բոլորովին
հանդարտ կը կենային :

Մեր նպատակէն դուրս կ'ելենք, եթէ հոս Գաղ-
ղիայի մէջ (1848. Փետր.) ծագած յեղափոխութեան
պատմութիւնը, ինչպէս նաեւ անկից ամիս մը ետքը
վիեննա եւ ուրիշ տեղեր եղած յեղափոխութեանց պատ-
մութիւնը պատմելու ըլլանք : Բաւական կը համարինք
միայն յիշել որ աս յեղափոխութիւնները՝ մասնաւոր
Աւստրիայիները՝ Խտալիայի մէջ մոխրոյ տակ ծածկուած
յեղափոխութեան կրակին բորբոքելուն մեծապէս օգնե-
ցին : Եւ որովհետեւ հարաւային Խտալիայի կամ Նէապոլսոյ
տէրութեան մէջ զրեթէ ասոնցմէ անկախ յեղափոխու-
թիւնը ծագեցաւ, անոր համար ամենէն առաջ ան տէ-
րութեան անցքերը պէտք ենք պատմել :

Վերը գրեցինք՝ որ Սիկիլիա կղզւոյն բնակիչքը
նոր սահմանադրութեան վրայ գոհ չըլլալով՝ իրենց ապ-
ստամբութիւնը կը շարունակէին : Թագաւորը, որն որ
նոյն սահմանադրութեան համեմատ՝ Սիկիլիա կղզւոյն
համար զատ կառավարութիւն մը ու մասնաւոր պաշտօ-
նարան կամ սեպհական պաշտօնեաներ սահմանած էր, կը
յուսար՝ որ Սիկիլիացիք վերջապէս խելքերնին գլուխնին
ժողովելով՝ նոյն առաւելութիւնները չնորհակալութեամբ
կ'ընդունին ու կը հնազանդին : Բայց իր յոյսը պա-
րապի ելաւ . կղզեցիք հաշտութեան նշան մը չցուցնե-
լով՝ օրէ օր թշնամութեան ցոյցերն աւելի եւս կը յա-
ճախէին : Քանի որ թագաւորական զօրքը Բալերմոյի ամ-
բոցին մէջն էր, Սիկիլիացիք դեռ քիչ մը օրինաց հնա-
զանդութիւն կը ցուցնէին . բայց նոյն զօրքը հոնկից
հեռանալէն ետքը, նոր առժամանակեայ կառավարու-
թիւնը բաւական զօրութիւն չցուցուց՝ ժողովրդեան կա-
տաղութիւնը զսպելու եւ Սիկիլիայի ու առանձինն Բա-

Լերմոյի մէջ գտնուող Նէապոլսեցիներն անոնց թշնամու թենէն ապահովընեւ։ Կատաղի ժողովուրդն ամենէն յառաջ իր կատաղութիւնը քանի մը բանտարկուած Նէապոլսեցի ոստիկանութեան պաշտօնատեարց վրայ ցուցուց, որոնցմէ երեսունուչորս հոգի բանտերէն քաշելով դուրս հանեց ու գաղանական անգթութեամբ սպաննեց։ Աս ու ասոր նման անգթութեան գործքերը բոլոր Սիկիլիացիներն ամէն դի տտելի բրին։

Սիկիլիա կղզւոյն վրայ աս անկարգութիւններն եղած ատենը՝ Նէապոլսոյ մէջ սահմանադրութեան հաստատուելուն փոյթ կը տարուէր։ Հոս (Փետր 24.) թագաւորն ու իրմէ ետքը բոլոր զօրքը նոյնը պահպանելու երդում բրին։ Քանի մը օր ետքը (Մարտ 9.) հրատարակուեցաւ՝ որ Մայիս ամսոյն մէջ Նէապոլսոյ սենեակները պիտ'որ ժողվին։ Բայց որովհետեւ Սիկիլիացիք Նէապոլսոյ սահմանադրութիւնն ընդունել չէին ուղեր, անոր համար թագաւորն ամէն շարիքը խափանել ուղեւով՝ նոր փորձ մըն ալ փորձեց Սիկիլիացւոց սիրտը շահելու։ Հոն տեղաց առժամանակեայ յեղափոխական կառավարութեան Ռուճճերոյ Սեդ-դիմոյ գահերէցը կղզւոյն վրայ թագաւորական կուսակալանուանեց, տեղւոյն խորհրդանոցն ալ յորդորեց որ (Մարտ 25.) Բալերմոյի մէջ ժողվուի, 1812ին սահմանադրութիւնը ներկայ ժամանակին պարագայից յարմարընելով հաստատէ, եւ ջանայ այնպիսի միջոցներ բանեցընել՝ որ տէրութեան երկու այլ եւ այլ մասանց՝ Սիկիլիայի ու Նէապոլսոյ՝ երկիրները մէկ թագաւորի իշխանութեան տակ միակ թագաւորութիւն կամ միապետութիւն մը կացուցանեն։ Բայց աս հեղ ալ թագաւորին ամէն ջանքը պարապի ելաւ։ Սիկիլիացիք չէ թէ միայն անոր հրամաններուն ամենեւին գլուխ չէին ծռեր, հապա նա եւ զինքը կը յորդորէին որ Սիկիլիայի

Թագէն հրաժարի ու իր յաջորդին թողու։ Ասկից զատ՝ կղզւոյն վրայ երբեմն երբեմն՝ Թագաւորական իշխանութիւնը բոլորովին ջնջելու եւ հասարակապետութիւն հաստատելու ձայներ կը լսուէր ու խորհուրդ կ'ըլլար. բայց աս խորհուրդը հետեւողներ չունեցաւ. որովհետեւ հոս Մածծինի իր հնաքները չէր բանեցըներ։

Եւրբ որ Սիկիլիայի ապստամբութիւնն այսպէս անխափան յառաջ կ'երթար ու ցամաք երկրին մէջ ալ անկարգութիւնները վերջ չէին գտներ, Թագաւորն իր հպատակաց հետտութեան ու ապերախտութեան վրայ նեղուելով՝ Գաղերդա քաղաքին մէջ իր պալատը քաշուեցաւ, եւ հոնկից իր հրամանները տէրութեան ամէն կողմը կը խաւրէր. առանձինն Սիկիլիայի իրողութեանց վրայ դարման ընելու կ'աշխատէր։ Ուստի ամէն բանէն առաջ հոն յայտարարութիւն մը խաւրեց, որով կը ծանուցանէր՝ Թէ իր Թագաւորական իշխանութեամբն անզոր ու անվաւեր կը հրատարակէ այն ամէն որոշումներն ու հրամանները՝ զորոնք հոնտեղաց առժամանակեայ կառավարութիւնը դուրս հանած է, ինչպէս նա եւ ան ամէն գործքերը, զորոնք նոյն կառավարութիւնն անկից ետքը ի վնաս Թագաւորական իրաւանց համարձակի գործելու։ Աս Թագաւորական յայտարարութեան կամ հրովարտակին աւելի ազդեցութիւն տալու համար, (Մարտ 23.) տառնուչորս նաւ ալ խաւրեց Մեսսինա, միանգամայն հրամայեց որ Սիկիլիա կղզւոյն վրայ գտնուող բոլոր Թագաւորական զօրքը հոն ժողովին։

Եւ միջոցին (Փետր. 23.) Գաղղիայի յեղափոխութիւնը, քիչ մը ետքը Լոմբարտիայի ու Վենետիկի, ինչպէս նաեւ Վիէննայի ու Գերմանիայի յեղափոխութիւնները (մինչեւ Մարտ 28.) իրարու ետեւէ բորբոքելով, անոնց լրերը Նէապոլիս հասած ատեն՝ ժողովուրդը շա-

փաղանց ուրախութեամբ իր հաճութիւնը կը յայտնէր։ Այսպիսի ուրախութեան մէջ ամէնքն ալ կարծելով որ ամէն դի ապստամբած երկիրները թագաւորական իշխանութիւնը վերջացընելով՝ հասարակապետութիւններ պիտ'որ հաստատեն, անհնարին գրգռութեամբ ու ազազակներով կը պահանջէին որ թէ Նէապոլոոյ տէրութեան ու թէ բոլոր Իտալիայի մէջ նոյն գործքը յաջողցընելու համար շուտով ամէն միջոցները բանեցուն։ Թագաւորին ու կառավարութեան՝ աս շփոթութիւնները դադրեցընելու համար ամէն բրածները յեղափոխականք պարապի կը հանէին, եւ ժողովուրդն աւելի եւս կը գրգռէին ու տէրութեան դէմ կը քաջալերէին։ Պաշտօնեաները նեղի մտնելով ու շարեաց առջեւն առնելու միջոց չգտնելով, քանի մը հեղ իրենց պաշտօններէն հրաժարեցան, բայց թագաւորն անոնց հրաժարումը չընդունեցաւ, որովհետեւ անոնց տեղը դնելու ուրիշ աւելի յարմար ու յաջող անձինք չէր կրնար գտնել։

Նէապոլիտեցւոց պահանջմունքներուն մէկն ալ ան էր՝ որ տէրութիւնն Աւստրիայէն ապստամբած Լոմբարտիային ու Վենետիկի բնակչաց զօրօք ու զինուք օգնութեան հասնի։ Թագաւորն ամէն կողմանէ աս բանս կատարելու ստիպուելով, Իտալիայի ամէն տէրութեանց, որոնք սահմանագրական կառավարութիւն մը հաստատած էին, առաջարկեց որ ամէնքն իրարու հետ պաշտպանողական դաշնակցութիւն մը կազմեն։ Աս առաջարկութիւնն ամենէն առաջ Պիոս Թ. քահանայապետն ընդունեցաւ. բայց Նէապոլիտեցիք այսպիսի դաշնակցութեամբ միայն դո՛հ չըլլալով, կը պահանջէին որ բոլոր Իտալիայի բնակիչքը միաբանութեամբ պատերազմի երթան Աւստրիացիներն Իտալիայէն դուրս հանելու համար։ Թէպէտ եւ ասանկ համարձակութեամբ կը պահան-

ջէին որ իրենց թոյլ տրուի զէնք առնուլ ու Լոմբարտացւոց օգնութեան երթալ. բայց երբ որ տէրութեան կողմանէ թոյլտուութիւն եղաւ որ ուզողը զէնք առնու եւ ազատ գունդ մը կազմելով՝ Խտալացւոց օգնութեան երթայ, այն աղաղակ հանողներէն քիչերը գործքով կրօցան իրենց քաջասրտութիւնը ցուցնել: Շատերը պատճառ բերելով՝ որ տէրութիւնը կ'ուզէ երկրին ազատութեան պաշտպանները Նէապոլէն հեռացնել՝ որպէս զի Աւստրիացւոց ձեռքն իյնան ու սպաննուին, իրենք իրենց երկրին մէջ հասարակաց ազատութիւնն ու բարիքը յառաջ տանելու համար աւելի հարկաւոր են, չուզեցին ազատակամ զինուոր գրուողներուն կարգը մտնել ու Նէապոլէն դուրս ելլել:

Ասոնց մէջէն իբր 5000 երիտասարդներ (Մարտ 26. 27.) աղաղակաւ Աւստրիայի դեսպանին բնակարանին առջեւը ժողվուեցան, անոր տէրութեան նշանը դրան վրայէն վար առին եւ ուրախութեան երգերով այրեցին. եւ թէպէտ կառավարութիւնն ասիկայ կը տեսնէր, բայց չկրցաւ խափանել: Բազմութիւնն աս ընելէն ետքը՝ նոյն աղաղակաւ պաշտօնէից բնակարաններուն առջեւը զնաց ու ահագին սպառնալիքներով կը պահանջէր որ անոնք իրենց պաշտօններէն մերժուին: Ասկից ետքը բոլոր կատաղիները թագաւորական պալատին առջեւը դացին, ուր թագաւորը քանի մը օրէն ի վեր Գազերդայէն դարձած կը բնակէր, ու կը պահանջէին՝ որ պաշտօնեաները վար առնուին, ու շուտ մը Լոմբարտիայի Խտալացւոց օգնական զօրք խաւրուի: Թագաւորը ստիպեցաւ իր պալատին պատշգամբն ելլել ու ապստամբաց խնդիրները կատարելու խոստում տալ: Հրամայեց ալ որ քանի մը օրուան մէջ 10,000 հոգւոյ ազատ զնդեր կազմուին Լոմբարտիա խաւրելու համար: Աւստրիայի դեսպանն աս ամէն գոր-

ժողովութեանց մէջ իր տէրութեան դէմ պատերազմի յայտարարութիւն ու յայտնի թշնամութիւն տեսնելով, անցագիրն ուզեց ու (Մարտ 28.) Նէապոլէն ելաւ: Նա եւ Ռուսիայի դեսպանը նոյնն ընելու սպառնացաւ:

Եւրբ որ գրգռութիւններն ու շփոթութիւններն օրէ օր սաստկանալով ամէն բան տալին ու վըայ ընելու երես կը բռնէին, թագաւորը գերագոյն ատեանին Գրոյա գահերեցին յանձնեց՝ որ նոր պաշտօնէից ժողով մը կազմէ: Ասիկայ շատ աշխատեւէն ետքը՝ վերջապէս կարող եղաւ նոր պաշտօնեաներ ընտրել. նոյնը ժողովըդեան ծանուցանելու համար յայտարարութիւն բրած ատենը՝ թագաւորին անուամբը խոստացաւ՝ որ պատգամաւորաց ընտրութեան համար աւելի մեծ ազատութիւններ շնորհուին, տարեկան տուրքերը քիչցուին ու Լոմբարտիա օգնական զօրք խաւրուի: Աս շնորհքներն ալ յեղափոխականաց համար բաւական չեղան. որովհետեւ ասոնք որչափ աւելի կ'ընդունին, այնչափ աւելի պահանջումներ ընելու կը համարձակին: Սակայն նոր պաշտօնեաներն ասոնց պահանջմանց միտ չդնելով, իրենց գործքը յառաջ տանելու կ'աշխատէին: Շուտ մը խել մը զօրաց գնդեր դէպ ի Լոմբարտիա ճամբայ հանեցին. աս բանս յեղափոխականաց շատ հաճոյ եղաւ. մանաւանդ թէ կ'ուզէին որ բոլոր թագաւորական զօրքը դուրս խաւրուի, որպէս զի իրենք իրենց ուզածն աւելի դիւրութեամբ յաջողընեն:

Ասոնք ցամաք երկրին վըայ եղած ատենը՝ Սիկիլիա կղզւոյն վըայ ապստամբութեան գործքերն աւելի եւս գրգռութեամբ յառաջ կը տարուէին: Բալերմոյի մէջ (Մարտ 25.) խորհրդանոցը ժողվեցաւ, եւ զՌուճճերոյ Սեդգիմոյ գահերէցը՝ տէրութեան առժամանակեայ խնամապետ հրատարակեց. նա եւ թագաւորին պատգամաւ-

որութիւն մը խաւրեց՝ որ իր անչափահաս անդրանիկ որդին Սիկիլիայի փոխարքայ դնէ։ Թագաւորն աս բանս չուզեց կատարել, որովհետեւ կը վախնար որ Սիկիլիացիք իր որդին աւելի իբրեւ պատանդ իրենց քովը պահելով՝ ուզածնին կատարեն, քան թէ անոր իբրեւ իրենց իշխանին ու գլխուն հնազանդին։ Բայց աս խնդիրքը չկատարելով Սիկիլիացիներն աւելի չդառնացընելու համար իրենց ուրիշ քանի մը խնդիրները կատարեց, առանձինն քանի մը ժողովրդեան սիրելի պաշտօնեաներ երկրին ներքին կառավարութեան գլուխ անուանեց։ Ասկայն այս ամենայն միջոցներով չկրցաւ անոնց սիրտն ու վստահութիւնը շահիլ։ Խորհրդանոցը (Ապր. 13.) ժողվեցաւ ու վճիռ տուաւ որ Փերդինանդոս Պուրպուրեան ու բոլոր իր ազգատոհմն ի մշտնջենաւորս Սիկիլիայի գահէն մերժուած է, ու Սիկիլիա իր սահմանադրութիւնն ազէկ մը հաստատելէն ետքը՝ Իտալացի իշխան մը իր գահին վրայ նստեցընէ։ Ասով Սիկիլիացիք իրենց ապստամբութեան վերջին գործքը կատարեցին եւ յայտնի ըրին որ ալ իրենց հետ հաշտութեան միջոցներ բանեցընելն օգուտ մը չունի։

Որովհետեւ Նէապոլսոյ խորհրդանոցին բացուիլը, ինչպէս վերը գրեցինք, Մայիս ամսոյն մէջ պիտ' որ ըլլար, անոր համար պատգամաւորաց սենեկին անդամներուն ընտրութիւնը բոլոր ցամաք երկրին մէջ Ապրիլի 18ին սկսաւ, որպէս զի ատենին ընտրութիւնները լմնալով՝ Մայիսի մէկին ամէն անդամները՝ այսինքն պատգամաւորները Նէապոլիս գտնուին։ Արմատականք կամ յեղափոխականք շատոնցուրնէ կը սպասէին ու կը պատրաստուէին որ սենեակները բացուին, որպէս զի իրենք ալ իրենց խորհուրդը կատարեն, որ էր բոլոր Նէապոլսոյ տէրութիւնը Հասարակապետութիւն հրատարակել։ Թա-

գաւորն աս խորհուրդին տեղեակ ըլլալով՝ հաստատու-
թեամբ միտքը դրած էր մինչեւ վերջին միջոցը բանեցը-
նել՝ որ նոյնը չյաջողի. եւ թէպէտ տուած սահմանա-
դրութիւնը հաստատ պահել կ'ուզէր, բայց եւ նոյն
սահմանադրութեան զօրութեամբն իր ձեռքը մնացած
իշխանութիւնն ալ անկորուստ պահել ու բանեցընել:
Յեղափոխականաց կողմնակցութիւնն իր խորհուրդները
կատարելու պատրաստուած ու ասդին անդին՝ մանաւանդ
Գալապրիայի մէջ՝ բնակիչքը գրգռելու զբաղած ատենը,
քիչ մը բարեմիտները կամ թագաւորին հաւատարիմ
ըլլողներն ալ իրենց կողմանէ կը պատրաստուէին անոնց
ջանքը պարապի հանելու. եւ աս պատճառաւ երկու ի-
րարու հակառակ կողմնակցութեանց աշխատութեամբը
տեղ տեղ շփոթութիւններ կը ծագէին: Յեղափոխականք
յառաջուրնէ ի վեր աչուրնին եկեղեցիներու, եկեղե-
ցականաց ու վանքերու ստացուածներուն վրայ տնկած
էին ու կը պատրաստուէին զանոնք յափշտակելու: Իսկ
Լաժժարոնիները, որոնք ամէն ատեն եկեղեցիներուն ու
վանքերուն սէր ու մեծարանք կը ցուցնեն, թշնամեաց
խորհուրդներն իմանալով՝ զանոնք տէրութեան կը
մատնէին:

Սենեակներուն բացուելուն նախընթաց օրը (Մայ.
14.) թագաւորական հրովարտակ մը հրատարակուեցաւ,
որուն մէջ թագաւորէն անուանուած 50 նախարարնե-
րուն կամ ատենակալներուն (pair) անունները նշանա-
կուած էին: Աս հրովարտակը զարմատականներն արտա-
քոյ կարգի զարմացուց ու սասանեցուց, որովհետեւ ա-
սոնք կը յուսային որ պիտ' որ կարող ըլլան զթագաւորը
ստիպել՝ վերին կամ ատենակալաց սենեակը մէկդի թող
տալու: Ասոր վրայ իրենց մէջ եղած գրգռութիւնն աւելի
եւս սաստկացաւ եւ թշնամական գործքերն ու կռուոյ

պատրաստութիւնները սկսան։ Նոյն օրը պատգամաւորները կամ ստորին սենեակին անդամները պատրաստիչ ժողովի մը գումարուած ըլլալով, իրենց հրաման եղաւ որ թագաւորին ու սահմանադրութեան հաւատարիմ ու հնազանդ ըլլալու երդում ընեն։ Անոնք աս հրամանը շուղեցին կատարել, պատճառ տալով որ իրենք իրաւունք ունին տրուած սահմանադրութեան մէջ կարելւոր ըլլող փոփոխութիւններն ընելու, եւ աս փոփոխութիւններն ըլլալէն ետքը սահմանադրութիւնն երդմամբ հաստատելու։ Աս պահանջումն իրաւացի կ'երեւար, բայց թագաւորը կը վախնար որ փոփոխութիւններ ընել ըսելով՝ պատգամաւորներն իր տուած սահմանադրութիւնը բոլորովին չոչնչացընեն։ ուստի իրենց ծանոյց որ փոփոխութիւններ ընելու իրաւունքը նոյն իսկ ան սահմանադրութեան մէջ բովանդակած է ու իրենց անոր վրայ ըրած երդումով չիկորսուիր, հապա մանաւանդ կը հաստատուի։ Գեռ աս վէճը տեւած ատենը՝ պատգամաւորներէն 80 հոգի՝ իբրեւ իրենց պաշտօնին մէջ հաստատուած՝ թագաւորէն պահանջեցին որ սահմանադրութիւնը տալէն ետքը մինչեւ Ապրիլ ամսոյն երեքն ըրած խոստմունքներն իբրեւ սահմանադրութեան ամբողջացուցիչ մասերը հրատարակէ։ Թագաւորն աս բանս ընդունելու եւ հաստատելու յօժարութիւն ու պատրաստութիւն կը ցուցընէր. սակայն քաղքին մէջ երեւցած ապստամբական նշանները, այսինքն ճամբաներուն վրայ պատնէշներ (barricade) շինելն ու արմատականաց կողմնակիցներուն զէնքերով անոնց վրայ երեւնալը՝ չէ թէ միայն իր միտքը փոխել տուին, հապա նա եւ պատգամաւորներն ալ իրենց կեանքը վտանգի մէջ տեսնելով՝ խորհուրդնին ընդհատեցին ու ցրուեցան։ Աս ապստամբական դործքերն արմատականաց կամ Մածժինեանց հնաւրքն էր, որոնք

գիտնալով որ սահմանադրութիւնն երկու սենեակներուն խորհրդովն ու երդմամբը հաստատուելու որ ըլլայ, ալ իրենց հնար չ'ըլլար Հասարակապետութիւն հիմնելու, անոր համար իրենց գաղտնի ժողովը հրաման տուած էր ազգային պահապանաց զնդերուն, որոնց մեծ մասն իրենց կողմը շահած էին, որ պատնէշներ շինեն եւ պատերազմի պատրաստ կենան՝ զանոնք սուտ յուսով խաբելով որ նաւահանգիստը կեցող Գաղղիայի նաւատորմին իր թնդանօթներուն զնդակներովը ժողովողեան օգնելու պատրաստ է:

Իսկ թագաւորն իր հաւատարիմ զօրքը, այսինքն Հելլուետացոց զնդերն ու թագաւորական անձնապահները, իր պալատին առջեւն ըլլող ընդարձակ հրապարակներուն վրայ ժողված էր: Երկրորդ օրը (Մայ. 15.) առտու չեղած՝ պատնէշներուն վրայէն ապստամբները սկսան թագաւորական զօրաց վրայ հրացաններ արձակել: Թագաւորին պալատէն՝ Գոլետոյի փողոց ըսուած ճամբան՝ քաղաքը ծայրէ ծայր երկու կը բաժնէ. աս ճամբան ապստամբներն աղէկ ամրացուցած էին ու տուներուն ամէն դատիկոններուն առջեւն եղած պատշգամբներն ալ նոյնպէս պատերազմին օգնելու վիճակի մէջ էին: Թագաւորական զօրքը մեծ նեղութեան ու դժուարութեան մէջ կը գտնուէր աս ճամբուն վրայ պատերազմած ատենը, եւ սակայն ապստամբաց յաղթելու համար պէտք էր նոյն ճամբան անոնցմէ առնուլ. աս նշանաւոր քաջութեան գործքը Հելլուետացի գունդերուն պահուած էր: Ասոնք մէկ երկու հեղ պատնէշներուն ու տուներուն վրայ յարձակեցան, բայց առանց յաղթելու հարկադրեցան ետ քաշուիլ: Սակայն նոր զօրութեամբ ու քաջութեամբ հեղ մ'ալ սաստիկ յարձակում մ'ընելով՝ վերջապէս նոյն ճամբան ապստամբաց ձեռքէն ա-

զատեցին առին: Աս կռիւք 24 ժամ քշեց, Հելուետացիներէն 28 հոգի սպաննուեցան ու 174 հոգի վիրաւորուեցան. իսկ թագաւորական անձնապահներէն միայն երկու հոգի սպաննուեցան ու 18 հոգի վիրաւորուեցան: Գոլէտոյի ճամբան կորսնցընելէն ետքը՝ ալ ապստամբները կամ Մածծինեանք պատերազմէին դադրեցան:

Օ ինուորական կռիւք լմննալէն ու զինուորները ետ քաշուելէն ետքը՝ սկսաւ լածծարոնիներուն կատաղութեան գործքերն ու արիւնհեղութիւնները ճամբաներուն վրայ ու տուններուն մէջ: Պատերազմի ատեն քանի մը մեծ պալատներ կրակ առած ըլլալով՝ ահագին հրդեհին լոյսն ամէն դի տարածուած էր. աս խառնակութեան մէջ լածծարոնիներն անթիւ բազմութեամբ ասդին անդին ցրուելով՝ տները կը մտնէին, գտածոնին կը յափշտակէին, առջեւնին եկողները կը զարնէին կը մեռցընէին: Կառավարութիւնն ասոնց ամենեւին արգելք չէր դնել, որպէս զի քաղքին մէջ ըլլող ամէն ապստամբները հեղ մը ասանկ ըստ արժանեոյն պատժուելով ու զարհուրելով՝ զգաստանան ու յեղափոխական խորհուրդներէն հեռու կենան: Բայց վերջապէս երբ որ Նեապոլսոյ նաւահանգստին մօտ կեցող գաղղիական նաւատորմին Պոտէն հրամանատարը սպառնացաւ՝ որ եթէ արիւնհեղութեան ու աւարառութեան շուտով վերջ չտրուի, ինքն ալ կը սկսի քաղաքը զնդակոծել, կառավարութիւնը լածծարոնիները յափշտակելէն ու ջարդելէն դադրեցուց եւ անկից ետքը բոլոր մայրաքաղաքը հանդարտեցաւ: Աս երկու երեք օրուան կռիւններուն մէջ մեռնողներուն թիւը 1753ի կը հասնի Նոյն միջոցին Գալապրիայի մէջ ելած ապստամբութիւնն ալ թագաւորական զօրաց վրայ հասնելով՝ կարճ պատերազմէ մը ետքը՝ բոլորովին զսպուեցաւ ու վերջացաւ:

Յամաք երկրին վրայ ապստամբները կամ արմատականք բոլորովին յաղթուելէն ետքը՝ ազգային պահպան զօրաց զնդերը լուծուեցան, որովհետեւ ասոնք չէ թէ միայն ապստամբներուն օգնականներն եղած էին, այլ եւ ուրիշ կողմանէ ալ օգտակար ծառայութիւն մը չէին ըներ, բոլոր մայրաքաղաքն ալ պատերազմական օրինաց տակ դրուեցաւ։ Պատերազմէն առաջ դրուած պաշտօնեաները վերցուեցան ու անոնց տեղ ինք թագաւորը նոր պաշտօնեաներ անուանեց եւ անոնց զահեւրէց դրաւ Գարիադի իշխանը։ Նա եւ պատգամաւորաց սենեակը լուծուեցաւ ու Լոմբարտիա խաւրուած ազատական կամ զնդերը թագաւորին հրամանովը ետ կանչուեցան։ Մի եւ նոյն ատեն թագաւորը հրաման հանեց որ պատգամաւորաց սենեակը Յուլիսի 1ին ժողովուի եւ միանգամայն սահմանեց՝ որ նոր պատգամաւորներուն ընտրութիւնն առջի հեղուան պէս չըլլայ, հապա օրինաւոր կարգով ու ազատութեամբ։

Ասկից ետքը թագաւորն իր բոլոր մտադրութիւնն ու փոյթը Սիկիլիա կղզւոյն վրայ դարձուց ու անիկայ ալ հնազանդեցընելու եւ կարգի բերելու միջոցները ձեռք առաւ։ Սիկիլիայի յեղափոխական կառավարութիւնը (Յուլ. 11.) Բալերմոյի մէջ խորհուրդ ընելով՝ Սարդինիայի թագաւորին երկրորդ որդին Փերդինանդոս Գեյնուայի դուքսը՝ Սիկիլիայի թագաւոր ընտրեցին ու իրեն նոր անուն տուին Ալբերդոս Ամադէոս։ Երբ որ աս ընտրութիւնը նոյն դքսին առանձին պատգամաւորութեամբ ծանուցուեցաւ, դուքսը պատասխանեց՝ որ պէտք է օպասել մինչեւ որ խաղաղութիւնը հաստատուի ու անկից ետքը հաստատուն որոշում մ'ընել։ Նէպոլսոյ թագաւորն աս բաներն իմանալէն ետքը՝ ալ շուտ մը սկսաւ զօրաւոր բանակ մը պատրաստել՝ Սիկիլիացիները ղենուց

զօրութեամբ իր իշխանութեան տակ խօթելու համար, իսկ Սիկիլիայի յեղափոխական կառավարութեան Ռուճ-ճերոյ Սեդդիմոյ գահերէցը կղզին ամրացրնելու համար յայտարարութիւն հանեց, որով կղզւոյն ամէն բնակիչքն առ հասարակ կը յորդորէր՝ որ զէնք առնեն ու ամէն կերպիւ պատրաստուին իրենց ազատութիւնն ու իրենց ընտրած նոր թագաւորին գահը պաշտպանելու համար: Եւ որովհետեւ կառավարութիւնն այսպիսի պատերազմի մը հարկաւոր ըլլող դրամը չունէր. անոր համար (Յուլ. 31.) բոլոր Յիսուսեանները կղզիէն աքսորեց, ու անոնց ամէն ստացուածները գրաւեց, բայց այս կողմանէ ձեռք բերել յուսացած հարստութիւնը չգտաւ:

Իսաղաւորն աս հեղու ամէն զօրութեամբ կղզւոյն գործքը լմնցրնելու համար՝ իր զօրքին ընտիր մասը հոն խաւրել ուզեց: Աս զօրքերը Գալապրիայի Ռեճիոյ քաղաքն ետեւէ ետեւ ժողովուելէն ետքը, երբ որ (Սեպտ. 2.) 20,000 զօրաց բանակ մը պատրաստուեցաւ՝ անուանի Ֆիլանճերի սպարապետին հրամանին տակ ամէնն ալ նաւ մտան ու սկսան դէպ ի Մեսսինա յառաջ երթալ, որովհետեւ տէրութիւնը կ'ուզէր ամէն տեղէն առաջ աս քաղաքն առնուլ: Մեսսինացիք ամէն միջոցները բանեցուցին քաղաքն ըստ կարի ամրացրնելու, նոր պատնէշներ շինուեցան, ականներ բացուեցան ու բոլոր քաղաքն անառիկ ամրոց մը եղաւ: Յառաջագոյն հոն խաւրուած նէապոլսեցի զօրքը քաղքին բերդին մէջ դեռ ամրացած կեցած էին: Թագաւորին կողմանէ նորէն առաջարկութիւն եղաւ Մեսսինացւոյ՝ մեծ կորուստ մ'ընելէն առաջ անձնատուր ըլլալու. բայց երբ որ անոնք ամէն առաջարկութիւնները մերժեցին, (Սեպտ. 3.) նաւերէն ու բերդէն սկսան քաղաքը գնդակոծել. որն որ 24 ժամ անդադար չարունակուեցաւ: Այսչափ ժամանակի մէջ

20,000ի չափ ռումբեր ու հրալից փամփուշտներ (raquette) քաղաքին վրայ արձակուելէն ետքը, վերջապէս զօրքը նաւերէն ցամաք ելան ու (Սեպտ. 6.) սկսան քաղաքին վրայ յարձակում բնել: Աս յարձակումը սաստիկ պատերազմով առտուընէ մինչեւ իրիկուն քշեց. երկրորդ օրն ալ նոյն սաստիկութեամբ շարունակեցաւ. ու երբ որ Հելուետացի քաջ գունդերը անառիկ բերդի մը պէս ամրացած Մագդաղենացւոյն վանքն առին, ալ Մեսսինացւոց բոլոր ուժն ու քաջութիւնը կոտորեցաւ ու նոյն օրը թագաւորական զօրքը քաղաքին տիրեց: Բնակչաց շատերը տեսնելով որ քաղաքը ստուգիւ թագաւորականաց ձեռքը պիտի իյնայ, յառաջագոյն ամէն ստացուածնին՝ կրցածնուն չափ ժողվելով՝ առած փախած էին: Հրալից փամփուշտներէն պատճառած հրդեհը հազիւ երկու օրէն ետքը կարելի եղաւ մարել: Անկից ետքը Նէապոլսեցի զօրքը սկսաւ ամէն դի աւար ժողվել ու թալլել եւ առջեւը եկողը ջարդել. որովհետեւ Մեսսինացիք ալ պատերազմի ատեն իրենց ձեռքն իյնող Նէապոլսեցիները չլսուած տանջանքներով սպաննած էին: Այսպէս Սիկիլիացւոց ամենէն աւելի զօրաւոր ամրոցն ու քաղաքն առնուելէն ետքը, Նէապոլսեցիք բոլոր Սիկիլիա շուտով օրինաւոր թագաւորին իշխանութեան տակ կը հնազանդեցընէին, եթէ քիչ մը Գաղղիայի բայց աւելի Անգղիայի կողմանէ Սիկիլիացիները պաշտպանութիւն գտած չըլլային: Ասոնց Բէրքըր ծովապետն ու Գաղղիացւոց Պոտէն ծովապետը, ինչպէս նա եւ անոնց դեսպանները Ռէնվալ ու Լորտ Նէբիէր, ամէն միջոցներն ի գործ դրին որ Սիկիլիայի անկախութիւնը պաշտպանելու քիչ մը ժամանակ ալ միջոց ու դիւրութիւն գտնուի: Վերջապէս իրենց հնաբններովը յաջողուցին՝ որ զինադադար ըլլայ. միանգամայն

Սիկիլիայի երկրին վրայ սահմաններ որոշելով՝ անոր մեծ մասը կղզեցւոյ իշխանութեան տակ ձգել տուին, իսկ Նէապոլսեցւոյ ձեռքը միայն Մետսինա գաւառին երկիրը թողուցին:

Իսկոր զինագաղարին ժամանակը թագաւորը ջանաց Սիկիլիացւոյ յամառութիւնը կակղցնել ու զիրենք շահիլ, իրենց այլ եւ այլ շնորհքներ ու ազատութիւններ խոստանալով, որչափ որ միապետական տէրութեան ամբողջութեան վնաս չէր բլլար. մինչեւ՝ ինչպէս յառաջ ալ խոստացած էր՝ որոշեց որ Սիկիլիա իր առանձին կառավարութիւնն ու դատաստանական կարգերն ունենայ: Բայց Սիկիլիացիք իրենց զօրութեան վրայ ունեցած վստահութենէն կոյրնալով ու Նէապոլսեցւոյ դէմ սրբաւորուն մէջ միշտ բորբոքող ատելութենէն զրգռուելով, բոլոր ան շնորհքներն ու խոստմունքները մերժեցին: Աս յամառութեան մէջ զիրենք աւելի եւս հաստատեց Միերոսլաւքի լեհ զօրապետը, որն որ թէպէտ եւ զինուորական քաջութիւն ու հմտութիւն մը չէր ցուցրցած, ինչպէս տեղեակ բլլողները կը վկայեն, սակայն այնպիսի հնաբքներ բանեցուց՝ որ բոլոր Սիկիլիայի 20,000 զօրաց բանակին հրամանատար դրուեցաւ: Եւ թէպէտ թագաւորական զօրաց թիւն ալ նոյնչափ էր, սակայն Սիկիլիացիք իրենց քաջութեան վրայ յիմարու թեամբ վստահանալով, թագաւորականաց ծանուցին որ 1849 Մարտի 29ին զինագաղարը լմնցած է ու կ'ուղեն պատերազմը սկսիլ:

Ասոր վրայ թագաւորական զօրաց վերին հրամանատարը Ֆիլանճերի իր զօրքը Ետնա լերան տակ բլլող Գադանիա քաղքին վրայ քալեցուց, որովհետեւ Միերոսլաւքի ալ բոլոր իր ուժը հոն կենդրոնացուցած ու քաղաքն ամրացուցած պատրաստ կը կենար: Հոն կռիւր

սկսան (Ապր. 6.) Նէապոլսեցի զնդերը, իսկ Հելուետացի զնդերն իբրեւ պահեստի զօրք ի սկզբան կռուոյ մէջ չմտան: Մինչեւ իրիկուն կատաղութեամբ պատերազմելն ետքը, Նէապոլսեցիք տկարանալով՝ սկսան խառն ի խուռն ետ քաշուիլ մէյ մ'ալ Հելուետացի քաջերը զէնքերնին բանեցընելու սկսան: Ասոնք հազիւ երեք ժամ պատերազմեցան, եւ Գադանիա քաղաքը յաղթուեցաւ թագաւորականաց ձեռքն ինկաւ: Աս յաղթութենէն ետքը՝ ալ ետեւէ ետեւ միւս գաւառներն ու քաղաքները թագաւորական զօրաց անձնատուր կ'ըլլային: Այսպէս զօրքը յաղթանակաւ յառաջ երթալով՝ Բալերմոյ քաղքին կը մօտենար: Աս քաղքին մէջ արհեստաւորաց ակումբներն ու ազգային պահապանները կ'ուզէին առանց պատերազմելու անձնատուր ըլլալ. իսկ օտորին ժողովուրդն իր յուսահատած առաջնորդներէն գրգռուելով՝ կ'ուզէր որ պատերազմը յառաջ տարուի: Ֆիլանճերի աս միջոցին իր չուն յառաջ տանելով՝ դէպ ի քաղաքը կը քալէր. ու քանի որ զօրքը կը մօտենար՝ քաղքին մէջ պատերազմուզողներուն թիւը կը քիչնար. վերջապէս անձնատուր ըլլալ բաղձացողներուն կարծիքը յաղթելով՝ ասոնց դիմաւորները քաղքին բալիքները բերին Ֆիլանճերիին տունն ու քաղաքը յանձնեցին: Այսպէս կռիւները դադրելով՝ թագաւորական զօրքը, որուն թիւը 16,000ի կը հասնէր, 1849. Մայիսի 15ին. այսինքն Նէապոլսոյ ապստամբութեան բոլորովին զսպուելուն տարեդարձին օրը՝ յաղթանակաւ Բալերմոյ մտաւ. ու Փերդինանդոս Բ. թագաւորն իր տէրութեան աս մասն ալ, որ է Սիկիլիա կղզին, իր իշխանութեան տակն առաւ: Ապստամբաց ու յեղափոխականաց գլուխները կղզին թողուցին մասնաւոր ու Մալդա կղզւոյն վրայ իրենց ապահովութիւնը գտան:

Միկիլիա կղզւոյն յաղթուելովն ու իր օրինաւոր
թագաւորին հնազանդելովը՝ Իտալիայի ուրիշ կողմերուն
յեղափոխութեան փնաս մը չեղաւ, որովհետեւ Սիկիլի-
ացւոց իրողութիւններն իբր առանձինն իրենց մէջ ծնած
ու գործադրուած փորձ մըն էր: Բուն Իտալիայի յեղա-
փոխականաց կամ Մածծինեանց, որ է Հասարակապե-
տութիւն հիմնել ուղղոններուն կողմնակցութիւնը Սի-
կիլիայի վրայ ջանք մը չէր ցուցրցած. իր բոլոր մտա-
դրութիւնը, ջանքն ու դաւադրութիւնները Միջին Իտա-
լիայի տէրութիւններուն Հռոմայի ու Տոսկանայի վրայ
ուղղած էր: Ամէն Հասարակապետականաց գլուխն ու ա-
ռաջնորդը Մածծինի աս երկու տէրութեանց մէջ ան-
դադար ճամբորդութիւն կ'ընէր, մէյ մը Փլորենտիա
կ'երթար, մէյ մը Հռոմ. ու ամէն միջոցները կը գործա-
ծէր յեղափոխութեան սերմը ցանելու, հասարակապե-
տութեան խորհուրդն ամենուն մտքին մէջ զարթուցա-
նելու եւ հաստատելու: Փլորենտիայի մէջ հին ատենու-
ան հասարակապետութեան յիշատակները բնակչաց միտ-
քը յափշտակելով՝ անոր նման նոր հասարակապետու-
թիւն մը հաստատելու շատ օգնեցին: Մեծ դուքսը
չկրնալով բաւական ազդուութեամբ աս խորհուրդներն
ու ջանքերը պարապի հանել, իսկ ժողովրդեան մէկ մասն
իւ խրատիչներէն գրգռուելով, միւս մասն ալ ամէն բա-
նի համար անտարբեր ու անգործ կենալով, Մածծին-
եանք իրենց հնարքները դիւրութեամբ կը յաջողցնէին:
Քանի մը հեղ գլխաւոր պաշտօնեաները փոխուելէն ետ-
քը՝ հասարակապետականաց հնարքներովն պոնափոխ
պաշտօնեաներ դրուեցան, որոնք անոնց կարծեկից ու
օգնական էին, մանաւանդ երկուքը՝ Մոնդանելի ու Կուե-
րացի, եւ ասանկով հասարակապետական կառավարու-
թիւն մը հիմնելու ճամբայ բացուեցաւ:

Հռոմայի կամ քահանայապետական երկրին անց-
քերուն պատմութիւնը վերը մինչեւ քահանայապետին
(1848. Մարտ 14.) իր հպատակաց սահմանադրութիւն
մը տալը հասուցինք: Անկից ետքը Մածծինեանք կամ
հասարակապետականք աւելի եւս համարձակութիւն
ստանալով՝ օրէ օր զքահանայապետն այլ եւ այլ միջոց-
ներով կը ստիպէին իրենց պահանջմունքները կատարել:
Ասանկով Հռոմայի իրերն երթալով աւելի եւս կը խառ-
նակէին, քահանայապետն աստիճան աստիճան աւելի
մեծ նեղութեան մէջ կ'իյնար ու մեծամեծ փոթորիկներ
կը պատրաստուէին: Աս ամէն յեղափոխական երեւոյթ-
ներուն ընթացքը Վերին Իտալիայի, մանաւանդ Լոմ-
բարտիայի ու Վենետիկի յեղափոխական անցքերուն
համեմատ յառաջ երթալուն, ըստ կարգի ժամանակին
յառաջ Վերին Իտալիայի դէպքերը պէտք ենք ստու-
րագրել:

Վիեննայի (1848. Մարտ 13.) յեղափոխու-
թեան լուրը քիչ ատենուան մէջ աւստրիական տէրու-
թեան ամէն մասերուն, ուստի եւ Ալպեանց միւս կողմը՝
Իտալական երկիրները՝ Լոմբարտեան-Վենետական թա-
ղաւորութիւնն ալ կայծակի պէս հասաւ, եւ ամէն դի-
այլ եւ այլ պարագայից եւ բնակչաց պատրաստութեան
համեմատ՝ իր ազդեցութիւնն ըրաւ: Աւստրիական Իտա-
լիայի մէջ ի սկզբանէ հետէ երկու կողմնակցութիւնք
կային, որոնք միշտ իրարու հակառակ մնալով ալ՝ կըր-
նային հիմայ միաբանիլ ու աւելի եւս յաջողութեամբ
տէրութեան դէմ գլուխ վերցընել: Աս կողմնակցու-
թեանց մէկը երկրին ազնուականներէն, դքսերէն, իշ-
խաններէն ու կոմսերէն կազմած էր, իսկ մէկալը բոլոր
Մածծինեաններէն: Աս վերջիններն իրենց բաղձացած
աւակապետական հասարակապետութիւնը միայն Աւս-

տրիայի իշխանութիւնը Իտալիայի վրայէն բռնորովին ջնջելէն ետքը կրնային կանգնել. ուստի եւ ամէն հնարքներով ու զօրութեամբ անոր դէմ կռուելու եւ անոր զօրութիւնն Իտալիայի մէջ տկարացնելու կ'աշխատէին: Առաջին կամ աղնուականաց կողմնակցութիւնն ալ թէպէտ եւ Աւստրիայի տէրութեան Իտալիայի վրայէն վերցուիլը կ'ուզէր, բայց ռամկապետականաց հետ բռնորովին միաբանիլն ալ իր ամէն հին ու իշխանական կամ աղնուական իրաւունքներէն ետ կենալը պահանջելուն, չէր կրնար արձակ համարձակ անոնց հետ եղբայրակցութիւն ընել: Սակայն վերջապէս ըստ մասին անոնց հետ միացաւ, որպէս զի այնուհետեւ գոնէ առանց խիստ օրինաց տակ ըլլալու եւ առանց կարեւոր բարձրագոյն եւ ուսումնական կրթութեան՝ ինչպէս աւստրիական օրէնքները կը պահանջէին՝ հանգիստ ու զուարճալի կեանք մը անցընէ:

Գեռ ժողովրդեան մէջ խռովութեան ձայները չսաստկացած կայսեր հօրեղբայրը՝ Ռայներ արքիդուքսը, որ աւստրիական Իտալիայի փոխարքան էր, (Մարտ. 17. Միլանէն ելաւ գնաց, ու նոյն օրն իրիկուան Վիէննայի յեղափոխութեան յաջողելուն լուրը հոն տարածուելով՝ ժողովուրդը բարձրաձայն աղաղակներով իր ուրախութիւնը սկսաւ յայտնել ու յեղափոխութիւնը խափանել ուզողներուն դէմ նախատական ցոյցեր ընել: Առաւփարութիւնը շուտ մը կայսեր իր իտալացի հպատակաց քանի մը բանի մէջ իրենց բաղձանաց համեմատ տուած ազատութիւնները հրատարակեց, որոնց մէկն էր ազգային պահապան կամ քաղաքային զօրաց գունդեր կազմել: Միլանցիք կայսեր ու Գերմանացւոց դէմ ունեցած ատելութիւնն ու այսպիսի շնորհմունքներով հաշտուելու կամք չունենալին ցուցընելու համար պատե-

րու վրայ կպցուած վերոյդրեալ հրատարակութեան օրինակները նախատական խօսքերով հանեցին պատուեցին, Թէպէտ եւ այսպիսի ապստամբական ցոյցեր կ'ըլլային. ոսկայն (բուն կուսակալ Շփաւր արդէն քաղքէն ելած գացած ըլլալով) անոր փոխանորդն Օ'Տոնէլ զինուորական հրամանատարին ապսպրեց որ իր զօրքը դուրս չհանէ, որպէս զի քաղաքացիք իրենց ուրախութիւնն անխափան կատարեն: Հրամանատարն աս կարգաւորութեան հնազանդեցաւ. բայց աս անխոհեմ գործքին վնասակար հետեւութիւնն ինք Օ'Տոնէլ ամենէն առաջ զգաց. վասն զի անսանձ ժողովուրդը խառնաձայն աղաղակաւ անոր պալատին վրայ վազելով՝ զինքը բռնեց բանտարկեց: Ետքէն ապստամբաց գլուխներն իրենց խորհրդոր համաձայն քանի մը կարգաւորութիւններ գրելով՝ նոյն Օ'Տոնէլին բռնութեամբ ստորագրել տուին: Աս կարգաւորութեանց զօրութեամբ ոստիկանութեան պաշտօնեաներն ու զինուորները Միլանին մէջ կազմուած յեղափոխականաց ատեանին կամ առժամանակեայ կառավարութեան իշխանութեան ու հրամանին տակ կը դրուէին: Նոյն կարգաւորութեանց հրամանագրին օրինակներն ուրիշ դաւառներ ալ խաւրուելով ու սփռելով, ամէն տեղ իրենց վնասակար ազդեցութիւնը ցուցըցին:

Որովհետեւ յեղափոխութիւնն աւստրիական Իտալիայի մէջ շատոնցուրնէ վեր կը պատրաստուէր, անոր համար հիմայ իր յառաջագիմութեան համար կարեւոր ըլլող միջոցներն ամէն դի գործածուելու սկսան. դրամ, զէնք, ամէն տեսակ ռազմամթեր եւ ուտելիք առատութեամբ կը գտնուէին: Նա եւ դաւառներէն, Հելուէտիայի Իտալական Գիշինոյ նահանգէն, ինչպէս նա եւ Սարդինիայէն ամէն պատերազմի հարկաւոր նիւթեր Միլան կը խաւրուէին: Յեղափոխութեան գլուխներն ու ա-

ռաջնորդներն այսպիսի պատրաստութիւններէն ետքը ալ յայտնի սկսան երեւալ ու գործել իրենց մէջ անուանի ազնուականներ ալ կային, Գաղաղի Միլանի քաղաքապետը, Լիգդա իշխանը, Պորճիա, Բորրոյ, Կու-իշարտի, Տուրինի ու Պորրոմէյ կոմսերը, Կուերրիերի փաստաբանն ու Լեգգի սպարապետը, որն որ յեղափոխականաց զինուորական գործքերուն գլուխն էր: Կայսերական զօրաց թիւը Միլանի մէջ հազիւ 15,000ի կը հասներ: Բայց ասոնց գլուխն ու հրամանատարն էր 82 տարեկան քաջ ծերունին Ռատեցքի կոմս սպարապետը, որն որ իր 65 տարեկան զինուորական ծառայութեամբն ու քաջութիւններովը մեծ անուն ստացած էր, եւ իր քաղցր վարմունքովն իր զինուորներուն սիրտը շահած ըլլալով, ուր որ ինք կը տեսնուէր ու կը հրամայէր՝ զինուորներն առիւծի պէս թշնամեաց դէմ կը վազէին ու բերդերու վրայ կը յարձակէին Կեցցէ մեր սպարապետը պռնալով:

Յեղափոխութիւնը կամ ապստամբութիւնը Միլանի մէջ քանի մը ցոյցերով սկսելէն ետքը՝ Մարտի 18ին ամենայն սաստկութեամբ բորբոքեցաւ: Յեղափոխականք զինած՝ ասդին անդին կը ցրուէին, եւ ուր որ սակաւաթիւ զինուորներ կը գտնէին՝ չարաչար կը զարնէին կը մեռցընէին: Արդէն ամէն դի՝ ճամբաներուն վրայ պատնէշներ շինուած էին. բայց ապստամբներն իրենց մէջ հաստատած էին որ երբ որ կայսերական զօրքը նոյն պատնէշներուն մէկուն վրայ յարձակելու ըլլայ, անոնց վրայ ըլլողները զինուորաց հետ չզարնուին, հապա մօտիկ տունները փախչելով՝ հոնկից պատերազմին: Ուստի կայսերական զօրաց մաս մը տեսնուած ատենը իրենք տունները կը մօտէին ու անոնց մէջէն զինուորներուն վրայ քարեր, կահ կարասիք ու նոյն իսկ տուններուն

յարկերը կոտորելով կը նետէին: Եւ որովհետեւ այս պիտի կռուով զինուորներուն պարապ տեղ վառօդ վատնել հարկ կ'ըլլար ու նորէն վառօդ, գնդակներ եւ ուրիշ պատերազմի կարեւոր բլիտղ նիւթերը հեռուանց բերելու համար ճամբաներու վրայ շատ մարդ պիտ'որ սպաննուէր, անոր համար ծերունի սպարապետը պարապ տեղ արիւն չլծափելու համար՝ զինուորները քաղքէն դուրս հանեց ու անոր դռներուն առջեւն ու բոլորտիքը կեցուց: Ասանկով քաղքին մէջ մտնել ելելը խափանուելով՝ թէ որ աս պաշարումը երկայն ատեն քշելու ըլլար, քաղաքացւոյ պաշարը կամ ուտելիքը լմննալով, պէտք էր որ անձնատուր ըլլային: Աս միջոցիս (Մարտ 23.) դաւառներուն մէջ ապստամբութեան տարածուելուն լուրերը սպարապետին հասան, եւ իմացաւ որ Լոմբարտիայի գրեթէ ամէն քաղաքներուն մէջ քաղաքացիք զինուորական զօրութեան դէմ այլ եւ այլ խաբէական հնարքներով յաղթող եղած են, իտալական գնդերուն մէջէն շատ զինուորներ իրենց դրօշը թող տալով, ապստամբաց կողմն անցեր են, եւ Մոնցա, Պերկամոյ, Լեզզոյ, Գոմոյ, Վարեզէ, Պաւելիա, Բաւիա, Վիչենցա, Բիաչենցա, Բալմանուլա ու Ողբոյ իրենք զիրենք կայսերական լծէն ազատած են: Աս լուրերն ասանկ ետեւէ ետեւ հասնելով, ուրիշ գիաց ալ Սարդինիայի կար. Ալբերտոս թագաւորին քիչ մը ատենէ ի վեր Լոմբարտիայի սահմանին վրայ իր զօրքը ժողված՝ յառաջ քալելու գիտաւորութիւն ունենալն ալ յայտնի ըլլալով, Միլանի քով կեցող կայսերական զօրաց վիճակն արտաքոյ կարգի դժուարին կ'ըլլար: Ուր թողունք՝ որ աս զօրքը հինգ օր հինգ գիշեր Միլանի բոլորտիքն առանց բնակարանի, առանց վրաններու անգագար հեղեղի պէս իջնող անձրեւին տակ կեցած, պաշարնին գրեթէ բոլո-

լովին սպառած, նոյնպէս եւ վառօդնին ալ նուազած
ըլլալով, ալ գործելու կարողութիւն չունէին։ Ուստի
քաջ սպարապետը քիչ մը ատեն տարակուսի մէջ մտաւ՝
թէ արդեօք կեցած տեղը մնայ ու մինչեւ ցյետին
զինուորին իյնալը կամ բոլոր պատերազմի պաշարներուն
լմննալը պատերազմի, ան ալ՝ չորս դիաց յանկարծակի
ապստամբներէն ու Սարգինիայի զօրքէն պաշարուելու
վտանգով, թէ Միլան բոլորովին ապստամբներուն ձեռ-
քը թող տալով՝ իր զօրքը ետ քաշէ ու աւելի յարմար
տեղ մը իր զօրութիւնը կեդրոնացընելով ու նորէն դա-
լու զօրաց սպասելով, աւելի օգտու գործելու սկսի։
Ինչպէս յառաջ՝ նոյնպէս հիմայ ալ կրնար իր զօրքն ամ-
բողին մէջ քաշելով՝ քաղաքը ռմբակոծել տալ ու
ապստամբները սասանեցընել։ սակայն այն աղուոր քա-
ղաքն աւրել ապականելն ալ իրեն պատշաճական չերեւ-
ցաւ։ Վերջապէս միտքը հաստատեց առ այժմ ետ քա-
շուելու հրաման տալ։ ուստի եւ քիչ ատենէն նորէն հոս
կը դառնանք ըսելով, զօրքը յառաջ քալեցուց։ Բայց
Միլանցոց ձեռքն իբրեւ պատերազմի գերի մնացած Աւս-
տրիացիներուն կեանքն ապահովընելու համար, քաղ-
քէն հեռացած ատենն երեւելի քաղաքացիներէն 17
հոգի իբրեւ պատանդ հետն առաւ։

Ուստեցքիին միտքն ի սկզբան ան էր որ մինչեւ
(Միլանէն միայն չորս մղոն հեռու) Ատտա գետին միւս
կողման եզերաց վրայ Լոտի քաղաքն երթայ, ուր կը
յուսար որ քիչ օրուան մէջ 7000ի չափ զօրք ու խել մը
թնդանօթներ կու գան իր զօրաց հետ կը միանան։ Բայց
ճամբան լուր առաւ՝ որ Վենետիկ քաղաքն ապստամբեր
է ու կայսերական կուսակալն եւ զօրաց հրամանատարը
քաղաքը բոլորովին յեղափոխականաց ձեռքը յանձնե-
րն։ Աս տխուր լուրը զինքը ստիպեց զօրքը մինչեւ Վերու-

նա բերդաքաղաքը յառաջ տանելու եւ հոնկից գործելու :

Իսկ Վենետիկի ապստամբելուն ու հոն յեղափոխականաց գործքերուն արտաքոյ կարգի դիւրութեամբ ու յաջողութեամբ, առանց կռուոյ, առանց արիւնհեղուութեան յաջողելուն պատճառը միայն հոն ըլլող կայսերական գլխաւոր պաշտօնատեարց, քաղաքական կուսակալին ու ղինուորական հրամանատարին վախկոտութիւնն ու տկարութիւնն էր : Ինչու որ աս քաղքին պէս դիւրաւ պաշտպանուելու եւ ապստամբները զսպելու յարմար քաղաք մը չկայ. որովհետեւ հոն ապստամբները միայն երկու յարմար տեղ կրնան ունենալ մէկտեղ ժողովուելու եւ զօրաց հետ կռուելու, այսինքն Ս. Մարկոսի հրապարակն ու Սլաւաց ծովեզերքը (Ռիվա տէի Սքիավոնի). ուստի եւ քաջ հրամանատարի մը աշխուժութիւնն իր զօրքովը կրնայ ապստամբներուն ջանքը դիւրաւ պարապի հանել : Բայց կոմս Բալֆի քաղաքական կուսակալը տկար ծերունի մ'ըլլալով, ապստամբութեան առջի կայծը տեսնուածին պէս՝ շուտ մը ամէն բան կոմս Զիչի ղինուորական հրամանատարին յանձնեց ու ինք ետ քաշուեցաւ : Իսկ Զիչի փոխանակ փութալու եւ կարեւոր աշարջութեամբ իր զօրքն ապստամբաց դէմ յառաջ քշելու, Վենետիկի Գորրէր քաղաքապետին՝ որ ի ծածուկ ապստամբաց հետ միաբանած էր, եւ խորամանկ Մանին փաստաբանին բանեցուցած հնարքներուն հետեւելով, այնչափ տկար դտնուեցաւ՝ որ անոնց ամէն բաժները կատարելու փութաց : Ասոնք ժողովուրդը գրգռելէն ու ոտք հանելէն ետքը՝ հրամանատարին ու ծովակալի փոխանորդին հասկըցուցին՝ թէ պէտք է քանի մը բանի մէջ ժողովուրդեան կամքը կատարել, որպէս զի խաղաղութիւն ու հանդարտութիւն ըլլայ : Աս կերպով

Հրաման հանել տուին՝ որ քաղաքացիներէն պահապան զօրաց գունդեր կազմուին եւ քաղաքին երեւելի տեղերն անոնց պահպանութեան յանձնուի. նա եւ Գերմանացի զօրաց գունդը քաղքէն հանուի հեռացուի. ծովական կամ նաւական գործքերը, Խտալացի զինուորաց գունդը, նաւարանն ու մթերանոցները նոյն քաղաքային զօրաց խնամոցն ու հսկողութեան տակ դրուին: Ամէն կայսերական պաշտօնատէրներն այսպէս հեղ մը խորամանկ յեղափոխականաց որոգայթին մէջ բռնուելէն ու անոնց ըսածներն ընելու սկսելէն ետքը՝ ալ չէին կրնար անոնց առաջարկած պայմանագրութեան կամ իրաւախոհութեան դաշին չստորագրել: Արդ Զիչի Հրամանատարը (Մարտ 23.) իր ընկերներովն աս պայմանագրութիւնն ընդունելով՝ Վենետիկ քաղաքն ու բերդը յեղափոխականաց առժամանակեայ կառավարութեան յանձնեց, որուն գահերէցը վերոյիշեալ Մանին փաստաբանն էր: Աս իրաւախոհութեան համեմատ յեղափոխականաց ձեռքը յանձնուեցաւ նաւարանն իր մէջն ըլլող առատ զէնքերովն եւ ուրիշ պատերազմական մթերներովը, նա եւ հասարակաց գրամոց արկղները. սոյնպէս եւ Խտալացի զինուորները իբրեւ նոր կառավարութեան զօրքը մնացին: Իսկ մնացած (Գերմանացի) զօրքն ու մեծ եւ պզտիկ կայսերական պաշտօնատէրները նաւ մտնելով՝ Թրիեստ անցան: Ապստամբները զԶիչի կոմսն առ ժամս իբրեւ պատանդ իրենց քովը պահեցին:

(Ժ) Էպէտ կայսերական մեծ պաշտօնատէրները Վենետիկի մէջ իրենց պարտքին ու հաւատարմութեան դէմ տկար գտնուելով՝ այսպիսի նախատական վարմամբ գրեթէ իրենց տէրութեան մատնիչ եղան. բայց ուրիշ հաւատարիմ պաշտօնատէրներ ալ գտնուեցան, որոնք իրենց պարտքերն ամենայն ճշգրտութեամբ կատարեցին: Ասոնց

մէկն էր Մորդոնիչ գնդապետը, որն որ նաւարանին հրամանատարն ըլլալով՝ իր հրամանին տակ ըլլող պաշտօնատէրներով մէկտեղ՝ իր խնամոց յանձնուած տեղը մինչեւ ցփերջին շունչը պաշտպանեց ու պատուաւոր մահումք իր անունը փառաւորեց. իսկ իր ընկերները յեղափոխականաց ձեռքը դերի ինկան։ Նա եւ Սանդոյ Սքիրիդոյ ըսուած վառօդի աշտարակին մէջն ըլլող 16 Գերմանացի (Սգիրիացի) ռմբաձիգ զինուորներն աշտարակին դռները գոցեցին ու ոչ ինչ կերպով ուղեցին անձնատուր ըլլալ։ Եւ պէտք եղաւ՝ որ յեղափոխական կառավարութիւնը զանոնք կամայ ակամայ անուցաձէ, որովհետեւ նոյն պահապանները միշտ կը սպառնային՝ որ եթէ իրենց բռնութիւն մը ընել ուզուի, վառօդին կրակ տալով՝ աշտարակն օդը կը հանեն։

Ղոմբարտիայի ու Վենետիկի բնակչաց աւստրիական տէրութենէն ապստամբելովը՝ Աւստրիայի կայսեր ազգակից ու անոր պաշտպանութեան տակ ըլլող Իտալիայի վեհապետներուն երկիրները չէին կրնար ալ յեղափոխութեան արկածներէն ազատ մնալ։ Ուստի մինչեւ ան տեսն հանգարտ մնացող Մոտենայի ու Բարմայի բնակիչներն իրենց վեհապետները գահէնէն մերժելով, Պիոս Թ.ին, Կար. Ալբերտոսին ու Գոսկանայի մեծ դուքսին պաշտպանութեան տակ մտան։ Առանկով Աւստրիայի իշխանութեան ու պաշտպանութեան տակ Վերին Իտալիայի մէջ մնացին միայն քանի մը ամուր քաղաքներ կամ ամրոցներ, Վերոնա, Մանդուա, Լենեսակոյ ու Բեսսէրա։ Վերոնայի մէջ Ռատեցքի սպարապետը 16,000 զօրքով ու 54 թնդանօթով ամրացած՝ գործելու կը պատրաստուէր. Մանդուայի ամրոցն ալ՝ թէպէտ թշնամեաց ձեռքն իյնալու վտանգի մէջ կը դնուէր, բայց ատենին նոր զօրք հասնելով՝ ապահովութեան մէջ մտաւ։

Մինչեւ Մարտի 24 (1848) Աւստրիայի Իտալական երկիրներն աս վիճակի մէջ էին: Սարդինիայի Կար. Ալբերտոս թագաւորը, որն որ խել մը ատենէ վեր (գրքասանց) մէյ մը աս կողմը մէյ մը ան կողմը կը հակէր ու դեռ հաստատուն նպատակի մը դիմելու որոշ նշաններ չէր ցուցնէր, Լոմբարտեան-Վենետական թագաւորութեան յեղափոխութեան յաջողիլը տեսնելով՝ մտածեց որ իրեն համար փառաւորութեան ու բարձրանալու ատենն եկած հասած է: Երբ որ Գուրինի մէջ իր զինուորական պաշտօնակալները, զինուորները, քաղաքացիները, ուսանողներն ու գործավարները միաբանութեամբ երդում ըրին՝ որ իրենց Լոմբարտացի եղբայրներուն ազատութեան համար իրենց ինչքն ու կեանքը զոհեն. ալ թագաւորը վայրկեան մ'ալ չսպասեց, հապա բոլոր Իտալացւոց սիրտը շահելու համար Իտալական ազգայնութեան ու անկախութեան դրօշը բացաւ. երեքգունեան դրօշն ամէն դի բարձրացնել տուաւ ու իրեն տրուած Իտալիայի սուսեր անունը գործքով արդիւնաւորելու պատրաստուեցաւ: Իր Սարդինիական թագն իրեն այնչափ մեծ փառաւորութիւն չսեպելով, նա եւ Լոմբարտական երկաթի թագով պսակուիլն ու Ս. Մարկոսի առիւծին գեղեցիկ ժառանգութեան տէր ըլլալն իր սիրտը վառեց, թէպէտ եւ կը տարակուսէր՝ որ Վենետական հասարակապետութիւնն իր սքանչելի ժառանգութիւնն այնպէս դիւրաւ օտար թագաւորի ձեռքը տայ:

Հոս Սարդինիական-Աւստրիական պատերազմին պատմութիւնը գրելէն առաջ՝ Կար. Ալբերտոսին Սարդինիայի եւ ուրիշ Իտալացի զօրքերէն կազմուած բանակին հանգամանքը տեսնենք: Աս ատենները (Մարտ — Ապրիլ. 1848.) իր Սարդինիացի զօրաց թիւը 60,000ի կը հասնէր, որն որ Էտեւէ ետեւ աւելնալով՝ մինչեւ Յունիս

ամիսը 71,000ի հասաւ։ Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել ան զօրքերն ալ, որոնք Իտալիայի այլ եւ այլ տէրու թիւնները կէս մը Իտալիայի ազատութեան բաղձանքէն յորդորուելով, կէս մ'ալ իրենց ժողովուրդներէն ստիպուելով՝ վերին Իտալիա, այսինքն Աւստրիայի դէմ պատերազմելու՝ խաւրեցին։ Քահանայապետական երկիրներէն Տուրանոյ զօրապետին հրամանին տակ եկան 17,000 կէս մը կրթեալ կէս մ'ալ ազատական զինուորներ, որոնց մէջ գտնուող Հելուետացի զօրաց բաժին մը աս հռոմէական զօրքին խիստ ընտիր մասն էր։ Պիոս Թ. աս զօրքը խաւրած ատենը յայտնի ըրաւ՝ որ զանոնք յատկապէս պատերազմի կամ Աւստրիայի դէմ գործելու համար չիխաւրեր, հապա երկրին սահմաններուն վրայ հսկելու եւ զանոնք պահելու համար կը խաւրէ. սակայն զօրաց հրամանատարն աս յայտարարութեան այնչափ ճշդիւ չհետեւելով՝ սահմաններն անցաւ ու Սարդինիայի զօրաց հետ Իտալական ազատութեան համար Աւստրիայի դէմ կռուելու փութաց։ Նէապոլսոյ Փերդինանդոս Բ. թագաւորը, ինչպէս յառաջագոյն պատմեցինք, յեղափոխականաց կատաղութենէն ստիպելով՝ Բեբէ զօրապետին հրամանին տակ 15,000 Նէապոլսեցի զօրք խաւրեց։ Բայց իր երկրին մէջ ապստամբութիւնը դադրեցընելէն ետեւ՝ նոյն դունդերը ետ կանչեց, որոնցմէ միայն 2000 հոգի աս հրամանին չհնազանդեցան, իսկ մեկուսնոնք շուտ մը ետ դարձան։ Ասոնցմէ զատ Տոսկանայէն եկած էին 7000, Լոմբարտիայէն 5000, Բարմայէն եւ Մոտենայէն 3000 զօրք*, բայց ըստ մեծի մասին ազատական

* Տոսկանայի Լէոպոլդոս Բ. մեծ դուքսը թէպէտ եւ Աւստրիայի կայսերական ցեղէն ու տիրող Փերդինանդոս Ա. կայսեր հօրեղջօրորդին էր, Աւստրիայի դէմ ալ ամենեւին թշնամութիւն չուներ, սակայն իր հպատակները Մածժինեաններուն խորհրդովը գրգռուելով՝ զինքը ստիպեցին Աւստրիայի

զինուորներ ու քիչ կրթուած ըլլալով՝ Սարգինիայի զօրապետները զանոնք ակամայ պատերազմի մէջ կը գործածէին, որովհետեւ անոնց վարմունքէն ալ կը տեսնէին որ բոլոր հասարակապետութիւն հաստատելու ջանացող մարդիկ են։ Այսչափ Իտալիայի այլ եւ այլ կողմերէն ժողովուած զօրաց մէջ Սարգինիայի զօրքերն ամենէն աւելի ընտիր, քաջ, աղէկ կրթուած ու իրենց զօրապետներուն հնազանդ էին։ Բոլոր բանակին վերին հրամանատարն ինք կար։ Ալբերտոս թագաւորն էր, որն որ, ինչպէս զինք ծանչցողները կը վկայեն, թէպէտ եւ քաջ ու համարձակ էր, բայց քիչ հմտութիւն ունէր ու միանգամայն քաջ սպարապետի մը հարկաւոր ըլլող զինուորական աշալըջութիւնն ու ազդու զօրութիւնը (énergie) չունէր։ Իր զօրապետներուն մէջ ալ շատ ընտիր ու քաջ մարդիկ կային, որոնց զինուորական հմտութիւնը թշնամիք իսկ ծանչցան ու գովեցին։

Այսպիսի բանակով մը կար։ Ալբերտոս պատերազմի պատրաստուած ըլլալով, երբ որ աւստրիական Իտալիային մէջ յեղափոխութիւնը յաջողութեամբ յառաջ երթալու սկսաւ, ինքն ալ յառաջագոյն Աւստրիայի հետ թշնամութիւն մը չունենալով ու առանց անոր գէմ ըստ կարգի եւ ըստ իրաւանց ազգաց պատերազմ հրատարակելու, ոահմանն անցաւ, իր զօրքը Լոմբարտիա խոթեց ու Աւստրիայի ապստամբներուն օգնութիւն ընելու սկսաւ։ Իսկզբան իր բախտն աղէկ յաջող գնաց, իր զօրքերն Աւստրիայի զօրաց վրայ, որոնց գունդերը Իտալացի զօր-

գէմ ըլլող պատերազմին զօրքով օգնելու։ Իսկ Մոտենայի դուքսը (որն որ նոյնպէս Աւստրիայի կայսեր ազգակից էր) ու Բարմայի դուքսը Մածծինեանց անկարգութիւններուն չկրնալով յաղթել՝ իրենց երկիրները թողուցած հեռացած էին. եւ անոնց կառավարութիւնը Մածծինեանց ձեռքը մնալով՝ Սարգինիայի բանակին կրցածնուն չափ օգնական զօրքեր խաւրեցին։

քերու՛ն անոնցմէ հեռանալովը քիչցած տկարացած էին, քանի մը յաղթութիւններ ըրին, ու Մարտ եւ Ապրիլ ամիսներուն մէջ եղած պատերազմներուն գրեթէ ամէնքն ալ Աւստրիացւոց համար անյաջող ելք ունեցան: Ամենէն առաջ Սարգինիացիք Աւստրիացւոց հետ զարնուեցան Կոյիդոյի քով Մինչիոյ գետն անցնելու ատեննին, ուր Աւստրիայի զօրքն ամէն կերպ քաջութեամբ աշխատեցաւ թշնամին գետէն ասդին անցնելէն արգելել, բայց անհնարին եղաւ: Ասկից ետքը կռիւն եղաւ Մոնծամպանոյի քով, ուր նոյնպէս Աւստրիացիք Մինչիոյ գետին կամուրջներէն թշնամին հեռացընելու աշխատեցան, բայց հոն ալ ամէն ջանքերնին անօգուտ եղաւ. սոյնպէս եւ Վիլլաֆրանգայի, Բասգրենկոյի ու Պուստուլենկոյի կռիւներն (Ատիճէ գետին քով) Աւստրիացւոց համար յաջող վերջ չունեցան: Սարգինիացիք այսպէս յաղթութիւններով յառաջ երթալով՝ Բեզքիերայի ու Մանդուայի բերդերուն վրայ յարձակեցան. բայց որովհետեւ այսպիսի զօրաւոր ամրոցներն առնելու համար բաւական մեծ թնդանօթներ չունէին ու միանգամայն զօրաց մէկ մասովը միայն յարձակումը կ'ընէին, անոր համար նոյն բերդերուն քով իրենց ջանքը պարտապի ելաւ:

Թշնամին այսպէս իր զօրութիւնը ցուցընելով յառաջ եկած ու մեծ պատերազմ մը տալու պատրաստած ատենը՝ Ռատեցքիին զօրքերը դեռ չաացած ու զօրացած չէին. սակայն ետեւէ ետեւ անոնց թիւն աւելնալով՝ վերջապէս 30,000ի հասաւ. բայց ամէնքը մէկտեղ ժողոված չէին: Վերոնայի մօտ Ս. Լուչիա գեղին քով (Մայ. 6.) տրուած ճակատին մէջ Աւստրիացւոց զօրաց թիւն էր 16,000, իսկ Սարգինիացւոցը 45—50 հազար: Ասոնք կը յուսային որ Վերոնայի մէջ ապստամբութիւն մը ելլելով՝ իրենց մեծ օգնութիւն կ'ըլլայ.

բայց յուսացածնին չկատարուեցաւ։ Աւստրիացիք հոն՝ երեքպատիկ աւելի զօրքով ու զօրութեամբ պատերազմող թշնամւոյն հետ կռուելնուն՝ երեք ժամ անդադար պատերազմէն ետքը ետ քաշուեցան։ Բայց քիչ մը ետքը Սարդինիացւոց զօրքը Ս. Լուչիա գեղէն քիչ մը հեռու Աւստրիացւոց թնդանօթներուն կրակէն ստիպուելով՝ շփոթեցան ու սկսան փախչիլ. եւ Ս. Լուչիային քով զօրքն ասոնց օգնելու փութալով՝ Աւստրիացիք պատերազմը վաստակեցան. սակայն զօրքն արտաքոյ կարգի յոգնած ու տկարացած ըլլալով՝ չկրցաւ թշնամւոյն ետեւէն քալել ու հալածել։ Աս պատերազմին մէջ Աւստրիայի հիմակուան Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. կայսրը (դեռ 18 տարեկան ըլլալով ու կայսրութեան թագը չընդունած) առաջին անգամ զէնք առաւ ու զարմանալի քաջութեամբ կռուեցաւ։

Սարդինիացիները Լոմբարտիա մտնելէն ու Լոմբարտիայի ապստամբներուն հետ միանալէն ետքը՝ կը յուսային ու կը ջանային կայսերական զօրաց Գիրոլի երկիրը մտնելը խափանելու, որովհետեւ աս երկրին Լոմբարտիայի սահմանակից ըլլող մասն իտալական Գիրոլ կ'ըսուի ու բնակիչքն իտալացիք են կամ իտալերէն կը խօսին։ Եւ յիշուի աս Գիրոլցիք իրենց բաղձանքն այլ եւ այլ ցոյցերով յայտնի կ'ընէին, որ Աւստրիայէն ապստամբելով՝ իրենց սահմանակից ու ազգակից կամ լեզուակից Լոմբարտացւոց հետ միանան։ Աս բաղձանքով նոյն երկրին Գրիէնդ ու Ռովերետոյ քաղաքներուն բնակիչքը գլուխ վերցընելով՝ սկսան Միլանի մէջ ըլլող յեղափոխական առժամանակեայ կառավարութեան հետ բանակցութիւն ընել ու իրենց ապստամբութիւնը յաջողցընելու միջոցներ փնտռել. բայց Աւստրիացիք ատենին՝ վրաց հասնելով, ապստամբութեան յառաջադիմու-

Թիւնն ու յաջողին արդեւեցին: Յոպէլ զնդապետին հրամանին տակ գունդ մը կայսերական զօրք (Ապր. 9.) Գրիէնդ հասնելով՝ ապստամբներուն գլխաւորներն ու առաջնորդները բռնեցին: Բայց երեք օր ետքը 600 Սարգինիայի զօրք ու 2000 ալ Իտալիայի այլ եւ այլ կողմերէն ժողովուած ազատակամ զինուորներ եկան Իտալական Դիրոլ մտան, ու քանի մը քաղաքներու տիրելէն ետքը՝ մինչեւ երեք ժամի չափ ծամբայ հեռու Գրիէնդ քաղաքը մօտեցան: Ասոր վրայ Յովհաննէս արքիդուքսը, որն որ ան ատեն Դիրոլի կուսակալն էր, լեռնաբնակ գեղացիները, որոնց քաջութիւնն ամէն դի յայտնի ծանուցուած է, զօրաւոր խօսքերով յորդորեց իրենց սովորական քաջութիւնն աս հեղու ալ ցուցնել: Քաջ լեռնականքն աս ձայնին հնազանդելով՝ այլ եւ այլ տեղերէն բազմութեամբ եկան ու (Ապր. 18—22.) զանազան դիեր թշնամեաց հետ պատերազմելով, զանոնք Դիրոլէն դուրս հանեցին ու երկիրը հանդարտեցաւ:

II. Լուչիայի ճակատը, որուն մէջ Աւստրիացիք յաղթող եղան, պատերազմին բախտը բոլորովին փոխեց: Ան ճակատէն քանի մը օր ետքը 19,000ի նոր զօրաբաժին մը Վերոնա հասաւ ու Ռատեցքիին բանակը զօրացուց. ալ անկից ետքը կրնար քաջ սպարապետը մեծ գործողութիւններու ձեռք զարնել: Միւս կողմանէ ալ կար. Ալբերտոս հեղ մը պարտուելէն ետքը՝ նոր գործք կամ կռիւ մը չսկսաւ, ուստի եւ Ռատեցքի պատշաճ համարեցաւ Վերոնայէն դուրս ելլել ու թշնամեղն աջ թեւին վրայ քալել, որն որ Մանդուայի մօտ Գուրդադոնէ գեղին քովը Մինչիոյ գետին եզերաց վրայ տարածած էր եւ զինուորներն ըստ մեծի մասին Տուկանացի ու Նէապոլսցի օգնական զնդեր էին: Ասոնք Գուրդադոնէ կրկին կարգ հոգաբլուրներով ու խել մը

Թնդանօթներով ամրացուցած թշնամւոյն գալուն կը սպասէին: Ռատեցքի իր զօրքէն 4000 զինուոր վերոնա թողուց, իսկ մնացած զօրքովը (Մայ. 27.) դէպ ի Գուրգադոնէ ճամբայ ելաւ. իրեն հետն էր Փրանկիսկոս Յովսէփ աբքիդուքորը (հիմակուան Աւստրիայի կայսրը): Երկրորդ օրը թշնամւոյն ամուր կայարանը հասնելով յարձակումը սկսաւ. երկու հեղ Աւստրիացւոց զօրքը նոյն ամուրթեանց վրայ յարձակեցան, բայց չկրցան աւնոնց տիրել. վերջապէս երրորդ անգամ յարձակում մ'ալ ընելով՝ ամէն ընդդիմութեանց յաղթեցին ու տեղւոյն տիրեցին: Թշնամիներուն մէկ մասը փախան հեռացան. իսկ մէկ մասն ալ յաղթողներուն ձեռքը գերի ինկան. եւ այսպէս աս կողմանէ Աւստրիացւոց համար վտանգ մը չմնաց: Բայց (Մայ. 30.) Կոյիդոյի քով Սարդինիացի զօրաց հետ նոր կռիւ մը սկսան, որն որ շատ սաստիկ եղաւ, եւ երկու կողմանք ալ հաւասար քաջութեամբ պատերազմելուն՝ յաղթութիւնն անորոշ մնաց, առաւելապէս Ասպրը զօրապետին դանդաղելովն ու տենին Ռատեցքիին գունդերուն օգնութեան չհասնելովը. ի վերայ այսր ամենայնի Աւստրիացիք պատերազմի դաշտին վրայ հաստատ կեցան եւ չքաշուեցան:

Ռատեցքի վերոնայէն իր զօրքովն ելած ատենը՝ միտքը Բենքիէրայի բերդին օգնութեան հասնիլ ու պաշար հասցընել էր, որովհետեւ հոն ըլլող զօրքը վերջին նեղութեան ու կարօտութեան հասած ըլլալով ու Սարդինիացւոց զօրքն ալ ամէն օր բերդն առնելու փորձեր ընելով, բերդը թշնամեաց ձեռքն իյնալու վտանգի մէջ կը գտնուէր: Սակայն Կոյիդոյի ճակատը Ռատեցքին զրաղեցընելով եւ ունեցած զօրութիւնն ալ տկարացած ըլլալով, բերդին պահապան զօրքը կարօտութենէ ու անօթութենէ ստիպած՝ թշնամւոյն հետ բանակցութիւն

ըրաւ, ու առանց վնասու հոնկից մէկդի քաշուելու պայմանաւ՝ բերդը (Մայ. 31.) Սարգինիացւոց յանձնեց, Թէպէտ եւ Սարգինիացիք Բեպքիէրա առին, բայց անով իրենց բանակին աջ թեւին կրած կորուստին հատուցում մը չեղաւ. մանաւանդ թէ Ռատեցքի ալ առ կողմանէ վախ չունենալով, (Յունիս 3.) Աշիդդէն ելաւ ու Սարգինիայի գունդերէն ամենեւին նեղութիւն մը չկրելով՝ սկսաւ դէպ ի Վիչենցա քաղաքը քալել, ուր Հռոմայեցւոց գունդերը Տուրանտոյ զօրապետին հրամանին տակ ամրացած թշնամւոյն դալուն կը սպասէին: Աւստրիացիք (Յունիս 9.) Վիչենցա հասան ու երկրորդ օրը կէսօրէն առաջ Ռատեցքի հրաման տուաւ զօրաց քաղքին բոլորտիքն ըլլող պատնէշները, բարձրաւանդակներն եւ ուրիշ ամրութիւնները յարձակմամբ առնուլ: Աս յարձակման ատեն զօրաց հարկ եղաւ շատ մեծ դժուարութիւններու եւ արգելքներու յաղթել. իրարու մօտ շարուած թնդանօթներով ամրացած բարձր հողաբլուրներուն կամ պատնէշներուն վրայ պարզ ու շուտ յարձակմամբ չէին կրնար ելլել, պէտք էր որ հանդարտ ու մեծ աշխատութեամբ մագլէլով՝ անոնց վրայ ելլեն, մանաւանդ թէ տեղ տեղ մէկը մէկալը վեր հանելով ուզած տեղերնին հասնին: Վիչենցա այսպէս աղէկ ամրացած ըլլալով՝ թէ որ իր մէջն ըլլող զօրքը բաւական քաջութիւն ունեցած ըլլային, դիւրաւ կրնային թշնամին տկարացընել ու հեռացընել. սակայն Տուրանտոյ քիչ մը աշխատելէն ետքը աւելի ընտրեց պայմանագրութեամբ մը այն ամուր տեղը Աւստրիացւոց յանձնել: Ուստի երեք ամիս Աւստրիացւոց դէմ չպատերազմելու խոստում տալով՝ իր 15,000 զօրքովը Վիչենցայէն ելաւ: Սոյնպիսի խոստումով նա եւ Գրեվիզոյի մէջ ըլլող 4000 Հռոմայեցի զօրքն ալ՝ հոնկից ելաւ ու Բոյի ետեւը քաշուեցաւ:

Ասկից ի զատ Վելտէն զօրապետն իր հրամանին տակն
ըլլող 12,000ի զօրաց մասովը Վենետիկի երկրին մէջ
Բատուա քաղաքը պաշարեց ու առաւ. նա եւ նոյն եր-
կրին ուրիշ տեղերէն ալ թշնամեաց գունդերը դուրս
հանելէն ետքը՝ նոյն իսկ Վենետիկ քաղաքն ալ ցամաքի
կողմանէ բոլորովին պաշարեց: Իսկ ծովու կողմանէ թէ-
պէտ եւ Աւստրիայի պզտիկ նաւատորմիղը նոյն քաղաքը
պաշարելու կ'աշխատէր, բայց Սարդինիայի ու Նէապոլսոյ
միացեալ նաւատորմիղները վրայ հասնելով՝ այն պզտիկ
նաւատորմիղը շուտով հեռանալու ստիպեցին: Նոյն մի-
ացեալ նաւատորմիղներն աս միջոցին կը պատրաստուէին
Իլիրիայի ծովահայեաց Գրիէստ քաղաքը ռմբակոծելով
առնուլ. բայց Գերմանական դաշնակցութիւնը, որուն
դաշնակից քաղաքներուն մէկն է Գրիէստ, յարմար ա-
տենին Իտալացւոց զօրաւոր սպառնալիք ընելով՝ մօտաւ-
որ վտանգը հեռացուց:

Աւստրիացի զօրքն իր քաջ ու հմուտ զօրապետնե-
րուն հրամանին տակ այլ եւ այլ յաղթութիւններով
աւստրիական Իտալիայի երկրին շատ տեղերը ապստամբ-
ներուն ձեռքէն առին: Թէպէտ եւ Բւզպիերայի բերդը
Սարդինիացւոց ձեռքն ինկած էր, բայց անոր դէմ Աւս-
տրիացիք ալ Ֆրիուլի երկրին մէջ հզօր ու երեւելի Բալ-
մանովա ամրոցը, որն որ ապստամբութեան սկիզբները
թշնամեաց ձեռքը մնացած էր, նորէն առին ապահով-
ցուցին: Ֆերրարայի բերդին մէջ ըլլող Աւստրիացի պա-
հակապան զօրքը շատոնցունէ թշնամիներէն պաշարուած
ըլլալով՝ մեծ նեղութեամբ ու վտանգով նոյն տեղն ի-
րենց քաջասրտութեամբ կը պահէին. վերջապէս Վիե-
դէնշդայն իշխանը գունդ մը Գերմանացի ազատական
զօրքով Բոյ գետն անցնելով ու անոնց պաշար ու օգնա-
կան զօրք հասցընելով՝ բերդն ապահովցուց: Համառօ-

տիւ Ըսենք՝ Մայիսի 30էն մինչեւ Յունիսի 10 Նէապոլսեցի ու Տոսկանացի զօրքերը ցրուած հեռացած ըլլալով, իսկ Հռոմացի զօրքը պատերազմելու կարողութիւն չունենալով, Ռատեցքիին հրամանին տակ ըլլող Աւստրիայի բանակը միայն կար. Ալբերտոսին Սարդինիացի զօրքերուն ու Լոմբարտիայի ապստամբներուն հետ պիտի պատերազմէր:

Ասկից ետեւ եղած պատերազմներուն դէպքերը պատմելէն յառաջ՝ հոս աս ատենները Աւստրիայի կառավարութեան գլուխն ըլլողներուն Իտալիայի նկատմամբ՝ առանձինն Անգղիայի Բալմերսդըն պաշտօնէին գրգռելէն ու ազդեցութենէն շարժելով՝ գործածներուն վրայ կարճ ի կարճոյ տեղեկութիւն մը կ'ուզենք տալ: Անգղիա իրեն սովորական ընթացքին համեմատ օտար տէրութեանց մէջ ծագած խռովութիւններն ու յեղափոխութիւններն աւելի յառաջ տանելու եւ յաջողցնելու քան թէ մարելու ջանալով, Իտալիայի մէջ՝ ինչպէս Սիկիլիացւոց ապստամբութեան ձեռնտու եղած էր, նոյնպէս եւ Լոմբարտացւոց ու Վենետիկցւոց Աւստրիայի իշխանութենէն դուրս ելլելուն խորհրդով ու գործքով կ'օգնէր: Աս կերպ քաղաքականութեան հոգին ու յառաջացուցիչն էր խորամանկ Բալմերսդըն: Անգղիայի խորհրդանոցին մէջ (Փետր. 15.) Իտալիայի ազատութեան կարեւորութեան վրայ երկայն խօսքերով ու սաստիկ եռանդմամբ խօսելէն ետքը, սկսաւ նոյնը յաջողցնելու միջոցներն ալ բանեցրնել: Լորտ Մինդոյին միջնորդութեամբ յառաջագոյն Իտալիայի յեղափոխութիւնը գրեթէ սկզբնաբար զարթուցանելէն ետքը, Մածինիին ալ ամէն կերպ ձեռնտուութիւնը կ'ընէր՝ նոյն յեղափոխութեան կրակը չէ թէ միայն բորբոքած պահելու, հապա նա եւ Իտալիայի ամէն կողմն ընդհանուր

տարածելու: Երբ որ Վիեննայի յեղափոխութիւնը յա-
ջողեցաւ ու նոյն ժամանակին հոգւոյն յարմար պաշտօ-
նեաներ կառավարութեան մէջ մտան, Բալմերսդըն Աւս-
տրիա նստող Անգղիայի Լորտ Բոնսոնպի դեսպանին ձեռ-
քովը զկայսրն ու պաշտօնեաներն անդադար բանակցու-
թեամբ կը ջնար համոզել՝ որ Խտալիայի մէջ պատե-
րազմը լմնցնելու եւ խաղաղութիւն հաստատելու հա-
մար Աւստրիա Լոմբարտիայի տէրութենէն հրաժարի ու
զանիկայ Խտալացւոց թողու: Աս միջոցին Վիեննայի մէջ
Ռատեցքիին (Մայ. 30էն մինչեւ Յունիս 14.) ըրած
յաղթութիւններուն լուրը տարածուած չըլլալով՝ խոր-
հրդանոցին ու պաշտօնէից մէջ (չիզիտցուիր տարապայ-
ման վախէն՝ թէ ժամանակին տիրող յեղափոխական
խորհուրդներէն շարժելով,) այլ եւ այլ կարծիքներ կը
յայտնուէին, եւ Բալմերսդընին խորհուրդին ու ազդե-
ցութեան համաձայն պատրաստութիւն կը ցուցուէր որ
Խտալիայի՝ այսինքն Լոմբարտեան-Վենետական երկիրնե-
րուն իշխանութիւնը Աւստրիայէն հանուի, կամ՝ ինչպէս
պաշտօնեաներէն մէկը նոյն ատեն Բալմերսդընին կը
գրէ, «Լոմբարտիա ալ Աւստրիայի իշխանութեան տակ
չմնայ ու իրեն ազատ թողուի՝ կամ բողոքովին անկախ
մնալ, առանձին տէրութիւն մ'ըլլալ, եւ կամ Խտալիայի
ուրիշ մէկ տէրութեան հետ միանալ», : Աս խորհուրդն
այսպէս կայսերական կառավարութեան մէջ հաստա-
տուելէն ու Բալմերսդընին հետ ալ աս նիւթիս՝ ինչպէս
նա եւ զինադադար ընելու վրայ բանակցութիւններ ըլ-
լալէն ետքը՝ կառավարութեան կողմանէ վերոյգրեալ ու-
րոշման համեմատ Միլանի առժամանակեայ կառավարու-
թեան՝ Հարգիկ կոմսին ձեռքովը՝ առաջարկութիւններ
խաւրուեցան: Իսկ Միլանի կառավարութիւնն աս առաջ-
արկութիւններն արհամարհանօք մերժեց ու կը պա-

Հանջէր՝ որ Աւստրիա չէ թէ միայն Լոմբարտիան, հապա նա եւ Վենետիկ, Դաղմատիա, Իստրիա, Դրիէստ ու հարաւային կամ Իտալական Դիրողը բոլորովին Իտալացւոց թողու։ Աւստրիա չէր կրնար պոսպիսի մեծ զոհ մը յանձն առնուլ. ուստի բանակցութիւնները շարունակուելով՝ իրերն երկայն ատեն անորոշ վիճակի մէջ կը մնային։ Աս միջոցին կայսրմէ Ռատեցքի սպարապետին հրաման եկաւ կար. Ալբերտոսին ու Լոմբարտացւոց զինադադար առաջարկելու։ Կայսեր թուղթը քաջ սպարապետին ձեռքը հասաւ երբ որ Վիչենցայի յաղթութենէն ետքն իր յաղթական զօրքովը Վերոնա դարձած էր։ Իմացաւ ծերունին որ կայսրն իր պաշտօնէից անխուհեմ խորհուրդէն, ասոնք ալ Բալմերսդընին խորամանկ հնարքներէն խաբուած են. ուստի ինք զինադադարն Աւստրիայի զինուոց պատուոյն ու տէրութեան շահուն վնասակար ու նախատական որոշում սեպելով, շուտ մը կայսեր թուղթ մը գրեց։ Աս թղթին մէջ մինչեւ ան ատեն կայսերական զօրաց թշնամիներուն վրայ բրած յաղթութիւնները յայտնի ընելէն ետքը՝ պարտուպատշաճ մեծարանօք, բայց զօրաւոր խօսքերով կ'աղաչէր որ չյուսահատի, հապա նոր յաղթութիւններու յուսով առջի հրամանն ետ առնէ։ Ռատեցքի իր աս թուղթը անուանի Շուարցէնպէրի իշխանին ձեռքը տուաւ, որն որ Կոյիդոյի ճակատին մէջ ընդունած վերքէն դեռ կատարելապէս առողջացած չէր, եւ քիչ մը ետքը պաշտօնէից դահերէց եղաւ, ու անոր հայրենասիրութեան եւ ճարտարմտութեան յանձնեց որ ամէն բան կայսեր հասկըցընելով անոր միտքը փոխէ ու պատերազմն առանց ընդմիջահատութեան յառաջ տանելու հրաման ընդունի։ Իշխանն իրեն յանձնուած գործքը յաջողութեամբ կատարեց ու Ռատեցքի քիչ օրուան մէջ իր բաղձացած

ուրախացուցիչ պատասխանն ընդունելով՝ նոր զօրութեամբ թշնամւոյն դէմ դործելու սկսաւ: — Հիմայ դառնանք աս նոր ճակատամարտներուն պատմութիւնը շարունակելու:

Կար. Ալբերտոս պատերազմին սկզբէն կը բաղձար ու կ'աշխատէր որպիսի եւ իցէ կերպով Մանդուայի հզօր ու անուանի ամրոցը, որն որ Լոմբարտիայի բալլիքը կը կոչուի, ձեռք բերել: Խել մը ատեն կաշառով ու մասնութեամբ անոր տիրելու ջանալէն ու իր վախճանին չհասնելէն ետքը՝ հաստատութեամբ միտքը դրաւ իր զօրաց ու զէնքերուն զօրութեամբը զանիկայ պաշարել ու յարձակմամբ առնուլ: Ուստի իր հրամանաւը Պաւա զօրապետը բաղձաթիւ զօրքով (Յունիս 18.) յանկարծ Աւստրիայի զօրաց վրայ հասաւ, որոնք Մինչիոյի ձախ եղերաց վրայ Մանդուայէն մինչեւ Կովետնոլա բանակած էին, ու զանոնք տեղերնէն հանեց ետ քշեց: Ասկից ետքը 35—40 հազար Սարդինիացի զօրք Մանդուա ամէն դիաց պաշարեցին: Այսչափ զօրքը Կար. Ալբերտոս իր Վերոնայի գիմացը Ռատեցքիին բանակին դէմ կեցող գնդերէն կամ գլխաւոր բանակէն բաժնած հեռացուցած, որով զասոնք շատ տկարացուցած էր: Ռատեցքի թշնամւոյն շարժումն ու նպատակն իմանալով, զանիկայ խափանելու փութաց: Ռիվոլիի ու Սոմմագամ բանեայի բարձրութեանց վրայ ամրացած կեցած Սարդինիայի զօրաց վրայ թուռն զօրապետին հրամանին տակ (Յունիս 21.) երկու դիաց յարձակում ընել տուաւ. սակայն աս յարձակմամբ թշնամւոյն մեծ վնաս մը չեղաւ: Ասոր վրայ ինք Ռատեցքի (Յունիս 22.) գիշերանց զարհուրելի մրրկի մը ատեն իր գլխաւոր բանակովը Վերոնայէն ելաւ, առտուանց թշնամեաց բանակին դէմ հասաւ բանակեցաւ ու անհնարին սաստկութեամբ Սո-

նայի ու Սոմադաժբանեայի բարձրութեանց վրայ յարձակում մ'ըրաւ։ Երեք (ըստ պլընց՝ մէկ ու կէս) ժամ անգադար թշնամւոյն հետ զարնուելէն ետքը, զանոնք կեցած տեղերնէն խախտեց ու փախուց. ասով Մինչիոյի երեք անցքերուն եւ անոր մօտաւոր բլրոյ բարձրութեանց տիրեց. ու շուտ մը նոյն գետին վրայ՝ թշնամեաց թնդանօթներուն կրակն ու գնդակները բանի տեղ չդնելով՝ երկու կամուրջ դնել տուաւ։ Բայց դեռ գետին անդիի կողմը չանցած, ինք նոյն բարձրութեանց վրայ իր բանակովը կեցած ատենը՝ Կար. Ալբերտոս երկու օր ետքը (Յունիս 25.) հոն հասաւ չէ թէ 40, հապա 70 հազարի՝ բանակով. եւ նոյն օրը Գուսդոցցայի քով կէս օրէն երկու ժամ առաջ սոսկալի տապի (ըստ Ռէոմիւրի՝ 28 աստիճան ջերմութեան) մէջ կռիւր սկսաւ. ինք ժամ երկու կողմերն ալ անհնարին կատաղութեամբ պատերազմեցան։ Աւստրիայի զօրքէն 50 պաշտօնակալ ու 600 զինուոր վիրաւորեցան ու մեռան. խել մը զինուոր ալ անհնարին տապէն խելացնորեցան։ Կար. Ալբերտոս չկրցաւ ոչ բարձրութեանց վրայ յարձակիլ, ուր Աւստրիացւոց դունդերը Գուսդոցցայի քով սփռած էին ու ոչ իր կեցած տեղը հաստատ մնալ. ուստի եւ իրիկուան դէմ ստիպեցաւ ետ քաշուիլ ու աս օրուան յաղթութիւնը Ռատեյքինն թողուլ։

Սակայն երկու բանակները երկայն ատեն իրարու հանգիստ չտուին. Սարդինիացիք Գուսդոցցայի քով յաղթուելէն ետքը, (Յունիս 26.) Վոլդայի քով նօրէն թշնամւոյն դիմացը ճակատեցան. երկու բանակներն ալ իրարու դէմ արտաքոյ կարգի կատաղութեամբ կը կռուէին, ու թէպէտ եւ գիշերն եկաւ հասաւ, սակայն կռիւր նոյն սաստկութեամբ կը շարունակէր, Վոլդայի ճամբաներուն վրայ երկու կողման զօրքերը (25,000

ղինուորք) մէկզմէկ դիմաւորելով՝ առանց թշնամին բարեկամէն որոշել կարենալու՝ կուրորէն կը զարնուէին: Երբ որ առտու եղաւ (Յունիս 27.), սկսան երկու կողման զօրքերն իրարմէ զատուիլ ու կարգի մտնելէն ետքը՝ նոր զօրութեամբ պատերազմիլ. վերջապէս Սարդինիացիք ի սկզբան աղէկ կարգով ետ քաշուելով՝ յաղթութիւնը Աւստրիացւոց բանակին մնաց: Բայց քիչ մը ետքը երբ որ Ռատեցքի իր զօրքովը թշնամեաց ետեւէն քալելով՝ Կոյիգոյի ճամբուն վրայ հասաւ, նոյն՝ ի սկզբան աղէկ կարգով փախչող՝ զօրաց ողորմելի վիճակն ու յուսահատութիւնը յայտնի կը տեսնուէր: Ինչու որ պատերազմին աշխատութիւնն ու ետեւէն հասնող թշնամւոյն վախը Սարդինիացիներն արտաքոյ կարգի շփոթած ըլլալով՝ աւելի դիւրութեամբ յառաջ երթալու համար իրենց կաշիէ պայուսակները (շանդա), պաշտօնակալաց ուսագիր զարդերը, գլխարկները, զէնքերն ու զինուորական զգեստները իրենց փախած ճամբաներուն վրայ ձգած էին, զօրանք գեղացիները մէկտեղ դիզելով, անոնցմով ծաղու համար բուրգեր կը կանգնէին: Այսպէս դէպ ի Դիչինոյ փախչելով՝ խեղճ կար. Ալբերտոս Գրեմանա հասաւ, ուր իր քովը հազիւ 10,000 զինուոր մէկտեղ ժողոված էին: Իսկ Աւստրիացւոց զօրքը յաղթանակաւ յառաջ գացած ատեննին՝ ամէն դիաց գեղացիները զիրենք իբրեւ իրենց ազատիչներն ուրախութեամբ բարեւելու կը վազէին:

Վանի որ դեռ կար. Ալբերտոս այսպիսի պարտութիւններով ընկճած ու իբր թէ Խտալացւոց առջեւն երեսէ ինկած չէր, Միլանի յեղափոխական կառավարութիւնը Յունիսի 14էն սկսելով՝ Լոմբարտիա Բարմայի, Մոտենայի, Բատուայի, Ալեքենցայի, Դրեվիզոյի ու Ռովիկոյի երկիրները Սարդինիայի երկիրներուն հետ միա-

ցած Սաւոյական աղգատոհմին՝ այսինքն Սարգինայի
 թագաւորներուն իշխանութեան տակ մէկ տէրութիւն
 հրատարակած էր: Եւ եւ վենետիկի առժամանակեայ
 կառավարութիւնը (Յուլ. 4.) ժողովրդեան սպառնալից
 ազադակներէն բռնադատելով՝ վենետիկի երկիրն ալ
 Սարգինայի հետ միացած ու կար. Ալբերտոսին իշխա-
 նութեան տակ հրատարակեց: Թէպէտ եւ. Լոմբարտացիք
 այսպէս առատամտութեամբ կար. Ալբերտոսին իշխանու-
 թիւնը կ'ընդարձակէին, բայց պատերազմներու մէջ
 դժբախտ թագաւորն անոնցմէ գրեթէ ամենեւին զօրք
 ու օգնութիւն մը չէր ընդուներ: Աւստրիայի զօրքն իրենց
 պատերազմներուն ատենը՝ դիմացինն երբեք Լոմբարտա-
 ցի զօրք ու զինուոր չտեսան: Եւ թէպէտ այսպէս՝ ինչ-
 պէս կ'ըսուի՝ ծայրիւ մատին ծանր գործքերու չէին մօ-
 տենար եւ թագաւորին հետ զէնք շարժելու չէին փու-
 թար, սակայն իրենց լրագիրներուն մէջ գրիչնին անոր
 դէմ շարժելու չէին դանդաղեր: Որովհետեւ թագաւո-
 րը միօրինակ թշնամեաց չէր յաղթեր ու արտաքոյ կար-
 գի քաջութեան գործքերով Խտալացիները միշտ յաղ-
 թող չէր ըներ, անոր համար ամէն թերթերու մէջ զինքն
 անպիտան մարդ, հայրենեաց մատնիչ ու Խտալական ա-
 ղատութեան թշնամի կ'անուանէին: Իսկ երբ որ Գուս-
 դոցցայի պատերազմին մէջ կար. Ալբերտոս բոլորովին
 յաղթուեցաւ, ալ հասարակապետականք վայրկեան
 մ'ալ չուզեցին հանդարտ կենալ. շուտ մը Միլանի առ-
 ժամանակեայ կառավարութիւնը, որն որ բոլոր ազնուա-
 կաններէն կազմուած էր, ցրուեցին, եւ իրենց կարծեկից
 (հասարակապետութիւն ուզող) անձինքներէն նոր կա-
 ռավարութիւն մը դրին: Ասկից ետքը պատերազմի պատ-
 րաստութիւններ կը տեսնէին. զնդակներ կը թափէին,
 զէնքեր կը ժողվէին, զանոնք ստորին ժողովրդեան մէջ

կը բաժնէին, փողոցները պատնէշներով կը գոցէին կ'ամ-
րացնէին, եւ զիրար եւ զամէնքը կը սրտապնդէին մին-
չեւ ցլերջին շունչը Աւստրիացւոց ու թագաւորականաց
դէմ կռուելու: Ազնուականք հազիւ ատեն գտան՝ Աւս-
տրիացւոց զօրքը կամ կար. Ալբերտոսին զէնքն իրենց ու
քաղքին օգնութեան չհասած՝ քաղքէն դուրս ելլելու
եւ դէպ ի Գիշինոյ կամ Սարդինիայի երկիրը փախչե-
լու, վասն զի կը դուշակէին որ հասարակապետականաց
սուրերն ու հրացաններն ամենէն առաջ իրենց արիւնը
թափելու կը պատրաստուէին:

Իսկ կար. Ալբերտոս Գուսգոցցայի պարտութենէն
ետեւ իր ցրուած զօրքն ըստ կարի մէկտեղ բերելէն ետ-
քը՝ Լոտիի քով (Օգոս. 3.) հեղ մ'ալ Ռատեցքիին
գունդերուն հետ զարնուեցաւ. բայց հոն ալ նորէն
յաղթուելով՝ իր զօրքն յառաջ քշեց ու Միլանի առ-
ջեւ բանակեցաւ: Ռատեցքի (Օգոս. 4.) անոր ետեւէն
հասնելով՝ զինքը մինչեւ քաղքին պարիսպներուն քովը
քշեց եւ հոն ալ կարճ պատերազմէ մը ետքը (Օգոս.
5.) թագաւորը յաղթուելով՝ ալ բոլորովին վհատեցաւ:
Ուստի թէպէտ եւ Գուսգոցցայի կռիւէն ետքը Ռատեց-
քիէն զինադադար խնդրած էր եւ չէր ընդունած, որով-
հետեւ ան ատեն ծերունի յաղթողին միտքը մինչեւ
Միլան երթալ էր, եւ հոն յաղթանակաւ չմտած՝
թշնամւոյն հետ ամենեւին դաշնադրութիւն մ'ընել
չէր ուզեր. բայց հիմայ թագաւորը կը յուսար որ ալ
Ռատեցքի զինադադարը չիմերժեր: Ասոր համար իր
զօրապետները խորհուրդի կանչելով, իր վիճակն անոնց
յայտնի խօսքերով ծանուցանելէն ետքը՝ հասկըցուց որ
ինք Աւստրիացւոց հետ պայմանադրութիւն կամ զինա-
դադար ընելէն ուրիշ պատշաճ միջոց չի գտներ: Իր խոր-
հրդականներն աս խորհուրդին հաւանեցան ու կար.

Ալբերտոս նոյնը Ռատեցքիին առաջարկեց: Ռատեցքի ալ Միլանի տիրած ու ներս մտնելու պատրաստ բլալով, թագաւորին առաջարկութիւնն ընդունեցաւ. բայց աս պայմանները դրաւ, որ Սարգինիայի զօրքը Աննետիկ թողու ելլէ. Սարգինիական նաւատորմիղը Դրիէտտի պաշարումը թողու Ագրիական ծովէն դուրս ելլէ. Բէսքիերայի բերդն եւ ուրիշ ամուր տեղերն Աւստրիացւոց յանձնէ եւ իր բոլոր զօրքովը Թիչինոյ գետին միւս կողմն, պոսինքն՝ բուն Սարգինիայի երկիրն անցնի: Իսկ ինք կայսեր կողմանէ խոստացաւ որ աս պայմանները կատարուէլէն ետքը՝ Սարգինիայի երկիրն իր ամբողջութեան ու սահմաններուն մէջ անվնաս կը թողու: Կար. Ալբերտոս աս պայմաններուն ամէնն ալ յանձն առաւ:

Աս պայմանադրութեան լուրը քանի մը վայրկենի մէջ բոլոր Միլան քաղքին մէջ տարածուելով, զարհուրելի տեսարան մը, խօսքով չբացատրուելու աղմուկ մը փրթաւ: Բոլոր ստորին ժողովուրդը կատաղիներու պէս ասդին անդին կը ժողվէր, կը պոռար եւ ուժգին սպառնալիքներով կը վազվառէր: Ամէնքն ալ խառն ի խառն ձեռքերնին զէնքով վազած ատեննին՝ երբ որ զինադադար ընել ու զոյններէն մէկը դիմացնին կ'ելլէր, կը զարնէին կը մեռցընէին: Ասով ալ չհանդարտելով՝ տեղ տեղ տուներուն կրակ կու տային ու վառօդ գտնուած տեղերը բռնկցընելով՝ օդը կը հանէին: Կատաղիներն աս ամէն բռնութեան գործքերն ըրած ատեննին՝ միտքերնին ու ջանքերնին իրենց սրտին դառնութիւնն ու կատաղութիւնը գլխաւորապէս ու ամենէն առաջ խեղճ Կար. Ալբերտոսին վրայ թափել էր: Ամէն կերպ թշնամութեան խօսքերով, նախատական աղաղակներով զինքը թշնամի Իտալական ազատութեան ու մասնիչ հայրենեաց կը կանչէին: Իր նստած պալատին մէջ, ուր կատաղի

բաղմութեան վախէն փախած պատսպարած էր, անդադար կը լսէր անոնց պոռալը՝ Մահ մատնչին, որ զմեզ թշնամիներուն ծախեց։ Քանի մը հեղ իր ու իր որդւոց մէկուն վրայ հրացան պարպելէն ետքը՝ բոլոր պալատին պատերը գնդակներով ծակեցին ու վերջապէս անոր տակն ական բանալով՝ կ'ուզէին զինքն որպիսի եւ իցէ կերպով մեռցնել։ Բայց իր պաշտօնականներէն մէկը՝ հետը 27 զինուոր առած՝ իր կենաց վտանգովը հնարք մը գտաւ, պալատը մտաւ ու ծածուկ ճամբով մը զինքը հանեց ազատեց։ Սակայն թագաւորն ու իր զօրքը կատաղիներուն ձեռքէն բոլորովին ազատելու եւ իրենց երկիրը դառնալու համար աւելի եւս օգնեց Ռատեցքի, որ իր գնդերով վը Միլանի մերձենալով՝ ժողովրդեան կատաղութիւնը հանդարտեցուց ու ամէն բան լմննալէն ետքը, (Օգոս. 6.) յաղթանակաւ Միլան մտաւ, ուսկից չորս ամիս առաջ դուրս ելած էր, իր զօրաց ըսելով՝ թէ Քիչ ատենէն նորէն հոս կը դառնանք։

Ինչպէս կրնայ մտածուիլ՝ Ռատեցքի իր զօրքովը Միլան մտած ատենը՝ բնակչաց կողմանէ ամենեւին ուրախութեան նշան մը չտրուեցաւ. որովհետեւ ժողովրդեան մէկ մասն իր ապստամբական գործքերուն համար ահուգողի մէջ էր, մէկ մասը վերջին օրերուն դէպքերովը շփոթութեան մէջ կը գտնուէր, իսկ մէկ մասն ալ՝ այսինքն ազնուականք՝ որոնք յեղափոխութեան գլուխ ու յառաջացուցիչ եղած էին, Աւստրիացւոց յաղթական դարձովը չէ թէ միայն բոլոր իրենց ջանիքը եւ ազատութիւն գտնելու բաղձանաց ոչնչանալը կը տեսնէին, հապա նա եւ ետեւէն իրենց ընդունելու արժանաւոր հատուցումը մտածելով՝ ուրիշ տեղ ապստէն գտնելու փութացած էին։ Ուստի յաղթող զօրքը գլխաւորին կանաչ ճիւղերով զարդարուած՝ իրենց ծերունի սպարա-

պետին ետեւէն քաղքին մէջ յառաջ քալած ատեննին՝ բոլոր փողոցներուն վրայ մարդ մ'ալ չէին տեսներ, տուներուն պատուհանները դոցուած էին. ու զինուորներուն՝ իրենց սիրելի զօրագլուխն իր բնակարանը տարած ատեննին՝ հանած ուրախական ձայներուն ժողովրդեան մէջէն եւ ոչ ձայն մը կը միաբանէր ու կը պատասխանէր։ Բայց մեծասիրտ ու մարդասէր ծերունին Միլան մտնելով՝ չէ թէ միայն քաղաքացւոց հետ իբրեւ թշնամի չվարուեցաւ, հապանա եւ աչք գոցեց ու թող տուաւ որ Սարգինիացւոց գունդերն իրենց երկիրը դարձած ատենը՝ ապստամբութեան մասնակից ըլլողներուն մեծ մասն անոնց հետ Լոմբարտիա թողու եւ Սարգինիա անցնի։ Իտալացի մատենագիրները, որոնք աս պատերազմներուն պատմութիւնն իրենց զգացմանց համեմատ տեղ տեղ չափազանց տեղեկութիւններով կը ստորագրեն, Գերմանացւոց բռնութիւններէն ազատ մնալու համար (ինչպէս իրենք կ'ըսեն) Սարգինիայի զօրաց հետ կամօք աքսոր գացողներուն կամ Աւստրիայի իշխանութենէն դուրս ելլողներուն թիւը մինչեւ 100,000ի կը հասցընեն։ Բայց իրենք իսկ կը հաստատեն՝ որ աս փախստականներուն երեք մասին երկուքը, որոնց մէջ՝ նոյն պատմեաց խօսքին նայելով՝ շատ ծերեր, տղաք ու կանայք կային, երկու օր ետքը նորէն ետ դարձան, Աւստրիայի երկիրը մտան։ Իսկ բուն Սարգինիայի երկիրը մնացողները, որոնց թիւը 30,000էն պակաս չէր, ազնուականներէն ու յեղափոխութեան օգնիչ ըլլողներէն զատ՝ էին Լոմբարտիայի կայսերական զնդերէն ապստամբներուն կողմն անցնող Իտալացի զինուորներ ու պաշտօնականներ, խել մ'ալ դատարկաշրջիկ մարդիկ, որոնք չէ թէ Աւստրիայի վրէժխնդրութենէն վախնալնուն, հապա առանց աշխատելու հաց գտնելու համար Սարգինիա վազեցին։

Աս փախստականներուն մէջն էր նա եւ հռչակաւոր Մածծինին, որն որ կար. Ալբերտոս պատերազմի դաշտին վրայ իր զօրքըր զիտալիան Աւստրիայի իշխանութենէն ազատելու եւ օտարազգի տիրողներէն մաքրելու համար պատերազմած ատենը, ինք (Մածծինի) Միլանի մէջ հասարակապետական կառավարութիւնը գովեստներով բարձրացընելէն, բոլոր Իտալիա միակ հասարակապետութիւն ընելու քարոզները յաճախելէն, թագաւորական կողմնակցութիւնը զրկարտելէն ու առանձինն զկար. Ալբերտոս (թագաւոր ըլլալուն պատճառաւ) ամէն դի կասկածելի ընելէն, որով եւ անոր պատերազմին օգնելու արգելելէն չէր դադրեր: Հատ Լոմբարտացիք անոր հետ միաբանելով՝ աւելի լաւ կը համարէին հանգիստ նստիլ, ժողովներ ընել ու հասարակապետութիւն կանգնելու միջոցներու վրայ խօսիլ, քան թէ հայրենեաց շահուն համար զէնք առնուլ ու պատերազմի երթալ: Թէպէտ Մածծինի Սարդինիայի զօրաց հետ Լոմբարտիայէն ելաւ, բայց գիտնալով որ Կարիպալտի իր գլուխը խել մը ազատակամ զինուորներ ժողված լեռներու վրայ Աւստրիացւոց դէմ կը կռուի, գնաց անոր հետ միացաւ, կը կարծէր որ աս ափ մը զօրաց օգնութեամբն իր քարոզած Իտալական հասարակապետութիւնը պիտ'որ կանգնէ: Սակայն իր այս երազն ալ քիչ ատեն տեւեց, որովհետեւ Աւստրիացիք Մորանցոնէի քով Կարիպալտիին զօրացը հետ զարնուելով, զանոնք Հելուետիայի սահմանը քշեցին: Այսպէս Աւստրիա բոլոր Լոմբարտեան-Վենետական երկիրներէն յեղափոխութիւնը վերջացընելով՝ իր կառավարութիւնը յառաջ տանիլ սկսաւ: Միայն Վենետիկ քաղաքն իր ապրտամբութեան մէջ մնաց. որն որ կար. Ալբերտոսին Ռատեցքիին զօրքէն յաղթուիլն ու զինագազար ընելու

լաածին պէս, զինքն անոր իշխանութենէն ազատ հրատարակեց ու նորէն իր հասարակապետական կառավարութիւնը սկսելով՝ ամէն պատրաստութիւններն ըրաւ՝ Աւստրիացւոց դէմ կենալու եւ Աւստրիայի տակ չմտնելու։ Ռատեցքի ամէն միջոցները բանեցուց՝ հպարտ առիւծը խոնարհեցընելու եւ աւստրիական արծուին հետ բարեկամացընելու, բայց երբ որ ամէն խոստմունքներն ու առաջարկութիւններն օգուտ մը չըրին, բոլոր քաղաքը ցամաքի կողմանէ իր զօրաց մէկ մասովը պաշարեց։

Ար. Ալբերտոս իր երկիրը մտնելէն ետքը (Օգոս. 9.) զինազադարի դաշինքը հաստատեց, որուն զադրիլը՝ Աւստրիայի հետ պատերազմը շարունակելու սկսելէն ութ օր առաջ պիտ'որ ծանուցուէր։ Աս դաշանց համեմատ Լոմբարտիայի մէջ իրեն առած ամէն քաղաքներն ու բերդերն Աւստրիացւոց յանձնեց ու իր նաւատորմիդ Դրիէստի ջրերէն ետ կանչեց։ Սակայն իր երկիրը հասնելէն ետքը՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմ ընելու խորհուրդը չէ թէ միայն չթողուց, հապա նոյնը նորէն սկսելու միջոցներուն ձեռք զարկաւ։ Առջի հեղ պատերազմը սկսելէն առաջ օտար օգնութիւններն արհամարհելով՝ ըսած էր. «Իտալիա ինք իրմէն իր գործքը կը կատարէ*», բայց աս հեղու Գաղղիայի օգնութեան դիմեց ու ան ատենուան առժամանակեայ հասարակապետական կառավարութեան գահերեցէն ինդրեց՝ որ իրեն Աւստրիայի դէմ նոր պատերազմ մը սկսելու համար քանի մը գունդ զօրք խաւրէ՝ Պիւժոյ սպարապետին հրամանին տակ։ Գաղղիայի կառավարութիւնն աս խնդիրքը մերժեց**, ուստի եւ աս հեղու ալ պատերազմ սկսելու

* L'Italia farà da se.

** Գաղղիայի հասարակապետութիւնը Ար. Ալբերտոսին՝ առջի հեղ Աւստրիայի դէմ պատերազմ բանալէն առաջ՝ բա-

Համար Հարկ էր որ ինք իր զօրօքն ու զօրութեամբը գործելու պատրաստուէր: Հիմայ թողունք զկար. Ալբերտոս որ նոր պատերազմին պատրաստութիւնները տեսնէ. նոյնպէս եւ Վենետիկ ալ առ այժմ իր պաշարման մէջ թող տալով, Միջին Իտալիայի, առանձինն Հռոմայի երկրին անցքերուն պատմութիւնը հիւսենք:

Սարդինիայի թագաւորն Աւստրիայի հետ զինադադար ընելէն ու իր զօրքովն իրեն երկիրը քաշուելէն ետքը՝ ալ Իտալիայի պզտիկ տէրութեանց մէջ Մածօ ծինեանք Աւստրիայի զօրութեան դէմ շէին կրնար հնարքներ բանեցընել ու ժողովրդոց վրայ ազատաբար իրենց ազդեցութիւնը ցուցընել: Ուստի եւ Մոտենայի ու

րեկամական ազդարարութիւն ընելով՝ խորհուրդ տուած էր, որ այնպիսի տարակուսելի վախճան ունեցող, անօգուտ ու յանդուգն գործք մը չսկսի: Բայց երբ որ կար. Ալբերտոս՝ ան ատեն իր սեպհական զօրութեան ապականելով ու Իտալացւոց շողջորդական խօսքերէն ու մեծամեծ խոստումներէն կոյրնալով՝ պատերազմը սկսաւ. Գաղղիա ալ բոլորովին անգործ չկենալու համար՝ Սարդինիայի տէրութեան սահմանազուխները Ալպեան լեռանց վրայ պզտիկ բանակ մը խաւրեց: Եւ իր Գուրին նստող դեսպանին ձեռքովը կար. Ալբերտոսին իմացուց՝ որ եթէ իր աս անխորհուրդ գործքովը կամ պատերազմովը Սարդինիայի տէրութեան անկախութիւնը վտանգի մեջ իյնալու ըլլայ, ան ատեն նոյն պզտիկ բանակն Ալպեան լեռներէն վար իջնալով՝ նոյն երկրին ամբողջութիւնը պահելու համար իրեն օգնէ: Գաղղիայի կառավարութեան աս բարեկամական գործքն ալ կար. Ալբերտոսին անհաճոյ եղաւ, որովհետեւ Գաղղիա աս իր պատրաստութեամբն անոր զօրութեան ու յաղթելու բաւական ոյժ ունենալուն վրայ տարակոյս կը ցուցընէր: Ուստի շարունակ Փարիզ մարդ կը խաւրէր ու կը ջանար զկառավարութիւնը պարտաւորել՝ որ ան Ալպեան բանակը ետ կանչէ: Աս ասանկ ըլլալով՝ Գաղղիայի կառավարութիւնն ալ ի հարկէ իր պատուոյն պաշտաճական սեպեց՝ երբ որ կար. Ալբերտոս հեղ մը յաղթուելէն ետքը յառաջուան մերժած օգնութիւնը կը խնդրէր՝ նոյնն անոր զլանալ:

Բարմայի դքսերն այնուհետեւ անոնցմէ վախ չունենալով՝ իրենց երկիրները դարձան ու կառավարութիւննին յառաջ տանելու սկսան։ Իսկ Տոսկանա դեռ չէր կրնար իր հանգիստը գտնել՝ քանի որ սահմանակից քահանայապետական երկրին մէջ յեղափոխութեան փոթորիկը չէ թէ միայն չէր դադրած կամ դոնէ տկարացած, հապա օրէ օր աւելի եւս զայրանալու վրայ էր։

Հռոմայի մէջ քահանայապետին (Մարտ 15.) տուած ազատակամ սահմանադրութիւնը ժողովրդեան մեծ մասին հաճոյ եղած ու անոր շատ յոյսերը կատարած էր։ Բայց Մածծինեանք ամէն տեղերէն աւելի հոն ամէն խոհեմութեան ու չափաւորութեան օրէնքներն արհամարհելով, իրենց ամէն անդէպ ու յիմարական բաղձանքներուն կատարումը չտեսած՝ հանդարտելու նշան չէին ցուցնէր։ Իրենց կատաղութիւնը Գերմանացւոց, մանաւանդ Աւստրիացւոց դէմ չափ ու պայման չէր ճանչնար. ու «Մահ Գերմանացւոց», պոռագողները՝ իրենց ձայնն օրէ օր աւելի եւս կը բարձրացնէին։ Աս կատաղութենէն շարժած՝ քահանայապետին դէմ կը զայրանային որ Կար. Ալբրետոս Աւստրիայի դէմ պատերազմի ելլելու պատրաստուած ատեն՝ ինք Պիոս Թ. ալ նոյն կայսրութեան դէմ պատերազմ հրատարակել չէր ուզեր։ Այսպիսի զայրոյթով խորհրդոյ սենեակներուն մէջ յայտնի ու համարձակ կը խօսուէր ու խորհուրդ կ'ըլլար՝ որ պէտք է քահանայապետն իր աշխարհական ու վեհապետական իշխանութենէն մերկացնել։ Գերմանացւոց ու Աւստրիացւոց դէմ թշնամութեան գործքերը Մածծինեանք Հռոմայի մէջ սկսան (Մարտ 22.) Աւստրիայի դեսպանին պալատան վրայէն կայսերական արձուենշանը բռնութեամբ վար առնելով ու արհամարհանօք կոխկըռտելով։ Անկից ետքը Լոմբարտիայի ու Վենետիկի

ապստամբութեան յաջողելուն լուրերը (Մարտ. 24.) հասած ատենը՝ քահանայապետը ժողովրդեան զրգութեան չկրնալով դիմանալ, իր զօրաց մէկ մասին հրաման տուաւ 2000ի չափ ազատակամ զինուորներուն հետ Հռոմայէն դուրս ելլել ու մինչեւ երկրին սահմաններն երթալով՝ զանոնք պահպանել։ Քահանայապետին աս զօրքը խաւրած ատենը յայտնի խօսքերով Աւստրիայի դէմ պատերազմ չհրատարակելը՝ Մածծինեանց կատաղութեան նոր նիւթ տուաւ. անանկ որ ալ անկից ետքը սկսան չէ թէ միայն քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան դէմ, հապա նա եւ նախ նոյն իշխանութեան պաշտպան ըլլող Յիսուսեանց, ետքը՝ ուրիշ վանականներուն ու վերջապէս բոլոր եկեղեցականաց դէմ լրագիրներու եւ իրենց ժողովակներուն մէջ ամէն կերպ նախատանաց խօսքեր խօսիլ ու զարհուրելի սպառնալիք ընել։ Իրենց դրդելովը ժողովուրդը մէյ մը՝ «Մահ Յիսուսեանց», կը պոռար, ետքը՝ «Մահ վանականաց», քիչ մը ետքը՝ «Մահ քահանայից», — Մահ կարգինալաց», եւ աս աղաղակները կը վերջացընէր «Մահ Պիոսի Թ.ի», պոռալով։ Ամէն չարեաց առջեւն առնելու համար Յիսուսեանց ընդհանրական վանահայրը քահանայապետին խորհրդովն իր կրօնին ամէն անձինքներուն Հռոմէն ելլելու հրաման տուաւ (Մարտ. 30.), մինչեւ որ ժամանակին պարագաները փոխուելով՝ առանց վտանգի կարենան նորէն իրենց վանքը դառնալ։ Ասիկայ Մածծինեանց արտաքոյ կարգի մեծ ուրախութիւն պատճառեց, զորն որ իբրեւ իրենց ջանիցը պտուղ ու իրենց կողման յաղթանակ ու փառք կը սեպէին։

Վահանայապետը՝ Մածծինեանց Հռոմայի մէջ ամէն բան տակն ու վրայ ընելովն՝ օրէ օր աւելի նեղութեան ու տառապանաց մէջ կ'իյնար, եւ ձեռքէն եկածը

կ'ընէր որ առանց իր պարտուցը դէմ գործելու զամէնքը
գտնէ. բայց ինք ինչ որ կ'ընէր՝ հակառակորդներն
անկից խռովութիւն հանելու պատճառ կ'առնուին: Երբ
որ (Ապր. 17.) հրաման հանեց՝ որ Հռոմայի մէջ Հրէից
փողոցին (Ghetto) դռները բացուին վերցուին ու Հրեայք
ազատ բնակին, ժողովուրդը՝ որն որ մինչեւ ան ատեն
կերպ կերպ աղաղակներով կը պահանջէր որ Հրէից ա-
զատութիւն տրուի, Մածծիներանց գրգռելով՝ սկսաւ
անոնց դէմ այնպիսի բռնութիւններ բնել, որ կառավա-
րութիւնը հարկադրեցաւ զինուորներով խռովարարները
ցրուել ու Հրեաներն անոնց բռնութենէն ապահովը-
նել: Ուրիշ նոր խռովութիւններու առիթ առին քա-
հանայապետին (Ապր. 29.) ըրած նոր յայտարարութիւ-
նը՝ թէ ամէն կերպ պատերազմն իրեն ատելի է, եւ ինք
իրբեւ գլուխ Վաթողիկէ եկեղեցւոյ՝ ոչ ինչ կերպով
կրնայ հաւանիլ որ իր որդիքն իրարու դէմ պատերազմին:

Աս խռովութեանց պատճառաւ Անդոնելլի, որն
որ պաշտօնէից գահերէցն էր, իր պաշտօնէն հրաժարե-
ցաւ. նոյնպէս միւս պաշտօնեաներն ալ (որոնց ամէնքն
ալ աշխարհականք էին,) իրենց հրաժարումը տուին ու
(Մայ. 5.) հռչակաւոր Մածծիներան ու արմատական
Մամիանիին գահերիցութեամբը նոր պաշտօնարան մը
դրուեցաւ: Աս նոր պաշտօնեաներուն առաջին գործքն
եղաւ վճիռ տալ՝ որ երկուք ու կէս միլիոն գահեկանի
(սկուտ) արժէքով նոր կոխուելու թղթագրամներուն
գիմացը եկեղեցականաց ստացուածքները գրաւ դրուին:
Ասկից ետքն ուրիշ վճիռ մ'ալ տուին՝ որ Իտալիայի ա-
զատութիւնն ապահովընելու համար՝ ամէն թշնամեաց
եւ առանձինն Աւստրիայի դէմ ամենայն զօրութեամբ
պէտք է պատերազմիլ: Ասիկայ կառավարութեան կող-
մանէ յայտնապէս պատերազմի հրատարակութիւն բլա-

լով՝ Լիւցով կոմս Աւստրիայի դեսպանն իր դեսպանութեան անձինքը ցրուեց ու ինքն ալ Հռոմայէն ելաւ։ Նոյն օրերը Տուրանտոյի հրամանին տակ ըլլող Հռոմացի զօրաց Աւստրիացիներէն յաղթուելուն ու նոյն Տուրանտոյին Ռատեցքի սպարապետին հետ դրած դաշինքին լուրը Հռոմ հասնելով՝ Մածծինեանք արտաքոյ կարգի կատղեցան։ Եւ երբ որ լսեցին՝ թէ Աւստրիացիք Ֆերրարայի բերդին պահապան զօրաց պաշար ու օգնութիւն խաւրելու հնարք գտեր են, իրենց կատաղութիւնը Քահանայապետին վրայ թափելով՝ զանկկայ Իտալացւոց ազատութեան հակառակորդ կ'անուանէին։ Թէպէտ եւ Տուրանտոյ Ռատեցքիին պայմանն ընդունած էր՝ որ Հռոմայի զօրքն երեք ամիս Աւստրիացւոց դէմ պատերազմ չընէ։ սակայն Մամիանի ու իր պաշտօնակիցներն առ պայմանագրութիւնն արհամարհելով՝ նոր զօրաժողովի հրաման հանեցին ու (Յունիս 23.) սենեակներէն չորս միլիոն դահեկան պահանջեցին՝ Աւստրիայի դէմ պատերազմը շարունակելու համար։ Աս կարգաւորութիւններն ընելէն ետքը՝ թէ իրենք պաշտօնեաներն ու թէ խորհրդոյ սենեակները զքահանայապետն անդադար կը յորդորէին որ ինքն ալ պատերազմ հրատարակէ։ Բայց Պիոս Թ. իր հաստատութեան մէջ անշարժ մնալով՝ պատերազմ հրատարակելը յանձն չառաւ. միայն Աւստրիացւոց Հռոմայի երկրին սահմաններն անցնելով՝ Ֆերրարայի բերդը նոր զօրք ու պաշար խոթելուն վրայ բողոք բրաւ։

Ասոր վրայ Մամիանի ու իր պաշտօնակիցքը պաշտօններէն հրաժարեցան ելան ու Պոլլնեայի մէջ (առանց քահանայապետին հաւանութեան) պատերազմի խորհրդոյ ժողով մը կազմուեցաւ, որն որ տէրութեան եկամուտքն ու գրեթէ ամէն իշխանութիւնն իրեն սեպհա-

կանելով՝ հրաման հանեց որ ֆերրարայէն ետ դարձող Աւստրիացւոց գունդերուն վրայ Հռոմայի զօրքը յարձակում ընէ: — Մամիանիին պաշտօնարանը լուծուելէն ետքը՝ (Օգոս. 6.) ուրիշ պաշտօնարան մը կազմուեցաւ, որուն անդամները մինչեւ ան ատեն եղած պաշտօնեաներէն աւելի խիստ արմատականներէն էին: Աս միջոցիս խորհրդոյ սենեակները՝ նոր պաշտօնէից ու քահանայապետին մէջ ըլլող կարծեաց պլելապլուլթեան պատճառաւ չկրնալով գործ մը կատարել՝ մինչեւ Նոյեմբերի 15 դոցուեցան: Իրերն այսպէս օրէ օր աւելի խառնակելով ու գէշնալով՝ քահանայապետը վերջին աստիճանի նեղութեան մէջ ինկաւ: Աս նեղութեան ու շփոթութեան մէջ իրեն մէկ հատիկ ձեռնտու եւ ազատիչ դտաւ Բելլերինոյ Ռոսսի կոմսը, զորն որ (Սեպտ. 14.) պաշտօնէից գահերէց անուանեց ու անոր յանձնեց որ նոր պաշտօնարան մը կազմէ*:

* Աս Բելլ. Ռոսսի յամի 1787 Գարրարա ծնած էր ու քաջ իրաւագէտ ըլլալով՝ իրաւագիտութեան ուսուցչութիւն կ'ընէր. միանգամայն ուրիշ ձիրքերով ու յաջողակութեամբ երեւելի եղած էր: Նէպոլէոյ Յովակիմ Միւրա թագաւորին կողմնակից ըլլալուն պատճառաւ իր ուսուցչութեան պաշտօնէն վար ձգուեցաւ ու Իտալիայէն դուրս փախաւ: Հելլենտիայի Ճինեւրա քաղքին մէջ քիչ մը ատեն իրաւագիտութեան դասատու ըլլալէն զատ՝ նոյն երկրին կառավարութեան շատ գործքերուն մէջ իր յաջողակութեամբը մեծ համարում ստացաւ: Երբ որ նոյն կառավարութենէն հեղ մը Փարիզ խաւրուեցաւ, Լուդ. Փիլիպպոս թագաւորին հետ տեսնուելով՝ անոր միտքն անանկյափշտակեց, որ քիչ ատենէն ետքը հրաւեր ընդունեցաւ Հելլենտիա բոլորովին թողուլ ու Գաղղիա անցնիլ: Հոն քիչ ատենուան մէջ Գաղղիայի քաղաքացւոյ իրաւունք ստանալէն ետքը՝ դասատու, ետքը կոմս ու վերջապէս ատենակալ (pair) եղաւ: Երբ որ Գաղղիայի մէջ Փետրուարի յեղափոխութիւնն ելաւ, Ռոսսի օր մը չկորսընցուցած՝ ելաւ իր հին հայրենիքն Իտալիա դնաց՝ հոն իր յաջողակութեան ու

Ոստի ու նոր պաշտօնարանը դործելու սկսած
ատենը թէ Հռոմ քաղաքն ու թէ ամէն գաւառները
այնպիսի հանդամանաց մէջ կը գտնուէին՝ որ ամէն մարդ
կրնար յայտնի տեսնել՝ թէ գլխաւոր իշխանութիւնը
բոլորովին անզօր եղած է ու ապստամբութիւնը կամ
Մածօրինեան կողմնակցութիւնը չէ թէ միայն ամէն քա-
ղաքային կարգերը, հապանա եւ ամէն մարդու կենաց
հանգիստն աւրած է: Ժողովրդեան ատենախօսներն ու
լրագիրներն ուրիշ բանի չէին զբաղեր, բայց եթէ տէրու-
թեան գլուխն՝ այսինքն զքահանայապետը բոլոր իր
հպատակներուն ատելի ընելու եւ զիրենք անոր դէմ
դրգուելու: Աս ատենները թէ մայրաքաղաքին մէջ ու
թէ դրսերը չարագործներու եւ աւազակներու համար
բացարձակ ազատութեան ու անպատժութեան օրեր է-
ին: Ասոնք Հռոմայի մէջ այնչափ շատցած էին ու այն-
պիսի համարձակութեամբ իրենց զէնքերն ու հնարքնե-
րը կը բանեցընէին, որ կառավարութիւնն ամէն մարդու
աղդարարութիւն ընելու ստիպեցաւ՝ իրիկունը մթննա-
լու սկսելէն ետքը աներուն դռները աղէկ գոցել ու աւ-
ազակներուն դաշոյններէն զգոյշ կենալ: Իսկ տէրու-
թեան թշնամիներուն ինչ աստիճանի յանդգնութեան
հասած ըլլալն անկից յայտնի կ'ըլլայ՝ որ վերոյգրեալ
աղդարարութիւնը հրատարակուելուն երկրորդ օրն առ-
տուանց ամէն դի քաղքին պատերուն վրայ թղթեր
կպցուած էին, որոնց վրայ գրուած էր՝ թէ քաղաքա-

դործողութեանց նոր ասպարէզ մը գտնելու համար: Հռոմ
հասնելով՝ քահանայապետին առջեւն իր տաղանդներովն ու
վարմունքովը շատ յարգ ստացաւ. որն որ յառաջունէ
գիտնալով՝ որ Ռոստի Գաղղիայի մէջ իր յաջողակութեամբը
թէ թագաւորին ու թէ անոր հակառակորդներուն սիրելի
եղած էր, իր խռովեալ տէրութեան գլխաւոր պաշտօնն անոր
խնամոցը յանձնեց:

ցիք իրիկուններն ազատ ու առանց վախի կրնան պտը-
տիլ. ինչու որ մենք որոշած ենք՝ մեր մատնիչներն ու
թշնամիները ցորեկուան պայծառ լուսին մէջ սպաննել:
Գաւառներուն մէջ ալ աւազակութիւններն ու սպա-
նութիւնները ամէն օրուան հասարակ լուրեր էին: Ամէն
զի ազատակամ զօրքեր կը ժողվէին չէ թէ կառավարու-
թեան հրամանաւ, հապա հասարակապետականաց գըր-
դուելովը. ասոնց թիւը 40,000ի կը հասնէր: Նա եւ ա-
մէն գաւառ իր սեպհական աւազակաց գունդերն ունէր,
որոնք ամէն ճամբաներու վրայ համարձակ կը սփռէին, կը
կողոպտէին ու կը սպաննէին:

Եւստիպիոս եւ բոլոր երկիրն այսպիսի զարհուրելի
վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, սակայն յաջողակ Ռոսսին
չյուսահատեցաւ, հապա պաշտօնարանին կամ կառա-
վարութեան գլուխն անցած օրէն միտքը դրաւ իր հա-
մարձակ կարգաւորութիւններովը Մածծինեանները կամ
հասարակապետականները սասանեցընելու եւ կամաց
կամաց շահելու աշխատիլ: Ամէն դի՛ այլ եւ այլ պղտիկ
գունդերու բաժնած ձիաւոր զօրքեր խաւրելով, աւա-
զակներուն դէմ երկիրը կ'ապահովցընէր: Լոմբարտիայէն
դարձող Հռոմայեցի կրթեալ գունդերը, որոնք մինչեւ
ան ատեն սահմանին վրայ կը կենային, երկրին ներսերն
ու Հռոմայի մօտերը բերել տուաւ, քաղաքն աւազակ-
ներէն մաքրեց ու ոստիկանութեան անկարգութիւններն
ըստ կարի շիտկեց կարգի դրաւ: (Աւստրիայի տէրու-
թեան բանտէն փախած) Յուգոյի զօրապետին ձեռքովը,
զորն որ պատերազմի պաշտօնեայ ըրած էր, Պոլոնեայի
մէջ, ուր Մածծինեանց գլխաւորներն իրենց զօրութիւնը
ժողված կը գործէին, պատերազմական օրէնք հրատա-
րակելէն ետքը՝ տուները խստութեամբ քննել, ժող-
ված զէնքերն ամէն դիպք առնել վերցընել ու օտար

տէրութիւններէն փախչելով հասարակապետականաց
օգնելու եկողները բռնել բանտ դնել տուաւ :

Այսպիսի եռանդով Հռոմայի տէրութեան ներ-
քին կառավարութիւնը ձեռքէն եկածին չափ կարգի
դնելէն ետքը, միտքը դրաւ Իտալիայի միւս տէրութեանց
հետ դաշնակցութիւն մը կազմելով՝ բոլոր Իտալիա ազա-
տական օրէնքներով կառավարուելու վիճակի մէջ դնել :
Աս բանիս վրայ ամենէն առաջ Գուրին գտնուող անուա-
նի Ճոպերդի պաշտօնէին հետ բանակցութիւն ընելով՝
կը ջանար ամէն դի հասարակապետականաց ջանքն ու
հնարքները պարապի հանել ու սահմանադրական միա-
պետութիւնն Իտալիայի մէջ հաստատ պահել :

Ռոմսի ասոնք ընելով կը կարծէր որ հասարակա-
պետականաց կամ Մածժինեանց համարձակութիւնը կը
տկարացընէ. բայց իր կարծածին հակառակն եղաւ. ա-
սոնք փոխանակ սասանելու՝ աւելի եւս կատղեցան, եւ
չէ թէ միայն իրենց դէմ այսչափ խստութիւն բանեցը-
նողին դէմ իրենց վրէժխնդրութեան միջոցները սկսան
պատրաստել, հապա նա եւ որոշեցին որ այնուհետեւ
ամէն պատրուակները մէկդի դնելով՝ Հռոմայի երկրին
մէջ հասարակապետութիւն կանգնելու խորհուրդն ի
գործ դնելու միջոցները յայտնապէս ձեռք առնեն :

Նոյեմբեր ամսոյն 15ին, ինչպէս վերը գրեցինք,
խորհրդոյ սենեակները պիտ'որ բացուէին. քանի մը օր
առաջ Ռոմսի կոմսը Գաբապիէիէ ըսուած հրացանակիր
ձիաւորները Հռոմ կանչեց ու գոց սրահի մը մէջ իր առ-
ջէւը զօրահանդէս ընել տուաւ : Ետքը բոլոր քաղքին
պահպանութիւնն ու ամէն զինուորական ծառայութիւն-
ները 6000 կրթեալ զօրաց ու 1000 թիկնապահ ձիաւ-
որներուն յանձնեց : Ասոր վրայ քաղաքային պահապան
զօրքը սաստիկ վշտանալով՝ իրենց զօրապետներուն ձեռ-

քովը գահերէցին իրենց ցաւը յայտնեցին՝ որ իրենց վրայ վստահութիւն չունի. բայց գահերէցն ասոնց տրուողն ընդ բանի տեղ չդնելով, առջի ըրած կարգաւորութիւնը չփոխեց: Ամսոյն 14ին քաղաքը բոլորովին հանդարտ էր. նոյն օրը խորհրդոյ սենեակները նախապատրաստական ժողով մ'ըրին. որուն մէջ Սգերպինի արմատականաց գլխաւորներուն մէկը՝ գահերէցին դէմ այնպիսի լըբութեամբ ու կատաղութեամբ խօսեցաւ եւ անոր դիտաւորութիւնն ու ջանից նպատակն անանկ խօսքերով կասկածելի ըրաւ, որ ամէն լսողներն ապշեցան ու սասանեցան: Ասիկայ՝ Մածծինեաններէն Ռոսսին համար պատրաստուած սպանութեան մէկ յառաջնութաց յայտարարութիւնն էր, որուն վրայ ոմանք ստոյգ տեղեկութիւն ունենալով՝ իրեն հասկըցուցին որ նոյն գիշեր զինքը սպաննելու խորհուրդը տարակուսի տակ չ'իյնար. բայց ինք աս ազգարարութիւնը բանի տեղ չդնելով՝ ամենեւին զգուշութիւն մը չըրաւ:

Երկրորդ օրը (նոյ. 15.) կէսօրուան մօտ գահերէցը կառօք պատգամաւորաց սենեակին ժողված պալատը գնաց, որուն առջեւի հրապարակն արտաքոյ կարգի մեծ բազմութիւն մը ժողված էր, որոնք զինքը տեսած ատեննին՝ սուլելով ու անէծքով կը նախատէին: Ռոսսի աս բազմութեան մէջէն հանդարտութեամբ անցնելով՝ գնաց պալատին դրոսի սանդուղներէն վեր ելլել սկսաւ: Հազիւ թէ երկրորդ աստիճանին վրայ կոխած էր, մէյ մ'ալ Մածծինեաններէն վարձուած սրիկայ մը յանկարծակի անոր մօտենալով իր դաշոյնը փողը խօթեց: Շուտ մը երկու մարդ զինքն ուսերնուն վրայ առին ու բազմութեան մէջէն անցնելով, մէկն ալ արիւնոտ դաշոյնն առջեւէն տանելով, պալատին վերի դատիկոնը հանեցին պառկեցուցին: Գաշոյնը խեղճին պարանոցին գլխաւոր

երակը կտրած ըլլալուն՝ քանի մը վայրկենէն հոգին աւանդեց* :

Աս զարհուրելի սպանութիւնը ոչ հոն պալատին մէջ ժողոված պատգամաւորներուն ու ոչ ժողովրդեան վրայ տխուր ազդեցութիւն մ'ըրաւ, մանաւանդ թէ ամէն նշաններէն կրնար գուշակուիլ՝ որ նոյնն ամենուն հաճոյ եղած էր: Աւելի զարմանալին ան է որ գտնուեցան անանկ անձինք, ինչպէս՝ Կարողոս Պոնաբարդէ Գանինոյ իշխանը, որոնք այն սպանութիւնն իբրեւ հայրենեաց փրկութեան համար հարկաւոր գործ մը կը պաշտպանէին: Ռոսսիին գլուխն եկածը Մածծինեանք կ'ուզէին ու որոշած էին Յուդդի զօրապետին գլուխն ալ հասցընել. բայց անիկայ նոյն օրերը Պոլոնեա գտնուելով՝ ան վտանգէն ազատելու հնարք գտաւ: Ռոսսիին սպանութիւնն իր գահերիցութեան տակ ըլլող պաշտօնարանին վախճանն ու անկից ետքը զարհուրելի խառնակութեանց ու ոճիրներու սկիզբ եղաւ: Աս զարհուրելի գործքը կատարուելէն ետքը՝ Մածծինեանց առաջին ու գլխաւոր ջանքն եղաւ ժողովրդեան ժամանակ չթողուլ, որ անոր հետեւութեանց վրայ մտածելով՝ սրտերնին լքանի ու նոր գործքերու ձեռք զարնելէն ետ կենան: Ուստի նոյն սպանութեան օրն իրիկուան դէմ քաղքին պատերուն վրայ կպցուած թուղթերով ժողովուրդը հրաւիրեցին բազմութեամբ քահանայապետին առջեւն ելլել ու զինքը ստիպել որ իրենց պահանջմունքները

* Ռոսսիին սպանութիւնը Մածծինեանց ժողովակներուն մէջ խորհրդով պատրաստուած գործ մ'ըլլալը՝ առանձինն հետեւեալ դէպքէն կ'իմացուի: Նոյն (Նոյ. 15.) օրը Պոլոնեա քաղաքը մարդ մը սրճանոցի մը մէջ ծոցէն ժամացոյցը հանեց նայեցաւ ու քովն ըլլողներուն ըսաւ. Հիմա Ռոսսի արդէն սպաննուած է: — Հռոմայի կառավարութիւնը քիչ մը ատեն ետքը քննութիւն ընելով՝ թէ սպաննողին ու թէ զանիկայ վարձողներուն ով ըլլալը ստուգութեամբ իմացաւ:

կատարէ: Աս հրաւերին ամէն կարգի մարդիկ անմիջապէս
հետեւելով, նոյն իրիկունը չէ թէ միայն քաղաքացիք
անթիւ բազմութեամբ ձեռքերնին ջահեր առած, հապա
նա եւ քաղաքային պահապաններն ու բոլոր Հռոմ
գտնուող զինուորներն իրենց պաշտօնականներովը ժողո
վրդեան հետ եղբայրակցութիւն ընելով մէկտեղ ժող
վեցան: Աս խառն բազմութիւնն որոշեց քահանայապե
տէն պահանջել՝ որ Գրիգոր ԺՋ-ին ատենէն մնացած
հին խորհրդականներն իր պալատէն հեռացնէ ու ամէն
պաշտօններէն հանէ: Ասկից զատ նա եւ որոշուեցաւ՝ որ
բոլոր Խաւրիայի անկախութիւնը հողալու համար ընդ
հանուր սահմանադրական ժողով (Constituante) մը ու
խիստ արմատականներէն կազմուած պաշտօնարան մը
գրուի: Ասոնք որոշելէն ետքը՝ հաստատեցին որ երկրորդ
օրն առաւուսնց ամէնքը մեծ հանգեսով առանց զէնքի՝
բայց երաժշտական գործիքներով ու գրօշներով քա
հանայապետին առջեւն երթան ու նոյն որոշմունքներուն
անյապաղ գործադրութիւնը պահանջեն:

Աս որոշման համեմատ երկրորդ օրն առաւուսնց
30,000 հողւոյ չափ բազմութիւն եկաւ քահանայապե
տին բնակած Կուիրինալ պալատին առջեւը ժողվուեցաւ
ու վերոյդրեալ առաջարկութիւններն անոր առջեւը
դնելով՝ խառն աղաղակաւ կը պահանջէին որ զանոնք
ընդունի ու հաստատէ: Իսկ Պիոս Թ. համարձակու
թեամբ պատասխանեց թէ ինք իր անձին բռնութիւն
ընել չիտար ու իրեն մատուցուած խնդիրները չ'ընդու
նիր: Ասոր վրայ բազմութեան մեջ սոսկալի շփոթութիւն
ու աղաղակ մը փրթաւ, ու ամէնքը միաբերան չէ թէ
միայն նոյն պահանջմունքները կը կրկնէին, հապա նա
եւ կ'ուզէին որ նոր պաշտօնարանին անդամներն ըլլան
Սէրպինի, Մամիանի, Կալէգրի, Մուծծարեւի ու Գա-

բելլոյ: Շուտ մը պալատին մէջ պահպանութիւն ընող
 Հելուետացի զինուորաց հրաման տրուեցաւ՝ աղէկ զինու-
 ած՝ ժողովրդեան բռնութեան դէմ պատրաստ կենալ:
 Հազիւ թէ աս պատրաստութիւնն եղած էր, կատաղի
 բազմութիւնը պալատէն ներս մտնելու կը ջանար. ան ա-
 տեն Հելուետացիները սկսան դիմացինն եկողն իրենց
 նիզակներովը վիրաւորել ու արգելուլ ու քիչ մը ետքը
 բոլոր բազմութեան վրայ հրացան պարպել: Բազմութիւ-
 նը սկսաւ ցրուիլ, բայց չէ թէ բոլորովին տեղի տալու
 կամ փախչելու համար, հապա զէնք առնելով՝ բռնու-
 թեան դէմ բռնութիւն ցուցնելու եւ պատերազմելու
 համար: Եւ իրօք քիչ մը ետքը ժողովրդեան կողմանէ
 ալ հրացաններու կրակը սկսաւ, գնդակները կարկուտի
 պէս պալատին մէջ ըլլողներուն վրայ կը թափէին եւ աս
 կռիւն երկու ժամի չափ տեւեց: Քահանայապետին աչ-
 քին առջեւն իր անձնական քարտուղարը Բալմա քա-
 հանան ու պատուհաններու մօտ դտնուող քանի մը ան-
 ձինք զարնուեցան ինկան. շատերն ալ վիրաւորեցան:
 Վերջապէս երբ որ կատաղի բազմութիւնը թնդանօթներ
 բերելով՝ դէպ ի պալատը շիտկեց ու զանիկայ կործանել
 ու կրակի տալ կը սպառնար, ան ատեն քահանայապե-
 տը բռնութեան տեղի տալով՝ առաջարկութիւններն
 ընդունեցաւ ու վերոյդրեալ հինգ Մածծինեաններէն
 կազմուած պաշտօնարան մը դրաւ: Բայց մի եւ նոյն ա-
 տեն իր քովն ըլլող օտար տէրութեանց դեսպաններուն
 յայտնի ըրաւ՝ որ աս հրամաններն ազատ կամօք չի-
 տար, հապա մեծագոյն չարեաց առջեւն առնելու հա-
 մար: Երբ որ Վալէդդի հոն ժողովուած բազմութեան
 բարձր ձայնով ծանոյց՝ որ քահանայապետն իրենց պա-
 հանջմունքներն ընդունեցաւ, ամէնքն ալ խառնաձայն
 աղաղակաւ իրենց ցնծութիւնը կը յայտնէին: Ասկից

եւոքը Մածծինեանք աւելի եւս համարձակութիւն գրտնելով՝ Հելուետացի զօրքերէն զէնքերն առին ու անոնց գունդը ցրուեցին եւ քահանայապետին պալատներուն պահպանութիւնը քաղաքային պահպան զօրաց յանձնեցին :

Ասով քահանայապետն իր պալատան մէջ իբրեւ բանտարկուած գերի մը թշնամեաց պահպաններէն պաշարուած կը կենար . իսկ նոր պաշտօնարանն ու ժողովրդէնէ դրուած ատեանն իբրեւ օրինաւոր ու հաստատուած իշխանութիւն մը կառավարութիւնը յառաջ կը տանէին : Այսչափ անկարգութիւններն ու բռնութիւնները Քաղղիայի (1793ին) ահակալութեան օրերն ամենուրեւ յիշեցրնելով՝ Հռոմայի մէջ օրինաւոր իշխանութեան կողմն բլլողներուն սիրտն ահով դողով կը լեցունէին . անանկ որ ազնուականներուն եւ եկեղեցականներուն մէջէն՝ միջոց ու դիւրութիւն ունեցողները՝ քաղաքը թող տալէն փախչելէն աւելի ապահով ճամբայ չէին գտներ : Նա եւ քահանայապետն այսչափ բռնութեանց դիմանալու ալ կարողութիւն չունենալով ու աւելի եւս զիջանիլն ալ կարելի չըլլալով, իր մայրաքաղքէն փախչելով հեռանալը՝ խոհեմութեան գործ սեպեց . բայց աս բանս կարելի եղած գաղտնութեամբ ընելու եւ իր թշնամեաց ձեռքը չիյնալու համար՝ ամենայն զգուշութիւնը պէտք էր ի գործ դնել : Ուստի Քաղղիայի ու Պաւերայի դեպքաններուն խորհրդովն ու օգնութեամբն ամէն բան յառաջագոյն կարգի դնելէն ետքը՝ Նոյեմբերի 24ին իրիկունը՝ Քաղղիայի Հարգուր կոմս դեպքանին ներկայութեանը Աուրիինալի պալատին մէջ իր հասարակ քահանայապետական ճերմակ հագուստները հանեց ու պարզ քահանայի սեւ հագուստ հագաւ, ակնոց մ'ալ դրաւ ու մինակուկ միայն հաւատարիմ սենեկապետով մը

իր սենեակին մէկ դռնէն ելաւ, որն որ պալատին չընա-
կուած սենեակները կը տանէր: Աս սենեակները Հելուե-
տացի պահապանաց հասարակօրէն կեցած նեղ ճամ-
բուն (corridor) հետ մեծ դռուով մը կապակցած էին,
որն որ երկայն ատենէ վեր ամենեւին բացուած չէր:
Աս դռուը մեծ դժուարութեամբ բանալէն ետքը՝ պալա-
տին ամէն ճամբաներուն վրայ կեցող քաղաքային պա-
հապաններուն մէջէն առանց ճանչցուելու անցաւ դուրս
ելաւ: Լատերանեան Ս. Յովհաննու եկեղեցւոյն մօտերը
Պաւհերայի դեսպան Շքաւր կոմսը գտաւ, որն որ իր կա-
ռօքն անոր կը սպասէր, անոր մէջ մտաւ ու առանց ար-
գելքի Ալպանոյէն անցաւ մինչեւ Արիշիա գնաց: Հոն
նոյն Շքաւր կոմսին ամուսինն իրեն կը սպասէր, կառքը
հասածին պէս՝ կոմսը դուրս ելաւ ու կոմսուհին մէջը
մտաւ ու բոլոր գիշեր յառաջ երթալով առտուան դէմ
Նէապոլսոյ սահմանը հասաւ ապահովօք: Փերդինանդոս
Բ. թագաւորը զքահանայապետն իր երկրին մէջ ուրա-
խութեամբ ընդունելով՝ Վայեդայի բերդաքաղքին մէջը
ամէն հանգստեամբ բնակեցուց, ուր Վարդինալներուն
շատերն եկան իր քովը ժողվեցան. իսկ Հռոմ միայն ութ
կարդինալ մնաց:

Հոս մայրաքաղքին մէջ պատգամաւորաց սենեա-
կին անուամբն ու վերոյգրեալ պաշտօնեաներուն գլխաւ-
որութեամբն առժամանակեայ կառավարութիւն մը դրու-
եցաւ, որն որ մինչեւ ընդհանուր սահմանադրական ժո-
ղովոյն գումարուիլը պիտ' որ գործէր: Պաշտօնեաներուն
գահերէցը Մամիանի արտաքին տէրութեանց ծանու-
ցագիր մը խաւրեց, որուն մէջ ամէն անցած դէպքերը
բարեքելու եւ արդարացընելու կը ջանար, եւ կը ծանու-
ցանէր որ կառավարութիւնը՝ Հռոմայի իրողութեանց
մէջ ամենեւին արտաքին միջամտութիւն չ'ուզեր ու չ'ըն-

դունիր: Իսկ Պիոս Թ. Կայեգա հասածին պէս՝ հրովարտակ մը հանեց, որով կը ծանուցանէր՝ Թէ Նոյեմբեր ամսոյն 16էն սկսելով Հռոմայի մէջ եղած կարգաւորութեանց դէմ կը բողոքէ: Նոյնպէս եւ որոշ խօսքերով կը յայտնէր՝ որ ինք Հռոմէական երկրին աշխարհական իշխանութիւնն ինչպէս որ իր նախորդէն ընդունած էր, անանկ ալ կ'ուզէ ամբողջ ու կատարեալ իր յաջորդին աւանդել: Ասով Մածծինեանք աւելի եւս գրգռուելով՝ նոր պաշտօնարանին միջնորդութեամբ (Դեկտ. 7.) բոլոր Հռոմայի երկրին ժողովրդոց հրովարտակ մը հանեցին, որուն մէջ Պիոս Թ.ին Կայեգայէն բրած կարգաւորութիւններն ու յայտարարութիւններն անզօր ու ոչինչ կը հրատարակէին: Ասկից ետքը կառավարութեան կողմանէ քանի մը պատգամաւորներ Կայեգա խաւրուեցան՝ որ զՊիոս Թ. ստիպեն նորէն իր երկիրը դառնալու. բայց ասոնք Նէապոլոսոյ սահմանէն ներս մտնելու հրաման ընդունիլ չկրնալով՝ ետ դարձան: Երբ որ աս հնարքը չյաջողեցաւ, կառավարութիւնը քանի մը հեղ գրով զքահանայապետը յորդորեց որ ետ դառնայ, ապա Թէ ոչ, կ'ըսէր, իր աշխարհական իշխանութեան ամէն իրաւունքները կը կորսնցընէ. բայց աս սպառնալիքն ալ ազդեցութիւն մը չբրաւ: Աս միջոցին հռչակաւոր Կարիպալտի, որն որ Աւստրիացիներէն իր ազատակամ զօրքովը Հելուէտիայի երկիրը քշուած էր, Հռոմ եկաւ ու նորէն ազատակամ զօրք ժողովելով՝ Հռոմայի հասարակապետական կառավարութեան պաշտպան ու պահապան ըլլալու կը ջանար:

Մածծինեանք ժողովուրդներն իրենց օրինաւոր վեհապետներուն դէմ գրգռելով՝ զանոնք օրէ օր աւելի համարձակ ու յանդուգն ըլլալու վարժեցուցած էին. աս բանիս վնասակար հետեւանքը պէտք էր որ իրենք ալ

ուշ կամ կանուխ զգային: Իրօք Հռոմայի ժողովուրդը
հեղ մը սկսած ըլլալով իր ամէն ուզածները կատարել
տալ, ալ ետեւէ ետեւ նոր նոր պահանջմունք ընելէն
չէր դադրեր. անանկ որ նոր պաշտօնարանը զանոնք չկըր-
նալով կատարել, լուծուեցաւ, եւ Կալլէգրի հրամանա-
պետ (dictateur) անուանեցաւ: Եւ որովհետեւ աս մար-
դը որչափ ալ յանդուգն էր՝ աս բարձր ու դժուարին պաշ-
տօնը մինակ յանձն առնուլ չէր ուզեր, անոր համար
ժողովրդեան սիրելի ըլլող երկու անձինք ալ՝ Գորսինի
ու Գամմերադա իրեն ընկեր տրուեցան ու աս երեքը
(հին Հռոմայեցւոց սովորութեան համեմատ) եռապետք
(triumviri) անուանեցան, որոնցմով նոր կառավարու-
թիւն մը սկսաւ: Նա եւ երկու սենեակները (Դեկտ.
28.) լուծուեցան ու անկից ետքը կառավարութիւնը
հրաման հանեց՝ որ բոլոր Իտալիայի համար գումարուելու
ընդհանուր սահմանադրական ժողովոյն անդամները սկսին
ընտրուիլ. եւ աս ժողովն իր նիստերն ու գործողութիւն-
ները յաջորդ (1849) տարին Փետրուար ամսոյն 5ին
սկսի: — Աս ժողովոյն անդամ պիտ' որ ընտրուէին չէ
թէ միայն Հռոմայի երկրին բնակիչներուն մէջէն, հապանա
եւ բոլոր Իտալիայի բնակիչներէն ընտիր ու հայրենասէր
անձինք: Թէպէտ եւ վերոյգրեալ եռապետները կառա-
վարութեան գլուխն էին, սակայն Հռոմայի մէջ բուն
իշխանութիւնը կը բանեցընէր ռամկապետական ատեանը
կամ ժողովակը (circolo popolare), որուն գլուխն էր
Մամիանի: Աս ժողովակը 1848 տարւոյն վերջը հրատա-
րակեց որ քահանայապետին աշխարհական իշխանու-
թիւնը դադրած է: Աս ու պոպիսի յանդգնական գործ-
քերն ու վճիռները նոյն իսկ Մամիանիին շատ չափազանց
ու անխոհեմ երեւնալով՝ ան ժողովոյն ղեխաւորութենէն
ելաւ: Նոյնպէս եւ Յուգրի զօրապետը՝ Հռոմայի գործ-

քերուն օրէ օր աւելի խառնակուին ու գէշնալը տեսնելով, երկիրը թողուց ու Վայեղա քահանայապետին քովը գնաց, որուն միշտ հաւատարիմ մնացած էր: Իսկ կառավարութիւնը Վարիպալտին հրաման ու իշխանութիւն տուաւ կրցածին չափ ազատակամ զօրք ժողովել ու տէրութիւնը պաշտպանել:

Թէպէտ եւ քահանայապետը Հռոմեղած ատենն ալ իրեն կողմնակցութիւն ցուցնողներն ու անոր իրաւունքը պաշտպանողները Մածծինեանց կատաղութեան զոհ կ'ըլլային. բայց անիկայ Հռոմայէն հեռանալէն ետքը՝ ալ մէկ խօսքով կամ նշանով անոր կողման պաշտպան ըլլալը՝ ստոյգ մահուան պատճառ կ'ըլլար: Ամէն օր այսպիսի եկեղեցական ու աշխարհական անձանց սպանութեան լուրերը կը լսուէին: Ամենէն աւելի շատ սպանութիւններն եւ ուրիշ անգթութեան գործքերը Ծամպիսի անուամբ Պոլոնեացի աւազակապետի մը ու իր ընկերացը ձեռքով կը կատարուէին: Աս կատաղի մարդն եօթը սպանութեանց համար բանտ դրուած էր. բայց նոյն ատեն կառավարութեան գլուխ ըլլողներուն մարդասիրութեամբը բանտէն ազատած ըլլալով՝ իր շնորհակալութիւնն անոնց կը ցուցնէր իրենց ատելի կամ կասկածելի ըլլող անձինքը՝ մանաւանդ եկեղեցականները կերպ կերպ հնարքներով ձեռք բերելով ու անխնայ սպաննելով: Աս զարհուրելի աւազակապետին ու իր ձեռաց տակն ըլլող աւազակաց դաշոյններուն զոհ ըլլող անձանց ցուցակը հոս գնելը կարեւոր չէնք սեպեր, բայց միայն կը ծանուցանենք՝ որ աս ատենները Հռոմայի մէջ անգթութեան գործքերը կարծես թէ բոլոր ժողովուրդեան համար հաճոյական տեսարաններ կամ զբաղմունք եղած էին: Ասոր ապացոյց ըլլայ հետեւեալ գէպքը: Կալլեդդի եռապետն օր մը իր զինուորներովը քաղքին

բոլորտիքը պտրտած ատենը՝ երեք գեղացի տեսաւ ու կատկածելով որ ծպտեալ Յիսուսեանք ըլլան, զիրենք բռնեց քշքշելով քաղաք խոթեց ու կատղած ժողովրդեան ձեռքը տուաւ, որոնք զխեղճերը տարին կամուրջի մը վրայ շարաշար սպաննեցին: Տեսնող մը կը վկայէ՝ որ սպաննողներն իրենց սուրերուն վրայի արիւնը լցելով մաքրեր են:

Թէպէտ եւ զարնել սպաննելն աւազակներու եւ ցած ժողովրդեան գործքն ու զբաղմունքն էր, սակայն առանձնականաց ստացուածներն ու կալուածները յափըտակելն ու (իբր թէ տէրութեան գանձին) առնելը բուն Մածծինեան կառավարութիւնն իրեն սեպհական գործն ու պաշտօնն ըրած էր: Աս սքանչելի կառավարութիւնն ամէն կերպ սպառնալիքով քաղքին բնակիչներն ահու գողու մէջ խոթելով, անոնցմէ սա նա տուրքը բռնի առնելէն ետքը՝ լրագիրներու մէջ առ կերպով առնուած ստակները իբրեւ ժողովրդէն հասարակապետութեան յառաջադիմութեան համար ազատ կամօք տրուած ընծաներ հրատարակել կու տար: Բայց ամենէն աւելի զարմանալին ան է՝ որ ասդիէն անդիէն բռնութեամբ առնուած ու եկեղեցիներէն կողոպտուած միլիոններու արժէքով արծաթ դրամանոց կ'երթար ստակ կոխուելու համար. սակայն դուրսը շրջանի մէջ արծաթ ստակ շատ ցանցառ կը գտնուէր, իսկ նոր կոխուած դահեկան ամենեւին չէր տեսնուեր: Ասոր բուն պատճառն ան էր՝ որ պոչափ արծաթը կամ ստակը կառավարութեան գլուխն ըլլողներուն ու իշխանութիւնը վարողներուն քսակը կ'երթար աներեւոյթ կ'ըլլար:

Այսպիսի հանգամանքներն ու առանձինն ռամկապետական ժողովակին բռնած ընթացքը նոյն իսկ Մածծինեանց մէջէն քիչ մը չափաւորութեամբ վարուիլ ու

ղողները ստիպեցին ամէն գործքերէն ետ քաշուելու։ Նա եւ վերոյգրեալ ռուսներն իրենց պաշտօնէն հրաժարեցան ու անոնց տեղ մասնաւոր կառավարիչ ժողով մը դրուեցաւ։ Հռոմայի կառավարութեան անկարգութիւնները նոյն իսկ Պոլսեա գտնուող խիստ արմատականաց, որոնք ամէն կերպիւ ռամկապետական իշխանութեան կողմնակից ու պաշտպան էին, չէ թէ միայն իրենց կողման վնասակար, հապա նա եւ բոլորովին բռնաւորական գործքեր երեւնալով, սկսան անտեղաց կառավարութեան գլուխն ըլլողներուն հետ թշնամութեամբ վարուիլ ու անոնց սպառնալիք ընել։

§ Զառաջագոյն եղած որոշման համեմատ ընդհանուր սահմանադրական ազգային ժողովոյն անդամներն ընտրուած ըլլալով, նոյն ժողովը (1849. Փետր. 5.) բացուեցաւ ու սկսաւ բոլոր Իտալիայի համար խորհուրդ ընել։ Իր գլխաւոր ու առաջին գործքերուն մէկն եղաւ՝ (Փետր. 9.) զքահանայապետն իր աշխարհական իշխանութենէն մերկացընել ու Հռոմայի երկրին Հասարակապետութեան մը փոխուիլը վճռել ու հետեւեալ խօսքերով հրատարակել։ Հռոմէական տէրութեան վրայ աշխարհական իշխանութիւնը քահանայապետէն իրօք ուրստ իրաւանց վերցուած է։ Հռոմայի եպիսկոպոսն իր հոգեւոր իշխանութիւնն ազատաբար ու անկախութեամբ բանեցընելու համար ամէն կերպ երաշխաւորութիւնը կ'ընդունի։ Հռոմէական տէրութիւնը պարզ ռամկապետական կառավարութիւնը կ'ընտրէ ու Հռոմէական Հռոմէական հասարակապետութիւնն Իտալիայի մնացած մասին հետ այնպիսի կապակցութեան մէջ կը մնայ, զորն որ բուն ազգայնութիւնը կը պահանջէ։ Ժողովոյն 160 անդամներէն միայն 140 հոգի աս վճռոյն հաւանեցան

ու ստորագրեցին: Աս ետքիններուն՝ այսինքն զքահայնայապետն աշխարհական իշխանութենէ զրկելու հաւանողներուն մէջ առաջինն եղաւ Կալէդդի, որն որ Գրիգոր ԺԶ.ին ժամանակը քաղաքային ծանր յանցանաց համար՝ յառաջ մահուան ու ետքէն մշտնջենաւոր բանտարդելութեան դատապարտուած, բայց Պիոս Թ.ին հրամանաւն իր ազատութիւնն ընդունած էր: Կ'երեւայ որ աս քաղաքագէտ մարդն իր շնորհակալութիւնն իրեն ազատչին այսպիսի ապերախտութեամբ ցուցնելն ամենէն պարտուպատշաճ ու խոհեմական քաղաքականութեան կերպը սեպած է:

Հասարակապետութիւնը հրատարակուէն ետքը՝ նորէն եռապետներ անուանուեցան ու նոր պաշտօնարան մը դրուեցաւ: Թէպէտ եւ նոյն իսկ Հռոմայի մէջ, ինչպէս նա եւ ուրիշ տեղեր, ամենեւին հասարակապետութիւն չուզողներուն թիւը խիստ մեծ էր. բայց ասոնք անգոր ըլլալով, կամ աւելի աղէկ ըսենք՝ աշխատութենէ աւելի հանգիստը սիրելով, լռեցին: Սակայն իրենց լռութեան մնասները շուտով սկսան զգալ, մանաւանդ հարուստները որովհետեւ հասարակապետական կառավարութիւնն անոնցմէ անդադար ստակ կը պահանջէր, կէս մը՝ տուրքի կամ հարկի անունով, կէս մ'ալ՝ բռնի փոխառութեան անունով:

Քահանայապետը Հռոմայի մէջ եղածներուն լուրերն ընդունելով, (Փետր. 14.) Կայեդայէն բողոքի գիր մը գրեց իր աշխարհական իշխանութեան յափշտակութեան դէմ ու ամէն արտաքին տէրութեանց խաւրեց. նա եւ առանձինն Աւստրիայի, Գաղղիայի, Սպանիայի ու Նէապոլիոյ տէրութեանց օգնութիւնը խնդրեց աս իշխանութիւնը պահպանելու համար: Ասկից ետքը երեք կարգինալներու յանձնեց՝ որ իբրեւ իր փոխանորդներն

ու իր անուամբը Հռոմայի մէջ կարելի եղածին չափ իր կառավարութիւնը յառաջ տանին: Մի եւ նոյն ժամանակ Անդոնելի կարդինալը քահանայապետին անուամբը յայտարարութիւն մը հանեց, որով եկեղեցական ստացուածոց ծախուիլն ու Հռոմայի մէջ գտնուող ճարտարութեան ու արուեստից հին ու ընտիր յիշատակարանները դուրս հանելը կամ օտարացընելը կ'արգելու: Ասասանկ ընելուն պատճառն ան էր, որ ռամկապետական կառավարութիւնը կ'ուզէր ասոնք դրաւ դնելով՝ Անգղիայի տէրութենէն փոխ ստակ առնուլ: Աս արգելքը թէպէտ եւ ծախել կամ օտարացընել ուզողները չէր վախցընէր, սակայն գոնէ գնել կամ իբրեւ դրաւ ընդունել ուզողները վախցընելով ու զգուշացընելով՝ իր նպատակին կը հասնէր:

Այսպիսի հրամաններով ու գրութիւններով սահմանադրական ժողովն իր գործողութեանց մէջ ամենեւին չարգելուելով՝ քահանայապետին իրաւանցը դէմ նոր կարգաւորութիւններ ընելու կը փութար: Նոյն ժողովն իր առջի վճիռէն երեք շաբաթ ետքը՝ (Փետր. 28.) Արմելլինի, Սալիչեդդի ու Մոնդեքքի Մածծինեաններուն իշխանութիւն ու հրաման տուաւ Հռոմայի հաւատոյ խնդրոց քննութեան ատեանը (S. Officio) բոլորովին ջնջել վերցընել: Քահանայապետին ու եկեղեցւոյ թշնամիներն աս ատեանն աւելի եւս ատելի ընելու եւ ժողովուրդը նոյն ատեանին խնամքն ունեցող Գոմինիլեան կրօնաւորներուն դէմ աւելի եւս զրգուելու համար՝ աս դիէն անդիէն խել մը դիակներ, կմախքներ, ոսկրտանք ու արիւնաշաղախ մաղեր ժողովելով՝ գաղտուկ նոյն ատեանին տեղը բերին: Ետքը տեսակ տեսակ երկաթէ տանջանարաններ ու գործիքներ, սուր, դանակ, ունեղէք ու չուաններ նոյն տեղը բերին դիզեցին: Ասոնք պատ-

րաստելէն ետքը՝ հրատարակեցին որ սահմանեալ օր մը նոյն ատենին տեղը պիտ' որ բացուի. ուստի ժողովուրդը թող գայ հոն ժողովի, որպէս զի ամէն մարդ իր աշխովը տեսնէ, կ'ըսէին, քահանաներուն ու վանականներուն անգթութիւնը: Եւ յիրաւի որոշուած օրը ցած ժողովուրդը Միներուա ըսուած հրապարակը ժողովեցաւ ու կը սպառնար հոն ըլլող Գոմինիկեանց գլխաւոր վանքը կրակի տալ ու մէջը գտնուող կրօնաւորները սպաննել: Բարեբախտութեամբ նոյն ատեն Գարապինիէրի ըսուած զօրաց մէկ մասը վանքին մէջ կը բնակէր, որոնք կատղած բազմութեան սպառնալիքը լսելով, իրենք ալ սպառնացան որ վանքին վրայ բռնութիւն մ'ընելու սկսուածին պէս՝ իրենց հրացանները բազմութեան պարպելով՝ զամէնքը կը ցրուեն:

Հռոմայի Մածծիկեանները միայն քահանայապետական երկրին համար իրենց ջանքը ցուցնելը բաւական չսեպելով, ինչպէս հասարակապետութիւնը հրատարակելէն առաջ՝ նոյնպէս ետքն ալ բոլոր Իտալիայի անկախութեան ու միութեան համար հոգ կը տանէին: Աս վախճանին համար ընդհանուր Իտալական խորհրդաձևոց մը հաստատելու խորհուրդն յառաջագոյն որոշած ըլլալով, (Մարտ 1.) սկսաւ նոյն խորհրդանոցին խաւրուելու պատգամաւորաց ընտրութիւնը: Ընտրուողներուն մէկն եղաւ Երէթասարդ Իթալիայի հայրն ու գլուխը Մածծիկի, որն որ իր մինչեւ ան ատեն ունեցած բաղձանաց կատարումն ու բանեցուցած հնարքներուն պտուղը Հռոմէական հասարակապետութեան հաստատուելովը տեսած ըլլալով, ալ ամենայն հոգւով ու զօրութեամբ կառավարութեան գործքերուն մէջ մտաւ, եւ բոլոր Իտալիայի մէջ նոյն ռամկապետական կառավարութիւնը տարածելու կը ջանար:

Աս մարդուն ինչպէս նա եւ իրեն կարծեկից ու թեւակից ըլլող հասարակապետականներուն ջանից առաջին պտուղը Տոսկանայի տէրութեան մէջ երեւեցաւ։ Աս երկրին Լէոպոլդոս Բ. մեծ դուքսն ի սկզբանէ հետէ իր հպատակաց օգտին համար ամենայն հոգւով կ'աշխատէր, եւ իրաւցընէ իր ջանիւքն ու խնամտուն կառավարութեամբն երկիրը վերջին աստիճանի կը ծաղկէր ու ամէն բանի մէջ յառաջագէտ կ'ըլլար։ Բայց Մածօինեաններուն գրգռիչ հնարքներն անոր հպատակներուն միտքը շփոթելով ու տոգոհելով իրենց որոմն անոնց սրտին մէջ տնկելով, զանոնք կը ստիպէին՝ ունեցածներէն աւելի առաւելութիւններ ունենալու բաղձալ ու աս բաղձանքէն գրգռելով՝ իրենց վեհապետին միշտ նոր պահանջմունքներ ընել։ Մեծ դուքսն աս պահանջմունքները կրցածին չափ կատարելու աշխատելով, ազատական նորոգութիւններ ու կարգաւորութիւններ կ'ընէր. մինչեւ՝ ինչպէս յառաջագոյն գրեցինք իր ժողովրդեան կամքը կատարելու համար՝ իրեն աղգակից ու մտերիմ բարեկամ ըլլող Աւստրիայի կայսեր դէմ տրուած պատերազմին օգնական զօրք խաւրելն իսկ ուզելով չուզելով յանձն առաւ։ Բայց ասով ալ չկրցաւ իր հպատակաց գրգռեալ միտքը հանդարտեցընել ու գոհ ընել։ Ժողովրդեան գրգռիչներն այնչափ ու այնպիսի հնարքներ բանեցուցին, եւ իր վեհապետին այնչափ զիջմանցը երախտագէտ ըլլալու տեղ՝ աւելի եւս համարձակութիւն գտնելով՝ իր խրատուունքէն խորհած ու հնարած սահմանադրական ժողով մը անոր առաջարկեց, որուն մեծ դուքսն ակամայ հաւանեցաւ։ Սակայն անկից ետքը՝ ալ իր երկրին մէջ մնալով Մածօինեանց ետեւէ ետեւ ընելու չափազանց պահանջմունքն ընդունելու ստիպուիլ չուզելով՝ Տոսկանայէն դուրս ելաւ։ Ինք իր երկրէն հեռացածին պէս՝

կուերացցի փաստաբանին առաջնորդութեամբը, զորն որ մեծ դուքսը պաշտօնէից գահերէց անուանած էր (Փետր. 18.) նոր կառավարութիւն մը դրուեցաւ, որն որ բոլորովին հասարակապետական էր. ու անոր գլուխ եւ հրամանապետ եղաւ ինք Վուերացցի:

Այսպէս Իտալիայի մէջ Մածծինեանց հնարիւքն երկու հասարակապետութիւններ հիմնեցան, Հռոմէականը՝ բուն երկրին պատգամաւորաց վճռովը, եւ Տոսկանայինը, որն որ թէպէտ եւ մասնաւոր վճռով մը չդրուեցաւ, բայց իրօք ռամկապետական հասարակապետութիւն մըն էր: Մածծինի հոն ալ իր բաղձանաց կատարումը տեսնելով՝ ալ ուրիշ վախճանի համար չէր աշխատեր, բայց եթէ աս երկու երկիրներուն կառավարութիւնները միացընելով՝ երկուքէն մէկ հասարակապետութիւն ձուլել կազմել. աս որ ըլլար, կը յուսար որ Իտալիայի ուրիշ մասերուն մէջ ալ ետեւէ ետեւ ասանկ հասարակապետութիւններ դուրս հանելով ու զանոնք կամաց կամաց միացընելով՝ բոլոր իր Երիտասարդ Իտալիան միակ մեծ հասարակապետութիւն մ'ընէ: Բայց չէր գիտեր որ ինք ու իրեններն այսպիսի խորհուրդներու զբաղած ատեն՝ ուրիշ կողմերէն ինչ փոթորիկներ ու կայծակներ իրենց տնկած հասարակապետութեան ծառը խորտակելու եւ կործանելու կը պատրաստուէին:

Ի վերայ այսր ամենայնի ժամանակին հանգամանաց համաձայն մտածելով՝ կրնար ըսուիլ որ աս երկու հասարակապետութեանց համար ան ցանկալի ու նպաստաւոր ատենն եկած հասած պէտք էր սեպել, որուն մէջ իրենց զօրութիւնը միացընելով՝ Աւստրիայի ուժն ու իշխանութիւնն Իտալիայի մէջ տկարացընելու եւ զանկայ նոյն երկրէն բոլորովին դուրս հանելու փութային: Գիտենք՝ որ նոյն հասարակապետութիւններուն հիմնիչ,

գլուխ ու յառաջացուցիչ բլրո՞ղներն ի սկզբանէ հետէ մի միայն բաղձանք ունէին՝ օտարականներն Խալիպէն վնասել եւ ի մշտնջենաւորս դուրս հանել: Բայց զարմանք որ նոյն ատեն ընդ որ իշխանութիւնը ձեռքերնին ունենալով, ամենեւին շարժում մը չէին ցուցներ յառաջուան իրենց մեծաբանութեան ու սպառնալեաց գործադրութիւնն ընելու: Ան ստոյգ է՝ որ Հռոմայի հասարակապետութեան գլուխ բլրո՞ղները եկեղեցիներուն զանգակները յափշտակել, հալեցնել ու թնդանօթներ թափել կու տային, ու երբ որ կար. Ալբերտոս, որն որ Աւստրիայի դէմ երկրորդ անգամ պատերազմ սկսելու կը պատրաստուէր, (ինչպէս հասարակապետականք զինքը կը յորդորէին), իրենցմէ 25,000 օգնական զօրք ու ընդ որ պատերազմին ատենն՝ օրը 1000ական դահեկան (սոսկան) իբր պատերազմի ծախք կը պահանջէր, Հռոմայեցիք՝ 40,000 ու Տոսկանացիք 20,000 զօրք նա եւ պատերազմի տուրքը խաւրել խոստացան: Սակայն երբ որ պատերազմելու ժամանակն եկաւ ու կռիւը սկսաւ, ոչ Հռոմայեցիք ու ոչ Տոսկանացիք զինուոր մ'ալ օգնութեան խաւրեցին. հապա երկուքն ալ իրարմէ խրատուածի ու խօսք մէկ ըրածի պէս իրենք զիրենք կ'արդարացնէին ըսելով՝ որ ներքին խռովութիւններուն ու թշնամիներուն պատճառաւ իրենց զօրքը երկիրներէն դուրս հանելու չեն համարձակիր:

Անցնինք Սարդինիայի թագաւորութեան երկիրը: Հոն չափաւոր կողմնակցութիւն մը, այսինքն հասարակապետութիւն չուզողները՝ Միջին Խալիպի հասարակապետականներուն ջանիցն ու գործողութեանց մէջ ուրիշ բան չէին տեսներ ու գտներ, բայց եթէ Խալիպի զօրութիւններուն ցրուիլն ու տկարանալը: Նոյն տէրութեան մէջ աս կողմնակցութիւնը շատ զօրաւոր էր ու

անոր կ'առաջնորդէր սրատես ու խոհեմ Ճոպերդի քաղաքագետը, զորն որ թագաւորը պաշտօնէից դահերէց բրած էր։ Ասիկայ պաշտօնարանին գլուխն անցնելէն ետքը՝ միտքը դրաւ Տոսկանայի երկիրը քանի մը գունդ զօրք խաւրել ու մեծ դուքսն իր երկիրն ու դահը դարձնել։ Աս բանս Մածծինեանց միտքը շփոթեց ու նոյնին մէջ իրենց կողման մեծ վտանգը տեսնելով՝ ամէն հնարքները սկսան ի գործ դնել իրենց գլխուն վրայ պատրաստուող փոթորիկը փարատելու եւ հասնելու չարեաց առջեւն առնելու։ Թէպէտ եւ չափաւոր (հասարակապետութիւն չուզող) կողմնակցութիւնը շատ բազմաթիւ էր, բայց իրենց մէջ Ճոպերդիի պէս սրտոտ ու համարձակ անձինք չգտնուելուն՝ երբ որ արմատականք կամ Մածծինեանք սկսան Ճոպերդիին խորհուրդին դէմ զայրանալ ու սպառնալիք ընել, անոր կողմնակիցներուն մեծ մասը սասանելով՝ իրմէ բաժնուեցան ու հեռացան։ Եւ որովհետեւ ան ատեն Սարդինիայի մէջ գտնուող բազմաթիւ Լոմբարտացի փախստականներն ու Ճոպերդիին ջանքովը պաշտօնէ ձգուած հին պաշտօնեաները՝ Ռելել, Բինելլի ու իրենց ընկերներն ամէն ուժգնութեամբ նոյն դահերէցին դէմ ելան, անոր համար ինքն ալ հարկադրեցաւ պաշտօնէն ելլել ու երկրէն հեռանալ։

Ան օրէն ետքը՝ ալ Սարդինիայի կառավարութիւնը՝ զարհուրելի ալէկոծութեան մէջ գտնուող նաւու մը պէս՝ անհմուտ ղեկավարներու ձեռաց տակ ժայռէ ժայռ զարնուելու վտանգի մէջ կը տատանէր։ Երկրին մէջ բլրող այլ եւ այլ ժողովակաները կառավարութեան իրարու հակառակ խորհուրդներ կու տային. Մածծինեանք համարձակութեամբ ժողովրդեան մէջ սփռելով՝ իրենց ռամկապետական խորհուրդներովը շփոթութիւնները կ'աւելցընէին։ Մէկ խօսքով ըսենք, յայտնի կը

տեսնուէր որ անանկ զարհուրելի դէպքեր կը պատրաստուին, զորոնք թագաւորն իր բոլոր իշխանութեամբը կարող պիտի չըլլայ արգելել ու կարգի դնել. մանաւանդ թէ նոյները գուցէ իր գահին ալ կործանելու պատճառ պիտ'որ ըլլան: Այսպիսի շփոթութեան մէջ կար. Ալբերտոս այլ եւ այլ խորհուրդներով աղմկած ատենը՝ Հունգարիայի յեղափոխութեան յաջողութեամբ յառաջ ելթալուն, եւ Աւստրիային՝ նոյն երկրին հետ զբաղելուն լուրն Իտալացոց ականջը հասաւ: Ասով իրենց քաջասրտութիւնը նոր բորբոք մը ստացաւ ու ալ չէին տարակուսեր՝ որ եթէ նոյն կայսերութեան դէմ Իտալիայէն պատերազմի յայտարարութիւն մը գալու ըլլայ, դէմ կենալու բաւական զօրութիւն չունենալով՝ զիտալիա Իտալացոց կը թողու: Կար. Ալբերտոս ալ կամ աս ետքիններուն համոզումն ունենալով, ուստի եւ առջի հեղ կորսնցուցած պատիւը նոր պատերազմով մը ստանալու յուսալով, եւ կամ Իտալացոց թախանձանքէն չկրնալով ազատիլ, (ինչպէս իր յայտարարութեան խօսքերէն կրնայ իմացուիլ,) որոշեց հեղ մ'ալ պատերազմով Լոմբարտիա մտնել:

Աս խորհուրդն ասանկ որոշելէն ու հաստատելէն ետքը՝ (1849. Մարտ 12.) իր զօրապետներուն մէկը Միլան խաւրեց, որ Ռատեցքի սպարապետին ծանուցանէ թէ անկից ետքը զինադադարին ժամանակը լմնցած է: Ռատեցքի աս յայտարարութիւնը չէ թէ միայն հանդարտութեամբ, հապա նա եւ հաճութեամբ ընդունեցաւ, որովհետեւ իր հրամանին տակ ըլլող զօրաց պատրաստութիւնը կը ճանչնար եւ Աւստրիայի զէնքերուն համար նոր յաղթանակներ ու փառք ստանալու ժամանակը հասած ըլլալուն վրայ տարակոյս չունէր: Աս բանիս ապացոյց մըն է՝ աս լուրն իր զինուորներուն ծանու-

ցանկելու կերպը. ինչու որ նոյն յայտարարութիւնն ընդունելուն պէս՝ իր զօրքը ժողովեց ու ըսաւ. «Չինուորք, պատերազմը նորէն պիտ' որ սկսինք. աս հեղու մեր նպատակն ըլլայ մինչեւ Դուրին յառաջ երթալ»,։ Ինչպէս սպարապետը՝ նոյնպէս բոլոր զօրքն արտաքոյ կարգի ուրախութեամբ աս յայտարարութիւնն ընդունելով՝ պատերազմելու եւ յաղթելու եռանդներն սկսան յայտնել։

Պատերազմը սկսելու ատեն Ռատեցքիին հրամաննին տակ ըլլող զօրաց թիւն էր 60,000, որոնք 120 հատ աղէկ թնդանօթներ ունէին։ Իսկ Կար. Ալբերտոսին զօրաց բոլորական թիւն էր 80,000 ու թնդանօթներուն թիւն 168։ Սարդինիացիք իրենց զօրաց թուոյն առաւելութենէն զատ ուրիշ ամէն նկատմամբ Աւստրիացոցմէ վար էին. ինչու որ Ռատեցքիին հրամանին տակ ըլլող աղէկ կրթուած զօրքը չէ թէ միայն եռանդմամբ պատերազմելու կը բաղձային, հապա նա եւ իրենց զօրութեան ու զօրապետներուն հմտութեան վրայ հաստատուն վստահութիւն ունէին։ Իսկ Սարդինիայի զօրքը՝ նախընթաց տարին աւելի մեծ զօրութիւն ու յարմար դիրքեր ունենալով՝ կրած պարտութիւններնին յիշելով ու իրենց զօրապետներուն անկարութիւնը կամ աւելի եւս՝ իրենց աղէկ առաջնորդելու հաստատուն կամք չունենալը նոյն պարտութիւններուն պատճառ դնելով, իբր ակամայ պատերազմի կ'երթային։ Աս անգամ ուրիշ հանգամանք մ'ալ կար՝ որ զինուորներուն պատերազմելու փափազն աւելի եւս կը տկարացընէր, այսինքն իրենց վերին հրամանատարը Քրշանովսքի Լեհացին ու անոր Լեհացի ընկերները Զամոյսքի ու Ռամորինոյ, ինչպէս նա եւ Անդոնինի, իրենց անձանօթ ու օտար անձինք էին։ Ասկից ի զատ՝ հասարակապետութիւն ուզող ու սահմանադրական թագաւորութեան պաշտպան ըլ-

լող երկու հակառակ կողմանք իրենց գործակալները զօրաց խաւրած էին: Ասոնց առջինները զինուորները կը վհատեցընէին, ըսելով որ իրենց թագաւորն Աւստրիայի հետ ի ծածուկ ամէն բան յարմարցուցած ըլլալով՝ իր կամօքն անոր զօրքէն պիտ' որ յաղթուի: Իսկ ետքիները զիրենք կը խրատէին՝ որ պատերազմ ուզողներուն հետեւելով կեանքերնին պարապ տեղ չզոհեն, ապա թէ ոչ՝ իրենք դուրսը պատերազմի զբաղած ատեն՝ Սարդինիայի մէջ հասարակապետութիւնը կը հաստատուի: Նոյն իսկ պատերազմը սկսելուն նախընթաց իրիկունը զօրաց մէջ տոմսեր կը պտըտէին, որոնց վրայ գրուած էր. Սարդինիացիք, որոն համար կը կարծէք որ կը պատերազմիք. ձեր թագաւորին համար. — աս վայրկենիս մէջ Դուրին հասարակապետութիւնը հրատարակուեցաւ ու թագաւորին եւ իր ազգատոհմին գահէն մերժուիլը հաստատուեցաւ: Ուստի գիտցէք որ դուք հասարակապետութեան համար պատերազմի կ'երթաք:

Ար. Ալբերտոս զինագագարին վերջանալը հրատարակելէն ետքը՝ իր զօրաց վրայ վերին հրամանատար կարգեց Քրչանովսքի Լեհ զօրապետը, որն որ բոլոր զօրաց կեդրոնը հաստատեց Նովարա, Վիճեւանոյ ու Վերչելի քաղաքներուն մէջտեղը, իսկ երկու թեւերը Բարմայի դքսութեան սահմանէն սկսած՝ մինչեւ Լակոյ Մաճճորէ լիճին եզերքը սփռեց երկընցուց: Սարդինիայի զօրապետները հանդարտութեամբ մը կարծէին, որ Ռատեցքի՝ Լոմբարտիայի մէջ նոր ապստամբութեան մը առջեւն առնելու համար (ինչպէս որ Ար. Ալբերտոս կը յուսար կամ կը բաղձար, մանաւանդ թէ գրգռելու կ'աշխատէր,) իր զօրքը բաժնելով՝ երկրին այլ եւ այլ կողմերը մաս մաս կը թողու, ուստի եւ իր բոլոր բանակովն իրենց դէմ չիքալէր: Բայց քաջ ու հմուտ ծերունին աս անխոհական

ճամբան չբռնեց, հապա Լոմբարտիայի մէջ պատրաստուող ապստամբութիւնը մեծ բանի տեղ չդնելով, իր բոլոր բանակովն անյապաղ Սարդինիացւոց դէմ՝ քալել սկսաւ, որպէս զի անոնց երկայն ատեն Լոմբարտիայի մէջ մնալու ժամանակ չթողու։ Ուստի (Մարտ 20.) Միլանէն ելաւ դէպ ի Լոտի քալեց, Բաւիայի քով առանց դժուարութեան Բոյ գետին վրայէն անցաւ յառաջ գնաց, նոյն օրն իրիկուան Դիշինոյ գետն ալ անցաւ ու անոր աջ եղբբին վրայ բանակեցաւ։ Հոն հասնելէն ետքը՝ թշնամւոյն յառաջ քալելուն չուզեց սպասել, հապա ինք առաջին յարձակողական շարժումն ընելն աւելի օգտակար սեպելով ու նոյնն աւելի եւս ազդուութեամբ ի գործ դնելու դիտմամբ՝ թշնամւոյն կեդրոնը թողուց, (Մարտ 21.) իր յառաջապահ գնդերովն անոր աջ թեւին վրայ յարձակեցաւ։ Սարդինիացիք ամենայն զօրութեամբ ու քաջութեամբ պատերազմեցան. բայց վերջապէս չկրնալով յարձակումը ետ մղել, իրենց կեցած տեղէն ետ քաշուելու հարկադրեցան։ Նոյն իրիկունը Տ'Ասքրը զօրապետը Մոնդարա քաղքին քով թշնամեաց մէկ զօրաբաժնին հանդիպելով՝ անոնց վրայ յարձակեցաւ, դէպ ի նոյն քաղաքը քշեց, վրանին հասաւ, քաղաքն առաւ, 2000 զինուոր գերի ըրաւ ու վեց թնդանօթ ալ ձեռք անցուց։

Ուստեցքի Բաւիայի քով Դիշինոյ գետին վրայէն անցած օրը (Մարտ 20.), կար. Ալբերտոս ալ Մաճենդայի քով նոյն գետին ձախ կողմն անցաւ ու սկսաւ դէպ ի Միլան յառաջ քալել։ Եւ որովհետեւ ճամբուն վրայ ամենեւին թշնամւոյ չհանդիպելով՝ ազատութեամբ յառաջադէմ կ'ըլլար, անոր համար զինքը նորէն իբրեւ բոլոր Վերին Իտալիայի թագաւոր երեւակայելով՝ ուրախութեան աւետիսը Միլան խաւրեց ծանուցանելով որ

նոյն օրը կէսօրուան մօտ նոյն քաղաքը պիտ' որ մտնէ : Թագաւորը հոս հասնելէն ետքը՝ իր զօրաց մէկ մասը Ռամորինոյ զօրապետին հրամանին տակ՝ Կամպոլոյի քով Աւստրիացւոց բանակին մէկ կողման վրայ յարձակեցաւ : Բայց աս յարձակումը Լոմբարտացի զինուորներուն տկարութեամբը ձախող վերջ ունենալով՝ չէ թէ միայն Կար. Ալբերտոս հարկադրեցաւ Միլանէն ելլել ետ քաշուիլ, հապա նա եւ Քրշնոպքի ստիպեցաւ կեցած տեղը փոխել ու Նովարայի ետեւի կողմն անցնիլ : Ասով իր զօրաց այլ եւ այլ մասերէն բաժնուեցաւ. աս հանգամանքը Ռատեցքի իր զինուորական հմտութեամբն իր զօրաց օգտին բանեցընելով՝ զանոնք այնպէս կարգի դրաւ, որ պնուհետեւ Սարդինիայի զօրաց թուոյն առաւելութենէն վախնալու վտանգ մը չմնաց : Բայց Տ'Ասքըրը զօրապետին չափազանց համարձակութեամբը Սարդինիացիք հեղ մ'ալ քիչ մը ատեն նպաստաւոր վիճակի մէջ մտան : Աս զօրապետն՝ որ իր հրամանին տակ միայն 20,000 զօրք ունէր, դէպ ի Նովարա յառաջ քալեց, ուր 50,000 Սարդինիացիք բանակած էին, հոն նոր կռիւ մը սկսաւ, եւ թէպէտ եւ թշնամեաց թնդանօթներն իր զօրքը սաստիկ կը ջարդէին, սակայն ինք առանց տեղի տալու կռիւը յառաջ կը տանէր ու բոլորովին յաղթուելու վտանգի մէջ էր : Բայց Ռատեցքի ատենին բանն իմանալով՝ իր գլխաւոր բանակէն գունդ մը զօրք անոր օգնութեան խաւրեց, որով կարելի եղաւ Սարդինիացւոց ձախ թելը տկարացընել ու ետ մղել. քանի մը ժամ ետքը ուրիշ օգնական գունդ մ'ալ հասնելով՝ բոլոր զօրքը թշնամւոյն վրայ սաստիկ յարձակում մ'ըրաւ : Անկից ետքը ալ Սարդինիացւոց օգուտ մը չըրաւ Կար. Ալբերտոսին երկրորդ որդւոյն (Գենուայի դքսին) իր պահեստի զօրքը հոն հասցընելն ու իր արտաքոյ կարգիքա-

ջութեամբն ու համարձակութեամբը նոյն զօրաց առջեւն անցնելով պատերազմիլը: Նախ՝ իրենց բանակին կենդորոնն ու ետքը՝ աջ թեւը սաստիկ զարնուելով քայքայեցան, անկից ետքը դունդ դունդի ետեւէն պատերազմի դաշտը թող տալով կը փախչէր, վերջապէս գիշերուան մութն ալ վրայ հասնելով՝ բոլոր բանակը շփոթեցաւ: Այսպէս ամէնն ալ ժամ մը խառն ի խուռն ետ քաշուելով՝ կոտորածէն ապրողները գիշերանց Նովարա մտան խռնեցան: Հոն զինուորներուն շատերը կատաղութեամբ զէնքերնին մէկդի նետելով կը պոռային. «Մատնիչներուն մէջ պատերազմիլ չենք ուզեր», ուրիշները խառնութներուն դռները կոտորելով՝ գտածնին կը կողոպտէին. ոմանք ալ տուններուն կրակ տալով կ'այրէին:

Այսպէս կար. Ալբերտ (Մարտ 12.) զինադադարը վերջացնելէն կամ Աւստրիայի դէմ երկրորդ պատերազմը հրատարակելէն միայն տասն օր ետքը (Մարտ 23.) սոսկալի կոտորածով մը Նովարա քաղքին քով չէ թէ միայն նոյն պատերազմին մէջ բոլորովին յաղթուեցաւ, հապա նա եւ անկից ետքը՝ ալ ամէն բան իրեն համար կորսուած սեպեց: Իր բանակը ցրուած, պատերազմելու անկարող եղած էր. Սարդինիա դառնալու համար ալ միայն մէկ ճամբայ կար լեռներու վրայէն, որոնց վրայ ան տկարացած վհատած զօրքը յաղթող ու զօրաւոր թշնամւոյն աչքին առջեւը չէր կրնար ելլել յառաջ երթալ: Աս յուսահատիչ հանգամանքն ամենէն առաջ ու ամենէն աւելի խեղճ կար. Ալբերտ տեսաւ ու հասկըցաւ. Նովարայի քով պատերազմը շարունակած ատեն՝ ինք մինչեւ ետքի վայրկեանը պատնէշներուն վրայ կեցած՝ դրեթէ կը սպասէր որ գնդակ մը գայ զինքը զարնէ աս յուսահատական վիճակէն ազատէ: Եւ երբ որ իր զօրապետներուն մէկը զինքն ան վտանգաւոր տեղէն բռնի

հեռացրնելու կ'աշխատէր՝ ըսաւ. Ասիկայ իմ կենացս ետքի օրն է. թող տուր որ մեռնիմ: Վերջապէս բոլորովին յուսահատած քաղքին մէջ տուն մը մտաւ. հոն իր որդիքն ու զօրապետները ժողովեց եւ անոնց ամէն աղաչանքն ու առաջարկութիւնները մերժելով՝ ըսաւ. Իմ գործելու ժամանակս ակնհայտ է. այսուհետեւ չեմ կրնար իմ երկրիս օգտակար ծառայութիւն մ'ընել, ուստի եւ ի նպաստ իմ Վիկտոր Էմմանուէլ երէց որդւոյս թագէս կը հրաժարիմ: Նոյն գիշերը (Մարտ 24.) Աւստրիացւոց բանակին յառաջապահ գնդերուն մէջ Սարգինիայի զօրապետ մը եկաւ, որն որ Սարգինիայի բանակը ձգած՝ երկրէն դուրս ելլել կ'ուզէր, ուստի եւ Աւստրիայի հրամանատարէն կը խնդրէր որ զինքն ազատ թողու: Աս զօրապետն ինք Կար. Ալբերտ թագաւորն էր, որն որ ծպտեալ ու օտար անուամբ՝ ամէն բան թող տալով իրեւ ինքնակամ աքսորեալ Բորգուկալի երկիրը գնաց. ուր եւ քանի մը ամիսէն ետքը (Յուլ. 28.) մեռաւ: Ասանկ օտար երկրի մէջ ու ամէն իշխանութենէ զրկուած վախճանեցաւ աս խեղճ թագաւորը, որն որ ամէն ատեն ժամանակին պարագաներն այլ եւ այլ հնարքներով իր շահուն գործածելու կը ջանար. բայց ոչ երբեք կարող եղաւ բախտին ուրախացուցիչ դէմքը տեսնել ու բաղձացած փառացն ու բարձրութեան հասնիլ:

Կար. Ալբերտին թագէն հրաժարելովը՝ իր սկսած պատերազմն ալ դադրեցաւ: Կռուոյն երկրորդ օրը Սարգինիայի Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. (ծնեալ 1820, Մարտ 14.) նոր թագաւորն ու Ռատեցքի սպարապետը Նովարայի մօտ գեղացւոյ մը տան մէջ մէկտեղ եկան ու նախ զինադադարի մը պայմաններն ու ետքը դրուելու խաղաղութեան դաշին սկզբնական հիմունքն որոշեցին:

Ջինադադարին պայմաններն էին. Ա. Աւստրիայի զօրաց մաս մը մինչեւ խաղաղութեան դաշին հաստատուելու ատենը Սարդինիայի սահմանին մէջ Բոյ ու Սասսա դետերուն մէջի երկիրը կը բռնէ: Բ. Սոյնպէս եւ Աղէքսանդրիայի բերդին պահապան զօրաց կէսն Աւստրիացիներէն կ'ըլլայ: Գ. Աս զօրաց դարմանն ու ծախքը Սարդինիայի տէրութիւնը կը հոգայ: Դ. Սարդինիա կը խոստանայ՝ իր նաւատորմիղն Ադրիական ծովէն ետ կանչել ու ան ամէն զնդերը լուծել, որոնք Աւստրիայի կայսեր Լոմբարտացի, Հունգարացի ու Լեհացի հպատակներէն կազմուած են: Աս զինադադարի դաշինքը (Մարտ 26.) հաստատուելէն ետքը՝ Սարդինիացիք Լոմբարտիպէն ելան հեռացան: Այսպէս տասն օրուան մէջ լմնցաւ տա Սարդինիական-Աւստրիական երկրորդ պատերազմը, որն որ Իտալիայի պատմութեան մէջ՝ հայրենասիրութեամբ յոխորտացող ու Իտալական ազատութիւնը հաստատելու մեծաբանող Իտալացւոյ մանաւանդ Լոմբարտացւոյ համար փառաւոր յիշատակարան մը չէ:

Եւրբ որ Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. նոր թագաւորն իր մայրաքաղաքը հասաւ ու զինադադարին պայմանները հրատարակուեցան, Սարդինիացիք իրենց կրած պարտութիւնը չօխչելով՝ արտաքոյ կարգի շփոթեցան ու խռովեցան ան պայմաններն իրենց համար նախատական սեպելով: Բայց պէտք է ըսել որ աս խռովութեան պատճառը՝ պայմաններուն նախատական կամ խիստ ըլլալը չէր, հապա Սարդինիայի մէջ ըլլող հասարակապետական կողմնակցութեան յամաւութիւնն ու չար կամքը: Աս կողմնակցութիւնը Նովարայի քով Սարդինիացւոյ կրած կոտորածն ու պարտութիւնը բարեբախտ կամ ուրախալի դիպուած մը կը համարէր: Իրենց կարծեաց համեմատ՝ թագաւորական զօրքը Նովարայի քով միայն յառաջա-

պահ գնդերը կը կազմէր ու յաղթուողները միայն ասոնք էին, իսկ բուն հասարակապետական զօրքն ամբողջ մնաց ու չյաղթուած իր պատուովը ետ դարձաւ։ Աս յիմարական կարծիքը Դուրինի մէջ այնչափ զօրացաւ՝ որ այլ եւ այլ խռովութիւններ պատճառելէն զատ, երբ որ պատգամաւորաց սենեկին մէջ զինադադարին պայմաններն առաջարկուեցան, պատգամաւորները ոչ ինչ կերպով յանձն առին զանոնք հաստատել։ Բայց Դուրինի խռովութիւններէն շատ աւելի մեծ եղան Գենուայի մէջ ելած շփոթութիւնները. հոս ժողովուրդն իր հին հասարակապետութեան յիշատակաւը ռամկապետականներէն գրգռուելով՝ (Ապր. 2.) տէրութեան դէմ դուրս վերցուց ու նոր յեղափոխութիւն մը հանեց։ Սակայն աս յեղափոխութիւնն իր ուժն ու իշխանութիւնը միայն երկու օր կրցաւ բանեցընել. ինչու որ թագաւորական զօրաց մէկ մասը Լամարմորա զօրապետին հրամանին տակ ապստամբ քաղքին վրայ հասնելով՝ կարճ կռուէ մը ետեւ ամէն բան դադրեցուց։ Սոյնպէս եւ Դուրինի մէջ թագաւորը պատգամաւորաց սենեակը լուծելէն ու խռովարարները զէնքով զսպելէն ետքը՝ բոլոր երկիրը խաղաղացաւ։ Քիչ մը ետքը (Օգոստ. 6.) Աւստրիայի հետ զինադադարին ատենն որոշուած հիմանց վրայ խաղաղութեան դաշինքն ալ հաստատուեցան։ Աս դաշինքը Ռատեցքի սպարապետը, որն որ Ալիկտոր Էմմանուէլ Բ. թագաւորին վրայ շատոնցունէ մեծ սէր ունէր, այնպիսի պայմաններով դրաւ՝ որ Սարդինիայի տէրութեան շատ նպաստաւոր էին, որովհետեւ իր երկրէն եւ ոչ ափ մը տեղ կորսընցուց, Աւստրիացւոց առած տեղերը ետ տրուեցան. միայն նոյն տէրութիւնը սահմանեալ ժամանակի մը մէջ Աւստրիայի կայսեր իբրեւ պատերազմի ծախք 75 միլիոն Լէրէ կամ Ֆրանգ պիտ'որ վճարէր։

Ուստեցքի իր քաջ զօրքովը Սարգիսիացւոց անանկ շուտով յաղթեց ու աս Սարգիսիական-Աւստրիական պատերազմն այնչափ քիչ օրուան մէջ լմնցաւ, որ Լոմբարտացիք բաւական ատեն չկրցան ունենալ իրենց խորհած ու պատրաստած նոր յեղափոխութիւնը սկսելու: Ծերունի սպարապետն իր զօրքովը միայն տասն օր Լոմբարտիայէն կամ Միլանէն դուրս մնաց ու Միլանցիք անոր այնչափ քիչ օրուան մէջ այնպիսի յաղթանակաւ նոյն քաղաքը դառնալ մտնելը տեսնելով՝ ապշեցան ու ստիպեցան լռել ու գլուխ ծռել: Միայն Լոմբարտիայի Պրեշիա քաղաքն իր յեղափոխական բաղձանքը չկրնալով զսպել, ապստամբութեան դրօշը բացաւ, իր դռներն Աւստրիայի զօրաց դէմ գոցեց, եւ ներսէն ամէն բան պատրաստելով՝ յայտնապէս սպառնացաւ որ եթէ բերդին հրամանատարը քաղաքը ռմբակոծելու նշան մը տալու ըլլայ, քաղաքացիք քաղքին մէջ գտնուող ամէն Աւստրիայի գերիներն ու վիրաւորած զինուորները սրէ կ'անցընեն: Բայց աս մասնաւոր ապստամբական փորձն ալ իր վախճանը շուտով տեսաւ, իր գրգռիչներուն կամ ապստամբներուն հետ մէկտեղ անմեղ քաղաքացւոց մէկ մասին կոտորածովը: Ինչու որ Հայնաւ զօրապետը, որուն պատերազմական քաջութիւնն ու զինուորական (քիչ մը չափազանց) խստութիւնը նոյն ատենուան պատերազմներուն մէջ զինքը հռչակաւոր ըրին, իր գնդերովն եկաւ (Մարտ 31 — Ապր. 1.) քաղաքը պաշարեց ու յարձակմամբ առաւ: Քաղքին մէջ ապստամբներուն կանգնած պատնէշները կամ քարակոյտները՝ փողոցներու մէջ եղած կռիւներով ու բերդէն արձակուած ռումբերով առնուելէն ետքը, ապստամբներն ու անոնց հետ շատ քաղաքացիներ թէ ծամբաներու վրայ ու թէ տուներու մէջ զինուորաց զինուցն ու հրամանատարին խստութեան

փորձն առնելով՝ զսպուեցան ու (Ապր. 4.) հոն ալ հան-
դարտութիւնը հաստատեցաւ:

Այլ երին Իտալիայի մէջ՝ բաց ի վենետիկ քաղքէն՝
յեղափոխական ու հասարակապետական շփոթութիւն-
ներն Աւստրիացւոց զէնքովը դադրելէն ետքը՝ Միջին
Իտալիայի, առանձինն Հռոմայի երկրին յեղափոխակա-
նաց դէմ ալ պէտք էր ամէն միջոցները բանեցընել ու
անոնց ալ գլուխը ջախջախել: Աս վախճանիս համար
ինչպէս Աւստրիա նոյնպէս ուրիշ Եւրոպական տէրու-
թիւնները, մանաւանդ անոնք՝ որոնց օգնութիւնը Պիոս
Թ. իր աշխարհական իշխանութիւնը նորէն հաստատելու
համար խնդրած էր, իրենց զօրութիւնը բանեցընելու
հարկը ծանցեցան: Զարմանալի բան մը չէ՝ որ երեք կաթո-
ղիկէական տէրութիւնք՝ Աւստրիա, Սպանիա ու Նէպոլիս
քահանայապետին խնդիրքը կատարել ուզելով, միան-
գամայն իրենց երկիրներուն մէջ ալ սահմանադրական
միապետութեան պաշտպան ու պահպան ըլլալով՝ Հռո-
մայի (ինչպէս նա եւ Տոսկանայի) հասարակապետութիւ-
նը վերցընելէն ու միապետական իշխանութիւնը նորէն
հաստատելէն չհրաժարէին: Բայց Գաղղիայի նկատ-
մամբ աս բանս շատ զարմանալի էր. հոն սահմանադրական
միապետութիւնը (1848) Փետրուարի յեղափոխութեամբ
ջնջուած ու հասարակապետութիւն հաստատուած ըլ-
լալով, պէտք էր որ Գաղղիա, որն որ ամէն ատեն իր
կառավարութեան կարգին ու կաղապարին վրայ ուրիշ
իրեն դաշնակից ըլլող ու իրեն հետեւող կառավարութիւն-
ներուն ձեւուելուն ձեռնտու եւ յառաջացուցիչ կ'ըլլայ,
Իտալիայի հասարակապետութիւններուն հաստատուե-
լուն չընդդիմանար, մանաւանդ թէ զանոնք պաշտպա-
նէր: Ո՛ւր թողունք որ Գաղղիայի սահմանադրութեան
մէջ Գաղղիական զօրաց համար յայտնի արգելք դրուած

էր օտար ազգաց ազատութեան դէմ պատերազմելու :
 Հռոմայի հասարակապետականք ասիկայ գիտնալով՝ թէ-
 պէտ եւ ուրիշ տէրութեանց քահանայապետին օգնու-
 թիւն տալէն վախ ունէին, սակայն Գաղղիայի հասարա-
 կապետութեան կողմանէ իրենց հռոմէական հասարա-
 կապետութեան համար օգնութիւն ու պաշտպանութիւն
 հասնելուն վրայ չէին տարակուսեր : Բայց ինչպէս ուրիշ
 անգամներ՝ նոյնպէս աս անգամ ալ Խտալիայի հասարա-
 կապետականաց Գաղղիայի վրայ դրած յոյսը պարապի
 ելաւ : Ինչու որ Գաղղիական հասարակապետութեան ան
 ատենուան գլուխը կամ գահերէցը Լուգովիկոս Նաբո-
 լէոն Պոնաբարդէ չէ թէ պարզ հասարակապետութեան
 մը գլուխ ըլլալով՝ Հռոմայի պզտիկ հասարակապետու-
 թիւնը յառաջ տանելու խորհրդով, հապա ուրիշ բար-
 ձրագոյն գաղափարներով իր միտքը կը զբաղեցընէր : Աս
 վախճանաւ ինք աւելի կ'ուզէր Եւրոպայի ուրիշ մեծ տէ-
 րութեանց՝ մանաւանդ Աւստրիայի հետ աս բանիս մէջ
 միաբանութեամբ գործելով՝ անոնց բարեկամութիւնը
 ստանալ, քան թէ անոնց բռնած ընթացքին ու ջանիցը
 հակառակ Հռոմայի հասարակապետութեան օգնելով՝
 իր գիտաւորութիւններուն յաջողութիւնը վտանգի մէջ
 դնել : Բայց միայն Հռոմայի հասարակապետութիւնը
 չպաշտպանելով գոհ ըլլալն ալ Գաղղիական՝ մանաւանդ
 Նաբոլէոնեան պատուոյն հակառակ կը սեպէր, եւ տես-
 նելով զԱւստրիա որ Խտալիայի մէջ իր զօրքն ու զօրու-
 թիւնն ուղածին պէս կը բանեցընէ, պէտք էր որ ինքն ալ
 Գաղղիական զինուց ազդեցութիւնը թերակղզւոյն վրայ
 ցուցընէ, ուստի եւ ինքն ալ քահանայապետական երկրին
 ազատութեան ու խաղաղութեան համար զօրք խաւրէ :
 Լուգովիկոս Նաբոլէոն իր աս որոշումը Գաղղիայի կառավա-
 րութեան առջեւն արդարացընելու եւ խորհրդականաց

Հաւանութիւնն ընդունելու համար՝ ծանոյց որ որովհետեւ Գաղղիա ուրիշ կաթողիկէական տէրութեանց քահանայապետական երկրին դործոցը մէջ միջամտութիւն ընելը չէր կրնար արգելել, անոր համար ինք ալ պէտք է որ նոյն միջամտութեան մասնակից ըլլայ, որպէս զի Եկեղեցւոյ տէրութեան ազատական սահմանադրութիւն մը տրուելուն օգնէ, զորն որ ո՛չ Աւստրիա եւ ո՛չ Նէապոլիս կրնար ուզել ու յաջողցնել:

Հռոմայի մէջ՝ դուրսը եղածներուն, մանաւանդ Սարդինիացւոց բոլորովին յաղթուելուն լուրերը հասնելով՝ հասարակապետականաց գլխաւորները մտմտութի մէջ ինկան: Արդէն (Մարտ 30.) Մածծինի, Արմելինի ու Սաֆֆի եռապետ անուանուած էին ու հրամանապետութիւնն անոնց տրուած էր: Մածծինիին ու անոր ընկերներուն մինչեւ ան ատեն՝ Գաղղիայի ու Անգղիայի բարեկամութիւնն ու պաշտպանութիւնը ստանալու համար ցուցրցած ջանքը բոլորովին պարապ ելած ըլլալով, իրենք ու իրենց ամէն կարծեկիցներն ալ հասկըցան որ ալ դրսէն չէ թէ օգնութեան՝ հապա թշնամութեան ու պատերազմի պէտք են սպասել: Անոր համար ամէն միջոցներն ի դործ կը դնէին իրենց զօրքը շատցնելու, որուն համար իրենց մեծ օգնութիւն ըրաւ Խտալիայի ուրիշ կողմերէն Աւստրիացւոց զէնքովը հալածուող փախըստականներուն Հռոմ գալ ժողովին ու հասարակապետութեան ծառայելու համար ազատական զինուոր գրուելը: Երբ որ այսպէս Հռոմայեցիք իրենց պատերազմական պատրաստութիւնները կ'ընէին ու առաւելապէս Հռոմ քաղաքը կարելի եղածին չափ ամրացնելու կ'աշխատէին, չորս տէրութեանց զօրքերն արդէն ճամբայ ելած էին անոնց կանգնած հասարակապետութեան խախուտ շէնքը կործանելու համար:

Աւստրիայի կայսրն իբրեւ Տոսկանայի մեծ դքսին ազգակից՝ ամենէն առաջ անոր երկրին հանդարտութիւնը հոգալու համար իր զէնքերն օգնութեան հասցընելու փութաց։ Աս վախճանաւ Ռատեցքի Սարգինիայի հետ պատերազմը յաջողութեամբ լմնցընելէն ետքը՝ իր հրամանին տակ ըլլող Իտալական բանակին մէկ մասը դէպ ի Տոսկանայի երկիրը ճամբայ դրաւ, որ անիկայ խաղաղացընելէն ու կարգի դնելէն ետեւ Հռոմայի երկիրը մտնեն։ Բայց աս զօրքը Տոսկանա չհասած՝ Փլորենտիայի բնակիչքն իրենց ջանիւքն ու միաբան զօրութեամբը հասարակապետութիւնը կործանած ու իրենց մեծ դքսին իր դահը դառնալու ճամբայ բացած էին։ Աս դէպքը հետեւեալ կերպով յաջողած էր։ Տոսկանայի տէրութեան Լիվոռնոյ քաղքին ցած ժողովրդէն խել մը ազատակամ զինուորներ՝ Հռոմայի մէջ Ռոսսի կոմսին սպաննուելուն լուրն ուրախութեամբ ընդունելէն ու քաղքին ամէն զանգակները զարնել տալով՝ անոր հանդէսը կատարելէն ետքը, բազմութեամբ Փլորենտիա դացած էին՝ հոն ռամկապետական առժամանակեայ կառավարութեան ծառայելու եւ պաշտպան ըլլալու համար։ Այսպիսի սինլքոր մարդիկ հոն հասած օրերնէն սկսեալ՝ իրենց անկարգ վարմունքովը բոլոր բնակչաց ատելի եղած էին. եւ երբ որ օր մը պզտիկ կռուոյ մը պատճառաւ սկսան ժողովրդեան վրայ հրացան պարպել՝ ալ ժողովուրդը չկրնալով անոնց անկարգութեան համբերել, քաղաքային պահապան զօրաց ձեռքով զանոնք քաղքէն դուրս վռնտեց։ Ասկից ետքը աւելի եւս սիրտ առնելով ու առժամանակեայ կառավարութեան վրայ ալ գոհ չըլլալով, միանգամայն իրենց օրինաւոր վեհապետին ետ դառնալը բաղձալով, բազմութեամբ տղատութեան ծառերուն վրայ վազեցին, զանոնք կոտրեցին, հասարակա-

պետութեան դրօշները վերցուցին ու մեծ դքսին նշանները հասարակաց շինուածներուն վրայ դրին: Կուերացցի հրամանապետը ժողովրդեան ձեռքն իյնալով բանտ դրուեցաւ, բայց քիչ մը ետքը հնաբքով մը իր ազատութիւնը գտաւ. այնպէս անոր ընկերը Մօնզարեւլի փախչելով ազատեցաւ: Այս ամենայն կատարեցաւ առանց կռուոյ, առանց արիւնհեղութեան. միայն պաշտօնակալ մը քարով մը վիրաւորուեցաւ: Նոյնպիսի եռանդով ու նոյն շուտութեամբ բոլոր երկրին մէջ առանց արիւն թափուելու հասարակապետութիւնը ջնջուեցաւ (Ապր. 11.): Աս մեծ դործքն ասանկ շուտ ու յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար առանձինն զեղացիները մեծ եռանդ ու ջանք ցուցրին: Միայն Լիվոնոյ քաղքին բնակիչքն աս հասարակաց ջանքին ու եռանդեան չհետեւելով՝ իրենց ապստամբութեան մէջ հաստատ մնալու եւ անիկայ շարունակելու կ'աշխատէին: Ուստի Աւստրիայի օգնական զօրքը Տ'Ասբըրը զօրապետին հրամանին տակ (Ապր. 4.) Բարմայէն անցնելէն ետքը՝ իր առաջուան ընթացքը՝ որ դէպ ի Փլորենտիա ուղղած էր, փոխեց ու սկսաւ Լիվոնոյի վրայ քալել. (Մայ. 11.) յարձակմամբ առաւ ու ապստամբութիւնը դադրեցուց: Ասանկով Տոսկանայի մէջ յեղափոխութիւնը բոլորովին վերջանալով՝ Լէոպոլդոս Բ. մեծ դուքսը (Յուլ. 29.) իր երկիրն ու մայրաքաղաքը դարձաւ, զորն որ իր հպատակները մեծ ուրախութեամբ ու ամէն կերպ սիրոյ նշաններով ընդունեցան:

Աւստրիացւոց զօրաց մէկ ուրիշ բաժինը՝ 10,000 հոգի՝ Ախմէթէն զօրապետին հրամանին տակ (Մայ. 8.) քահանայապետական երկրին հիւսիսային մասը մտաւ. (Մայ. 10.) Պոլսնեա քաղքին առջեւը հասաւ, որն որ Հռոմայէն ետքը հասարակապետականաց գլխաւոր տեղն էր, (Մայ. 12.) ամէն դիաց պաշարեց ու երեք օրուան

մէջ շատ հեղ ուժակոծելով, (Մայ. 16.) անձնատուր
 րլլալու ստիպեց: Ուրիշ քանի մը քաղաքներ ալ առնե-
 լէն ետքը, (Մայ. 25.) Անգոնա բերդաքաղաքը ծովու
 եւ ցամաքի կողմանէ պաշարեց. աս քաղաքն ալ երկայն
 ատեն ամէն կերպ ծիգն ու ջանքը բանեցուց թշնամին
 հեռացրնելու համար, բայց վերջապէս նեղի մտնելով
 (Յունիս 18.) անձնատուր եղաւ: Ասանկով Աւստրիայի
 զինուց զօրութեամբը՝ որն որ քահանայապետական եր-
 կրին խաղաղութեան համար 50,000 զօրաց բանակ մը
 հոն խաւրած էր, երեք ամսուան մէջ Ֆերրարայի, Պոլո-
 նեայի, Ռավեննայի ու Ֆորլիի կուսակալութիւնները քա-
 հանայապետին իշխանութեան տակ մտան: Աւստրիացիք
 հիւսիսային կողմանէ քահանայապետական երկրին ա-
 պրստամբները զոպած ատեն, հարաւային կողմանէ Նէա-
 պոլսոյ 12,000 զօրաց բանակն իրենց Փերդինանդոս Բ.
 թագաւորին հրամանատարութեամբը եւ Սպանիայի 5000
 օգնական զօրքը Գոնզա զօրապետին հրամանին տակ
 Հռոմայի երկրին Դերրաչինա քաղքին մօտ ցամաք ելլե-
 լէն ետքը, սկսան Հռոմայի սահմանին վրայ յառաջ քա-
 լել: Փերդինանդոս Բ. Ապրիլ ամսոյն վերջերն իր զօր-
 քովը Հռոմայի սահմանն անցաւ ու հոն Կալլեդգիին ու
 Կարիպալտիին հրամանին տակ րլլող հասարակապետա-
 կան զօրաց հետ զարնուելէն ու անոնց յաղթելէն ետ-
 քը՝ Վելլեգրի քաղաքն առաւ ու հոն իր բանակը դրաւ:
 Թէպէտ եւ հասարակապետութեան զօրքն այսպէս չա-
 րաչար յաղթուեցաւ, սակայն Հռոմայի կառավարու-
 թեան գլխաւորները ժողովրդեան մէջ սուտ լուրեր տա-
 րածեցին՝ թէ Նէապոլսոյ զօրքերը չկրնալով հասարա-
 կապետական զօրաց քաջութեան դէմ կենալ՝ փախան,
 իսկ Հռոմայի զօրքը փառաւոր յաղթութիւն մ'ընելէն
 ետքը՝ զանոնք սահմանէն անդին հալածեցին: Ասոր վրայ

նոր սուտ մ'ալ աւելցուցին ըսելով որ թէպէտ եւ հա-
սարակապետութեան զօրաց թիւը շատ պզտիկ էր, իսկ
Նէապոլսեցւոց զօրքը 16,000 հոգի էին, սակայն այն սա-
կաւաթիւ զօրքն իր քաջութեամբն այնչափ զօրաւոր
թշնամոյն կրցաւ յաղթել: Գարձեալ լրագիրներու մէջ
գրել տուին՝ որ աս պատերազմին մէջ բռնուած Նէա-
պոլսեցի գերիները Հռոմ պիտի բերուին. ասոնց հետ
պէտք է որ, կ'ըսէին, ժողովուրդը չափաւորութեամբ ու
գլխութեամբ վարուի: Ժողովուրդն աս լուրէն խաբուե-
լով՝ սահմանուած օրն իրիկուան դէմ բաղմութեամբ
դացին այն գերիներուն գալու ճամբուն վրայ ժողվեցան,
որպէս զի իրենց զօրաց քաջութեան յաղթանակները
տեսնեն: Գիշերն եկաւ ու անցաւ ու գերի մ'ալ չեկաւ
չտեսնուեցաւ. անոր հակառակը՝ երկրորդ օրն առտուանց
կալէդգիին հրամանին տակ ըլլող զօրաց մէկ պզտիկ մա-
սը եկաւ քաղաքը մտաւ, որովհետեւ մնացածները Նէ-
ապոլսեցւոց սուրն ու կրակը կոտրած էր. սոյնպէս եւ
կարիպալտիին ձեռքին տակ ըլլող զօրաց կէսը պատե-
րազմի դաշտին վրայ մնալէն ետքը՝ մնացած կէսը դար-
ձաւ Հռոմ մտաւ. ասոնց մէջ միայն հինգ Նէապոլսեցի
գերիներ կը տեսնուէին: Բայց հետաքրքիր մարդ մը ան
Նէապոլսեցի գերի ըսուած հինգ զինուորները քննելով
իմացաւ՝ որ անոնց երեքը Հռոմացեցի զինուորներ էին,
եւ հասարակապետութեան գլխաւորներն անոնց Նէա-
պոլսեցի զինուորի նշանադրեալ հագուեցընելով՝ զիրենք
պատերազմի գերի ձեւացուցած էին: Նոյն մարդը կը
գրէ թէ մէկալ երկու գերիներուն ալ Հռոմացեցի թէ
Նէապոլսեցի ըլլալը ստուգիւ չէր կրցեր իմանալ: Երբ որ
աս խաբութիւնները ժողովրդեան մէջ հրատարակուելով
ամէնքը խաբոյներուն դէմ կը կատղէին, եռապետները
բոլոր յանցանքը հեռագրով եկած լուրերուն անստու-

դուժեան ու խառնակութեան վրայ ձգելով՝ իրենք զիրենք արդարացուցին:

Գաղղիայի Հասարակապետութիւնն Ապրիլ ամսոյն մէջերը Աւստրիայի զօրաց քահանայապետական երկիրը մտնելուն եւ արդէն քանի մը դաւառներ քահանայապետին իշխանութեան հնազանդեցընելուն լուրն ընդունելով՝ իր պատրաստած զօքքը դէպ ի Խտալիա ճամբայ հանեց: Աս զօրաց թիւը 7000ի կը հասնէր, որոնց հրամանատար տրուեցաւ Ուտինոյ զօրապետը, ասոր հետ իբրեւ Գաղղիայի Հասարակապետութեան դեսպան կամ գործակալ ընկերացաւ Լէսէբ անուանի դեսպանագէտը: Պզտիկ նաւատորմի մը աս զօքքը Գաղղիայէն (Ապր. 25.) Հռոմայի ՉիվիդաՎեքքիա նաւահանգիստը բերաւ: Ուտինոյ հոն հասածին պէս՝ քաղքին պաշտօնատէրներէն պահանջեց որ քաղաքն իրեն յանձնեն. քաղաքապետն ու իր պաշտօնակիցներն առանց ընդդիմութեան քաղքին բալլիքներն անոր յանձնեցին. որովհետեւ ասոնք կը կարծէին, ինչպէս ետքը յայտնի ըրին, որ Գաղղիացիք իբրեւ Հռոմէական Հասարակապետութեան բարեկամներն ու դաշնակիցները հոն եկած են: Հռոմայեցի պաշտօնատէրներուն այնչափ յօժարութեամբ ու դիւրութեամբ մայրաքաղքին բուն նաւահանգիստը Գաղղիացւոց յանձնելը Ուտինոյին ու Լէսէբին յոյս տուին որ Հռոմէական Հասարակապետութեան գլխաւորները զիրենք իբրեւ միջնորդ ու դաշնակից ամենայն պատրաստութեամբ Հռոմ կ'ընդունին: Աս յուսոյն վրայ հաստատուած՝ Յայտարարութիւն մը հրատարակեցին, որուն մէջ կ'ըսէին. Գաղղիայի Հասարակապետութիւնը Հռոմայի երկրին բնակչաց մեծագոյն մասին կամքը կը յարգէ ու չ'ուզեր Հռոմայեցւոց բռնութեամբ այնպիսի կառավարութեան կերպ մը տալ, որն որ իրենց ուղած հասա-

րակապետութեան հակառակ է: Գաղղիայի ղինուորներն իտալիա կը մտնեն իբրեւ բարեկամ ու միայն ան դիտմամբ՝ որ Գաղղիայի օրինաւոր ազդեցութիւնը թերակղզւոյն վրայ պահեն:

Գաղղիայի զօրաց Չիվիդա Վէքքիա հասնելուն լուրը Հռոմայի մէջ հրամանապետներուն ինչպէս նա եւ անոնց գործակիցներուն վրայ շատ անհաճոյ ազդեցութիւն ըրաւ ու անոնց գլուխը շփոթեց: Բայց Մաժժինի իր ընկերներուն գործակցութեամբը հասարակապետական կառավարութիւնն այլ եւ այլ միջոցներով հաստատուն պահելու ճամբան դաժժ էր, քանի մը հարկերը վերցնելով, ժողովրդեան զուարճութեան համար յաճախ հրապարակական հանդէսներ ընել տալով ու քահանայապետական կառավարութեան բարեկամ ըլլողներն ըստ կարի հալածելով. երբեմն նա եւ չէ թէ միայն Հռոմայի երկրէն՝ հապա նա եւ աշխարհքէն հանելու հնարքը բանեցընելով: Աս վերջին հնարքը յաջողութեամբ ի գործ դնելու համար իրենց աղէկ կ'օգնէր Ուսինի կոմսը, որն որ քանի մը տարի ետքը (1858ին) նշաւաւոր եղաւ Նաբոլէոն Գ. կայսրը սպաննելու համար հնարած նոր տեսակ ուռմբովն ու անով ըրած փորձովը: Հասարակապետութեան գլուխներն ասոնք ընելով ու եկեղեցականաց կառավարութիւնը ժողովրդեան ատելի ընելու համար ամէն ջանքը բանեցընելով՝ կը յուսային որ եթէ օտար տէրութեանց գնդակներուն ու սուխններուն զօրութեամբը քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը Հռոմայի երկրին մէջ նորէն հաստատուելու փորձերը շարունակեն, ժողովրդեան ատելութիւնն ու հաստատուն հակառակութիւնն ամէն միջոցները ձեռք առնել կու տայ ան փորձերն անօգուտ ու անպտուղ ընելու համար: Իրօք ալ ամէն մարդ աս փորձերուն սկիիլը

տեսնելով, իր բանասարկուններէն գրգռուած՝ յայտնի համարձակ կ'աղաղակէր որ աւելի կ'ուզէնք Գաղղիացւոց դէմ որպիսի եւ իցէ կերպիւ պատերազմիլ, քան թէ գերիներու պէս եկեղեցականաց կառավարութեան վրէժխնդրութեան զոհ ըլլալ:

Աստուծոնները հասարակապետութիւնը Հռոմայի մէջ իր տրամադրութեան տակ 16,000 զօրք ունէր, որոնց գրեթէ ամէնն ալ իրենց ազատ կամքովը զինուորութիւնը յանձն առած էին. եւ իրենց մէջ շատ մը օտար երկիրներէն եկած բախտախնդիրներ կային. ինչպէս նա եւ բուն Հռոմայեցի երիտասարդներ, զորոնք միայն հասարակապետութեան անունը զէնք առնելու եւ զանիկայ պաշտպանելու յորդորած էր: Թէպէտ եւ Հռոմայեցիք այսչափ եռանդուն պատերազմողներուն թիւը շատցընելով ալ չէին կրնար ապահովութեամբ յուսալ որ ասոնք օտար տէրութեանց կրթեալ զօրաց ու բանակներուն դէմ շատ մեծ քաջութիւն մը ցուցընեն կամ երկայնատեն կարող ըլլան պատերազմիլ, սակայն ուրիշ կողմանէ ալ անկարելի բան մը կը համարէին՝ որ Աւստրիայի, Գաղղիայի, Նէապոլսի ու Սպանիայի զօրքն իրարու հետ միաբանելով ու ձեռք ձեռքի տալով՝ հասարակապետութեան դէմ կարող ըլլան պատերազմիլ: Մանաւանդ թէ իբրեւ ստոյգ կը սեպէին որ երբ որ ըլլայ՝ ասոնց մէջ հակառակութիւն ու անմիաբանութիւն մը պիտ' որ ծագի ու ան տեսն կարելի է որ Ուտինոյ Հռոմէական հասարակապետութեան կողմը բռնէ եւ կամ թէ (զորն որ աւելի հաւանական կը սեպէին,) Գաղղիացի պաշտօնակալներն ու զինուորներն իրենց հասարակապետութեան նման հասարակապետութիւն մը կանգնողներուն ու պաշտպանողներուն դէմ զէնքերնին դործածել ու պատերազմիլ չուզեն, հապա մանաւանդ անոնց ձեռնտու ըլլան:

Հռոմայեցիք այսպիսի պատրաստութեան մէջ եղած ատեն Ուտինոյ՝ Գաղղիայէն 2000ի չափ ալ նոր զօրք ընդունելէն ետքը՝ 9000ի բանակով Չիլիդա Վէքքիայէն ելաւ ու «Խաղաղութեան, կարգի, հաշտութեան ու ճշմարիտ ազատութեան դրօշը բացած կու գամ», ըսելով, սկսաւ դէպ ի Հռոմ յառաջ քալել: Ճամբայ ելելէն յառաջ իր զօրապետներուն ըսած էր թէ ինք այնպէս կը կարծէ որ Հռոմայեցիք իրենց դէմ ամենեւին չեն պատերազմիր: Աս կարծեաց համեմատ՝ իր միտքն ու ջանքն էր, առանց ժամանակ կորսնցընելու՝ դէպ ի Հռոմ երթալ, որ Աւստրիացիք չհասած ու քաղաքը չառած՝ ինք յառաջէ ու զանիկայ գրաւէ: Բայց Հռոմայեցւոց չպատերազմելուն նկատմամբ ունեցած կարծիքին՝ բոլորովին իր մտաց ցնորքն ըլլալը շուտով իմացաւ: Ինչու որ հազիւ թէ Գաղղիայի զօրաց յառաջապահ գնդերը Հռոմայի մօտերը հասած էին, անոր պարիսպներուն վրայէն թնդանօթներու գնդակներն ու ռումբերը սկսան իրենց վրայ տեղալ: Ուտինոյ անմիջապէս իր զօրաց հրաման տուաւ քաղքին Տիբերիս գետին կողմն ըլլող մասին վրայ յարձակում ընել. բայց Հռոմայեցի զօրքն աս առաջին յարձակումը քաջութեամբ ետ մղեց: Ասկից ի զատ Կարիպալտի իր հրամանին տակ ըլլող զօրքով Գաղղիացւոց մէկ գունդը զարկաւ ետ գարձուց, ուրիշ դիաց ծածուկ տեղ մը գրուած թնդանօթներուն գնդակները շատ մը զինուոր սպաննեցին, խել մը մարդ ալ Հռոմայեցւոց ձեռքը գերի ինկան: Այսչափ կորուստէն ու կոտորածէն ետքը՝ Ուտինոյ Հռոմայի հասարակապետութեան հետ (մինչեւ Յունիսի 4.) զինադադարի դաշն գնելով՝ իր զօրքովն ետ քաշուեցաւ ու դէպ ի ծովը սկսաւ հեռանալ: Հռոմայի մեծերը Գաղղիացի գերիները մարդասիրութեամբ խնամելէն ու առատութեամբ

կերակրելէն ի զատ՝ իբրեւ բարեկամ հիւրեր մայրաքաղ-
քին տեսնելու արժանի տեղերը պտըտցուցին, եւ երեւ-
ելի յիշատակարաններն անոնց ցուցնելէն ետքը՝ Ուտի-
նոյին բանակը խաւրեցին:

Վաղղիայի զօրաց աս առաջին կռիւք ձախող վերջ
ունենալէն ետքը՝ Լէսէք սկսաւ Հռոմայի հասարակապե-
տութեան մեծերուն հետ բանակցութիւն ընել: Նոյն
ատենուան Վաղղիայի կառավարութեան դեսպանական
ծանուցագիրներէն ու սենեակներու մէջ եղած խօսա-
կցութիւններէն չիկրնար յայտնապէս իմացուիլ՝ թէ Լէ-
սէքին Հռոմայի հասարակապետութեան նկատմամբ ըն-
դունած իշխանութիւնը կամ Վաղղիայի հասարակապե-
տութեան գահերեցէն առած հրամաններն ինչ ընդար-
ձակութիւն ունէին: Ա' երեւայ թէ ինք Լէսէք այնպէս
կարծած ըլլայ որ իրեն տրուած իշխանութենէն վեր
կամ դուրս բան մը չ'ըներ, երբ որ Հռոմայի եռապետ-
ներուն հետ (Մայ. 31.) դաշն մը դրաւ, որուն զօրու-
թեամբ Վաղղիայի Ուտինոյ զօրապետին հրամանին տակ
ըլլող բանակն իբրեւ Հռոմայի հասարակապետութեան
բարեկամ ու անոր սահմաններուն պաշտպան ու պահա-
պան ըլլալու համար հոն խաւրուած կը սեպուէր, եւ
Վաղղիայի հասարակապետութիւնը Հռոմայի հասարա-
կապետութեան ամէն օտար յարձակմանց դէմ երաշ-
խաւորութիւն կու տար: Աս դաշին գիրն երկու կողմանէ
ստորագրուելէն ետքը՝ Ուտինոյին խաւրուեցաւ. բայց
Ուտինոյ զանիկայ բոլորովին մերժեց, որովհետեւ ինք
Վաղղիայի կառավարութենէն Հռոմէական հասարակա-
պետութեան նկատմամբ Լէսէքին բրածին բոլորովին
հակառակ հրաման ընդունած էր: Իր ընդունած հրա-
մանն աս էր՝ որ Հռոմայի քով առջի անգամ ընդունած
կոտորածն ու պարտութիւնը նոր յաղթութեամբ մը

շիտկելու եւ Հռոմ քաղաքը որպիսի եւ իցէ կերպով առնելու ջանայ։ Աս գործողութիւններէն կրնայ գուշակուիլ՝ որ Լէսէբ Հռոմայի հասարակապետութեան կողմը բռնելով՝ կամ իրեն տրուած հրամանները ճշգրտութեամբ չէ կատարած, եւ կամ իբրեւ ստոյգ համարած է որ երկու հասարակապետութեանց իրարու հետ բարեկամանալը Գաղղիայի դահերեցին կամաց դէմ չէ։ Ի՞նչ եւ իցէ Հռոմայեցիք Գաղղիացւոց հետ բանակցութիւն ըրած ատեն եւ կամ զինագաղարի դաշը գրուէին ետքը, Հռոմայի զօրքն ազատ ժամանակ գտնելով՝ ուրիշ թշնամեաց հետ կրցան զբաղել։ Ուտինոյ զինագաղարին դաշնագրութեան մէջ Սպանիայի ու Նէապոլսոյ զօրքն յիշելու կամ բովանդակելու մոռցած կամ յիշել չուզած ըլլալով, Վարիպալտի իր ազատակամ զօրքովն առաջ Սպանիայի զօրաց վրայ քալեց, որոնք իրենց քիչութիւնն ու տկարութիւնը ճանչնալով՝ պատերազմիլ չուզեցին ու ետ քաշուեցան։ Վարիպալտի ասոնց կողմանէ ապահով ըլլալով, զիրենք թողուց ու Վելլեգրիի քով ըլլող Նէապոլսեցի զօրաց վրայ դարձաւ, անոնց հետ զարնուեցաւ ու յաղթեց։ Փերդինանդոս թագաւորն աս պարտութեամբ չվհատելով՝ կ'ուզէր պատերազմը շարունակել, բայց Ուտինոյին հետ չկրնալով միաբանիլ՝ անոր բաղձնացը համաձայն Հռոմայի սահմանէն ելաւ իր երկիրը դարձաւ։

Գաղղիայի կառավարութեան համար գծուար բան մը չէր Հռոմայի երկիրը խաւրած զօրքը շատցընելով ու զօրացընելով՝ իր դիտած նպատակին հասնիլ ու Հռոմ առնուլ։ Իւ իրօք ալ քիչ ատենուան մէջ նոր գնդեր Իտալիա հասնելով՝ Ուտինոյին բանակը 30,000 զինուոր, շատ մը թնդանօթներ ու ամէն տեսակ պատերազմի պաշար եւ պաշարման հարկաւոր գործիքներ ունեցաւ։

Այսչափ զօրքով ու այսպիսի պատրաստութեամբ կրնար Ուտինոյ ապահով ըլլալ՝ որ ալ Հռոմայեցւոց դիւրութեամբ կը յաղթէ ու մէկ յարձակումով մայրաքաղաքը կ'առնու։ Պատերազմի օրէնքն ու ազգաց իրաւունքն ինչպէս նա եւ հասարակաց սովորութիւնը կը պահանջէ որ դաշամբ որոշուած զինադադարի ժամանակը չլնցած՝ նոր կռիւ մը չսկսի։ Բայց Ուտինոյ աս օրէնքն ու կարգը չնրկատելով՝ զինադադարին ժամանակը չլրացած ու չանցած, այսինքն Յունիս ամսոյն չորսը չանցած (Մայ. 31.) եկաւ Մոնդէ Մինչիոյ բռնեց ու (Յունիս 3.) կռիւը սկսաւ։ Նոյն օրն առտուանց Հռոմայի Տիբերիս գետին աջ եզերաց վրայ ըլլող մասին, կամ Աիլա Բամֆիլի ըսուած կողման վրայ քալեց ու հոն կեցող Հռոմայեցի գնդերուն վրայ յարձակելով՝ երկու դասակ (իբր 250) զօրք գերի առաւ։ Բայց անկից ետքը Հռոմայեցի զօրքերն՝ ամենուն ակնկալութեան դէմ՝ այնպիսի քաջութեամբ ու հաստատութեամբ թշնամւոյն հետ զարնուեցան ու պատերազմեցան, որ տասնուեօթը ժամու սաստիկ կռուէ մը ետքը՝ Գաղղիացիք հազիւ կրցան միայն Աիլա Գորսինի ըսուած կողման վրայ տիրել։ Երկրորդ օրը (Յունիս 4.) Հռոմայի Սան Բանդրացիոյ դրան քովերուն պարիսպը թնդանօթներով ծակծկելէն ու տկարացրնելէն ետքը՝ յաջորդ օրը քաղքին վրայ նոր յարձակում մ'ալ ըրին։ Երեք հեղ աս դրան կողմն առին ու երեք հեղ ալ Հռոմայեցի զօրքը զերենք դուրս քշեցին. վերջապէս կռիւն այնչափ սաստկացաւ, որ երկու կողմանք իրարու հետ երես առ երես գալով՝ ալ միայն սուիններով, սուրերով ու հրացաններու կոթերով մէկը մէկալը կը զարնէր կը վիրաւորէր։

Ուտինոյ հասկըցաւ ու համոզուեցաւ թէ մինչեւ որ զմայրաքաղաքը կարգաւորեալ կերպով պաշարելու

չըլայ՝ պիտի չկարենայ տիրել։ Ուստի քաղքին բոլոր տիքն երեք կարգ իրարմէ հաւասար հեռաւորութեամբ պատնէշներ կանգնել տուաւ ու իրեն դիմաւոր յարձակելու եւ ամենէն առաջ առնելու կէտ սահմանեց Գրիս սալտի կարգինալին Վաշելլոյ ըսուած գեղը կամ ամաւրաստունը։ Աս տեղը՝ որուն վրայ 600 Հռոմայեցի զինուոր պահապան դրուած զանիկայ կը պաշտպանէին, երեք շաբաթի չափ պաշարողներուն ամէն ճգանցն ու զինուորական հնարքներուն կրցաւ դէմ կենալ։ Գաղղիացիք հեղ մը բոլոր գիշեր մը (Յունիս 25—26.) անոր վրայ անդադար յարձակումներ բրին, սակայն չկրցան առնուլ։ Վերջապէս բոլոր կալուածը թնդանօթներու զօրութեամբ աւերակի մը դարձրնէին ետքը՝ կարող եղան անոր տիրել։ Ի վերայ այսր ամենայնի թէ ան կողմն ըլլող ու թէ ուրիշ բոլոր Հռոմայեցի զինուորներն իրենց կեցած դիրքերը կամ տեղերը զարմանալի քաջութեամբ կը պաշտպանէին. թշնամեաց կրկին անգամ ըրած յարձակումը՝ անոնց թնդանօթներուն ու պատնէշներուն վրայ յարձակելով ու թնդանօթները գործէին արգելելով՝ ետ կը մղէին ու կորսնցուցած տեղերնին նորէն կ'առնէին։ Բայց այսչափ սաստիկ կռիւները չէ թէ միայն իրենց թիւը կը քիչցընէր, հապա նա եւ գիշեր ցորեկ անհանգիստ ի գործ դրուած աշխատութիւնը զիրենք արտաքոյ կարգի կը յոգնեցընէր ու կը տկարացընէր. մանաւանդ որ պատերազմողներուն մէկ մասը փափկութեան ու բարեկեցութեան սորված երիտասարդներ էին։ Աս կռիւներուն ատենը Հռոմայի ժողովուրդը թէպէտ եւ կը տեսնէր Գաղղիացւոց զնգաւորներուն ու ռումբերուն գիշեր ցորեկ քաղքին վրայ իյնալովն անոր սքանչելի յիշատակարաններուն քանդիլն ու ապականիլը, սակայն իրենց պատերազմող քաղաքակիցներուն ու բարե-

կամներուն աշխատանացը մասնակից ըլլալու եւ թշնամեայն բրած փնասները ներսէն արգելելու ոչ համարձակութիւն ու ոչ ջանք մը կը ցուցնէր :

Գաղղիացիք շարունակեալ կռիւներէն ու ռմբակոծութենէ ետքը, (Յունիս 29.) պարսպին Սան Բանդրացիոյ դրան ու կողման վրայ տիրեցին, որով եւ Հռոմայեցւոց համար ալ ամէն բան կորսուած էր : որովհետեւ աս բարձր դիրքէն թշնամին ռմմբեր արձակելով՝ բոլոր քաղաքը կրնար մոխիր ու աւերակ դարձնել : Աս ասանկ ըլլալով՝ սահմանագիր ժողովը զԿարիպալտի կանչեց որ անկից իմանայ՝ թէ անկից ետքը կարելի է քաղաքը պաշտպանել : Կարիպալտի ասանկ պատասխանեց. թէ որ քաղքին Տիրերիս գետին անդիի կողման վրայ ըլլող մասը (Գրանսդեվերէ) թշնամեայն կը թողունք ու նոյն գետին վրայ եղած ամէն կամուրջները կ'աւերենք կը կոտորենք, դուցէ կրնայ քաղաքը պաշտպանուիլ : — Ի՞նչպիսի ատեն : — Քանի մը օր ալ : Ասոնք ըսելէն ետքը՝ Կարիպալտի ժողովոյն հասկրցուց Գաղղիացւոց ունեցած նպաստաւոր դիրքն եւ ուրիշ հանգամանքը, իսկ իրենց վառօդի պակսութիւնը, զինուորաց յոգնածութիւնն ու ժողովըդեան մէջ տեսնուած մատնութեան նշանները : Ժողովն աս ամէն պարագաներուն վրայ խորհուրդ ընելէն ետքը՝ որոշեց որ քաղաքը թշնամեայն յանձնուի : Եռապետներն աս որոշումը լսածնուն պէս՝ իրենց պաշտօնէն հրաժարեցան, որպէս զի անոնց գլուխն ու հասարակապետութեան կանգնիչը Մածծինի կարող ըլլայ փախչելու պատրաստութիւններն ընել ու իր անձն ատենին ապահովընել : Եւ իրօք ալ դեռ Գաղղիացի զինուոր մը քաղաքը չմտած՝ Մածծինի արդէն անկից ելած աներեւոյթ եղած էր : Սոյնպէս եւ Կարիպալտի աս հեղու ալ իր բոլոր աշխատանացն անպտուղ մնալը տես-

նեւին ետքը՝ փախչելու ատեն գտաւ . իրեն հետ իր ձեռքին տակն ըլլող ազատական զինուորներէն շատերը քաղքէն ելան հեռացան : Կարիպալտի կ'ուզէր ասոնցմով եւ ուրիշ ազատական զօրք ժողվելով՝ Նեպոլսոյ երկրին մէջ կամ ուրիշ տեղ մը հասարակապետութիւն հաստատելու փորձ ընել : Բայց ամէն դի չէ թէ միայն իրեն ուզածը կատարելու հապա նա եւ յառաջ երթալու իսկ արգելքներ գտնելով ու անոնց չկրնալով յաղթել՝ վերջապէս Ս. Մարինոյի երկրին մէջ իր զօրքը ցրուեց, որոնցմէ ոմանք Աւստրիացւոց ձեռքը գերի ինկան, իսկ ինչք Կարիպալտի փախաւ ազատեցաւ :

Ուտինոյ Հռոմայի մեծերէն կամ քաղաքացւոց կողմանէ անձնատուր ըլլալնուն լուրն առնելէն ետքը՝ (Յուլ. 3.) իր զօրքին գլուխն անցած՝ հանդարտութեամբ ու պատշաճական կարգով մայրաքաղաքը մտաւ : Գաղղիական զօրաց քաղքին մէջ յառաջ գացած ատենն ամէն դի տներուն պատուհանները սկսան դոցուիլ, փողոցները դատարկանալ ու լռութիւնը տիրել : Միայն կրկեսին (ֆորայ) վրայ մեծ բազմութիւն մը երեքդունեան դրօշին բոլորտիքը ժողվեցաւ ու կը պոռար . «Կեցցէ Հռոմէական հասարակապետութիւնը : Կեցցէ խեղճ իտալիան : — Մահ հաճանայից : Մահ Ուտինոյ զօրապետին, Բայց պիտիսի թշնամական ցոյցերն ու ձայները շուտով լռեցին . փողոցներուն վրայէն քարակոյտները վերցուեցան ու հանդարտութիւնը սկսաւ տիրել : Ուտինոյ իր զօրքը քաղքին պատշաճական կողմերը բաժնեց ու բոլոր քաղաքն իրենց պահպանութեան յանձնեց : Թէպէտ եւ Գաղղիացի զօրքը բազմութեամբ Հռոմ մտնելէն ու հոն իրենք, իսկ անկից դուրս՝ Աւստրիացիք, քահանայապետական երկրին ամէն կողմերը Հռոմէական հասարակապետութիւնը վերջացուցին ու բոլոր երկիրն իր

օրինաւոր վեհապետին իշխանութեան տակը դրին. սակայն բնակչաց մէջ ամէն դի հանգիստը, կարգն ու կատարեալ խաղաղութիւնը մէկանց ու շուտով չհաստատուեցաւ:

Պիոս Թ. քահանայապետն իր երկրէն՝ հասարակապետական կառավարութիւնը վերջանալէն ետքը՝ շուտ մը հոն չդարձաւ. հապա ինք Ապյեղա մնալով՝ Տելլա Ճէնկա, Ալդիբերի ու Պաննիչելի կարդինալներն իբրեւ իր փոխանորդները Հռոմ խաւրեց՝ որ մինչեւ իրեն հոն դառնալու ատենը՝ կառավարութեան գործքերը հոգան: ասոնք սկսան Գաղղիացի զօրքն իբրեւ ոստիկանութեան պաշտօնեաները գործածելով՝ անոնց ձեռքովն ամէն պատժապարտներն ու կասկածելի մարդիկը բռնել ու բանտ դնել: Նոյն երեք կարդինալները ո՛չ Ուտինոյին ու ո՛չ անոր յաջորդող Ռոսդոլան զօրապետին թող կուտային իրենց կառավարութեան գործքերուն խառնուելու կամ անոնց վրայ խօսելու. իրենց բոլոր ջանքն ան էր՝ որ մինչեւ ան ատեն քահանայապետական իշխանութեան դէմ յանցաւոր գտնուողներուն կամ հասարակապետականաց որպիսի եւ իցէ կերպով ընկեր ու օգնական ըլլողներուն հետ ամենայն խստութեամբ վարուին եւ զանոնք առանց պատժոյ չթողուն: Այսչափ խստութեան վրայ Գաղղիացի հասարակապետութեան դահերէցը Լ. Նաբ. Պոնաբարդէ վշտանալով՝ իր դեսպանին ձեռքովը քահանայապետին առաջարկեց որ մինչեւ ան ատեն յանցաւոր գտնուողներուն խնայէ ու ընդհանուր թողութիւն հրատարակէ: Պիոս Թ. աս առաջարկութիւնը կատարելը յանձն առաւ. բայց ընդհանուր թողութենէն 2000 հոգի դուրս հանեց, որոնք իր աշխարհական իշխանութեան դէմ գործողներուն գլխաւորներն էին: Ասկից ի զատ բոլոր իր հպատակաց համար քանի մը նոր սահմա-

նադրական կարգաւորութիւններ ըրաւ, որոնցմով գաւառական ժողովներու համար ժողովողէն ընտրուելու անձանց եւ ուրիշ այսպիսի գաւառական ու քաղաքային գործոց նկատմամբ հարկաւոր ըլլող կարգերը կ'որոշուէին :

Պիոս Թ. իր մայրաքաղաքէն այնչափ ատեն ալ դուրս մնաց մինչեւ որ իր երեք փոխանորդներն այլ եւ այլ նոր ատեաններով ամէն յանցաւոր ու կասկածելի անձինքը գտան ու հեռացուցին ու հասարակապետութեան եւ ետքի պատերազմին ատենն եղած ամէն խառնակութիւններուն ու աւերակներուն նշանները վերցան : Անկից ետքը (1850. Ապրիլ 13.) դարձաւ իր մայրաքաղաքը մտաւ. ուր ժողովուրդը զինքն ամենայն ծանրութեամբ ու լռութեամբ ընդունեցաւ :

Աւստրիայի ու Գաղղիայի զէնքերովը Միջին Իտալիայի մէջ ամէն բան իր հին կարգերուն մէջ մտնելէն ու ինչպէս քահանայապետը՝ նոյնպէս եւ Տոսկանայի մեծ դուքսն ու մէկալ փոքր վեհապետներն իրենց օրինաւոր իշխանութեան մէջ հաստատուելէն ետքը, կը մնար միայն Վենետիկ քաղաքը, ուր դեռ Իտալիայի երեքգունեան դրօշը բացուած ու բարձրացած կը կենար, եւ Ս. Մարկոսեան հասարակապետութեան առիւծն իրեն գէմարձակուող թնդանօթի գնդակներուն վրայ հեռուանց կը նայէր : Ինչպէս յայտնի է՝ Վենետիկ քաղաքը ծովու մէջ այնպիսի դիրք ունի, որ ցորչափ իր մէջը գտնուողները պարենի պակսութիւն չեն ունենար, դրսէն պաշարմամբ ու պատերազմով նեղի խոթելն ու առնուլը վերջին աստիճանի դժուար կ'ըլլայ : Թէպէտ եւ Աւստրիայի տէրութիւնը ծովալճերու մէջ շինուած քաղաքը մեծագործ երկաթուղիով մը ցամաքին հետ կապած էր, բայց նոյն ատեն Վենետացիք անոր մէկ մասն աւրած ու

անպիտանցուցած, միանգամայն անոր չորս դին ըլլող պզտիկ կղզիներն ամրացուցած էին, եւ անոնց վրայէն նոյն կամուրջն անանկ դիւրութեամբ կը պաշտպանէին՝ որ Աւստրիացուց արտաքոյ կարգի դժուար կ'ըլլար անոր վրայէն անցնիլ ու քաղքին վրայ յարձակում ընել։ Ուստի Ռատեցքի այլ եւ այլ փորձերէն ետքը՝ քաղաքն ըստ կարի ամէն դիաց պաշարել տուաւ։ Բայց աս պաշարումն ալ դիտուած վախճանին չհասցուց՝ վասն զի Աւստրիա բաւական նաւ չունէր՝ որ կարենար ամէն դիաց քաղքին պաշար բերող նաւերուն վրայ հասնիլ ու զանոնք արգելուլ։ Վերջապէս որոշուցաւ որ քաղաքը յարձակմամբ առնուն կամ անձնատուր ըլլալու ստիպեն։ Աս վախճանաւ պէտք էր ամէն բանէն առաջ Վենետիկի երկաթուղւոյ կամրջին գլուխն ըլլող Մալկերա բերդը ձեռք անցընել։ Յիրաւի Վենետացիք, որոնց հասարակապետութեան գահերէց ու հրամանապետ էր յառաջագոյն յիշուած Մանին փաստաբանը, ամէն կերպով պատերազմելու պատրաստուած էին, տեղացիներէն զէնք առնուլ կրցողը զինուած էր, նա եւ շատ մը օտար զինուորներ՝ մանաւանդ Նէապոլեցիք Բեբէ զօրապետին հրամանին տակ՝ եկած հասարակապետականաց օգնելու համար ժողված էին։ Ի վերայ այսր ամենայնի ասոնց դէմ Աւստրիայի զօրքը դիւրաւ կրնար պատերազմիլ ու յաղթել թէ որ քաղքին ու առանձինն Մալկերա բերդին դիրքն արգելք չըլլար։

Իսկոր աս ետքի տարիներու Իտալիայի պատերազմներուն մէջ Աւստրիայի զօրքն այնչափ մեծ նեղութիւն չէր քաշած, այնչափ դժուարին արգելքներու չէր հանդիպած, որչափ որ աս բերդը ձեռք բերելու համար քաղեց ու գտաւ։ Արդէն՝ բերդը լծերուն մէջ ըլլալուն՝ ծովուն ջուրն անոր մօտենալու երկայն տտեն արգելք կու

տար. բայց նոյն ատեն չորս շաբաթի չափ գրեթէ անգա-
ղար անձրեւ եկած ու լիճերուն ջրերն առատացած ու
ցելին ալ խորունկցած ըլլալով, բոլոր բերդին բոլորտիքը
խորունկ ճահիճ (պախի) մը եղած էր: Խեղճ զինուորնե-
րը բոլոր գործողութեանց ու պատերազմելու ժամանակն
օրերով մինչեւ ծնկուքնին՝ շատ հեղ նա եւ մինչեւ
կէս մէջքերնէն վեր ջուրի ու շաղախի մէջ կենալու կը
ստիպէին: Ասով իրենց մէջ այլ եւ այլ հիւանդութիւն-
ներ իյնալով՝ թշնամեաց գնդակներէն աւելի հիւան-
դութենէ կը փնասէին ու կը մեռնէին ու պաշարումը կը
դժուարնար կ'երկրննար: Բայց ամէն հնարաւոր միջոցնե-
րը բանեցընելով, առանձինն՝ աւազով լեցուն տոպրակ-
ներ ջուրին մէջ նետելով ու անոնց վրայէն պատերազմե-
լով, թնդանօթներն ալ իրենց գնդակները բերդին վրայ
արձակելով՝ (1849. Մայ. 27.) մէջի պահապանները
ստիպեցին թող տալ հեռանալ ու կայսերական զօրքն
անոր մէջ մտաւ: Ասկից ետքը ուրիշ բերդ մ'ալ ձեռք
անցընելով՝ կարող եղան քաղքին աւելի եւս մօտենալ
ու զանիկայ մօտանց պաշարելով նեղի խօթել, որովհե-
տեւ ալ գնդակներն ու ռումբերն այնպիսի մօտաւորու-
թենէն իրենց ազդեցութիւնն աւելի եւս կը ցուցընէին:

Եւ ու ասոր նման հանդամանքն ու օրէ օր աւելի եւս
սաստկացող սովը պաշարեալ Աննետիկոց ուժը կտրե-
լով, վրանին վհատութիւն բերաւ, մինչեւ ալ յաջողու-
թիւն մ'ունենալու յոյսը բոլորովին կորսնցուցին: Աւեր-
ջապէս մէկ ու կէս տարի պաշարուած ու շատ դիպց՝ մանաւ-
անդ ետքի երեք չորս (Մայիս — Օգոստոս) ամիսներուն
մէջ աւերած ու ապականած քաղքին բնակիչներն իրենց
գլխաւորները ստիպեցին կայսերական տէրութեան ան-
ձնատուր ըլլալ. որ եւ քանի մը պայմաններով կատա-
րեցաւ: Թէպէտ եւ կայսերական տէրութիւնը՝ գլխաւո-

րապէս ապօտամբութեան գլուխ բլլողներուն յամառութեամբն՝ աս քաղքին պաշարման ատենը 20,000 զօրք կորսնցուցած էր, սակայն նոյնը նորէն իր իշխանութեան տակ առնելու ժամանակն ապօտամբներուն հետ գլխութեամբ վարուեցաւ: Ասան զի ասոնց հետ՝ անձնատուր եղած ատեննին՝ (Օգոստ. 24.) դաշն դնելով թոյլ տուաւ՝ որ օտարական զօրքերը, Մանին հրամանապետը, անոր օգնականը Թոմազինոյ ու յեղափոխականաց գլխաւորներէն քառասուն հօգի ազատութեամբ քաղքէն ելլեն ու կայսերութեան երկիրներէն դուրս ուզած տեղերնին երթան: Իսկ ուրիշ ամէն մնացածներուն համար ընդհանուր թողութիւն հրատարակուեցաւ, միայն հարկ եղաւ՝ այնչափ պատերազմներու ատեն տէրութեան բրած անբաւ ծախքերուն ու կրած վնասներուն համար երկրին կամ բնակչաց վրայ քանի մը ծանր տուրքեր դնել:

Հռոմայի ու Վենետիկի հասարակապետութեանց խախուտ շէնքերուն կործանուելովն Իտալիայի երկու երեք տարեկան յեղափոխութեան վերջին ամբարտակներն ալ ինկան կործանեցան ու երկիրը խաղաղացաւ. եւ ինչպէս քանի մը տարի առաջ եղած էր՝ նոյնպէս 1850 տարւոյն կամ իննեւտասներորդ դարուն երկրորդ կէսին սկիզբը բոլոր թերակղզին իր օրինաւոր վեհապետներուն իշխանութեան տակ մտնելով իր հանգիստը գտաւ: Նոյն տարիներուն մէկ մատենագիրն ան ատեն պատշաճ համարեցաւ հետեւեալ խօսքերը գրել. «Հռոմայի ու Վենետիկի պաշարմանց ատենն Իտալացւոց բրած ճիգը վախճանելու յեղափոխութեան ետքի շնչերն էին: Անկից ետքը Իտալիայի մէջ լռութիւնը նորէն սկսաւ տիրել, ինչպէս որ Պիոս Թ.ին գահ ելլելէն առաջ եղած էր: Աս եղածները խռովեցուցիչ երազ մըն էին, որն որ Իտալիայի ժողովուրդները շփոթեց: Աս շփոթութեան

մէջ քիչ մը ատեն ալեկոծուելէն ետքը արթնցած ու ըրած ճգունքներնուն պատճառաւ կրած սաստիկ աշխատութենէն ու յոգնութիւնէն հանգչելով՝ իրենց գտած հանդարտութեան մէջ ան խռովեցուցիչ երազին վրայ սկսան խորունկ մտածել: — Արդեօք ասկից ետքն ալ միշտ ասանկ հանդարտ ու հանգիստ պիտ' որ մնան. արդեօք ան խորունկ լռութիւնը՝ որն որ այնչափ խռովութիւններու եւ յեղափոխական շարժումներու ասպարէզ ըլլող երկրին վրայ կը տիրէ, երկարատեւ պիտ' որ ըլլայ: Աս հանգամանքը նախախնամութեան գաղտնեաց մատենին մէջ գրուած է. մահկանացու մարդը կարող չէ աս ծածուկ մատենին բովանդակածը կարդալու: Մահկանացուն միայն անցածները գիտէ, որոնց մէջ երկու կողմանք ալ, այսինքն թէ յաղթողներն ու թէ յաղթուողները, օգտակար խորհրդածութիւններ ընելու համար առատ նիւթ կը գտնեն,:

Սիայն աս խօսքերը կրնար գրել ու աս խորհրդածութիւնն ընել 1852ին մատենագրող պատմիչ մը: Բայց մենք՝ որ մեր առաջիկայ պատմութիւնն անկից տասը տարի ետքը կը գրենք, չենք կրնար նոյն մատենագրին ըրած հարցումն ընել ու ան հարցման պատասխանը շտուած՝ պատմութիւննիս վերջացընել: Ինչու որ անկից ետքը տասը տարւան ընթացքին մէջ հանդիպող մեծ մեծ դէպքերը յայտնապէս կը վկայեն՝ որ Իտալիա ան (1850ին) գտած խաղաղութիւնը շատ կարճ ատեն կրցաւ վայելել: Աս դէպքերուն շատերը թէպէտ եւ դեռ իրենց վերջնական կատարումը չեն ընդունած, սակայն Իտալիայի ընդհանուր պատմութեան մէջ նշանաւոր հատուած մը կացուցանելուն՝ չենք կրնար մատենանիս կնքել՝ առանց անոնց պատմութեան գլխաւոր մասերը հոս ստորագրելու՝ իբրեւ

Թ Ը Ր Ո Ւ Ն Ը Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Բ. Շրջանին :

1850—1860.

Միջին Իտալիայի յեղափոխական հասարակապետութիւններուն օտար զէնքերու զօրութեամբ ջնջուելովն ու իւրաքանչիւր տեղւոյ օրինաւոր վեհապետին նորէն իր գահն ու իրաւունքն բնդունելովը՝ երկիրը խաղաղացած էր, ըսինք վերը : Բայց ասով պէտք չէ իմանալ որ այնչափ հազարաւոր անձինք՝ որոնք հասարակապետութեան խորհուրդն ու Իտալական անկախութեան գաղափարը շատ տարիներէ ի վեր մտքերնուն մէջ հաստատած էին, բոլորովին մտքերնին փոխած, ամէն աղատութեան բաղձանքը մէկդի թողուցած ու անկից ետքը ալ միշտ հանգարտ կենալու հաստատուն առաջադրութիւն ըրած էին : Եւ ոչ պէտք է կարծել՝ թէ քանի որ Աւստրիայի կայսրը՝ այսինքն Գերմանացի իշխող մը Իտալիայի մէկ մասն իր ձեռքին տակ կը բռնէր, ամէն Իտալացւոց սրտին մէջ ըլլող այն մեծ վէրքը՝ զորն որ Գերմանացւոց դէմ ունեցած ատելութիւննին միշտ կը սնուցանէր, բժշկուելու սկսած էր : Աստուանկ ըլլալով, պէտք է խոստովանիլ՝ որ թէպէտ եւ 1850էն ետքը Իտալիա արտաքուստ քանի մը տարի խաղաղութեան մէջ կ'երեւար. սակայն ներսէն յեղափոխութեան կրակը մոխրոյ տակ ծածկուած անշէջ մնացած էր :

Ամէն տեղերէն առաջ քահանայապետական երկրին հանգամանաց վրայ պատմութիւննիս շարունակելով, ղանիկայ նկատած ատեննիս՝ անցած յեղափոխու-

Թեան (հետքերը չըսենք ալ՝ գոնէ) հետեւութիւնները
 Կանանք: Աւստրիայի կայսեր զօրքը 1849ին քահա-
 նայապետական երկրին մէկ մասին մէջ հասարակապե-
 տականներուն յաղթելէն ու հասարակապետութիւնը
 ջնջելէն ետքը՝ նոյն զօրաց մէկ մասը քանի մը ատեն քա-
 հանայապետին կամօքը հարկաւոր սեպուղ տեղերուն
 մէջ իբրեւ պահապան մնաց: Իսկ Վաղղիայի զօրքը Հռո-
 մայի մէջ հասարակապետութիւնը վերցնելէն ետքը՝
 գրեթէ տեղացի զօրաց պէս մայրաքաղաքին մէջ ու անկից
 դուրս ալ հաստատեցան մնացին, ու Չիվիդա Վէքքիա
 իրենց գիտած նպատակին համար ամրացրնելէն ետքը՝
 ալ Վաղղիայի կառավարութիւնն իբրեւ իր ժառանգած
 երկրին մէջ կամ իբրեւ երկրին բուն իշխողը հոն կը վա-
 րուէր: Աս հանգամանքը Պիոս Թ. այնչափ յօժար կա-
 մօք ու հաճութեամբ չէր տեսներ. բայց իր երկրին ու
 հպատակաց հանգամանքը մտածելով՝ անոր դէմ յայտ-
 նապէս բողոքելու չէր համարձակեր: Թէպէտ եւ կը բաղ-
 ձար իր հպատակներէն երկրին պահպանութեան ու ա-
 պահովութեան համար բանակ մը կազմել. սակայն ամեն
 դի ժողովրդոց մէջ երեւցող ապստամբական հոգին զինքն
 աս բաղձանքը կատարելէն ետ կը բռնէր: Ուստի իրեն
 ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց եթէ աչք գոցել ու թողու-
 ր Վաղղիայի զօրքը Հռոմայի մէջ մնալէն զատ՝ Հելու-
 ետիայի զօրքն ու ասդիէն անդիէն եկած ժողոված բախ-
 տախնդիրներէն աղքատին զօրք անուամբ գունդեր կազ-
 մուելով՝ մայրաքաղաքին ու դաւառներուն պահպանու-
 թեանը ծառայէն:

Բուն երկրին մէջ յիշուի յեղափոխութիւն չկար,
 բայց ներքուստ երկու հակառակ կողմնակցութիւնք քա-
 հանայապետին կառավարութեան հանգամանաց վրայ ի-
 րենց տոգոհութիւնն այլ եւ այլ ցոյց բերով կը յայտնէ-

ին, ուստի եւ ներքին խաղաղութեան ամէն կերպիւ հաս-
տատուելուն արգելք կ'ըլլային: Աս կողմնակցութեանց
մէկը Պիոս Թ.ին կառավարութեան վրայ անոր համար
գոհ չէր ըլլար որ քահանայապետը Գրիգոր ԺԶ.ին բա-
նեցուցած խիստ միջոցները չէր ուզեր բանեցընել. իսկ
միւս կողմնակցութիւնն անոր համար կը տրտնջէր ու կը
խռովէր՝ որ քահանայապետն իր գահակալութեան սկիզբ-
ներն ըրած ազատական կարգաւորութիւնները նոյն ե-
ռանդմամբ ի գործ չէր դնէր, մանաւանդ թէ ժամանա-
կին պարագաներէն ու անցած յեղափոխութեան յիշա-
տակէն ստիպուելով՝ անոնցմէ շատը կը փոխէր կը վեր-
ցընէր: Աս ետքի կողմնակցութեան բաղձանքն ու պահան-
ջումն ան էր՝ որ կառավարութիւնը բոլորովին աշխարհա-
կանաց՝ այսինքն աշխարհական պաշտօնէից ձեռքն ըլլայ:
Նոյն կողմնակցութիւնը քահանայապետական կառավա-
րութեան կու տար չէ թէ միայն երկրին ելեւմտից
մէջ տեսնուած անկարգութիւնները, հապա նա եւ հո-
ղատէրերուն ու ազնուականաց կալուածներուն ու ստա-
ցուածներուն մէջ եղած զրկանքն ու յափշտակութիւն-
ները: Ինչու որ 1850էն ետքը դաւառներու մէջ շատ
տեղեր գեղացիք ու աղքատ բնակիչները ազնուականաց
անտառներուն ու հունձերուն վրայ գունդ գունդ կը
յարձակէին ու կըցածնին կը յափշտակէին: Քաղաքային
ապստամբներ ու խռովարարներ ալ պակաս չէին, որոնք
կը ջանային քահանայապետական բերդապահներուն օգ-
նութեամբը կամ մատնութեամբը բերդերու վրայ յար-
ձակիլ ու զանոնք տռնուլ: Բայց ամենէն աւելի տխուր
հանգամանքն ան էր՝ որ քահանայապետական երկրին
մէկ կողմը յանդուգն աւազակապետ մը իր զնդովն ամէն
դի կը քալէր, դաւառներէն տուրք կը պահանջէր կ'առ-
նէր, փոքր քաղաքները կը կողոպտէր ու բնակիչները կը

խռովէր: Սակայն աս աւազակութեանց վախճան եղաւ՝ երբ որ հեղ մը աս աւազակապետն իր զնդովը Աւստրիայի զօրաց պահպանութեան տակ ըլլող դաւառ մը հասնելով՝ նոյն զօրաց ձեռքն ինկաւ ու սպաննուեցաւ. որով եւ երկիրն անոր վախէն ու վնասներէն ազատեցաւ: —

Սարգիսիա արտաքին պատերազմներէն ու հասարակապետականաց զրդուութիւններէն հանգչելէն ետքը՝ իր Վիկտոր Իմմանուէլ Բ. Թագաւորին տկար կառավարութեան տակ ուրիշ դժբախտ ընթացք մը բռնել սկսաւ, որուն ձեռնտու կամ աւելի եւս զրդուիչ կ'ըլլար առանձինն Անգղիա: Սարգիսիայի մէջ արմատականները չէ թէ միայն բոլորովին անհետ եղած չէին, հապա նա եւ անոնցմէ շատերը կառավարութեան գործքերուն ու պաշտօններուն մէջ կը գտնուէին: Ասոնց ազդեցութիւնը Վիկտոր Իմմանուէլին պաշտօնարանին մէջ յայտնի կը տեսնուէր, որուն անգամները երկրին մէջ հին աւտեններէ ի վեր եկեղեցականաց ու եկեղեցիներու տրուած ազատութեանց ու առաւելութեանց դէմ ամէն հնարքներով գլուխ վերցուցին: Աս բանիս մէջ գրեթէ առաջին քայլն եղաւ՝ Սիկկարդի արգարութեան պաշտօնէին (1850. Փետր. 22.) առաջարկած երկու օրէնքները: Աս օրէնքներուն առջինին գլխաւոր որոշմունքները հետեւեալներն էին. Եկեղեցականաց՝ իրենց մէջ կամ աշխարհականի մը հետ ունեցած վէճերը դատելու համար ըլլող եկեղեցական ատեանը վերցուի. թէ եկեղեցականը՝ երբ որ աշխարհական օրինաց դէմ յանցանք մը կ'ուենան ու թէ եկեղեցական ստացուածներն աշխարհական ատեաններու իշխանութեան տակ ըլլան, ուստի եւ եկեղեցական անձինք յանցաւոր գտնուած ատենին՝ պատժական օրինաց գրքին մէջ աշխարհականներուն համար սահմանուած պատիժներն ընդունին. Կուիրական

տեղերը, եկեղեցիներն ու վանքերը՝ ապաստանի կամ ապաւինութեան տեղի ըլլալէն դադրին, տօնի օրերը (սուրբ) չպահողներուն համար սահմանուած պատիժները ջնջուին ու միայն կիրակի օրերն ու տարւոյն եօթը գլխաւոր տօները բռնուին, այսինքն սուրբ պահուին: Ամէն եկեղեցական անձ նոր (եկեղեցական) պաշտօն մը չկարենայ ընդունիլ՝ մինչեւ որ թագաւորական հրովարտակով մը իրեն նոյն պաշտօնն ընդունելու հրաման չտրուի: Երկրորդ օրէնքին գլխաւոր որոշումն աս էր՝ որ ամուսնական դաշին վաւերականութեան համար հարկ է քաղաքային պաշտօնէին կամ կառավարութեան հաւանութիւնը խորհրել եւ ընդունիլ:

Աս երկու օրէնքները, որոնք Սիկկարդեան օրէնք անուամբ նշանաւոր եղան, ստորին կամ պատգամաւորաց սենեակին մէջ առանց հակառակութեան ու դժուարութեան անփոփոխ ընդունուեցան: Իսկ վերին կամ առաջին սենեակին մէջ, ուր յատկապէս ամէն օրէնքները կը հաստատուին, աս երկու նոր օրէնքները շատ մեծ հակառակութեան հանդիպեցան, որովհետեւ հոն այլ եւ այլ կողմնակցութիւնք ու եպիսկոպոսներ կային, նա եւ բոլոր երկրին բնակչաց կողմանէ նոյններուն դէմ բողոքներ եկած էին. բայց վերջապէս աս սենեակին մէջ ալ ընդունուեցան ու հաստատուեցան: Բայց երբ որ կառավարութիւնը նոյնները հրատարակել տուաւ ու անոնց դործադրութիւնն ընելու սկսաւ, Դուբինի արքեպիսկոպոսն ամէն կերպ միջոցներով կ'աշխատէր անոնց անիրաւ ու կաթողիկէ եկեղեցւոյ կարգացն ու իրաւանցը հակառակ ըլլալը ցուցնել, ուստի եւ զանոնք ընդունելէն հրաժարեցաւ: Բայց իր ջանիցը պտուղն ան եղաւ՝ որ կառավարութիւնը զինքն իբրեւ յանցաւոր ու օրինաց չհնազանդող քաղաքացի մը բռնեց ու բանտարգել ըրաւ: Իր

օրինակին հետեւեցան երկրին եպիսկոպոսներուն շատերն ալ, ուստի եւ անոր պէս բանտարկուեցան կամ քշուեցան: Սակայն եկեղեցականաց մեծ մասը նոյն օրինաց դէմ չդառնալուն՝ նոյները հաստատ մնացին ու հասարակ քաղաքային օրինաց հաւասար կը գործադրուէին:

Այսպէս կաթողիկէական տէրութեան մը մէջ կաթողիկէ եկեղեցւոյ իրաւանց ու կարգերուն դէմ կառավարութեան բռնած ճամբան ու գործածած հնաբքները գրեթէ հալածանքի մը կերպարանքն ու նմանութիւնն ունենալով, Հռոմայի քահանայապետին անոր վրայ չէ թէ միայն խռովիլը՝ հապա նա եւ անոր ուղղուելուն ու փոփոխուելուն համար խիստ միջոցներու դիմելն ու զանազան սպառնալիք ընելը հարկաւոր ու իրաւացի էր: Բայց քահանայապետին ամէն ազդարարութիւններն ու սպառնալիքն ո՛չ թագաւորին ու ո՛չ անոր պաշտօնէից վրայ այն ազդեցութիւնը կ'ընէին, զորն որ պէտք էին ու կրնային ընել, թէ որ Անգղիայի կողմանէ խրատիչներ ու փորձիչներ ամէն միջոցները չբանեցընէին Սարգինիայի երկիրն Իտալացիներուն համար կաթողիկէ եկեղեցւոյ թշնամեաց ապաստանարան մ'ընելու: Աս բաներն աւելի եւս համարձակութեամբ ու խնամքով ի գործ կը դրուէին հռչակաւոր Գաւուր կոմսին Սարգինիայի պաշտօնարանին գահերէց ըլլալէն ետքը, որուն ջանիւքը երկրին ամէն կողմերն ըլլող վանքերուն շատերը ջնջուեցան ու անոնց ստացուածները տէրութեան գանձը մտան (1855):

Սարգինիայի մէջ արմատական պաշտօնեաներն իրենց տկար թագաւորին ու անով բոլոր կառավարութեան այսպիսի եւ ուրիշ ազատական կամ յեղափոխական խորհուրդներով ու կարգաւորութիւններով առաջնորդած ատեննին՝ իրենց գլխաւոր նպատակ դրած էին

Իտալիայի միութիւնը, այսինքն անոր այլ եւ այլ կառավարութիւններն ու թագերը Սարդինիայի գահին ու թագին հետ միացնելով՝ բոլոր թերակղզին միակ Իտալական թագաւորութեան դարձնելը: Աս խորհուրդն ամէն դի յայտնուելով ու տարածուելով՝ Սարդինիայի երկիրն՝ ուրիշ տէրութիւններու մէջ ընդունելութիւն ու ապահովութիւն չգտնող արմատականաց, յեղափոխականաց ու քաղաքային յանցաւորաց շատ ցանկալի ու պատշաճական տեղի ապաւինի եղաւ, ուր եւ ամէն դիպցիւ գային կը ժողվէին:

Ասանկով աս տէրութեան մէջ արմատականք կամ Մածծինեանք օրէ օր հաստատուելով ու գործելու դիւրութիւն գտնելով, անոնց գլուխը Մածծինի ալ Հելուետիա եկաւ, որն որ ան ատեններն ամէն ազատականաց ապաստանարան եղած էր: Ինք հոն նստած՝ ամէն հնարքները կը բանեցընէր՝ բոլոր Իտալիայի մէջ ջնջուած յեղափոխութեան կայծերն անշէջ պահել ու կարելի եղածին չափ արծարծել: Թէպէտ եւ Լոմբարտիայի մէջ աս յեղափոխական հնարքներուն տեղի ու յաջողութիւն գտնելը դժուարին կ'երեւար, որովհետեւ ծերունի Ռատեյքին իր յաղթող զօրքովը միշտ հոն կը գտնուէր. ի վերայ այսր ամենայնի Իտալացւոց անկախութեան անպայման բաղձանքն՝ ամէն խոհեմութեան օրէնքներուն դէմ՝ հոն ալ ժողովուրդն Աւստրիայի դէմ գրգռելու միջոցները ձեռք առնել կու տար: Առանձինն Մածծինի Հելուետիայի մէջ իր գլխաւոր աջակիցներէն շատերն իր քովը ժողված՝ հոնտեղաց լրագիրներուն միջնորդութեամբ կայսերական կառավարութեան դէմ ամէն թշնամական խօսքերն անդադար գրելէն զատ՝ իր արբանեակները Լոմբարտիա՝ մանաւանդ Միլան կը խաւրէր, ուր եւ անոնց ջանքովը վերջապէս նոր խռովութիւն մը

Ելաւ: Միլանի մէջ (1853 Փետր. 6.) խել մը երիտա-
սարդներ դաշոյններով զինած՝ փողոցներու վրայ կեցող
ղինուորաց վրայ յարձակեցան, 20 հոգի սպաննեցին,
100 հոգիի չափ ալ վիրաւորեցին: Ռատեցքի աս յան-
դուզն խռովիչները շուտով զսպելէն ետքը, որովհետեւ
գիտէր որ Հելուետիայի Գեսին (Գիշինոյ) նահանգին ի-
տալացի ժովրդեան մէջ աս խռովութիւնները կը պա-
տրաստուէին ու անտեղաց խաւրուած միջնորդներու
ձեռքով Լոմբարտիայի բնակիչքը կը գրգռուէին, խիստ
հրամանով մը բոլոր Լոմբարտիայի մէջ գտնուող Գեսին-
ցիները դուրս հանեց քշեց: Առով Լոմբարտացիք քիչ
մը տեսն սասանելով՝ Մածծինեանց գրգռութենէն չէ-
ին յորդորուեր յայտնի խռովութիւն հանելու:

Իսկայց շիտակը խօսելով՝ աւստրիական Իտալիայի
մէջ՝ մանաւանդ թէ բոլոր թերակղզւոյն վրայ յեղափո-
խութեան կայծերն արծարծողները ան տեսները միայն
Մածծինեանք չէին, հապա ուրիշ՝ աւելի մեծ զօրութիւն
ու ազդեցութիւն ունեցող՝ գրգռիչ մը, այսինքն Գաղ-
ղիա կամ լաւ եւս ըսենք՝ Նաբոլէոն Գ. կայսրը հոն ամէն
բան կը շարժէր, եւ Իտալացւոց անկախութեան բաղ-
ձանքն այլ եւ այլ յոյսերով անշէջ պահելէն զատ՝ աւ-
ելի եւս կենդանացընելու ալ ճամբաները կը հարթէր:
Յայտնի կը տեսնուէր՝ որ Սարդինիայի դահլիճն ուրիշ
տէրութիւններէն շատ աւելի Գաղղիայի կայսեր պահան-
ջածներուն համեմատ կը շարժէր. ու աս բանս անտարա-
կոյս առանց մասնաւոր պատճառի, կամ թէ ըսենք՝ ա-
ռանց մեծ օգուտ մը յուսալու չէր ըներ: Ժամանակին
քաղաքագէտներն աս բանս նշմարած էին՝ երբ որ Գաւուր
կոմսը Սարդինիայի գործոց համար Փարիզ գտնուած ա-
տենը՝ դեսպանաց ժողովոյն մէջ (1856) բոլոր Իտալիայի
անուամբը խօսելով՝ նոյն երկրին քանի մը տէրութեանց,

առանձինն Աւստրիայի ու Նէապոլսոյ կառավարութիւններուն վրայ ամբաստանութիւններ ըրաւ: Գաղղիա ալ նոյն ատեն Սարդինիայի կառավարութեան Իտալիայի մէջ բանեցուցած քաղաքականութիւնը պաշտպանելով, ա- նոր համեմատ Նէապոլսոյ կառավարութեան հետ բանա- կցութիւն ընելու սկսաւ ու կը պահանջէր՝ որ Փերդինանդոս Բ. թագաւորն իր կառավարութեան կերպին մէջ փոփոխութիւններ ընէ: Երբ որ թագաւորն աս պահան- ջումը մերժեց, Նաբոլէոն ալ՝ քիչ մը Սարդինիայի աղա- տական սկզբանց յառաջացուցիչ ըլլալու, քիչ մ'ալ Անգղիայի պաշտօնարանին կամ Բալմերսդոնին բարեկա- մութիւնն աւելի եւս շահելու համար, (որովհետեւ գի- տէր՝ որ Բալմերսդոն պաշտօնեան Սիկիլիա կղզին Նէա- պոլսոյ կառավարութենէն զատել չկրնալուն համար Փեր- դինանդոս Բ. ին բարեկամական աչքով չէր նայեր,) անգ- ղիական կառավարութեան հետ մտերիմ խորհրդակցու- թեան մէջ մտաւ: Աս խորհրդակցութեամբ Անգղիա Գաղղիայի հետ միաբանելով՝ Նէապոլսոյ թագաւորին այլ եւ այլ առաջարկութիւններ ըրին. ու երբ որ ուզածնին չկատարուեցաւ, իրենց դեսպանները Նէապոլսէն ետ կան- չեցին: Աս բաներն եղան 1856 տարւոյն մէջ ու նոյն եւ յաջորդ տարին անոնց վրայ ուրիշ անյաջող դէպքեր ու խռովութեան ցոյցքեր աւելցան:

Սիկիլիայի մէջ Պենչիվենեա ասպետին առաջնոր- դութեամբը (1856. Նոյ.) ապստամբութիւն մը ելաւ. բայց մեծ յառաջադիմութիւն մը չըրած՝ կառավարու- թեան զօրաց ձեռքովը բոլորովին զսպուեցաւ: Թէպէտ եւ Նէապոլսեցիք ու Սիկիլիացիք իրենց թագաւորին վրայ գոհ չէին, որովհետեւ Սարդինիայի թագաւորին պէս ազատականներուն ամէն պահանջմանցն ականջ չէր դնէր ու իր կառավարութիւնը ճիշդ հսկողութեամբ յառաջ կը

տանէր: Սակայն թէ նէապոլսեցիք ու թէ Սիկիլիացիք որչափ ալ կառավարութեան վրայ տեղագործութիւն ունենային՝ ան ատեններն այնչափ դիւրութիւն ու միջոցներ չունէին ապստամբութիւն մը հանելու: Ի վերայ այսր աւմենայնի Անգղիայի Բալմերսգոն պաշտօնեան ամէն հնարքները կը բանեցընէր ու Սարդինիայի օգնութիւնն ալ ձեռք կ'առնէր որ երկու Սիկիլիայի տէրութեան մէջ ապստամբութեան հրդեհը ժամ մը յառաջ բորբոքի: Աս ջանից պտուղը կրնայ սեպուիլ՝ (1856 Գեկտ. 8.) փերդինանդոս թագաւորը սպաննելու համար եղած փորձը: Որսորդաց գնդերէն Ազ. Միլանոյ անուամբ հասարակ զինուոր մը զօրահանդեօի մ'ատեն իր կարգէն դուրս ելլելով թագաւորին մօտեցաւ ու իր հրացանն անոր վրայ պարպեց. բայց ուղածը չկրցաւ կատարել ու ինք զինուորական դատաստանով մահուան դատապարտեցաւ ու սպաննուեցաւ: Աս զինուորին այսպիսի անօրէն խորհուրդը շատ Խտալացւոյ եւ առանձինն Սարդինիացւոյ մէջ չէ թէ միայն զարհուրանք կամ տհաճութիւն մը չպատճառեց, հապա նաեւ իբրեւ քաջութեան, անձնուրացութեան ու դիւցազնական հայրենասիրութեան գործ մը շատ մեծ հաճութիւն ու մեծամեծ գովեստներ գտաւ: Անանկ որ Սարդինիացիք իրենց հաճութիւնն ու իբրեւ ռախտագիտութիւնը յայտնի ընելու համար (անտարակոյս կառավարութեան հրամանաւը կամ թոյլտուութեամբը) Դուրինի փողոցներուն մէկը նոյն զինուորին անուամբը՝ Միլանոյ անուանեցին:

Աս բանիս հետեւութիւն ու վերը գրածներնուս ապացոյց մը կրնանք սեպել յաջորդ տարին (1857, Յունիս) Նիգոդերա ու Բիսագանէ անուամբ երկու յեղափոխական Խտալացիներու առաջնորդութեան տակ խել մը երդմնակցաց Սարդինիայի տէրութեան մէկ շոգենաւ-

ովը 'Նէապոլսոյ ծովեզերքը ցամաք ելլեն ու երկրին մէջ նոր ապստամբութիւն մը հանելը: Բայց 'Նէապոլսոյ կառավարութիւնը շուտ մը պատշաճական միջոցներ բանեցընելով՝ ապստամբութիւնը զսպելէն ետքը, նոյն շոգեհաւն իր մէջը գտնուող նաւաստիքով գերի առաւ: Իսկ Սարդինիայի տէրութիւնն առանց ժամանակ կորսնցընելու շոգեհաւն ու նաւաստիքը ետ պահանջեց ըսելով՝ որ անոնք անմեղ են, որովհետեւ երգմնակիցները յանկարծակի իբրեւ հասարակ խաղաղ ճամբորդներ նաւը մտեր, նաւաստիքն ու նաւապետը ստիպած էին շուտ մը ճամբայ ելլել ու զիրենք իրենց ուզած տեղը տանիլ: Աս խնդրոյն մէջ Գաղղիայի կառավարութիւնն ալ մտնելով ու Սարդինիայի կողմը բռնելով, նոյն պահանջման կատարումը կ'ուզէր:

Այսպէս թէ 'Նէապոլսոյ խիստ միապետական կառավարութեան դէմ գործելու եւ թէ առ հասարակ Իտալիայի ազատութիւնը յաջողցընելու համար Իտալացիք ու մանաւանդ Սարդինիա Գաղղիայի կառավարութեան՝ առանձինն 'Նաբոլէոն կայսեր բարեկամութենէն ու օգնութենէն քիչ շատ օգուտ կը գտնէին: Ի վերայ այսր ամենայնի նոյն Իտալացիք Հռոմայի հասարակապետութեան ուստի եւ Իտալիայի անկախութեան ջնջուելուն գլխաւոր պատճառը 'Նաբոլէոն Գ. կայսրն ըլլալը չէին կրնար մոռնալ ու անոր համար իրեն քէն չպահել: Ուստի թէպէտ եւ նոյն հասարակապետութեան ջնջուելէն ետքը խել մ'առնէ Մածժինեաններէն կամ առ հասարակ Իտալացիներէն ոչ ոք այսպիսի յօսկալութեան կամ վրէժխնդրութեան նշան մը տուաւ. բայց տարիներ անցնելէն ետքն այնպիսի մեծ դէպք մը հանդիպեցաւ, որ յայտնի ցրցուց՝ թէ իրենք միշտ զբաղած էին առ վրէժխնդրութիւնը պատրաստելու: — 'Նաբոլէոն կայսրը

կայսրուհւոյն հետ (1858, Յունու. 14.) իրիկուան կառօք
 թէատրոն գացած ատենը սոսկալի թնդիւն մը լսուեցաւ,
 որուն ետեւէն անմիջապէս ուրիշ երկու թնդիւն ալ հե-
 տեւեցաւ. ու նոյն վայրկենին՝ կայսեր կառքին բոլորտիքն
 ըլլող զինուորներէն ու ժողովուրդէն վերաւորուողներով
 ու մեռնողներով գետինը ծածկուեցաւ: Իսկ կայսրն ու
 կայսրուհին իրենց վրայ շիտկուած վառօդով լեցուն
 ռումբերէն ազատ ու բոլորովին անմիաս մնացին: Փարիզի
 ոստիկանութիւնն առանց ժամանակ կորսնցընելու կա-
 րելոր քննութիւններն ընելով երկրորդ օրը չարագործ-
 ները գտաւ, որոնք բոլոր Իտալացիք էին. իրենց գլխաւորն
 էր Որսինի կոմսը, իսկ իր ընկերներն էին Բիերի, Ռոտիոյ
 ու Կամեց: Որսինի քննութեան ատեն յայտնապէս խոս-
 տովանեցաւ՝ որ իրենք անոր համար Նաբոլէոն կայսրը
 մեռցընել ուզեցին՝ որ համոզուած էին՝ թէ Իտալիա
 միայն անոր մահուամբն իր ազատութիւնն ու անկախու-
 թիւնը գտնելու կրնար յուսալ: — Նաբոլէոն Գ. աս
 չարագործներուն երէքը (Որսինի, Բիերի ու Ռոտիոյ)
 սպաննել՝ իսկ զԿամեց աքսորել տալէն ետքը, Գաղղիայի
 մէջ կենաց ապահովութեան համար քանի մը նոր կար-
 գաւորութիւններ կամ օրէնք սահմանել տուաւ: Նաեւ
 ուրիշ դրացի տէրութիւններէն ալ պահանջեց՝ որ Իտա-
 լացի փախստականներուն վրայ աղէկ հսկողութիւն ընել
 տան: Աս պահանջման համեմատ Հելուետիայէն զատ ա-
 ռանձինն Սարդինիայի կառավարութիւնը սկսաւ նոր կար-
 գաւորութիւններ ընել, երգուելոց ատեանները փոխեց
 ու մասնաւոր օրէնք մը հրատարակեց օտար վեհապետնե-
 րու կենաց դէմ դաւաճանութիւն պատրաստողներուն
 համար:

Որսինին ու անոր ընկերներն իրենց պատիժն ըն-
 դունելէն ետքը՝ Գաղղիայի լրագիրները նոյն Որսինիին մէկ

Թուղթը հրատարակեցին, որն որ Աւստրիայի դէմ նախատական խօսքերով լեցուն էր ու գլխէ ի գլուխ ուրիշ բան չէր բովանդակեր՝ բայց եթէ Սարդինիայի քաղաքականութեան ու բռնած ընթացքին գովեստներ: Ասկից կ'իմացուէր որ Իտալացիք Որսինիին կարծեկից բլաւով կ'ուզէին որ Գաղղիայի տէրութիւնը (իբրեւ աղքատացաղատութեան կամ աղգայնութեան պաշտպան) ղԱւստրիա որպիսի եւ իցէ կերպով ստիպէ զԻտալիան Իտալացւոց թող տալու եւ անկից բոլորովին դուրս ելլելու: Իրօք ալ Գաղղիա սկսած էր Աւստրիայի հետ աս նկատմամբ դեռ պանական բանակցութիւններ ընել. բայց յայտնի կ'երեւար որ աս բանակցութիւնները բաղձացուած նպատակին պիտ'որ չկարենան հասցընել: Ինչու որ Թէպէտ եւ Աւստրիա կ'ընդունէր՝ որ Իտալիայի ու մանաւանդ Նէապոլոց ու Հռոմայի կառավարութեանց մէջ շատ անկարգութիւններ կան, միանգամայն ինք զինք ալ պատրաստ կը ցուցընէր իր Իտալական դաւառներուն (Լոմբարտեան - Վենետական) կառավարութեան մէջ քանի մը փոփոխութիւններ ու նորոգութիւններ ընելու: Բայց ուրիշ տէրութիւններուն մէկն ալ աս Գաղղիական-Աւստրիական խորհուրդներուն ու ջանից օգնելու կամ հաւանելու պատրաստականութիւն չէր ցուցընէր: Աւստրիա ալ աս տեսնելով Գաղղիայի կառավարութեան միշտ աս պատասխանը կու տար՝ թէ ինք ինչչափ ալ աշխատի Իտալիայի կառավարութեանց հանգամանքը լաւագունացընելու գործակից բլաւ, ի վերայ այսր ամենայնի ոչ ինք ոչ ուրիշ արտաքին տէրութիւն մը կրնայ Նէապոլոց ու Հռոմայի վեհապետները ստիպել որ իրենց կառավարութեանց կարգերը փոխեն:

Աս միջոցներուն Գաղղիայի ու Սարդինիայի մէջ՝ պաշտօնեաներուն իրարու երկիրն երթալ գալովն ու ի-

րարու հետ խորհրդակցելով՝ բարեկամական կապերն օրէ օր աւելի եւս կը հաստատուէին: Ու թէպէտ եւ նոյն ատեններն Արեւելքի եւ առանձինն Գանութեան իշխանութեանց (Վալաքիայի ու Մոլտաւիայի) եւ Սերուիայի վրայ տէրութեանց մէջ եղած խնդիրներն ու վէճերը ամէն մարդու կարծեւ կու տային՝ որ աս պատճառաւ պատերազմ մը սկսելով Եւրոպայի ընդհանուր խաղաղութիւնը պիտ'որ տակնուվրայ ըլլայ: Սակայն 1859 տարւոյն սկիզբն եղած դէպք մը ամէն բան պարզեց ու ամենուն յայտնի բրաւ՝ որ չէ թէ Արեւելեան խնդիրները հապա Իտալական խնդիրը կամ Գաղղիական-Սարդինիական դաշնակցութիւնը պատերազմի կրակը պիտ'որ բորբոքէ: Աս նշանաւոր դէպքն ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ Գաղղիայի վէհայէտին մէկ քանի խօսքը:

Նաբոլէոն Գ. (1859, Յունու. 1.) արտաքին տէրութեանց դեսպաններուն նոր տարւոյ շնորհաւորութեան համար իր քովը ժողված ատենը՝ Աւստրիայի կայսեր դեսպան Հիւպնէր ասպետին դարձաւ ու քանի մը ծանր խօսքերով հասկըցուց՝ որ իր (Նաբոլէոնին) ու Աւստրիայի կառավարութեանց մէջ եղած յարաբերութիւնները հիմայ յառաջուան պէս աղէկ ու բարեկամական չեն: Աս խօսքերէն ամէն մարդ իմացաւ ու գուշակեց որ Նաբոլէոն իրեն դաշնակից ըլլող Սարդինիային կամ յատկապէս Իտալիային Աւստրիայի դէմ ունեցած տրտունջներուն իրաւունք տալով՝ նոյնին հետ մէկտեղ զէնք առնուլ ու խնդիրները պատերազմով որոշել կ'ուզէ: Աս բանս աւելի եւս յայտնի եղաւ՝ երբ որ տասն օր ետքը (1859, Յունու. 10.) Սարդինիայի Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. թագաւորը երկու սենեակները բանալու ատենն ըրած դահախօսութեան մէջ բացայայտ խօսքերով հասկըցուց որ հաւանական է թէ իր տէրութիւնը մօտ օրերը պատերազմի մը

ձեռք զարնելու ստիպուի: Ասոր համեմատ նաեւ զօրահանդեսի մը ատեն զօրաց պաշտօնակալներուն առջեւն ըրած խօսակցութեան մէջ զիրենք զօրաւոր խօսքերով քաջ հանդիսանալու յորդորելը մօտաւոր պատերազմ մը գուշակել կու տար: Նա եւ պաշտօնէից գահերէց Ռադացցիին՝ թագաւորին գահախօսութեան տուած պատասխանին մէջ ըսած հետեւեալ խօսքերը մօտաւոր պատերազմի յայտարարութիւն մը կրնայ սեպուիլ. «Սարգիսիայի տէրութիւնն ազգային դրօշը բարձրացուցած է, ըսաւ, բոլոր Խտալիա իր աշուրները մեր վրայ տնկած իր տխուր ձայնը մեզի կը լսեցընէ, բայց միանգամայն մեզի խորհուրդ կու տայ՝ որ մի սիրտ ու մի հոգի ըլլանք»:

Այսպիսի ուրախութեան աւետիքներն Խտալացի հայրենասիրաց ու ազատականաց յոյսերը զարթուցին ու գրեթէ ամէնքն ալ իրենց մէջ մինչեւ ան ատեն եղած այլ եւ այլ կողմնակցութիւններն ու չափազանց ակնկալութիւնները մէկդի թող տալով իրարու հետ միաբանեցան. միայն ռամկապետական հասարակապետութեան բաղձացող կողմնակցութիւնն ու Խտալիայի ամէն կարգերը փոխել ուզողներն անոնց միաբանութենէն զատուած մնացին: Այսպէս հայրենասիրաց մեծ մասն իրարու հետ միանալով՝ Դուրինի մէջ տէրութեան պաշտպանութեան տակ՝ Խտալիայի ազատութիւնն ու անկախութիւնը յաջողցընելու համար կազմուած (կէս մը հրապարակական) մեծ ընկերութեան մը առաջնորդութեան տակ մտան: Կամաց կամաց Մածծինեանք ալ աս ընկերութեան հետ եկան միացան ու իրենց շատ տարիներէ վեր բանեցուցած կարգաւորութիւնները կամ ընկերական կանոնները նոյն ընկերութիւնն ընդունելով զանոնք ի գործ դնելու սկսաւ: Ամէն դի մասնական ընկերութիւններ ու գործակալներ դրուեցան, որոնք իրենց գաղտուկ հնարքներովն ամէն տեղ

կը մտնէին, մինչեւ թաղաւորաց պալատներուն մէջ իրենց ծածուկ խորհրդակիցներ ու գործակիցներ գտնելով՝ ամէն բան կ'իմանային. ասանկով ան ազգային ընկերութիւնն ամէն բանի վրայ տեղեկութիւն կ'ունենար:

Աս ամէն հանդամանքները չէ թէ միայն բոլոր Խտալիայի հապա նա եւ բոլոր Եւրոպայի մէջ յայտնի եղած էին ու անոնց մօտաւոր հետեւեանքներն ալ գուշակելը դիւրին բան մըն էր: Պիտ թ. քահանայապետն ու Նէապոլոյ փերդինանդոս Բ. թագաւորը, որոնք այս ամենայն լսելով կրնային իրենց կողմանէ ժամանակին պալազայից համաձայն քանի մը փոփոխութիւններ կամ զիջումներ ընելով՝ ծագելու պատերազմն ու անոր հետեւութիւնները դուցէ իրենց երկիրներէն հեռու բռնել: Բայց երկուքն ալ զիրենք նոյնէն բոլորովին ազատ ու զանիկայ միայն Սարդինիայի ու Աւստրիական Խտալիայի սահմաններուն մէջ փակուած կարծելով՝ ամէն զիջումներու եւ նորոգութիւններու հաստատութեամբ կ'ընդդիմանային: Սակայն իրենց աս քաղաքականութիւնն ըստ մասին պատճառ եղաւ՝ որ վերին Խտալիայի մէջ ըլլալու պատերազմին վնասներն ու հետեւանքը քիչ մը ետքը մինչեւ իրենց երկիրները հասան ու շատ չարիք պատճառեցին, ինչպէս ետքը պիտ'որ տեսնենք:

Իսկ Գաղղիա ու Սարդինիա մէկ կողմանէ, Աւստրիա ալ մէկալ կողմանէ (1859. Փետր.) սկսած էին ամէն կերպ պատերազմական պատրաստութիւններն ընել, թէպէտ եւ ղեսպանական բանակցութիւններն Եւրոպայի տերութեանց մէջ կը շարունակէին, որոնց մէկ քանիին ջանքն էր՝ կերպով մը միջնորդ ըլլալ ու ծագելու պատերազմը խափանել: Ռուսիայի ջանքն ու առաջարկութիւնն ան էր՝ որ աս վախճանին համար ժողով մ'ըլլայ ու բաներն առանց պատերազմի լինցընելու ճամբայ մը գտա-

նուի: Անգղիա այլ եւ այլ առաջարկութիւններ կ'որոշէր ու կը պատրաստէր՝ որ ասանկ ժողով մը գումարուելու ըլլայ՝ անոնց վրայ խորհուրդ ըլլուի: Աս առաջարկութիւններն էին. Պէտք է որ Իտալիա անկախ տէրութիւն մ'ըլլայ. — չէ թէ միայն օտարազգի իշխողներէն ազատուի, հապա նա եւ Աւստրիայի հետ իրեն նկատմամբ եղած դաշինքներէն ազատ մնայ. — այնպիսի կառավարութեանց տակ ըլլայ՝ որոնք յառաջագիմութեան հակառակորդ ու թշնամի չեն. — վերջապէս Իտալիա ինք իրեն թող տրուի, ինք զինք կառավարէ:

Աւստրիա մինչեւ ան ատեն Իտալիայի մէջ ամենէն հզօր ու ամենէն աւելի ազդեցութիւն ունեցող տէրութիւնն էր, ուստի եւ այնչափ չէր յօժարեր Անգղիայի առաջարկութեանց առանց պայմանի հետեւելով՝ իր մինչեւ ան ատեն ունեցած բարձրութենէն վար իջնալ: Նոյն ատեններն Աւստրիայի բարեկամներուն կարծիքն աս էր, որ Սարդինիա ու Գաղղիա յեղափոխական սկզբամբք կը շարժին ու կը գործեն, ուստի թէ որ ինք Աւստրիա ալ անգղիական առաջարկութիւններուն համեմատ գործելու ըլլայ՝ մինչեւ ան ատեն Եւրոպայի տէրութեանց մէջ հաստատուն պահուող դաշինքը խանգարելով, ամենէն առաջ ինք Աւստրիա աս բանիս վնասները պիտ'որ կրէ: Բայց անկից ետքը կարգն ուրիշ տէրութիւններու ալ գալով՝ ամէն մէկն ալ նոյն վնասները պիտ'որ զգայ, մինչեւ վերջապէս Գաղղիա (ինչպէս Նաբոլէոն Ա.ին ատենը) նորէն ընդհանուր կայսրութիւնն իրեն սեպհականելու փորձերն ընելու պիտ'որ սկսի:

Աս կարծիքը, որն որ իրաւացի ու շատ հաստատուն էր, թէ որ ուրիշ Եւրոպական տէրութեանց մէջ ընդունելութիւն գտած ըլլար, պէտք էր որ ամէնքն ալ Աւստրիայի կողմը բռնէին ու թող չտային որ Գաղղիայի զօ-

բութիւնն ու աղղեցութիւնը Եւրոպայի մէջ օրէ օր աւել-
նայ ու ընդարձակի: Բայց ան առեւնուան Եւրոպայի հան-
դամանքը զտէրութիւններն՝ Աւստրիայի հետ անձկագոյն
դաշնակցութիւն մ'ընելէն ու բոլորովին անոր հետ միա-
բան գործելէն ետ բռնեցին: Նոյն ատեն Ռուսիա իր շա-
հուն համար աւելի կ'ուզէր որ Աւստրիա պշտիկնայ տկա-
րանայ, քան թէ մեծ մնայ ու զօրանայ: Անդղիա, ինչպէս
ուրիշ առեւններ՝ նոյնպէս աս միջոցիա մէջ ալ Խաղիայի
անկախութիւնը կամ ինքնօրինութիւնն ամէն կերպիւ
կ'ուզէր, ու քահանայապետական երկրին եւ Նեապոլսոյ
տէրութեան կառավարութեանց վրայ չէ թէ միայն դոհ
չէր, հապա նա եւ զանոնք կը մերժէր ու կ'ատէր, ուստի
եւ ոչ ինչ կերպիւ կ'ուզէր աս առեւնները Սարդինիայի ու
Կաղղիայի ջանից ընդդիմանալ, մանաւանդ որ կը կարծէր
թէ Սարդինիայի ջանիւքն Խաղիա իր ազատութիւնը
պիտ'որ դանկ: — Ասանկ աս երկու մեծ տէրութիւնները
(Ռուսիա ու Անդղիա) Աւստրիայէն բաժնուելէն ետքը կը
մնար միայն Պրուշի տէրութիւնը, զորն որ Աւստրիա միւս
Գերմանական տէրութիւններուն օգնութեամբ (որոնց
մեծ մասն իրեն կողմն էին,) շահեւու եւ իրեն հետ միա-
բանելու կը ջանար: Պրուշի դահլիճն ինք զինք պատրաստ
յրցուց՝ Գերմանական դաշնակցութեան պատիւն ու մե-
ծութիւնը պահելու աշխատիլ: Բայց Խաղիայի մէջ Աւս-
տրիայի կայսեր, ինչպէս նա եւ անոր աղղակիցներուն
(Տոսկանայի ու Մոտենայի վեհապետներուն), միանգա-
մայն քահանայապետական երկրին ու Նեապոլսոյ տէրու-
թեան վեճերուն համար պատերազմի մէջ մտնելը՝ ոչ
Գերմանական դաշնակցութեան ու ոչ Պրուշի տէրու-
թեան օգտակար գործողութիւն մը սեպեց: Սակայն բու-
լորովին անգործ չմնալու համար ալ՝ ուղեց միջնորդ ըլ-
լալ ու պատերազմի պատրաստուող տէրութիւններուն

մէջը գտնելու եւ զանոնք հաշտեցընելու աշխատեցաւ, բայց աս ջանքն ալ օգտակար վախճանի մը չհասաւ:

Իրերն աս վիճակի մէջ կը գտնուէին 1859 տարւոյն սկիզբները: Սարգինիայի տէրութիւնն իր ներքին բարեկամներուն, այսինքն Խտալացի հայրենասիրաց ու Մածիկեանց հետ ու արաքին գաշնակցին ու պաշտպանին՝ այսինքն Վաղդիայի կառավարութեան կամ Նաբոլէոն կայսեր հետ Աւստրիայի դէմ բռնելու թշնամական ընթացքին վրայ ի ծածուկ կը խորհէր ու հարկաւոր պարաստութիւնները կը տեսներ: Եւ մի եւ նոյն ատեն պաշտօնէից գահերէց Վաւուր կոմսը քաղաքավարական ծանուցագիրներով տէրութիւնները կ'ապահովընէր՝ որ Սարգինիա պատերազմ չ'ուզէր, միայն կը բաղձայ որ Խտալիայի ուրիշ տէրութիւններն ալ իրենց հպատակաց համար ազատական նորոգութիւններ ընելու սկսին: Ինք Վաւուր այսպիսի խաղաղական յոյսերով ու խօսքերով տէրութիւնները խաբելու ջանք ցուցըցած ատենը՝ նոյն իսկ Սարգինիայի լրագիրներուն մէկ մասն ամէն տարակոյսը կը փարատէր ու յայտնի խօսքերով կը քարոզէր՝ որ Աւստրիան Խտալիայէն դուրս հանելու համար Սարգինիա պատերազմելու չէ թէ միայն յօժարութիւն ու խորհուրդունի, հապա նա եւ նոյն վախճանին համար պատրաստութիւններ կ'ընէ, առանց յայտնի ընելու թէ պատերազմները ու սրճն դէմ պիտ'որ սկսի: Մէկ քանի լրագիրներ ալ՝ դեռ 1859 տարւոյն սկիզբները շատերուն անանկ կը կարծեցընէին՝ որ ան պատերազմ գուշակող խօսքերը միայն Խտալիայի յեղափոխականաց, կամ Խտալիայի անկախութիւնն երազող Խտալացւոց բաղձանքներն են ու ոչ ոք իրօք նոր պատերազմ սկսելու հաստատուն կամք ունի: Բայց աս ետքի կարծիքը կամ յոյսը՝ որն որ միայն տէրութեանց գահիճներուն խորհրդօքը տեղեակ չըլ-

լսողներուն սիրտը կը հանգչեցընէր, շուտով փարատեցաւ ու պատերազմի տխուր ամպերը Եւրոպայի երկնից վրայ երեւալու սկսան:

Թաղունք պատերազմելու միտք ու վտանգ կամ հարկաւորութիւն չունեցող տէրութիւններն ու նկատենք Աւստրիան, Սարդինիան ու Գաղղիան: Աւստրիայի կառավարութիւնն ալ գրեթէ համազուած ըլլալով՝ որ դեսպանական բանակցութիւններն օգուտ մը պիտ'որ չունենան, սկսած զօրաժողովը յառաջ տանելու կը փութար, ու 1859ին սկիզբներն իր Իտալական դաւառներուն մէջ ըլլող զօրաց թիւն օրէ օր աւելցընելով՝ Մարտ ամսոյն մէջ հոնտեղաց բանակին թիւը 300,000ի հասուց. որոնցմէ 150,000ի չափ զօրք Սարդինիայի սահմաններուն վրայ խաւրեց: Գաղղիա իր զօրաց թիւն աւելցընելէն զատ նա եւ նոր զօրքերն Ալճերիա խաւրելով՝ հոն գտնուող կըրթեալ զօրաց մէկ մասը Գաղղիա բերել տուաւ, անանկ որ իր ներքին պիտոյից համար բաւական զօրք պահելէն զատ՝ 400,000էն աւելի զօրք պատերազմի խաւրելու պատրաստ ունէր: Իսկ Սարդինիական կառավարութիւնն այնպիսի եռանդամբ ամէն տեսակ պատերազմական պատրաստութիւնները կը տեսներ եւ երկրին ամէն գիւերն աղէկ ամրացընելէն զատ բոլոր Աւստրիայի սահմաններուն վրայ այնչափ զօրք կը խաւրէր՝ որ նոյն իսկ Անգղիա աս դործքին չափազանց ու գրգռիչ ըլլալն անոր հասկըցընելու ստիպեցաւ: Անգղիա ասկից զատ իր մասնակցութիւնը երեք՝ պատերազմի պատրաստուող՝ տէրութեանց դործքերուն մէջ բանեցընելու համար՝ Լորտ Գաւլի քաջ քաղաքագէտը մասնաւոր դործակալութեամբ այլ եւ այլ տեղեր խաւրելով՝ խաղաղութիւնը պահելու կ'աշխատէր: Բայց Գաղղիա կամ Նաբոլէոն Գ. ու Սարդինիա կամ Վիկտոր Էմմանուէլին խորամանկ պաշտօնեան Գաւուր

իրենց պատերազմական խորհուրդները փոխելու կամ Աւստրիայի հետ չգարնուած զօրքերնին ցրուելու համա-
զելը կարելի չեղաւ: — Սարգինիայի մէջ Աւստրիայի դէմ
նոր պատերազմի պատրաստութիւն տեսնուած ատենը
պէտք էր որ Իտալիայի անկախութեան համար պատե-
րազմիլ ուզող Իտալացի ազատակամ զօրաց հոգին ու
աջ բաղուէր Կարիպպուտի, որն որ 1850էն ետքն իր եւրո-
պական կամ իտալական թատերատեղէն ու ասպարէզէն
աներեւոյթ եղած էր, նորէն յերեւան դայ: Իրօք ալ
1859ին կը տեսնենք որ աս Իտալացի ախոյեանը Սարգի-
նիայի մէջ Գաւուրին պաշտպանութեան տակ ու անոր
ձեռնտուութեամբն ամէն ատեններէն աւելի գործու-
նէութիւն ցուցնելով՝ ազատակամ զինուորներ կը ժողվէ,
կը կրթէ ու ժամէ ժամ սկսելու մօտեցող պատերազմին
մէջ գործելու վիճակի մէջ կը դնէ:

Պատերազմի պատրաստութիւններն այսպիսի ե-
ռանդմամբ եղած ատենը՝ Աւստրիա ուրիշ բարեկամ տե-
րութեանց բաղձանքին համաձայն նոր պատերազմը խա-
փանելու ըստ կարի ջանալով՝ ետքի միջոցն ալ ձեռք
առնելու զեց: Ուստի վերջնագրով մը (1859. Ապր. 23.)
Սարգինիայի դահլիճին ազդարարութիւն ըրաւ՝ որ իր
զօրքը սահմաններէն ետ քաշէ ու անոնց մեծ մասը զի-
նաթափ ընէ: Միանգամայն ալ սպառնացաւ որ եթէ
Սարգինիա երեք օրուան մէջ որոշ ու նպաստաւոր պա-
տասխան մը չտալու եւ աս առաջարկութիւնն ալ մերժե-
լու ըլլայ, ալ կայսրն ուրիշ բանի չսպասելով իր զօրաց
հրաման պիտ'որ խաւրէ՝ որ Գիշինոյ գետն անցնին ու
Սարգինիայի երկիրը մտնեն: Սարգինիա աս անգամ
Աւստրիայի դէմ պատերազմ ընելու ատենը Գաղղիայէն
օգնութիւն գտնելուն վրայ արդէն ապահովցած ըլլալով,
վերոյգրեալ առաջարկութիւնը մերժեց ու դրուած պայ-

մանաժամբ չանցած (Ապր. 26.) պատասխան տուաւ՝ որ զանիկայ չ'ընդունիր: Աս պատասխանին համեմատ իր բանակը զօրացընեւն ու սահմաններուն վրայ զօրքը շտացընելը կը շարունակէր: Աւստրիայի կայսրը Սարգինիայի վերջին պատասխանն առնելէն ետքը՝ իր Խտալական բանակին վերին հրամանատար Ճիւլայ կոմսին հրաման խաւրեց որ իր զօրքովը Դիլինոյ գետն անցնի ու Սարգինիայի երկիրը մտնէ պատերազմը սկսի:

Այսօրն աս հրամանը խաւրելէն ետքը՝ Սարգինիայի դէմ պատերազմ բանալուն պատճառները (Ապր. 28.) ընդհանուր հրովարտակով մը հրատարակեց: Աս հրովարտակին մէջ այսպէս կը խօսի. «Ես (1849ին պատերազմներուն ատենը) Սարգինիայի թագաւորին երկիրներէն եւ ո՛չ ափ մը տեղ ինծի սեպհականեցի. Սարգինիայի թագին աշխարհքիս վրայ ունեցած իրաւանցն եւ ո՛չ մէկուն դպայ ու իրմէն ալ՝ այնուհետեւ թշնամական գործքեր չընելուն համար՝ նոյն ատեններն երաշխաւորութիւն մը չպահանջեցի: . . . Աս իմին՝ պատմութեանց մէջ օրինակը չունեցող՝ մարդասիրութեանս փոխարէնն եղաւ՝ (Սարգինիայի կողմանէ) սկսուած թշնամութիւնն անգագար շարունակելն ու տարւէ տարի սաստկացող եւ ամէն կերպ հաւատադրութեան միջոցներով իմ Լոմբարտեան-Վենետական թագաւորութեանս դէմ ի գործ դրուող զրգուութիւնները: Իսկ ես գիտնալով՝ որ միշտ պարտական եմ իմ ժողովրդոցս ու բոլոր Եւրոպային խաղաղութիւնը պահելու ջանալ, այնչափ նորանոր թշնամական գործքերուն երկայնմտութեամբ համբերեցի: Ես եւ ան ատենն ալ իմ համբերութեանս մէջ հաստատ կեցայ, երբ որ ան ընդհանուր ու աւելի ազդոյ կարգաւորութիւնները, զօրոնք նոր ատեններս՝ իմ Խտալական երկիրներուս սահմաններուն վրայ ու անոնց մէջ բանե-

ցուած չափազանց դրգուութիւններէն ստիպուելով՝ նոյն-
ներուն ապահովութեան համար սահմանեցի, առիթ ե-
ղան նոր թշնամութեան դործքեր հնարելու: Ինծի բա-
րեկամ ըլլող մեծ տէրութեանց բարեկամական միջնոր-
դութիւնը յօժարութեամբ ընդունելով՝ հինգ մեծ տէ-
րութեանց գումարելու գեապանաժողովոյն մասնակից ըլ-
լալը յանձն առի: Մեծին Բրիտանիայի կառավարութեան
կողմանէ նոյն գեապանաժողովոյն մէջ խորհրդեան նիւթ
ըլլալու համար իմ կառավարութեանս առաջարկուած
կէտերը կամ խնդիրներն այնպիսի պայմաններով ընդու-
նեցայ՝ որոնք ճշմարիտ, հաստատուն ու տեւական խաղա-
ղութեան նպաստաւոր էին: Բայց մի եւ նոյն ժամանակ
բոլորովին համոզուած ըլլալով՝ որ իմ կառավարութեանս
կողմանէ խաղաղութիւնը խռովելու համար եւ ոչ փոքր
դործ մը եղած է՝ իմ բաղձանքս յայտնեցի որ ան կառա-
վարութիւնն իր զօրքը ղինաթափ ընէ, որուն յանցան-
քովն այնչափ շփոթութիւններ կը պատճառէին ու խա-
ղաղութիւնը կը խռովէր: Ի վերայ այսր ամենայնի բարե-
կամ տէրութեանց պահանջմանը դէմ չդնելու համար՝
հաւանեցայ որ ընդհանուր ղինաթափութիւն ըլլայ,
(այսինքն՝ թէ Աւստրիայի ու թէ Սարդինիայի զօրքն ի-
րարու սահմաններէն հեռացուին ու իրենց թիւը քիչցուի):
Սակայն Սարդինիայի կառավարութեան կողմանէ իմ պայ-
մաններս ընդունելու համար դրուած թէութիւններն
ընդունելն ինծի կարելի չըլլալով՝ տէրութեանց միջնոր-
դութիւնն օգուտ մը չըրաւ: Ասկից ետքը ան խաղաղու-
թիւնը պահելու համար մէկ հատիկ միջոց մնաց, զորն որ
ի դործ դրի, այսինքն առանց ժամանակ կորսնցնելու
Սարդինիայի կառավարութեան պահանջեցի՝ որ իր զօրքը
խաղաղութեան վիճակի մէջ դնէ ու ազատակամ զօրքերը
ցրուէ: Սարդինիա աս պահանջումը չկատարեց. ասով

եկաւ հասաւ ան ժամանակը, որուն մէջ իրաւունքն ինք զինք զինուց յաջողութեամբը պիտ'որ յայտնէ: Ես արդէն իմ բանակիս՝ Սարգինիայի երկիրը մտնելու հրաման խաւրեցի »:

Ահաւասիկ՝ Եւրոպայի մէջ նոր պատերազմի մը հրատարակութիւնը. ասկից ետքը ալ լսուած լուրերն ու լրագիրներուն խօսքերը ապագայ պատերազմի վախերու եւ պատրաստութիւններու անստոյգ լուրերը չեն, հապասկուած պատերազմի ու սաստիկ արիւնհեղութեան գոյժերն են: Մենք աս նոր պատերազմին դէպքերը պատմելէն առաջ նոյնին երկրորդական պատճառ ու գրգռիչ բլուղ Իտալական խնդիրներուն վրայ ալ ըստ կարգի քանի մը խօսք պէտք ենք գրել: Յառաջագոյն գրեցինք՝ որ Գաղղիայի զօրքը (1849) Հռոմայի հասարակապետութիւնը ջնջելէն ետքը քահանայապետական երկրին՝ մանաւանդ Հռոմայի՝ մէջ մնացին, նա եւ Աւստրիայի զօրաց մէկ մասն Անգոնայի բերդին մէջ պահպանութիւն կ'ընէր: Աս բանս քահանայապետական կառավարութեան այնչափ հաճոյական հանգամանք չէր կրնար սեպուիլ. բայց աւելի եւս Իտալացւոց մէկ մեծ մասին շատ անհաճոյ էր ու տրտունջ եւ գրգռութիւն պատճառել կու տար որ օտար զօրք՝ մանաւանդ Աւստրիացիք երկրին մէջ պահպանութիւն կ'ընեն: Աս տրտունջին ուսկից յառաջ գալն ամէն մարդ գիւրաւ կրնար գուշակել, այսինքն տարակոյս չկար՝ որ Իտալիայի անկախութիւնը հաստատելու գաղափարներով զբաղող մարդիկ՝ օտար զօրքերուն Իտալիայի մէջ գտնուելովն իրենց մտածած հնարքները չէին կրնար յաջողութեամբ բանեցընել, ուստի եւ ի հարկէ չէին կրնար այն զօրաց իրենց գլխուն վրայ կենալն ու հսկողութիւն ընելն անտարբեր աչքով տեսնել: Ըստ մասին աս տրտունջներէն շարժելով, կամ նա եւ ուրիշ պատճառ-

ներու համար քահանայապետական կառավարութիւնն արտաքին գործոց պաշտօնեայ Անդոնելլի կարգինալին ձեռքովը թէ Գաղղիայի ու թէ Աւստրիայի դահլիճներուն քանի մը ատենէ ի վեր կ'առաջարկէր՝ որ երկուքն ալ իրենց զօրքերը Հռոմայի երկրէն դուրս հանեն։ Գաղղիայի տէրութիւնը թէպէտ եւ Նաբոլէոնեան բաղձանաց ու ջանից համեմատ Խտալիայէն բոլորովին հեռանալը չէր կրնար այնպէս դիւրաւ յանձն առնուլ, մանաւանդ որ նոյն ատենները Սարդինիայի հետ դաշնակցութեան ու խորհրդակցութեան մէջ գտնուելով՝ աւելի եւս պատշաճ կը սեպէր Հռոմայի մէջ իր ազդեցութիւնը հաստատուն պահել։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ Աւստրիայի զօրաց ալ քահանայապետական երկրէն հեռանալու ստիպուիլը բաղձալով, Անդոնելլիին առաջարկութիւնը բոլորովին չմերժեց, ուստի եւ յոյս տուաւ՝ որ իր զօրքը Հռոմայէն ու անոր երկրէն ետ կը քաշէ։ Իսկ Աւստրիա բացայայտ խօսքերով նոյն կարգինալին պատասխան տուաւ՝ որ ինք պատրաստ է իր զօրքը քահանայապետական երկրէն դուրս հանելու՝ թէ որ Խտալիայի մէջ խաղաղութեան հաստատուն մնալուն ապահովութիւն կ'ունենայ։ Ասանկով մինչեւ Աւստրիայի ու Սարդինիայի պատերազմին սկիզբները քահանայապետական երկրին մէջ բլլող աւստրիական զօրքը հոն մնացին։

Վրանի մը ատենէ ի վեր Խտալիայի պզտիկ տէրութեանց նկատմամբ ուրիշ խնդիր մ'ալ կար։ Ուրիշ տեղ գրած ենք՝ որ Աւստրիայի կայսրը՝ Տոսկանայի, Մոտենայի ու Բարմայի մէջ՝ անոնց վեհապետներն իր ազդակիցներն բլլալուն համար եւ առանձինն 1815ին Վիեննայի արքայաժողովոյն դաշանցը զօրութեամբ՝ հարկաւոր եղած կամ քաղաքային խռովութիւն մը ծագած ատենը՝ զօրքով միջամտութիւն բնեւեւ օգնութեան հասնելու

իրաւունք ունի: Եւ ետքի ատեններու (1848) խռովու-
թեանց ժամանակը յայտնի տեսնուեցաւ՝ թէ ինչպէս
Աւստրիա նոյն տէրութեանց մէջ բլլող յեղափոխութիւն-
ներն իր զօրքովը շուտ ու յաջողութեամբ զսպեց վերջա-
ցուց: Ասկից ի զատ՝ Աւստրիա Լոմբարտիայի ու Վենե-
տիկի երկրին իշխողն ըլլալով՝ իր զօրութիւնն Իտալիայի
մէջ ուրիշ ամէն տէրութիւններէն աւելի էր, աս երկրոր-
դական տէրութիւններուն մէջ ալ իր զօրքն ու զօրու-
թիւնը բանեցընելու իրաւունք ունենալով, չէ թէ միայն
Սարդինիայի հապա նա եւ Գաղղիայի ու մանաւանդ Նա-
բոլէոն Գ. կայսեր նախանձ ու անհանգստութիւն կը
պատճառէր: Եւ որովհետեւ Նաբոլէոն Որսինիին ու անոր
հետ համամիտ ըլլողներուն սպանութեան փորձերէն ա-
պահով ըլլալու համար Իտալիայի անկախութիւնը պաշտ-
պանելու ստիպուած էր, անոր համար (գոնէ արտաքուստ)
ամէն միջոցներն ի գործ դնելու կը ջանար՝ որ Աւս-
տրիայի ուժն ու ազդեցութիւնը Իտալիայի մէջ տկարա-
ցընէ: Աս վախճանաւ չէր ուզեր իր զօրքը Իտալիայէն
կամ Հռոմէն հեռացընել, որպէս զի Իտալիա բոլորովին
Աւստրիայի ազդեցութեան տակ չմնայ ու միանգամայն
պզտիկ տէրութիւններն ալ (Իտալացւոց բաղձանացը
դէմ) ամէն ատեն դիւրութեամբ Աւստրիայէն օգնու-
թիւն չգտնեն:

Ասոնց վրայ աւելցընենք նա եւ Անգղիայի դահլճին
ինչպէս ուրիշ ժամանակ նոյնպէս աս ատեններն ալ ցու-
ցրցած բաղձանքը՝ որ Իտալիա ազատ ու անկախ ըլլայ.
Աւստրիա Լոմբարտիան թողու, քահանայապետական
երկրին մէջ աշխարհական իշխանութիւնը բոլորովին ու-
րիշ կերպարանք մը առնու, որ է ըսել՝ քահանայապե-
տէն վերցուի, վերջապէս պզտիկ տէրութիւններն ալ
ամէն առթի մէջ Աւստրիայի զէնքերուն կամ զինեալ

օգնութեան չդիմեն: Աս խորհուրդներն ու բաղձանքները յայտնի ընողն առանձինն Անգղիայի Բալմբրսդոն պաշտօնեան էր, որուն վարպետական հնարքներովը Անգղիա մէկ դիաց Աւստրիայի հետ բարեկամական կապերն ու յարաբերութիւնները պահելով ու մէկալ դիաց անոր Իտալիայի մէջ ունեցած տեղերն ու իշխանութիւնը եւ ազդեցութիւնը պակսեցընելը հարկաւոր ցուցընելով՝ Աւստրիայի գործքերուն ու ղէնքերուն յաջողութեանը շատ մնաս տուաւ:

Գաղղիայի ու Անգղիայի կառավարութեանց Աւստրիայի տէրութեան վրայ Իտալիայի նկատմամբ այսպիսի խորհուրդներ ունենալուն, ասկից ի զատ Սարդինիական-Աւստրիական պատերազմին պատրաստութիւններուն եւ միանգամայն Նաբոլէոն Գ. կայսեր չէ թէ միայն Սարդինիայի հապա բոլոր Իտալիայի բարեկամ ու օգնական ըլլալուն լուրերը ամէն դի տարածուելով, Միջին Իտալիայի տէրութեանց մէջ ալ գրգռութիւնները, մանաւանդ թէ իւրաքանչիւր տեղւոյ վեհապետին դէմ ապստամբական շարժումները երեւան դալու սկսան: Տոսկանայի մէջ (1859. Ապր. 20—24.) գրգռութիւններն ան աստիճանի հասան որ թէպէտ եւ Լէոբոլտոս Բ. մեծ դուքսը ժողովրդեան կամքը կատարելու համար նոր պաշտօնարան մը դրաւ, սակայն ասով ալ հանդարտութիւն չեղաւ: Երկրին զօրքը ամէն կերպով յայտնի կ'ընէր՝ որ մեծ դուքսին կամքը կատարելու համար ժողովրդեան դէմ ղէնք շարժել չ'ուզեր. նոր պաշտօնեաններն ալ ազատականներուն կամ յեղափոխականներուն հետ միաբանելով զմեծ դուքսը կը յորդորէին՝ որ երկրին խաղաղութեան համար դահէն ու իշխանութենէ հրաժարի: Բայց մեծ դուքսն իր իրաւունքէն ոչինչ կերպով հրաժարիլ ուզեց ու աս բանը ծանուցադրով մը օտար տէրութեանց յայտնեւէն

ետքը, (Ապր. 24.) իր երկրէն ելաւ ու առաջ Պոլոնեա, ետքն ալ Աւստրիայի երկիրը գնաց: Ասյեղափոխութեան կամ ապստամբութեան Տոսկանայի մէջ յառաջ երթալուն ու յաջողելուն Նաբոլէոնին գործակալները շատ օգնեցին, որովհետեւ ասոնք տէրութեան զօրաց ու պաշտօնակալներուն խօսք տուած էին՝ որ ապստամբութիւնը յառաջ տանին ու թէ որ անիկայ շահողելու ըլլայ, Նաբոլէոն զիրենք Գաղղիայի զօրաց մէջ կ'ընդունի ու պաշտօնակալներն իրենց ունեցած աստիճանին մէջ կը պահէ:

Մեծ դուքսն իր երկրէն հեռանալէն ետքը ապստամբութիւն հանողներն ազատ գործելու գիրութիւն գտնելով՝ ամէն բանէն առաջ՝ Բերուցցի, Տանցինի ու Մալենքինի քաղաքացիներուն գլխաւորութեան տակ առժամանակեայ կառավարութիւն մը հաստատեցին: Աս կառավարութեան առաջին գործքն եղաւ՝ Սարգինիայի Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը Տոսկանայի հրամանապետ անուանել, որն որ աս պատիւն ու պաշտօնն ընդունելով՝ իրեն տեղակալ խաւրեց Պոնդոմբանէի ասպետը, աս ալ թագաւորին անուամբը պաշտօնարան ու խորհրդանոց (consulta) մը դրաւ, ու երկիրն սկսաւ ասոնց հրամաններովը կառավարուիլ: Պաշտօնեաներն Ուլլա զօրապետին հրամանին տակ տէրութեան զօրաց թիւը 20,000ի հասուցին ու ասոնցմէ դունդ մը՝ խել մ'ալ ազատակամ զօրք՝ պատերազմի օգնութեան համար (Ապր. 29.) Սարգինիայի բանակը խաւրեցին: Նա եւ բոլոր երկրին բնակչաց վրայ՝ իբր պատերազմի տուրք՝ քսան միլիոն Փրանգի հարկ դրուեցաւ: Այս ամենայն Աւստրիայի կայսեր դէմ յայտնի թշնամութեան գործքեր ըլլալով՝ անոր դեսպանն իր դեսպանատունը գոցեց ու երկրէն դուրս ելաւ: Նա եւ մեծ դուքսն իր երկրին մէջ իրեն կամաց ու իշխանութեան դէմ եղած գործքերուն դէմ բողոք ըրաւ:

Բայց ապստամբները Նաբոլէոնին օգնութեան վրայ վստահ ըլլալով՝ իրենց սկսած դործքերն անխափան յառաջ կը տանէին։ Ուստի եւ իրենց կողմը զօրացընելու համար ամէն քաղաքային յանցաւորներուն ընդհանուր թողութիւն հրատարակեցին ու երկրին մէջ իրենց հակառակորդներէն ապահով ըլլալու եւ խաղաղութիւնը պահելու համար առանձին ժողով մը դրին։

Տոսկանայի մէջ ասոնք եղած ատենը Մոտենայի, Բարմայի ու Լուդգայի մէջ ալ նոյնպիսի ապստամբական փորձեր եղան ու յաջողեցան, անանկ որ աս երկիրներուն վեհապետները չկրնալով ապստամբաց յաղթել՝ օտար երկիրներ քաշուեցան։ Մոտենայի Փրանկիսկոս Ե. դուքսն ի սկզբան՝ քանի որ իր զօրքն իրեն հաւատարիմ մնացած էր՝ ապստամբութեան ու յեղափոխութեան փորձերուն յաջողութեամբ դէմ կը դնէր, մինչեւ Սարդինիայի կողմանէ Մոտենայի մէջ ապստամբութիւն գրգռելու համար խաւրուած պատգամաւորներուն պատճառաւ չէ թէ միայն ուրիշ տէրութիւններուն բողոք բրաւ, հապանա եւ Սարդինիայի դէմ պատերազմ հրատարակեց։ Բայց քիչ մը ետքը գրգռութիւններն աւելնալուն՝ չարեաց առջեւը չկրնալով առնուլ՝ տեղի տալու ստիպեցաւ։ — Բարմայի դքսուհին իր երկրին մէջ ապստամբութիւնը հաստատուելու սկսելէն ետքը իր անչափահաս դուքս որդւոյն երկրէն դուրս ելած էր։ Բայց երբ որ Աւստրիայի զօրքը Լոմբարտիայէն Սարդինիայի երկիրն անցնելէն ետքը Բարմայի երկիրը մտան, ապստամբաց մէկ մասը՝ մանաւանդ զօրաց պաշտօնակալներուն շատը ապստամբութիւնը թող տալով իրենց օրինաւոր վեհապետին կողմը դարձան ու զանիկայ պաշտպանելու կը ջանային։ Ասոր վրայ դքսուհին Բարմա դարձաւ, իսկ ապստամբութեան մէջ հաստատ մնացողները Սարդինիայի երկիրը փախան։ — Ասանկ Ի-

տալիայի շատ կողմերը խռովութիւնն ու ապստամբութիւնը զօրանալու ատենը՝ հնարաւոր չէր որ Հռոմայի մէջ ալ ամենեւին անկարգութիւն ու շփոթութիւն չելէր։ Եւ թէպէտ ի սկզբան (Ապրիլի մէջ) իրօք ապստամբութիւն մը չփրթաւ, սակայն իրերն անանկ գէշ վիճակի մէջ էին՝ որ քահանայապետը սկսաւ նորէն Հռոմ թող տալու եւ օտար երկիր երթալու պատրաստուիլ։ Միանգամայն տէրութեան պաշտօնեայ Անդոնելլի կարգինալը (Մայ. 5.) Աւստրիայի ու Գաղղիայի գեսպաններուն ծանուցագիր մը տուաւ, որուն մէջ քահանայապետին կամքը կը յայտնէր ըսելով՝ թէ քանի որ Հռոմայի երկրին խաղաղութիւնը շփոթած չէ՝ ինք (քահանայապետը) նոր սկսելու պատերազմին մէջ բոլորովին չէզոք պիտ'որ մնայ։

Աւստրիայի կայսրը, ինչպէս գրեցինք, իր Իտալական բանակին Սարդինիայի երկիրը մտնելու հրաման տալէն ետքը՝ Ճիւլայ սպարապետը, որն որ բոլոր բանակին վերին հրամանատարն էր, (Ապր. 29.) սկսաւ զօրքը գէպ ի Գիչինոյ գետը յառաջ տանիլ։ Անգղիանորէն միջնորդութիւն ընել ուզելով՝ իր գեսպանին ձեռքովը զԱւստրիա յորդորեց որ քանի մը օր ալ զօրաց գործողութիւններն ի կախ թողու։ Աւստրիա աս միջնորդութիւնն ալ ընդունեցաւ ու Ճիւլայ իր չուն քանի մը օր ալ ուշացուց։ Նոյն ատեն Գաղղիա ալ ուզեց որ Աւստրիա իր վերջնագրովը Սարդինիայի համար դրած պայմանաժամը երկնցընէ ու պատերազմը չսկսի։ Աս պահանջումն ըրած ատենն իր զօրքը յառաջ կը քշէր ու Սարդինիայի սահմանը կը հասցընէր։ Անգղիայի միջնորդութեան փորձն աս հեղու ալ չյաջողելով՝ Ճիւլայ իր զօրաց չուն յառաջ տարաւ ու Բաւիայի վրայէն գէպ ի Գիչինոյ գետը քալելով՝ երեք տեղերէն զօրքն անոր վրայէն անցուց։ Աս զօ-

րաց աջ թեւը Պենետեք զօրապետին հրամանին տակ 30,000 հոգի էր, ձախ թեւը Յուպել զօրապետին հրամանին տակ՝ նոյնպէս 30,000 հոգի էր. իսկ կեդրոնը Ճիւլայ սպարապետին անմիջական հրամանին տակ 60,000 հոգի էր. ասոնցմէ ի զատ Աւստրիա սահմաններուն վրայ 60,000 ալ պահեստի զօրք ունէր:

Նաբոլէոն Գ. Իտալիա խաւրուելու գաղղիացի զօրաց վերին հրամանատարութիւնն իրեն պահած բլլալով՝ քանի մը երեւելի զօրագլուխներով (Մայ. 10.) Փարիզէն ելաւ ու Մարսիլիայէն նաւ մտաւ Գենուա երթալու համար: Փարիզէն ելլելէն առաջ՝ (Մայ. 3.) Գաղղիայի տէրութեան Աւստրիայի դէմ աս նոր պատերազմը բանալուն վրայ յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ կ'ըսէ. «Աւստրիա իր բանակը մեզի դաշնակից բլլող Սարդիներայի թագաւորին երկիրը խոթելովը մեզի դէմ պատերազմ կը հրատարակէ: Ինք ասով՝ հաստատուած դաշինքն ու արդարութիւնը կը խախտէ ու մեր սահմանները վտանգի մէջ կը դնէ: . . . Գաղղիա թող զէնք առնու եւ ըսէ. ես ամենեւին աշխարհակալութիւն ընել չեմ ուզեր, հապա մեր ազգային աւանդութեամբ հաստատուած քաղաքականութիւնն առանց տկարութիւն մը ցուցնելու պահել կ'ուզեմ: Ես դաշինքը կը պահեմ: Ենթադրելով որ ուրիշներն ալ զանոնք ի մնաս իմ խախտել չեն ուզեր: Չէզոք տէրութեանց սահմաններն ու իրաւունքը կը յարգեմ. բայց միանգամայն համարձակ կը յայտնեմ իմ համակրութիւնս այնպիսի ժողովրդեան մը վրայ՝ . . . որն որ օտար լծոյ տակ կը հեծէ: Գաղղիա անիշխանութեան դէմ ունեցած ատելութիւնը յայտնի բրաւ . . . բայց քաղաքակրթութեան պաշտպան բլլալու պաշտօնէն ալ չհրաժարեցաւ: Իր հիմակուան ընելու պատերազմին նպատակն է՝ Իտալիան իրեն (Իտալիայի =

Իտալացւոց) ետ դարձնել եւ ոչ թէ անոր իշխանը փոխել: Մեր բաղձանքն է մեր սահմանագլխին վրայ բարեկամ ժողովուրդ մ'ունենալ, որն որ ծանշնայ թէ իր անկախութիւնը մեր ձեռքը ստացած է: Մենք Իտալիա կ'երթանք չէ թէ անկարգութիւնը յառաջ տանելու կամ Ս. Հօրը (քահանայապետին) իշխանութիւնը խորտակելու համար, զորն որ մենք նորէն իր գահին վրայ նստեցուցինք, հապա զինքն այն օտար ճշնումէն (լուծէն) ազատելու համար, որն որ բոլոր թերակղզիին վրայ կը ծանրանայ ու միանգամայն կ'ուզենք ձեռնտու ըլլալ այն կարգերը հաստատելու՝ որոնք միայն օրինաւոր շահերու ապահովնալովը կրնան յաջողիլ. . . . »:

Աս Իտալական պատերազմին համար սահմանուած Գաղղիայի զօրաց թիւը 200,000էն աւելի էր. որոնց մէկ մասը Նաբոլէոն իշխանին հրամանին տակ Տոսկանա գնաց, մէկ մասն Ալպեան լեռանց վրայէն Բիէմոնդէ մտաւ ու դէպ ի Դուրին քալեց. իսկ մէկ մասն ալ Մարսիլիայէն ծովով Գենուա հասաւ: Ասոնց այսպէս ծովու ու ցամաքի վրայէն Սարդինիայի երկիրը մտած ատենը՝ Աւստրիացւոց զօրքը (մինչեւ Մայ. 4.) նոյն երկրին մէկ քանի քաղաքները (Մորդարա, Նովարա, եւ այլն,) առած ու Բոյ գետին վրայէն անցնելով Դորդոնա քաղաքը հասած էին: Քանի մը օր ետքը (Մայ. 8.) Վերչելի մտան ու բնակիչներէն իբրեւ բարեկամ ուրախութեամբ ընդունուեցան: Սարդինիացիք աս քաղքին մօտ Սեզիա գետին կամրջին տակն ական պատրաստած էին Աւստրիացւոց անցած ատենը զիրենք օդը հանելու համար, բայց Աւստրիացիք աս հնարքը յառաջագոյն իմանալով՝ ականն անգործ ըրին: Ասոնք Աւստրիացւոց համար փոքր ու սկզբնական նպաստաւոր դէպքեր էին, որոնք շատ նշանաւոր հետեւութիւն ու օգուտ մը չունեցան:

Պէտք է ճշմարտութեամբ ըսել՝ որ Աւստրիացիք ի սկզբանէ հետէ՝ Սարգինիայի երկիրը մտնելէն ետքը՝ շատ յամր ընթացք մը բռնած ըլլալով, իսկ Վաղղիայի զօրքն ամէն կերպ շուտութեամբ ու աշալըջութեամբ պատերազմին տեղը մօտենալով՝ Աւստրիացւոց յառաջ երթալու ատեն չթողուցին։ Աս հանգամանքն ու առանձինն եւ գլխաւորաբար աւստրիական բանակին վերին հրամանատար Ճիւլայ սպարապետին բռնած դանդաղ ընթացքը կամ տատամսութիւնը գրեթէ յայտնապէս գուշակել կու տային որ բոլոր պատերազմին վախճանը Աւստրիայի ահեղ պատրաստութեան ու քաջ զօրաց եռանդեանը համեմատ պիտ'որ չըլլայ։ Իրօք ալ՝ ետեւէ ետեւ յաջորդող դժբախտ դէպքերը, անհաւատարմութիւնը, (ներսէն ու դրսէն պատրաստուած) մատնութիւնն ու Իտալական գաւառներուն բնակչաց թշնամութեան հնարքները մէկտեղ գալով՝ Աւստրիայի կայսեր ձեռքէն յաղթանակը յափշտակեցին։ Նոյն իսկ Աւստրիայի թշնամի ըլլող Վաղղիացի պատմիչները կը խոստովանին որ չկրցաւ յայտնի իմացուիլ թէ Ճիւլայ վերին հրամանատարին միտքն ինչ էր։ Պատերազմին առջի օրերն իր շարժմունքը Ռատեցքիին 1849ին նոյն տեղերը ցուցրցած արագութեան ու հաստատութեան եւ ոչ մէկ շոշորդն ունեցան։ Սարգինիա մտաւ, յառաջ քալեց. ետքը ետ դարձաւ ու ամենեւին զօրաւոր յարձակում մը չըրաւ։ Իր ըրած առաջին մեծ սխալանքն ան եղաւ՝ որ արագ ընթացքով իր զօրքը Գուրինի վրայ չքալեցուց։ Ի սկզբան անդ իր առջեւն ըլլող պատերազմի դաշտը թշնամիներէն գրեթէ բոլորովին ազատ էր։ Վաղղիայի զօրքը բաժին բաժին Գենուայէն ու Ալպեան լեռանց վրայէն անհնարին արագութեամբ պատերազմին տեղը հասնելով՝ դեռ հարկաւոր պաշարներէն ու մանաւանդ թնդանօթներէն զուրկ

էին: Թէ որ ասոնք իրարու հետ միանալէն առաջ Աւստրիայի զօրքերն անոնց զատուած գունդերուն վրայ քալած ու իրենց ընթացքն ու իրարու մօտենալն արգելած ըլլային, ապագայ ընդհանուր յաղթութեան համար շատ մեծ առաւելութիւններ ու դիւրութիւններ պատրաստուած կ'ըլլար, եւ բոլոր Իտալիայի հանգամանքը՝ հիմակ եղածէն շատ տարբեր կերպարանք մը կ'ունենար: Ի վերայ այսր ամենայնի Աւստրիացւոց բանակին հրամանատարին դանդաղութիւնը պատերազմին շուտով ու յաջողութեամբ յառաջ շերթալուն պատճառ դրուած ատենը, պէտք է միանգամայն յիշել՝ որ Ճիւլայ իր հրամանին տակ ըլլող զօրքը Սարդինիայի երկիրը խոթելէն ետքը Անգղիայի նոր միջնորդութեան փորձը սկսելով՝ հրամանատարն իր զօրաց ընթացքը քանի մը օր ուշացընելու ստիպուած էր, եւ աս միջոցին Գաղղիայի զօրքն անխափան յառաջ կու գային ու Սարդինիայի երկիրը կը մտնէին:

Նաբոլէոն Գ. (Մայ. 14.) Աղէքսանդրիա հասնելէն ետքը իր զօրացը հրաման տուաւ բոլոր Բոյի գիծը կամ թշնամւոյն դէմ՝ ըլլող եղերքը պաշտպանելու կարգի մէջ շարուիլ: Գլխաւոր կռիւները (Մայ. 20.) սկսան Մօնդեպելլոյ ու Գասդեճճիոյ գեղերուն քովերը: Աւստրիայի զօրաց մաս մը զինուորական լրտեսութեան կամ քննութեան (reconnaissance) պատճառաւ նոյն կողմը յառաջ քալած էր. բայց հոն գաղղիական-սարդինիական զօրաց մէկ բաժնին հանդիպելով, հարկ եղաւ սաստիկ կռուէ մը ետքը Մօնդեպելլոյ թողուլ հեռանալ: Աս կողմերը նոյն կռիւն եղած ատեն՝ դաշնակցաց զօրքերուն վերի ծայրին մօտ Կարիպալտի իր քանի մը հազար ազատակամ զօրքովը, առանց ձիաւոր զօրաց ու առանց թնդանօթի, յառաջ երթալով վերին Լոմբարտիա մտաւ եւ հոն Վարեզէի ու Գոմոյի տիրելով՝ (Մայ. 25.) Աւս-

տրիացւոց Ուրպան զօրագետին տակ պատերազմող զօրքը երեք ժամ շարունակ կռուելէն ետքը՝ ետ քշեց ու Լոմբարտիայի բնակչաց սիրտ կու տար ապստամբութեան դրօշը բանալ, իրենց հետ միանալ, Աւստրիայի իշխանութենէն դուրս ելլել ու Սարդինիայի թագաւորին հպատակաց ընկերանալ:

«Նաբոլէոն» իր ամէն զօրքը խտալիա հասնելէն ետքը գլխաւոր պատերազմը ծածուկ ընթացքով մը սկսելու որոշեց: Եւ որովհետեւ Աւստրիացիք իրենց գլխաւոր զօրութիւնը ժողված պատրաստուած էին Բաւիա, Սդրատելա, Բիաչենցա եւ Գրեմոնա աղէկ պաշտպանելու, աւստր համար Նաբոլէոն աս կողմերէն հեռանալու ջանալով իր զօրութիւնը դէպ ի հիւսիս դարձուց եւ Նովարայի վրայէն Լոմբարտիա մտնելու համար (Մայ. 28.) զօրքը յառաջ քշեց: Արդէն Սարդինիայի բանակն աս կողմերը վերչելիի մօտ վիկտոր Էմմանուէլէն վերին հրամանին տակ հաստատած ըլլալով, Նաբոլէոնին խորհրդովը կը ջանար փոքր կռիւներով զԱւստրիացիները զբաղեցընել, որպէս զի Գաղղիայի բանակին ընթացքը յայտնի չըլլայ: Վիկտոր Էմմանուէլ (Մայ. 31.) զԱւստրիացիները Բալեսգրոյէն դուրս հանեց: Նաբոլէոն ալ կասկածելով որ Աւստրիացիք իր դիտաւորութիւնն իմանալով՝ իր ընթացքին արդելք ըլլան, իր զօրաց շուն շուտցուց ու (Յունիս 1—2.) Նովարա մտաւ, ուսկից Աւստրիացիք քանի մը օր առաջ դուրս ելած էին: Երկու օր ետքը (Յունիս 4.) իր զօրաց մէկ մասովը Գիչինոյ գետին միւս կողմն անցնելով՝ յանկարծակի Աւստրիայի բանակին դրլխաւոր բաժնին հանդիպեցաւ: Վասն զի Աւստրիացւոց վերին հրամանատարը Ճիւլայ դաշնակցաց շարժմունքն ու ընթացքը դիտելով՝ վերջապէս անոնց դիտումն իմացած էր, ուստի եւ ատենին իր զօրաց մէկ մասը Գիչինոյին

վրայէն ետ դարձնելով՝ (Յունիս 4.) նոյն գետին երկայնութեանը վրայ իր 135,000 զօրքովը թշնամեաց հասնելուն կը սպասէր։ Գաղղիացւոց զնդերը ետեւէ ետեւ իրարու մօտենալով կը ջանային միանալ, Սարդինիացւոց զօրքն ալ հոն հասնելով՝ բանակին ձախ թեւը կազմեցին, որուն աջ թեւն էին Նաբոլէոնին հետ ըլլող զնդերն ու անոր պահապան զօրքը, իսկ կենդրոնը կը կազմէին Մաք-Մահոն զօրապետին զնդերը։ Նաբոլէոն աս զօրապետն իր զօրքովը Լոմբարտիայի Մաճենդա քաղքին վրայ խաւրեց, որպէս զի զանիկայ առնէ ու հոնկից Աւստրիացւոց վրայ ետեւի կողմանէ յարձակում ընէ։ Աս ըլլալով՝ Նաբոլէոն իր անմիջական հրամանին տակ ըլլող զնդերով մինակ մնաց ու ստիպեցաւ բազմաթիւ Աւստրիացւոց հետ քանի մը ժամ պատերազմիլ։ Ասոնք Գիշինոյ գետին եզերքը շարուած կ'աշխատէին՝ նոյն գետին վրայէն անցնող Գաղղիացւոց առաջին բաժինը ետ դարձնել, երկու կողմանէ ալ մեծ քաջութիւն ի գործ դրուեցաւ։ Բայց գետնին անհաւասարութիւնն ու ամէն դի ծառերու բազմութիւնը Աւստրիացւոց արգելք եղան իրենց ամէն զօրութիւնը, մանաւանդ ձիաւոր զօրքը յաջողութեամբ բանեցընելու եւ թշնամին ետ մղելու։ Աս միջոցիս Գաղղիացւոց ետ մնացած զնդերն ալ ատեն գտնելով՝ եկան հասան ու իրենց տկարացած զնդերը զօրացուցին, որով եւ կռիւր մինչեւ իրիկուն տեսց։

Իսկ Մաք-Մահոնին հրամանին տակ Մաճենդայի վրայ քալող զնդերը նոյն օրը (Յունիս 4.) հոն ըլլող Աւստրիացւոց զնդերուն վրայ սաստիկ յարձակում մ'ըրին ու զանոնք դէպ ի քաղաքը քշելէն ետքը վրանին հասան ու փողոցէ փողոց, տնէ տուն երկու դիպ իրար հալածելով ու զարնելով՝ վերջապէս Գաղղիացիք յաղթող եղան։ Այսպէս քանի մը ժամ կռուելէն ետքը

Աւստրիացիք թշնամւոյն թնդանօթներուն գնդակներէն ջարդուելով սկսան գիշերուան մութին ետ քաշուիլ : Երկրորդ օրը քաղքէն քիչ մը հեռացած բլլալով՝ ճիւղայ թշնամին զըաղեցընելու եւ իր զօրաց մեծ մասին ետ քաշուիլը դիւրինցընելու համար՝ անոնց մէկ բաժնին հրամայեց քաղքին վըայ նորէն յարձակում մ'ընելու պէս յառաջ քալել . սակայն աս փորձով թշնամւոյն վնաս մը չեղաւ :

Մաճենդա Միլանէն հազիւ քանի մը մղոն միայն հեռու բլլալուն՝ Աւստրիայի հակառակ բլլող Միլանցիք թնդանօթներուն ձայնը լսելով՝ իմացան որ հոն Աւստրիացւոց ու Գաղղիացւոց մէջ սաստիկ կռիւ մը սկսած է, եւ որովհետեւ այսպիսի պատերազմի մը յաջող ելքն իրենց համար Աւստրիայէն ազատուելու մեծ յոյս կու տար, անոր համար ահով դողով անոր վերջը տեսնելու կը սպասէին : Մէյ մ'ալ գիշերանց քաղաքը լուր հասաւ՝ որ Աւստրիացիք յաղթուած են . քիչ մը ետքը թշնամիէն փախչող զօրաց գնդերն ալ նոյն քաղաքը դառնալով՝ ալ ամէն տարակոյսը փարատեցաւ ու Աւստրիացւոց յաղթուիլը յայտնի եղաւ : Հոն հասնող զօրքերը քաղքէն դուրս քանի մը ժամ հանգչելէն ետքը ամէնքն ալ քաղաքը թողուցին ու սկսան դէպ ի Մինչիոյ գետը քալել . ասոնց հետ մէկտեղ շատ մը վերաւորեալներ ալ կառքերով գացին : Եւ երբ որ Միլանի մէջ ամենեւին աւստրիացի զօրք չմնաց, ժողովուրդն անմիջապէս ազատութեան երեքգունեան դրօշը տնկեց ու նոր ժողով մը կազմելով՝ (1848ին Միլանի մէջ Խտալացիներէն որոշուած վճռոյն համեմատ) Վիկտոր Էմմանուէլ Սարդինիայի թագաւորը՝ Լոմբարտացւոց ալ թագաւոր հրատարակեց : Երիտասարդները մէկ եղան քաղաքային պահապանաց գունդ մը կազմեցին ու բոլոր ժողովուրդն ուրախութեան

նշաններով՝ դաշնակցաց զօրքերուն յաղթանակաւ քաւ զաբը մտնելուն կը սպասէին: Իրեք օր ետքը (Յունիս 7.) Գաղղիայի զօրքը Մաք-Մահոնին հրամանին տակ Միլան հասան ու երկրորդ օրը Նաբոլէոն կայսրը Վիկտոր Իմմանուէլ թագաւորին հետ յաղթանակաւ հոն մտաւ, զորոնք Միլանցիք արտաքոյ կարգի մեծ ուրախութեամբ ընդունեցան: Նոյն օրը Նաբոլէոն բոլոր Խտալիայի ժողովրդոց յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ կը ցուցնէր թէ ինք իր փառացը կամ Գաղղիայի շահուն համար աս պատերազմը յանձն առած չէ, հապա միայն Խտալիայի ազատութեան համար, ուստի եւ ամէն Խտալացիները կը յորդորէր որ զէնք առնեն ու իրենց հայրենեացն անկախութեան համար պատերազմին: «Ձինուորական օրինաց համաձայն գնդեր կազմեցէք, կ'ըսէր, վազեցէք մտէք Վիկտոր Իմմանուէլին դրօշին տակը»:

Նաբոլէոն ու Վիկտոր Իմմանուէլ Միլանի մէջ երկայն չմնացին, որովհետեւ դիտէին՝ որ թէպէտ եւ Աւստրիացիք Մաճենդայի կռուոյն մէջ յաղթուեցան, բայց անով իրենց մեծ կորուստ մը չեղաւ, ուստի եւ Լոմբարտիան միայն աս մէկ պարտութեամբ առանց ուրիշ պատերազմի՝ ձեռքէ հանելու միտք չունին: Ասոր համար Նաբոլէոն վերոյդրեալ յայտարարութիւնը հանելէն ետքը գաղղիական-սարդինիական բանակով Միլանէն ելաւ ու յառաջ քալեց: Հազիւ երկու միլոն տեղ յառաջ գացած ըլլալով՝ Մարինեանոյ քաղքին քովերն Աւստրիայի զօրաց հանդիպեցաւ ու մասնական բայց սաստիկ կռիւ մը սկսաւ, որն որ երկայն չքշեց, որովհետեւ Աւստրիացիք մասնական կռիւներով ատեն չկորսնցուցած Մինչիոյ հասնելու կը ջանային, չէ թէ միայն Բաւիայի, Բիաչենցայի, Բարմայի ու Բիցցիկեդդոնէի մօտ ըլլող գնդերը, հապա նա եւ Անգոնա ու Պոլոնեա գտնուող բերդապահ զօր-

քերն ալ մէկտեղ ժողովելով: Ինչու որ իրենց վերին հրամանատարը Մաճենդայի քով կրած պարտութեամբը չվհատելով՝ բոլոր իր հրամանին տակն ըլլող զօրքերը կենդրոնացընելու եւ ընդհանուր պատերազմ մը տալու խորհուրդը հաստատած էր: Նաբոլէոն ասիկայ իմանալով, ինքն ալ սկսաւ՝ որչափ որ Աւստրիացիք Մինչիոյի կը մօտենային՝ այնչափ աւելի իր զօրքը մէկտեղ պատերազմելու կարգի մէջ պահել: Ինք կարծելով որ զԱւստրիացիները Մինչիոյին քովը կը գտնէ՝ անոր համեմատ կը յառաջէր. բայց քիչ մը աւելի մօտենալով իմացաւ՝ որ անոնք արդէն նոյն գետին միւս եզերքն անցեր են: Սակայն ետքը յայտնի եղաւ՝ որ աս անցքը միայն թշնամին խաբելու համար էր, որովհետեւ քիչ մը վերջը բոլոր բանակը նորէն գետին ասդիի կողմն անցաւ ու (Յունիս 23.) սկսաւ Մոնդէքեարոյի դաշտին վրայ թշնամւոյն հետ զարնուելու պատրաստուիլ:

Աւստրիացիք նոյն տեղը պատերազմելու համար շատ յարմար գտած ըլլալով կ'ուզէին հոն թշնամւոյն յարձակումն ընդունիլ կամ իրենք հոնկից անոր վրայ յարձակում ընել: Նաբոլէոն որոշած էր (Յունիս 24.) Մինչիոյի մօտերն ըլլող բարձր տեղերը բռնելով Աւստրիացւոց դիւրաւ յառաջելու եւ պատերազմելու արգելք դնել: Երբ որ Աւստրիացիք կարծելով որ թշնամին դեռ այնչափ մօտ չէ՝ սկսան իրենց զնդերը յառաջ քշել ու տարածել, յանկարծակի բոլոր գաղղիական-սարդինիական բանակին իրենց մօտենալը տեսան, ուստի եւ հարկ եղաւ մեծ կռիւը սկսիլ: Աս կռիւը, որն որ Լոմբարտիայի Սոլֆերինոյ աւանին քովերը (Յունիս 24.) Աւստրիացւոց բանակին ու Գաղղիայի եւ Սարդինիայի միացեալ զօրքերուն մէջ եղաւ, ետքի ատեններու պատերազմներուն մէջ ամենէն զարհուրելին, սաստիկն ու նշանաւորը կրնայ սեպուիլ

Աւստրիայի Փրանկիսկոս Յովսէփ Ա. կայսրն աս սոսկալի պատերազմը սկսելէն առաջ Աիէննայէն քանի մը մեծամեծ իշխաններով (որոնց մէջն էր նա եւ իր Փերդ. Մաքսիմիլիանոս եղբայրն, որն որ ետքը Մէքսիկոյի կայսր եղաւ,) ու երեւելի զօրապետներով իր բանակն եւ կաւ ու ամէն զօրաց վերին հրամանատարութիւնը վրան առաւ: Աւստրիացւոց ճակատը երեք բաժին եղած արշտաբոյ կարգի երկայնութեամբ տարածուած էր. բայց աւելի զօրաւոր բաժիններն էին Սուիթերինոյի բարձր երկրին վրայ ու Գաւրիանա գեղին քովերը, ուր Աւստրիայի կայսրն անմիջապէս կը հրամայէր: Գաղղիացիք ամենէն առաջ Սուիթերինոյի վրայ յարձակեցան, զորն որ շատ աշխատութենէ ու երկու կողմանէ ալ անհնարին կոտորած ըլլալէն ետքը վերջապէս առին: Անկից ետքը բոլոր իրենց ուժովը Գաւրիանա պատերազմող զնգերուն վրայ յարձակեցան, ուր երկու կայսերաց հրամանին տակ երկու կողմանք ալ անհանգիստ կը պատերազմէին: Աւստրիայի կայսրն իր առաջուան տուած հրամանին համեմատ իր ձիաւոր պահեցողի զօրաց մէկ բաժնին կը սպասէր թշնամեղն յարձակումն արգելելու համար. բայց աս զօրքը (իր հրամանատարին անհոգութեամբը՝ կամ ըստ այլոց՝ անհաւատարմութեամբը) ատենին չհասնելով կայսրը հարկադրեցաւ կռիւը դադրեցընելու: Բայց Աւստրիացւոց ձախ թեւին վրայ Աիմֆէն սպարապետին հրամանին տակ գեռ կռիւն անհնարին սաստկութեամբ կը շարունակէր, ուր եւ կոտորածն ալ ուրիշ տեղերէն աւելի մեծ էր: Մէյ մ'ալ իրիկուան դէմ սոսկալի մրրիկ մը ելաւ, որն որ ի սկզբան սաստիկ փոշի հանելով պատերազմողներուն շատ արգելք կ'ըլլար, սակայն ասկից աւելի փնտռտու հեղեղի պէս անձրեւը, որն որ շատ երկայն չքշեց, բայց Գաղղիացւոցմէ աւելի Աւստրիացւոց փնտռ տալով,

(որովհետեւ աս միջոցին Գաղղիացւոց ձիաւոր զօրքը վրայ հասած էր,) հոն ալ հարկ եղաւ պատերազմը դադրեցընելով ետ քաշուիլ:

Թէպէտ եւ Աւստրիացւոց ճակատին մեծ մասը մեծ կոտորածներէն ետքը պատերազմէն դադրելու վրայ էր, սակայն աջ թեւին վրայ, ուր Սարդինիացիները՝ Պենետեք քաջ սպարապետին հրամանին տակ պատերազմող Աւստրիացւոց զնդերուն դէմ կը կռուէին, ամենեւին դադարելու նշան մը չկար: Հոն ի սկզբան Սարդինիացիք քիչ մը ատեն իրենց հակառակորդներուն յաղթելու պէս կ'երեւային, բայց կռիւն երկըննալով՝ Աւստրիացիք զանոնք ետ քշելէն ի զատ կ'աշխատէին զիրենք Գաղղիացւոց զնդերէն զատել ու Կարտայի լճին վրայ յառաջ քշելով կռիւը լմնցնել: Աս միջոցիս Աւստրիայի կայսրը պատերազմն ամէն կողմանէ դադրեցընելու հրաման տուած ըլլալով՝ Պենետեք սպարապետն ալ ակամայ ու շատ դժուարութեամբ (ու տրտունջով) ստիպեցաւ գրեթէ արդէն ստացած յաղթութիւնն անկատար թողուլ ու կռիւը դադրեցընել: Այսպէս մէկ օրուան մէջ առանկ մեծ պատերազմ մը երկու պատերազմող կողմանց մէջ զարհուրելի կոտորած ընելէն ետքը դադրեցաւ կամ թէ ըսենք լմնցաւ: Սուլթերինոյի ճակատը երեք կէտերու կամ բաժիններու վրայ գրեթէ միայն 14—16 ժամ տեւողութիւն ունեցաւ ու այսչափ քիչ ատենուան մէջ մեռնողներուն թիւը թէպէտ ճշդիւ չգրուեցաւ, բայց մէկանց 50,000էն պակաս չըլլալը տարակուսի տակ չ'իշնար: Աւստրիացւոց կորուստը կամ կոտորածը բուն պատերազմած ատենինն այնչափ մեծ չէր, որչափ որ եղաւ ետ քաշուած ատենինն, որովհետեւ Գաղղիացւոց թընդանօթներուն զնդակները բարձր դիրքերէն վար արտաքոյ կարգի հեռաւորութեամբ յառաջ երթալով Աւստրիա-

ցւոյ զօրքին անհնարին ջարդ կու տային: Իսկ Գաղղիացւոց ու Սարգինիացւոց մեծ կորուստը կամ կոտորածը ճակատուած պատերազմելու եւ առանձինն Սուլֆերինոյի ու Գաւրիանայի վրայ յարձակած ատեննին եղաւ, որովհետեւ Աւստրիացւոց զօրքը չէ թէ միայն ճակատուն վրայ հաստատուն կը կենային, հապա նա եւ ամէն մէկ քայլ տեղը անհնարին կոտորած ընելէն ետքը կը թուին:

Սուլֆերինոյի արիւնհանգի պատերազմէն ետքը Աւստրիայի բանակը Մինչիոյ գետէն անցաւ ու մինչեւ Վերոնայի ամուր բերդին թնդանօթներուն հասնելու սահմանը յառաջացաւ: Նոյնպէս եւ Գաղղիացւոց ու Սարգինիացւոց միացեալ զօրքը նոյն բանակին ետեւէն քալելով՝ Վերոնայի, Մանդուայի ու Բեպքիերայի բերդերուն մէջտեղը բանակեցան: Ի սկզբան կ'երեւար որ պատերազմը պիտի շարունակուի. եւ իրօք ալ տեղ տեղ, ինչպէս Բեպքիերայի բերդին քովը, նա եւ Ադրիական ծովուն վրայ Լուսին Բիքքոյոյ կղզւոյն ու Գաղմատիայի ծովեզերեայ Ծառա քաղքին դէմ թշնամութեան գործողութիւններ կ'ըլլային: Բայց Գաղղիացւոց կայսրը հասկընալով որ անկից ետքը պատերազմը շարունակել ուզելու ըլլայ, պէտք է որ ամուր բերդերու դէմ՝ զանոնք պաշարելով ու տկարացընելով՝ բաց դաշտի վրայ բանեցուցած զօրքէն ու զօրութենէն զատ հնաբքներու ձեռք զարնէ, միանգամայն ալ մինչեւ ան ատեն ըրած կորուստն աչքին առջեւ ունենալով՝ Աւստրիայի կայսեր (Յուլիս 7.) զինադադարի առաջարկութիւն ըրաւ: Կայսրը քանի մը պայմաններով հինգ շաբաթուան համար (Յուլիս 8.) զինադադարն ընդունեցաւ ու հաստատեց:

Իսկպէտ եւ Նաբոլէոնին այսպէս շուտով զինադադար ուզելուն պատճառն իր զօրաց կրած մեծ կոտորածն,

անոնց մէջ երեւցող վտանգաւոր հիւանդութիւններն ու
օգին սաստիկ տաքութիւնն էր: Բայց քանի մը օր ետքը
խաղաղութիւն ընելու խօսքերը սկսան տարածուիլ եւ
յայտնի եղաւ՝ որ Նաբոլէոն ուրիշ աւելի ստիպիչ քաղա-
քային պատճառներէն շարժելով հարկադրած էր չէ թէ
միայն քանի մը շաբաթուան համար զինադադար ընելու,
հապա բոլոր պատերազմին վերջ տալով խաղաղութեան
դաշինքը հաստատելու եւ ժամանակ չկորսնցուցած փա-
րիզ դառնալու: Ասոր համար երկու կայսերք (Յուլ. 11.)
Վիլլաֆորանդայի մէջ իրարու հետ տեսութիւն ընելով՝
քանի մը ժամ խօսակցութիւն ընելէն ետքը՝ խաղաղու-
թեան գլխաւոր պայմաններն որոշեցին ու իրենց ստորա-
գրութեամբը հաստատեցին: Երկու կայսերք իրենց մէջ
աս պայմանները սահմանելէն ետքը՝ անոնցմէ անուանուած
պաշտօնեաներ նոյն պայմաններուն համեմատ խաղաղու-
թեան դաշինքը (Յուլ. 12.) գրեցին ու հաստատեցին:
Աս պայմաններուն գլխաւորներն էին. Ա. Աւստրիայի
կայսրը Լոմբարտիան Գաղղիացւոց կայսեր կը յանձնէ, աս
ալ նոյնը Սարդինիացւոց թագաւորին կը պարգեւէ.
Բ. Աւստրիայի կայսրը Վենետական գաւառները մինչեւ
Մինչիոյ գետն իրեն կը պահէ. Գ. Մինչիոյ գետէն ան-
դին Բեպքիերա, Մանդուա ու Պորկոյ Ֆորդէ ամրոցներն
ալ իր ձեռքը կը մնան. Դ. նոյն կայսրն Իտալիայի մէջ աս
երկիրներն ունենալով՝ կազմուելու Իտալական դաշնա-
կցութեան (confédération) մէջ կը մտնէ, որ դաշնա-
կցութեան ալ գահերէց կ'ըլլայ Հռոմայի քահանայա-
պետը. Ե. Գոսկանայի մեծ դուքսն ու Մոտենայի դուքսն
իրենց երկիրները կը դառնան. Զ. վերոյիշեալ դաշնա-
կցութեան մէջ կը մտնէ նա եւ Նէապոլսոյ տէրութիւնն
ալ. Է. Հռոմայի երկրին մէջ կարեւոր նորոգութիւններ
կամ փոփոխութիւններ ըլլան: Ասոնցմէ ի զատ երկու

կայսերաց մէջ սահմանուածին համեմատ հաստատուեցաւ՝ որ պատերազմին տեւողութեան ատենը եղած քաղաքային յանցանաց ընդհանուր թողութիւն տրուի:

Եւրբ որ Մաճենդայի ու Սուլթերինդի մեծ յաղթութիւնները բոլոր անկախութեան փափագող Իտալացիները կը յուսացնէին՝ որ իրենց համար ալ ազատութեան օրերն եկած հասած են, յանկարծակի այսպիսի պայմաններով հաստատուած խաղաղութեան լուրը զամէնքն ալ չափէ դուրս խռովեցուց ու տրտմեցուց: Վասն զի աս խաղաղութեան պայմաններն Իտալիայի մէջ՝ Աւստրիայի կայսեր ձեռքը վենետիկն ու Լոմբարտիայի բերդերը թող տալով, Տոսկանայի ու Մոտենայի վեհապետներն իրենց գահը դարձնելով ու Հռոմայի քահանայապետէն աշխարհական իշխանութիւնը չվերցընելով, ինչպէս նա եւ Նէպոլիտոյ թագաւորն ալ իր գահին վրայ հաստատ պահելով՝ չէ թէ Իտալիայի ազատութիւնը չէին ապահովցըներ, հապա մանաւանդ բոլոր թերակողմին իր առջի քաղաքային հանգամանաց մէջ ու օտար իշխողներու ձեռքին տակ կը թողուին: Իսկ աս ամէն Իտալական տէրութեանց ու Սարդինիայի տէրութեան ալ անոնց հետ մէկտեղ դաշնակցութիւն մը կազմելով՝ միաբան խորհիւն ու գործելը Իտալացւոց ազատութեան աւելի կապ քան թէ յառաջացուցիչ պիտ'որ ըլլայ, կ'ըսէին անկախութեան բաղձացող հայրենասէրները: Նոյն իսկ Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. Սարդինիայի թագաւորը Վիլլաֆրանգայի խաղաղութեան դաշին վրայ բոլորովին գոհ չէր. ուստի անոր պայմաններուն իր անունը ստորագրելէն առաջ աս խօսքերը գրեց. «Ինծի վերաբերածը կ'ընդունիմ», Սակայն ո՛չ Սարդինիա եւ ո՛չ ուրիշ Իտալացիք՝ Գաղղիայի կայսրէն այնչափ օգնութիւն ու օգուտ տեսնելէն ետքը՝ կրնային ի սկզբան այնչափ համարձակու-

թեամբ անոր որոշմանցը դէմ յայտնի բողոքել: Բայց ամէն դի ազատասէր Իտալացիք Սարդինիայի ազդեցութեան տակ որոշեցին որ բոլոր Իտալիայէն՝ ուրիշ ամէն տէրութիւնները վերցնելով, Վիկտոր Էմմանուէլին իշխանութեան տակ իտալիայի թագաւորոյթիւն անուամբ միապետութիւն մը հաստատելու համար ամէն ջանքն ու հնարքը ի գործ դնեն:

Վիլլաֆրանգայի դաշին պայմաններուն Իտալացւոց ամենեւին ընդունելի չըլլալուն առջի յայտնի ցոյցքերը Տոսկանայի երկրին մէջ սկսան երեւան գալ: Աս երկրին Լեոփոլտոս Բ. մեծ դուքսը ժողովրդեան ու անոր գրգռիչներուն տրտնջելու առիթները խափանելու համար իր գահէն հրաժարած ու անիկայ իր Փերդինանդոս Գ. որդւոյն տուած էր: Աս նոր մեծ դուքսն ալ իր հպատակաց սիրտը շահելու համար խաղաղական յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ կը խոստանար իր երկրին նոր սահմանադրութիւն մը տալ, Իտալական դոյները (երեքգունեայ դրօշն) ընդունիլ ու Սարդինիայի հետ դաշնակից ըլլալ: Բայց Տոսկանացիք Իտալացի հայրենասէրներուն գրգռութեամբ միտուընին հաստատած էին Լոթարինգեան-Վատրիական ազգատոհմին իշխանները հեղ մը Տոսկանայի գահէն հեռացնել: Ուստի երբ որ իմացան որ Վիլլաֆրանգայի դաշինքը նոյն մեծ դուքսին նորէն Տոսկանայի գահը գառնալն որոշած է, Ռիզազոլի պաշտօնէին առաջնորդութեամբ յայտնի ըրին որ Տոսկանա զմեծ դուքսը չ'ընդունիր ու կ'ուզէ Սարդինիայի հետ միանալով՝ անոր թագաւորին իշխանութեան տակ մտնել: Թէպէտ եւ Նաբոլէօն Գ. իր Փլորենտիա նստող դեսպանին ձեռքով Տոսկանացւոց ծանոյց որ Վիլլաֆրանգայի դաշին համաձայն պէտք է որ վարուին, սակայն Ռիզազոլի ու անոր խորհրդակիցներն աս ազդարարութեան ականջ

չդնելով՝ (Օգոստ. 10.) սահմանադիր ժողով մը գումարեցին, ուր եկան ժողովեցան երկրին երեւելի մեծամեծներէն 168 հոգի իբրեւ պատգամաւորներ. Ռիզազուլի խօսակցութիւն մը ըրաւ ու իշխաններէն մէկը ժողովոյն առջեւ դրաւ Լոթարինդեան-Աւստրիական իշխաններուն կամ աղբիգութեան Տոսկանայի դահէն մերժուելուն վճիռը: Քանի մը օր ետքը (Օգոստ. 16.) նորէն ժողովեցան ու նոյն վճռոյն վրայ խօսուելէն ետքը՝ քուէ ձգուեցաւ ու ամենուն քուէներովը նոյն մերժման վճիռն ընդունուեցաւ: Ասկից ետքը քանի մը օրուան մէջ խորհուրդ ընելով հաստատուեցաւ որ Տոսկանայի երկիրը Սարդինիայի տէրութեան հետ միանայ ու Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. թագաւորին իշխանութեան տակ ըլլայ:

Տոսկանայի մէջ եղածներուն նման նա եւ Մոտենայի ու Բարմայի դքսութիւններուն մէջ ու քահանայապետական երկրին Ռոմանեա գաւառին (Ռաւեննա, Փորլի) ու Պոլոնեայի մէջ ալ եղան: Աս երկիրներուն մէջ քաղաքացիք Վիլաֆրանգայի դաշին պայմաններուն վրայ գոհ չըլլալով՝ առանձին ժողովներով որոշեցին՝ իրենց մինչեւ ան ատենուան օրինաւոր վեհապետները մերժել ու Սարդինիայի հետ միանալով Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորին իշխանութեան տակ մտնել: Գաղղիայի կայսրն այս ամենայն իմանալով եւ ուզելով ի սկզբան անդ կամ արտաքուստ ցուցնելով որ կ'ուզէ Վիլաֆրանգայի դաշին պայմանները ճշգրտութեամբ պահել տալ, Գուրինի դահլճին ազդարարութիւն ըրաւ՝ որ չըլլայ թէ դքսութիւններուն ու Ռոմանեայի ժողովըոց ընտրութիւնն ընդունի եւ զանոնք Սարդինիայի հետ միացած սեպէ: Աս պատճառաւ Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը չկրնալով իր հզօր դաշնակցին կամացը յայտնապէս հակառակիլ՝ ուրիշ ծամբայ մը ընտրեց, որ կարենայ միջին Իտալիայի տէրութեանց

ժողովուրդներուն դատը վարելով կամ անոնց ուղածն օրինաւոր ցուցնելով՝ զանոնք իր իշխանութեան տակ առնուլ: Ուստի Եւրոպայի տէրութեանց այսպէս գրեց: «Եւրոպա չիկրնար Տոսկանայի, Բարմայի, Մոտենայի ու Ռոմանայի համար նորոգութեան գործքը կատարելէն հրաժարիլ, զորն որ ուրիշ աւելի աննպաստաւոր պարագաներու մէջ՝ Յունաստանի, Բեզգիայի ու Դանուբեան իշխանութեանց՝ Վալաքիայի ու Մոլտաւիայի՝ համար կատարեց: Իտալիայի բնակիչներն այն առաքինութիւններուն վրայ՝ զորոնք տառապանաց դպրոցին մէջ սորվեցան, պիտ'որ աւելցնեն նա եւ այն առաքինութիւնը՝ որն որ շատ դժուարին փորձերուն ալ կրնայ յաղթել, որ է՝ յարատեւութիւնը, եւ ասով պիտ'որ ապահովցնեն իրենց ամէն արդար ձեռնարկութիւնները »:

Տոսկանայի սահմանադրական ժողովը Վիկտոր Էմմանուէլին այսպիսի խօսքերն իբրեւ իրենց ըրած ընտրութեան ու առաջարկութեան ընդունելութիւնը սեպելով՝ սահմանեց որ հրապարակական ուրախութեան հանդէսներ կատարուին: Անկից ետքը սկսաւ իր ամէն վճիռներն ու հրամանները նոյն Վիկտոր Էմմանուէլին անուամբը հրատարակել, հիւսիսային Իտալիայի (Սարդինիայի տէրութեան) հետ եղած մաքսի կարգերը ջնջեց, Սարդինիայի մաքսական օրէնքները հաստատեց, Տոսկանայի դրամները ժողովեց վերցուց եւ Վիկտոր Էմմանուէլին անուամբն ու պատկերովը նոր դրամներ կոխեց:

Իտալիայի այլ եւ այլ կողմերն այսպէս Վիլլաֆրանգայի խաղաղութեան դաշին պայմաններն արհամարհուած ու մերժուած ատենը, յառաջագոյն երկու կայսերաց մէջ եղած խօսակցութեան համաձայն՝ Աւստրիայի, Գաղղիայի ու Սարդինիայի կողմանէ նշանաւոր անձինք լիազօր իշխանութեամբ Հելուետիայի Զիւրիխ

քաղաքը (Օդոսս. 8.) եկան դեսպանաժողովը սկսան նոյն Վիլաֆրանգայի խաղաղութեան դաշին պայմաններուն վրայ խորհելու եւ զանոնք հաստատուն հիմանց վրայ ամրացընելու համար: Ժողովին քննութիւններն ու խորհուրդները այլ եւ այլ կնճռեալ խնդիրներու հանդիպելով, մանաւանդ Իտալիայի դքսութեանց ու Ռոմանայի իրենց օրինաւոր վեհապետներուն ետ տրուելուն նկատմամբ, սկսած գործքերնին չէին կրնար յառաջ տանիլ ու շուտով լմնցընելու յոյսն օրէ օր աւելի կը տկարանար: Սակայն ամբողջ երեք ամիս խորհուրդ ընելէն ու Աւստրիայի եւ Գաղղիայի վեհապետաց ու դաշլիճներուն կարծիքն ու հրամաններն ընդունելէն ետքը՝ վերջապէս (նոյ. 10.) երեք տէրութեանց երեսփոխանները կամ դեսպանները խաղաղութեան դաշինքն իրենց ստորագրութեամբը հաստատեցին ու դեսպանաժողովոյն վերջ տուին: Աս դաշանց գլխաւոր յօդուածն է՝ Լոմբարտիայի մեծ մասին՝ բաց ի Մանդուա ու Բեսպիերա բերդերէն իրենց սահմաններովը մէկտեղ՝ Աւստրիայի կայսրէն Գաղղիայի կայսեր տրուելը, որն որ զանիկայ (Լոմբարտիա) Սարդինիայի թագաւորին կը պարգեւէ: Այսպէս Լոմբարտիայի գլխաւոր մասը Սարդինիայի թագաւորին անցնելէն ետքը՝ Աւստրիայի կայսեր Իտալիայի մէջ ունեցած երկրին սահմանները կ'ըլլան Լոմբարտիայի կողմանէ Կարտա լճին կէսէն սկսած դէպ ի Բոյ եղած տեղերը՝ Մինչիոյ գետին ձախ եզերաց վրայ զտնուած քիչ մը երկիրով մէկտեղ: Աւստրիա իրեն տուած երկրին դիմացը իբրեւ հատուցում՝ Սարդինիայէն հարիւր միլիոն ֆրանգ պիտ'որ ընդունի. որուն վճարման համար Գաղղիայի տէրութիւնը երաշխաւոր կ'ըլլայ: Միւս յօդուածներէն մէկ քանին Իտալիայի դուքսերուն իրենց դաշերը դառնալուն վրայ էին, եւ աս բանիս գործադրութիւնն Աւստրիայի ու Գաղղիայի

տէրութեանց խնամոցը յանձնուեցաւ: Քանի մը յօ-
դուածներ ալ ամէն Իտալական տէրութեանց դաշնա-
կցութեան վրայ էին, որուն գլուխ ելլելը դուքսերուն
իրենց գահերը դառնալէն կախում ունենալուն՝ մի եւ
նոյն պայմանով ապագայ դեսպանաժողովի մը մէջ պիտ'որ
որոշուէր: Ինչպէս աս նկատմամբ՝ նոյնպէս ուրիշ քանի
մը Իտալիայի ներքին կառավարութեան վերաբերող
խնդիրներուն նկատմամբ ալ դաշինքն ամէն բան ապագայ
դեսպանաժողովոյն կը թողուր: Մինչեւ հիմայ դրածներ-
նէս, ինչպէս նա եւ յաջորդ դէպքերէն յայտնի կը տես-
նուի՝ որ Վիլլաֆրանզայի դաշին ու անոր համեմատ Չիւ-
րիխի դեսպանաժողովոյն որոշմունքներէն Իտալիայի խա-
ղաղութեան մեծ օգուտ մը չըլլալէն ի զատ, Իտալացոց
մեծ մասը նոյն դաշանց պահպանութեան ամենեւին փոյթ
չէր տաներ: Փաղղիայի կամ Նաբոլէոն կայսեր կողմանէ
ալ դաշանց պայմաններուն ճշդութեամբ պահուելուն
համար հարկաւոր ըլլող խնամքը չէր ցուցուեր, աս պատ-
ճառաւ ոչ դուքսերուն իրենց գահերը դառնալուն եւ ոչ
քահանայապետական իշխանութեան Ռոմանեայի՝ մանաւ-
անդ Պոլոնեայի մէջ ճանչցուելուն ու հաստատուելուն
յոյս մը կ'երեւար: Իտալիայի հայրենասէրներն ալ տես-
նելով՝ որ գահերնէն հեռացած դուքսերուն նպաստելու
համար դաշինք դնող տէրութիւնները խիստ միջոցներ
չեն բանեցընէր, Անգղիայի ինչպէս Փաղղիայի մէջ քանի
մը կողմնակցութիւններ Իտալիայի անկախութեան յա-
ջողելուն կը բաղձան ու ձեռնտու կ'ըլլան, գումարուելու
դեսպանողովն ալ անստոյգ բան մըն է, ամէն վախն ու
զգուշութիւնը մէկդի կը թողուին ու Իտալիայի այլ եւ
այլ տէրութիւնները Սարդինիայի թագին տակ ժողովելու
եւ միակ թագաւորութիւն կազմելու խորհուրդն ու ջանքը
յառաջ կը տանէին:

[Թէպէտ եւ պատերազմը լմրննալէն ետքը Գաղ-
ղիացւոց զօրքերուն մեծ մասն իրենց երկիրը դարձած էր,
բայց 60,000ի չափ զօրք Լոմբարտիայի, Սարդինիայի ու
Հռոմայի երկրին մէջ մնաց՝ ըստ երեւութի Խտալացւոց
յանկարծական զրգուութիւններն արգելելու համար.
բայց անոնց՝ Խտալիայի անկախութիւնը յառաջ տանելու
ջանքն ամենեւին չէին խափաներ: Նոյն վախճանի համար
Վարիպալտին ալ իր ձեռաց տակ խել մը ազատական
զօրք ժողված պատրաստ կը կենար՝ որ յարմար ատեն
դտնելուն պէս հայրենասէր Խտալացւոց բաղձանացը հա-
մաձայն յառաջ քալէ, Հռոմայի երկրին եւ Նէպոլտոյ
տէրութեան վրայ յարձակի ու հոն ալ Խտալիայի միու-
թեան խորհուրդը յաջողցնելու աշխատի: Տոսկանայի
կառավարութիւնը զինուորական կարգաւորութեանց
նկատմամբ դքսութիւններուն ու Ռոմանեայի հետ նիզա-
կակցութիւն (ligue) մը հաստատելով՝ Ֆանզի զօրապե-
տին առաջնորդութեամբ 50,000ի բանակ մը պատրաս-
տեց: Գուրինի կառավարութիւնն ալ՝ թէպէտ եւ Նա-
բոլէոնին ազգարարութեան համաձայն դքսութիւնները
Սարդինիայի հետ միացած չէր բռներ, սակայն անոնց
ամենուն վրայ Գարինեանի իշխանը գլուխ կամ կառա-
վարութեան գահերէց դրաւ: Բայց Գաղղիա ու նոյն իսկ
Տոսկանայի պաշտօնարանն աս բանիս ընդդիմանալուն՝
հարկ եղաւ որ Գուրինի դահլիճը դքսութիւններուն ու
Ռոմանեայի նիզակակցութեան ընդհանուր կառավար զնէ
Պոնգոմբանեի ասպետը, սակայն Ռիզազոլին միշտ Տոս-
կանայի պաշտօնէից գահերէց մնաց, իսկ Ֆարինի միւս
երէք դքսութիւններուն վրայ հրամանապետ եղաւ. եւ
ամէնքը միատեղ Խտալիայի տէրութիւնները միացնելու
խորհուրդն այնպիսի եռանդմամբ կը տարածէին՝ որ գե-
ղացիներն իսկ Խտալիայի միակ թագաւորութիւն ըլլալն

իրենց երջանկութեան լրումը կարծելով իրենք ալ նոյնին յաջողութեան ձեռնտու կ'ըլլային:

Վահանայապետական երկրին մանաւանդ Ռոմանեայի գաւառներուն մէջ օրինաւոր վեհապետը թող տալու եւ Սարգիսիայի հետ միանալու ջանքը օրէ օր այնչափ կը սաստկանար՝ որ Անգոնայի եւ Ումպրիայի ժողովուրդն ալ ոտք ելլելով՝ Ռոմանեայի հետ միանալ ու Սարգիսիայի իշխանութեան տակ մտնել կ'ուզէր: Աս գրգռութիւններուն ու ջանքին համեմատ ու Հռոմայէն բաղմունքով Կարիպալտի կը պատրաստուէր իր ազատական գունդերովը Հռոմայի երկիրը մտնել ու մայրաքաղքին վրայ քալել. բայց Դուրինի կառավարութիւնն իրեն հրաման խաւրեց որ աս խորհուրդէն ետ կենայ: Քահանայապետական կառավարութեան ամէն յորդորանքն ու ջանքը եւ նոյն իսկ ապստամբութիւն գրգռողներուն վրայ քահանայապետին բանադրանք կարգալը տաքցած գլուխներն աւելի կը գրգռէին քան թէ կը հանդարտեցընէին: Աս միջոցիս կամ 1859 տարւոյն վերջերն Եւրոպայի մանաւանդ Իտալիայի մէջ ամէն մարդ կը սպասէր շատոնցունէ ի վեր խօսուած դեպքանաթողութիւն, որն որ յաջորդ (1860) տարւոյն սկիզբը Փարիզի մէջ պիտ'որ գումարուէր՝ Իտալիայի վրայ ըլլող խնդիրները կարգի դնելու համար: Աս վախճանաւ Եւրոպայի հինգ մեծ տէրութիւններն իրարու հետ խորհուրդ ու բանակցութիւն ընելով՝ կը ջանային գլխաւոր նիւթերու մէջ իրարու հետ միաբանիլ: Եւ ի սկզբան կ'երեւար որ դժուարութիւններն ըստ մեծի մասին գիւրինցած են, անանկ որ նոյն իսկ քահանայապետին գլխաւոր պաշտօնեան Անգոնելի կարգինալը Փարիզ գումարուելու դեպքանաթողութիւն երթալու կը պատրաստուէր: Մէյ մ'ալ Փարիզ ֆրանս-

նայապետն ու ղեկավարն ժողովը* անունով տետրակ մը հրատարակուեցաւ, որուն խօսքերուն ընթացքն ու ոճը, պաշտպանած սկզբունքն ու բոլոր դիտումը՝ յայտնի կ'ընէր՝ որ քահանայապետին աշխարհական իշխանութիւնը ալ չի կրնար հաստատ մնալ. պէտք է որ քահանայապետը միայն Հռոմ քաղաքն ունենայ ու իրեն տարեկան եկամուտք մը կապուի ու նոյն իսկ Հռոմ քաղաքին ալ աշխարհական կառավարութիւնը բնակչաց մէջէն ընտրուած անձինքներուն ձեռքն ըլլայ: Աս էր նոյն նշանաւոր տետրակին գլխաւոր նիւթն ու նպատակը, եւ այս գրուածքն՝ ինչպէս ամէն մարդ յայտնի իմացաւ՝ Նաբոլէոն կայսեր խորհրդովն ու հաւանութեամբը յօրինուած ըլլալուն՝ ամէն տեղ հազարաւոր խորհրդածութեան ու խօսքերու առիթ տուաւ: Բայց տետրակին ամենէն աւելի մեծ ազդեցութիւնն ան եղաւ որ Հռոմայի կառավարութիւնն ու Աւստրիայի դահլիճը Նաբոլէոնին ներքին խորհրդոցը թափանցելով՝ գումարուելու դեսպանաժողովին մասնակից ըլլալէն բոլորովին հրաժարեցան, ուստի եւ անկից ետքը ալ այնպիսի ժողովի մը խօսքը վերջացաւ:

Ասկից ետքը սկսաւ Սարդինիայի գլխաւոր պաշտօնեան Գաւուր կոմսը միջին Իտալիան Սարդինիայի հետ միացընելու խորհուրդը սաստկութեամբ պաշտպանել ու ի գործ դնելու ջանալ: Աւստրիա թէպէտ եւ նոյն խորհրդին բոլորովին հակառակ էր, բայց Իտալիայի մէջ իր ձեռքը մնացած տեղերն ամէն հսկողութեամբ պահելէն ի զատ՝ դքսութիւններուն ու Ռոմանեայի՝ ինչպէս նա եւ Հռոմէն դուրս քահանայապետական բոլոր երկրին՝ իրենց օրինաւոր վեհապետներուն ձեռքը յանձնուելուն համար ալ չէր ուզեր նոր պատերազմ մը բանալ ու արիւնհեղութիւնները նորոգել: Սոյնպէս եւ Ռուսիա ու

* Le Pape et le Congrès.

Պրուշ բուն խնդիրն իրենց համար մտադրութեան արժանի չսեպելով՝ եղածներուն ու ըլլալիքներուն գրեթէ լռութեամբ հանդիսատեսս կ'ըլլային:

Պահք Պաղղիայի կամ Նաբոլէոն կայսեր ու Անգղիայի կառավարութեանց, աս երկու տէրութիւններն իրարու հետ Խտալիայի նկատմամբ բանակցութիւններ ընելով՝ իրենց կարծիքը մէկմէկու հաղորդած էին: Անգղիա Վիլաֆրանգայի դաշինքէն ետքը իր քաղաքականութիւնն Խտալիայի նկատմամբ անմիջամտութեան սկզբանց վրայ հաստատ պահելով՝ յայտնի կը ցուցնէր որ Խտալիայի տէրութեանց Սարդինիայի թագին տակ մէկ թագաւորութիւն ըլլալն իրեն շատ հաճոյական դէպք մըն է: Նոյն տէրութիւնն Խտալիայի վրայ ունեցած խորհուրդները չորս յօդուածի մէջ կը բովանդակէր, Ա. անմիջամտութեան սկիզբը հաստատ բռնուի, Բ. Հռոմայէն ու Հռոմայի երկրէն օտար զօրքերը դուրս ելլեն, Գ. Աւստրիայի իշխանութեան տակ մնացող Վենետական երկրին նոր սահմանադրութիւն մը տրուի ու Գ. միջին կամ կենդրոնական Խտալիան (ամէն մէկ տէրութեան բնակչաց նորէն քուէարկութիւն ընել տալէն ու բաղձանքնին իմանալէն ետքը) միացուի, — Սարդինիայի հետ մէկ թագաւորութիւն ըլլայ: Պաղղիան արդէն մէկ քանի զիջմունքներով Վիլաֆրանգայի դաշին պայմաններէն խոտորած ըլլալով Անգղիայի աս վերոյիշեալ առաջարկութիւններուն կամակից եղած էր. միայն Տոսկանայի մեծ դքսութեան նկատմամբ թէութիւն մը կը դնէր՝ որ եթէ նոյն երկիրը բնակչաց միաբան քուէներովը Սարդինիայի հետ միանալ կ'ուզէ, մերժուած մեծ դքսին ուրիշ երկիրով մը հատուցում ըլլայ:

Պաղղիայի այսպիսի խորհուրդներն ու որոշումը տէրութեան արտաքին գործոց պաշտօնեան թուվընէլ

ծանուցագրով մը (1860. Փետր. 24.) Գուերինի դահլճին յայտնի ըրաւ : Աս դրին վերջը պաշտօնեան հետեւեալ յայտարարութիւնն ալ աւելցուց. « Խտալիայի այլ եւ այլ տէրութիւնները միանալով՝ Գաղղիայի հարաւային սահմանագլխոյն վրայ հզօր թագաւորութիւն մը կանգնուիլը կը պարտաւորէ զկայսերական կառավարութիւնն որ իր պաշտպանութեան ու ապահովութեան համար առանձինն խնամ տանի, ուստի եւ Սաւոյայի ու Նիսայի բնակչաց յայտնի բաղձանացը համեմատ՝ կը պահանջէ որ Սարդինիայի տէրութեան աս երկու երկիրները Գաղղիայի երկրին հետ միանան, » : Գաղղիա կամ Նաբոլէոնի կայսրն Խտալիայի թագաւորութեան կանգնուելուն հաւանելու համար Սարդինիայի երկրին մէկ մասն ուղելովը՝ իր զինուոց զօրութեամբը նոյն երկրին ըրած օգնութեան հատուցումը կը պահանջէր, կամ ինչպէս ոմանք ըսին, ասով տեսակ մը տուրեւառ կ'ընէր :

Սարդինիա Գաղղիայէն ընդունած օգնութիւնը յիշելով՝ չէր կրնար Նաբոլէոնին առաջարկած կամ պահանջած վարձքը զլանալ. անոր համար կառավարութեան գլխաւոր պաշտօնեան Գաւուր կոմսը յանուն թագաւորին Գաղղիայի պաշտօնէին (Մարտ 2.) պատասխանեց՝ որ եթէ Սաւոյայի ու Նիսայի բնակիչքը միաբանութեամբ կը բաղձան Գաղղիայի հետ միանալ՝ Սարդինիայի կառավարութիւնը ժողովրդեան կամքը յարգելով պէտք է որ իր հաւանութիւնը տայ : Թէպէտ եւ Գաւուր Սաւոյայի ու Նիսայի Գաղղիացւոց տրուելուն վրայ աս խոստումն ըրաւ, բայց ետքը Գուերինի խորհրդանոցին մէջ ասոր վրայ սաստիկ վէճեր եղան, նա եւ Իտալացւոց մէջ առ հասարակ մեծ տրտունջներ լսուեցան՝ Իտալիան օտար իշխողներէն ազատելու եւ միակ անկախ թագաւորութիւն ընելու ջանացումը ատեն՝ անոր մէջէն այսպէս ամբողջ նահանգի

մը (Սաւոյայի) ու նշանաւոր քաղքի մը (Նիսայի) օտար տէրութեան մը տրուելուն վրայ: Սակայն բոլոր Իտալիա բաւական յոգ կամ համարձակութիւն չունենալով Գաղղիայի կամ Նաբոլէոնի պէս հզօր հարկապահանջի մը կամացը դէմ կենալու, հարկ եղաւ ամէն իրաւունքէն հրաժարելով այն ուզուած տեղերն Իտալիայի ազատիչ սեպուող Գաղղիային յանձնել: Ուստի եւ (Մայ. 25.) Գուրինի խորհրդանոցին երկու հարիւր ութսուն ու եօթն անդամներուն մէջէն երկուհարիւր քսան ու ինը հոգի նոյն պահանջման զինեցնելով՝ տուչութեան դաշինքը հաստատեցին: Իսկ Տոսկանայի մէջ (Մարտ 11. 12.) նուրէն քուէարկութիւն ըլլալով՝ գրեթէ 250,000 քուէով բոլոր ժողովուրդն իր կամքը յայտնեց՝ որ Տոսկանայի երկիրը Սարդինիայի հետ միանալով մէկ թագաւորութիւն ըլլայ: Ասոր վրայ Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. այլ եւ այլ վճիռներով (Մարտ 11—25.) կենդրոնական Իտալիային չորս տէրութեանցն իրարու հետ միանալը (annexion) վաւերացուց ու հրատարակեց: Քանի մը օր ետքը աս նոր միացեալ թագաւորութեան խորհրդանոցը Գուրինի մէջ (Ապր. 2.) բացուեցաւ, ուր եկան Փլորենտիայի (Տոսկանայի), Պոլոնեայի, Բարմայի ու Մոտենայի պատգամաւորները՝ իբրեւ խորհրդանոցի անդամներ:

Հիւսիսային կամ վերին ու միջին Իտալիայի մէջ վերջին մեծ պատերազմէն առաջ ու ետքը եղած շփոթութեանց, փոփոխութեանց ու մեծամեծ դէպքերուն իրարու յաջորդած ատենը՝ հարաւային կամ ստորին Իտալիայի՝ այսինքն Նեապոլսոյ ու Սիկիլիայի երկիրներուն կամ երկու Սիկիլիայի թագաւորութեան մէջ ալ շփոթութիւններ պակաս չէին ու աւելի եւս շփոթութեանց ու մեծամեծ դէպքերու պատրաստութիւնները կ'երեւային: — Տեսանք՝ որ Իտալիայի երեք դքսութեանց ու

Ռոմանեայի երկիրներուն Սարգինիայի հետ միանալուն վրայ իւրաքանչիւր տեղւոյ ժողովրդոց մէջ մեծ հակառակութիւն մը չեւելլով՝ ամէն բան առանց զինուոյ լինցաւ։ Նա եւ Սաւոյայի ու Նիսայի երկիրներուն Գաղղիացւոց տրուելուն վրայ ի սկզբան մեծ շփոթութիւն չեւլած՝ տուչութիւնը դրեթէ լռութեամբ կատարուեցաւ։ Սակայն աս վերջին դէպքն՝ այսինքն Սաւոյայի ու Նիսայի՝ Իտալիայի նոր թագաւորութեան երկրէն դուրս ելլելը հայրենասիրաց սրտին մէջ մեծ վէրք բանալով՝ զիրենք խիստ դառնացուց ու նոր խռովութիւններ պատճառեց։

Քաղոր 1859 տարին կամ մեծ պատերազմին աւտենները Մածծինի Իտալիայի տեսարանէն ետ քաշուած լուռ կը կենար. բայց Իտալիայի երկրին քանի մը գաւառներուն՝ Սարգինիայի կառավարութեան հաւանութեամբն ու վճռովն օտարացուիլը զինքն ու իր գործակիցները ոտք հանեց։ Ասոնք բարձրաձայն կ'աղաղակէին թէ ան մարդիկը՝ որոնք օտարականներուն կը նպաստեն ու Իտալական գաւառներն օտարի կու տան եւ իրենց այսպիսի տկարութեամբը զԻտալիա կը ցածցընեն ու կ'անպատուեն, հայրենասէր չեն հապա ծպտեալ Պոնաբարգեանք ու դեսպանագիտաց շողոմարարներն են։ Աս մարդիկը հեղ մը այսպէս ոտք ելլելէն ետքը՝ ալ անգործ մնալ չէին ուզեր. բայց վերին ու միջին Իտալիայի մէջ միութիւնը բաւական յառաջացած ըլլալով ու Նաբոլէոնին եւ Անգղիայի դիտաւորութիւնն ու ջանքն ալ ճանչնալով՝ որ ստորին կամ հարաւային Իտալիայի իշխողներուն, այսինքն Հռոմայի քահանայապետին ու Նէապոլոց թագաւորին երկիրներուն ալ նոյն միութեան մէջ մտնելուն հակառակ չէին, սկսան յեղափոխութիւնը նոյն հարաւային գաւառներուն մէջ ալ տարածելու հնարքները բանեցընել։

Աս դործքին ու ջանքին մէջ Մածծինիին ու Վարի-
պալտիին կողմնակցութիւնները միաբանած էին*։ Սար-
գինիայի մէջ ալ շատերը՝ նոյն իսկ խորհրդանոցին ան-
գամներուն մէկ մասը՝ անոնց կողմը բռնելով կը կարծէին
որ մինչեւ որ բոլոր թերակղզին չմիանայ մէկ տէրութիւն
չըլլայ, Իտալիայի նոր թագաւորութիւնն ամբողջ չիսե-
պուիր ու չիկրնար հաստատ ըլլալ, ուստի եւ պէտք է
ջանալ, կ'ըսէին, հարաւային Իտալիան ալ աս թագաւ-
որութեան մասն ընել։ Արդէն աս նոր թագաւորութեան
երկրին մէջ շատ մը Հռոմայեցի, Նէապոլսեցի ու Սիկի-
լիացի փախստականներ եկած լեցուած էին ու ամե-
նուն սիրտ կու տային՝ հարաւային Իտալիան ալ որ-
պիսի եւ իցէ միջոցներով Իտալիայի թագաւորութեան
մէջ առնուլ։ Ի վերայ այսր ամենայնի երբ որ Վարիպալտի,
որն որ միջին Իտալիայի նիզակակցութեան զօրաց մէկ
մասին հրամանատարն էր, իր զօրօքը քահանայապետական
երկրին մէջ Անգոնայի մարզը մտնելու կը պատրաստուէր,
Սարգինիայի գահիճը նոյն ատեն պատշաճ չսեպեց անոր
աս բանիս հրաման տալ։ Ասոր վրայ ինքն ալ հրամանա-
տարութիւնը թող տալով՝ իր կողմնակիցներէն Ջինէալ
«գլխ» անունով կազմուած ընկերութեան գահերէց եղաւ
ու յարմար ժամանակի կը սպասէր իր ազատական զօր-
քովը զինուորական դործողութիւնները սկսելու, այսինքն
գէպ ի Հռոմայի երկիրը կամ նա եւ Նէապոլսոյ սահմա-
նէն անդին ալ արշաւանք ընելու։

* Մածծինի թէպէտ եւ իր սկզբնական դադափարին՝ այս-
ինքն բոլոր Իտալիա միակ հասարակապետութիւն ընելու
վրայ միշտ հաստատ էր. բայց աս ատեններն անոր միակ սահ-
մանադրական թագաւորութիւն ըլլալուն չէր ուզէր հակա-
ռակել, որովհետեւ կը յուսէր՝ որ բոլոր Իտալիա մէկ տէրու-
թիւն ըլլալէն ետքը՝ ատենօք նոր յեղափոխութեամբ մը
զանիկայ հասարակապետութեան փոխելը գիւրին կ'ըլլայ։

Վէպպոլսոյ տէրութեան վրայ Իտալիայի ուրիշ կողմերն եղած դէպքերուն՝ վերջի (1859ին) մեծ պատերազմէն ալ առաջ՝ վնասակար ազդեցութիւն ընելն անտարակուսելի բան մըն է. սակայն իր մէջն ալ անհանգրստութեան ու տոգոհութեան նշանները պակաս չէին: Բարձրագոյն կարգի ժողովուրդը քիչ մը Փերդինանդոս Բ. թագաւորին բռնած խիստ ընթացքէն ու ամէն դի թագաւորական պաշտօնատէրներուն՝ գեղացւոց ու ցած ժողովրդեան ձեռքովն ի գործ դրած հարստահարութիւններուն պատճառաւ, քիչ մ'ալ Իտալացի հայրենասիրաց գրգռութենէն շարժած՝ ապստամբելու բաղձանքէն բոլորովին ազատ չէր: Իրերը կամ ոգիներն աս վիճակի մէջ գտնուած ատենը՝ Փերդինանդոս Բ. Սոլֆերինոյի պատերազմին օրերը (1859. Մայիս 22.) վախճանեցաւ ու իր դահճը նստաւ իր անդրանիկ որդին Փրանկիսկոս Բ. (ծն. 1836. Յունու. 16.) որն որ հազիւ չորս ամիս առաջ (1859. Փետր. 2.) Պաւիերայի Մաքսիմիլիանոս դուքսին Մար. Սոփ. Ամալիա դստեր հետ (ծն. 1841. Հոկտ. 4.) ամուսնացած էր: Ամէն մարդ կը կարծէր ու կը յուսար՝ որ երիտասարդ թագաւորն իր հօրը բռնած խիստ ընթացքէն օտար ընթացք մը պիտ'որ բռնէ ու չափաւոր ազատասէր Իտալացւոց կողման նպաստելով տէրութիւնը նոր ու ազատական կարգերով պիտ'որ կառավարէ:

Մեծ պատերազմը լմննալէն ետքը Վիկտոր Էմմանուէլ Սարդինիայի թագաւորն իրեն թուղթ մը գրեց ու զինքը կը յորդորէր՝ որ իրեն հետ միաբանի ու Իտալիան նոր եռանդեամբ օտարաց (Աւստրիայի) ձեռքէն ու ազդեցութենէն բոլորովին ազատեն: Բայց երիտասարդ թագաւորն այսպիսի խորհուրդներուն ու յորդորանքներուն ամենեւին ականջ չդնելով՝ ի սկզբան իր հօրը դրած կարգերէն ամենեւին հեռանալ չէր ուզեր: Սակայն Փեր-

դինանգոս Բ. մեռնելէն ետքը իր հզօր ազդեցութիւնն ու ամենուն սիրտը դրած վախը տկարացած ըլլալով, յեղափոխական խլրտմունքը հպատակաց մէջ յաճախելու սկսած էին։ Ստորին ժողովուրդն իսկ այնչափ մեծ սէր չէր ցուցըներ թագաւորական տան վրայ, ինչպէս ուրիշ ատեններ։ Ասով հարուստ քաղաքացիներուն, ազնուականաց ու մանաւանդ ազնուապետաց սիրտը մեծ վախ ինկաւ՝ որ յեղափոխութիւն մը փրթելով՝ իրենք ամենէն առաջ վնաս կրեն։ Զինուորականաց մէջ ալ սկսան շփոթութիւններ ելլել։ Հելուետացի վարձկան զօրքը քանի մը անկարգ պահանջումներ ընելուն՝ թագաւորը օտիպեցաւ զիրենք իր ծառայութենէն հանել արձակել։ Այսպէս օրէ օր ապստամբութեան վախն աւելնալով՝ պաշտօնեաներն անոր առջեւն առնելու համար խիստ միջոցները սաստկացընելու կը ջանային։

Աս նոր խստութիւնն այլ եւ այլ տէրութեանց՝ մանաւանդ Գաղղիայի ու Անգղիայի՝ Նէպպոլիոն նստող դեսպանները օտիպեց թագաւորին յայտնի ընել՝ որ այսպիսի խիստ միջոցներն իր դահն ու թագը վտանգի մէջ կը դնեն։ Իսկ թագաւորն իր ներքին խրատիչներուն խորհրդին հետեւելով դեսպաններուն յուսալից ու հանգարտեցուցիչ պատասխաններ կու տար։ Բայց սակայն օրէ օր աւելի յայտնի տեսնուող թշնամական ցոյցերն ու բերնէ բերան պառտող տժգոհութեան՝ նա եւ սպառնալեաց խօսքերն արքունիքը վախի մէջ ձգելու սկսան։ Աս պատճառաւ տէրութեան մէջ նոր զօրք ժողվելէն զատ, նոր թագուհին Գերմանացի ըլլալուն՝ Գերմանիայի մէջ ալ Նէպպոլիոն համար ազատակամ՝ զինուորներ կը ժողվուէին ու կը խաւրուէին, նա եւ օտարազգի պաշտօնականներ բանակին մէջ կ'առնուէին։ Ասանկով քիչ ատենւան մէջ 120,000ի բանակ մը կազմուելով՝ թագաւորը

Հրաման հանեց որ զօրաց մեծ մասն իր տէրութեան Ապրուցցի նահանգին մէջ կենդրոնանան : Աս նահանգը Հռոմայի երկրին սահմանակից ըլլալուն՝ Ռոմանեայի բնակիչքը մեծ վախի մէջ ինկան կարծելով որ Նէապոլսոյ թագաւորն իր բանակովը յառաջ պիտի քալէ՝ քահանայապետին իշխանութենէն դուրս ելած գաւառները զինուց զօրութեամբ անոր հնազանդեցընելու համար : Բայց թագաւորին միտքն աս չէր, հապա իր երկրին մէջ ելլելու ապստամբութիւնը խափանել ու դրսէն գալու Խտալացի խռովիչներուն դէմ պատրաստ գտնուիլ :

Այս ամէն պատրաստութիւնները Նէապոլսոյ ցամաք երկրին վրայ եղած ատենը՝ Սիկիլիա կղզւոյն վրայ շատոնցունէ ի ծածուկ պատրաստուող ապստամբութիւնը հասուննալու կը մօտենար : Հոն՝ (1859) սարգինիական-աւստրիական պատերազմը սկսելու ատենը՝ երիտասարդները սկսած էին պատերազմի պատրաստուիլ ու ապստամբութեան դրօշը տնկելու ճամբայ բանալ : Երբ որ Վիլլաֆրանգայի խաղաղութեան դաշինքը դրուեցաւ՝ Սիկիլիացիք կ'ուզէին ալ ապստամբութեան դրօշը յայտնապէս բանալ. բայց Սարգինիայի երկիրէն եկող խրատիչները նոյն ատեն իրենց խորհուրդ տուին որ քիչ մը ժամանակ ալ համբերեն մինչեւ որ միջին Իտալիայի գործքերը կարգի դրուին : Սիկիլիացիք աս խորհուրդին համաձայն քիչ մը ատեն հանդարտ կեցան, բայց իրենց պատրաստութիւնները կը շարունակէին. իրենց դիտումն էր՝ Ապրուցցի նահանգին մէջ կեցող Նէապոլսոյ բանակին դէպ ի միջին Իտալիա յառաջ քալելու ատենը՝ բոլոր Սիկիլիա կղզւոյն վրայ ապստամբութիւնը սկսիլ «Սեցցէ՛ Վիկտոր Էմմանուէլ ու Իտալիա», պոռայով : Եւ որովհետեւ տէրութիւնն ամէն դի իր լըտեաներն ունէր, անոր համար աս պատրաստութիւններուն վրայ տեղեկութիւն

առնելով՝ Սիկիլիայի ոստիկանութեան գահերեցին ու տեղւոյն ղինուորական հրամանատարին ձեռքովը քրնութիւններ ընելով շատ մարդ բռնեց բանտ դրաւ, քանի մը հոգի ալ սպաննել տուաւ ու բոլոր կղզեցւոց սպառնացաւ որ ապստամբութեան նշաններ տեսած ատենը անխնայ կոտորած պիտ'որ ընէ:

Աս խիստ միջոցները քիչ ատեն կրցան ապստամբութիւնը խափանել. որն որ միշտ սկսելու վրայ էր, եւ իրօք (1860, Ապր. 3.) Բալերմոյի մէջ գիշերանց շնկոց մը սկսաւ լսուիլ ու առտուան դէմ բնակիչներն ապստամբաց գլխաւորներուն հրամանաւ զարնուած զանգակներու ձայնով՝ յառաջագոյն որոշուածին համեմատ՝ ոտք ելան ու կ'ուզէին քաղքէն դուրս վազելով գունդեր կազմել: Բայց կառավարութիւնը բանն իմանալով շուտ մը ղինուորները յառաջ քալեցուց ու խել մը մարդ ջարդել տուաւ: Ասով ժողովուրդը սասանելով հանդարտեցաւ, բայց երիտասարդները չորս դին վազելով գեղացիները ոտք հանեցին ու ղինած քաղքին ու ղինուորաց վրայ կը քալէին: Զինուորներն ասոնք ալ, ինչպէս նա եւ ճամբան հանդիպող ուրիշ ապստամբներն ալ ջարդելով՝ ապրստամբութեան յառաջ երթալն առ ժամս խափանեցին: Քիչ մը ետքը տէրութիւնը ցամաքէն շատ մը զօրք Սիկիլիա կղզին խաւրեց ու Բալերմոյ քաղաքը ամէն դիաց պաշարեց, նա եւ նաւատորմիդն ալ նաւահանգստէն դուրս ելաւ ու կղզւոյն բոլորտիքը կը պտըտէր դրսէն ապստամբաց գալու օգնութիւնն արգելելու համար:

Աս ապստամբութեան լուրը Գենուայի մէջ գրտնուող յեղափոխականաց ժողովը լսելով՝ շուտ մը Կարիպալտին աղաչեց իր ազատակամ գունդերովը Սիկիլիա անցնիլ ու ապստամբներուն օգնել: Կարիպալտի աս արշաւանքը յանձն առաւ ու քանի մը օրւան մէջ իրեն հետ

մէկտեղ խել մը ազատակամ զօրք Գենուա ժողովուեցաւ։ Գուրինի կառավարութիւնն աս հեղու ալ արտաքուստ ուղեց Կարիպալտին արշաւանքն արգելել։ Բայց Կարիպալտի գրեթէ ստոյգ զիտնալով՝ որ տէրութեան բուն բաղձանքը Նէապոլսոյ երկիրն ալ Խտալիայի թագաւորութեան մէջ առնել է՝ ընդունած հրամանին չհնազանդեցաւ ու ձեռաց տակէն իր պատրաստութիւնը յառաջ տարաւ։ Հնարքով մը երկու սարդինիացի շոգենաւ ձեռք անցընելէն ետքը (Մայիս 6.) գիշերանց իբր 1500 ազատակամ զինուորներով ան շոգենաւներուն մէջ մտաւ ու Գենուայի նաւահանգստէն դուրս ելաւ։ Ճամբան Տոսկանայի երկրին Գալամանէ նաւահանգիստը հանդիպելով խել մը զէնք ու չորս թնդանօթ ու քիչ մ'ալ զօրք առաւ։ Վերջապէս Նէապոլսոյ նաւերուն հսկողութիւնը խաբելու համար Անգղիայի դրօշ բանալով ու Սիկիլիայի մօտեցած ատենը երկու անգղիացի նաւերէն պաշտպանուելով՝ (Մայ. 12.) կղզւոյն Մարսալա նաւահանգիստը հասաւ ու իր զօրքովը ցամաք ելաւ։ Բայց պատերազմի պաշարը շոգենաւներէն չհանած՝ Նէապոլսոյ պատերազմական նաւերը վրայ հասան՝ նաւուն մէկն ընկղմեցին մէկալն ալ գերի առին։

Կարիպալտի Սիկիլիայի վրայ տեղացիներէն յուսացած ընդունելութիւնը գտնելով անոնց օգնութեամբը սկսաւ թագաւորական զօրաց պզտիկ բաժիններուն հետ զարնուիլ։ Քանի մը օր պզտիկ կռիւներով անցընելէն ետքը՝ (Մայիս 27.) Բալերմոյ քաղքին վրայ քալեց. եւ առտուան դէմ անոր մէկ դրան պահապաններուն յաղթելով ներս վազեց ժողովրդեան ձայն տալով որ շուտ մը ճամբաներուն վրայ պատնէշներ շինեն ու իրեն զօրացը հետ մէկտեղ թագաւորական զօրքը մերժեն։ Բնակիչքն ուրախութեամբ անոր ուղածը կատարելով սկսան պատե-

րազմիլ, երկու օր Բալերմոյի փողոցներուն վրայ թափա-
որական զօրաց ու Վարիպալտեանց եւ բնակչաց մէջ սոս-
կալի կռիւ ու կոտորած ըլլալէն եւ քաղքին շատ տեղե-
րը կործանելէն ու պրելէն ետքը, օտար տէրութեանց
բռնչաններուն միջնորդութեամբը (Մայիս 30.) քանի մը
օրուան համար զինագաղար եղաւ։ Կառավարութիւնը
Բալերմոյի մէջ եղածներուն տխուր լուրն առնելէն ետքը
պատշաճ սեպեց թափափորական զօրքը (իբր 20,000 հո-
գի) անկից դուրս հանել, որովհետեւ զօրաց մէջն ալ
տոգոհութեան նշաններ կ'երեւային։ Վարիպալտիին աս
յաջողակ գործքը Գենուա եւ ուրիշ տեղեր իրեն համար
զօրք ժողովող գործակալներուն եռանդն աւելցուց, որոնք
քիչ ատենուան մէջ 15,000էն աւելի ազատակամ զօրք
ժողովեցին ու դէպ ի Սիկիլիա ճամբայ հանեցին։ Քանի
մը հազար զօրք ալ պատրաստուեցան Հռոմայի երկիրը
խաւրուելու համար։ Վարիպալտիին անունը չէ թէ միայն
Խտալացի երիտասարդները հապա նա եւ Հունգարացի,
Լեհ, նա եւ Անգղիացի ու Գաղղիացի բախտախնդիրները
կը շարժէր իր ազատակամ զօրաց մէջ մտնելու եւ Խտա-
լայի ազատութեան համար պատերազմելու։ Վարիպալտի
քիչ մը ատեն Բալերմոյ մնաց ու հոն բնակիչներէն հրա-
մանապետ անուանուելէն ետքը քաղաքային կառավարու-
թեան գործքը Սարդինիայէն եկող պաշտօնէի մը յանձ-
նեց, որն որ (Օգոստ. 3.) հոն Սարդինիայի օրէնքը հաս-
տատել ու հրատարակել տուաւ։ Իսկ ինք Վարիպալտի
Բալերմոյէն ելաւ ու Մեսսինայի վրայ քալեց, հոն թա-
փափորական զօրաց դէմ սաստիկ պատերազմ մը տալէն
ետքը քաղաքն առաւ. բայց Մեսսինայի հզօր բերդը թա-
փափորականաց ձեռքը մնաց։

Սիկիլիայի վրայ Վարիպալտիին ձեռքովն եղած
տակնութեամբիւնն ու փոփոխութիւնը Նէպոլսոյ կա-

առավարութեան վրայ մեծ տրտմութիւն պատճառելէն զատ նա եւ մեծ Լքում ու վախ բերաւ: Թագաւորը մեծ տէրութեանց գիմեց՝ որ իր գահին հաստատ մնալուն ձեռնտու ըլլան: Նաբոլէոն կայսրը զինքը յորդորեց՝ որ Սարգինիայի հետ դաշնակցութիւն ընէ, Նէապոլսոյ ժողովրդեան ազատութիւններ տայ ու Սիկիլիայի համար զատ կառավարութիւն մը սահմանէ: Տէրութեան մէջ խիստ թագաւորականք սկսան ազատասիրաց կողման նպաստել ու թագաւորէն հեռանալու եւ անոր կողմը թող տալու նշաններ կը ցուցնէին: Ասոր վրայ թագաւորն իր խորհրդականներուն խրատովը որոշեց իր մինչեւ ան ատեն բռնած կառավարութեան ընթացքը փոխել. ուստի (Յունիս 25.) յայտարարութիւն մը հրատարակեց, որով կը ծանուցանէր՝ թէ իր հպատակաց նոր սահմանադրութիւն մը կու տայ, Սիկիլիայի համար ալ զատ կարգեր ու առանձին փոխաբքայ մը կը դնէ: Ասկից ի զատ կը յայտնէր որ որոշած է Խտալական երեքդուսեան դրօշը բանալ ու Գուրին երկու հոգի խաւրած է որ իր անուամբը Վիտոր Էմմանուելին հետ դաշնակցութիւն ընեն: Թագաւորին աս յայտարարութիւնն ու զիջումները ժողովրդեան վրայ ամենեւին ազդեցութիւն մը չըրաւ, գոհութիւն եւ ուրախութիւն մը չպատճառեց, որովհետեւ ազատասէրք ու յեղափոխականք յայտնի կը քարոզէին որ թագաւորն աս խոտմունքները ժամանակ վաստրկելու համար կ'ընէ ու զանոնք պիտ'որ չպահէ: Նա եւ Գուրինի գահլիճն իր առաջարկութիւնը չընդունեցաւ ու պահանջեց որ ինք առաջ իր տէրութեան մէջ խոտացած կարգերը հաստատէ ու անկից ետքն ուղած դաշնակցութեան վրայ խորհուրդ ըլլայ: Ուրիշ կողմանէ ալ Նէապոլսեցի փախստականք ամէն դի կ'աշխատէին որ Նէապոլսոյ թագաւորն իր գահէն մերժուի ու տէրութիւնն Խտալիայի թագաւ-

որութեան հետ միանայ: Թէպէտ եւ թագաւորին դրած նոր սահմանադրական պաշտօնեաները կը ջանային այլ եւ այլ ազատական նորոգութիւններու վճիռներ դուրս տալով ժողովուրդը գոհ ընելու, բայց աս վճիռներուն միտ դնող չկար: Թագաւորը միշտ վախի ու տարակուսանաց մէջ ըլլալով ընելէքը չէր գիտեր, միայն իր զօրաց հաւատարմութիւնը քիչ մը զինքը կը զօրացընէր, որովհետեւ ինքն ալ միշտ կ'աշխատէր անոնց սիրելի ըլլալու, սակայն աս դիաց ալ իր յոյսն ըստ մեծի մասին պարապի ելաւ:

Կարիպալտի, զորն որ Սիկիլիացիք կղզւոյն վրայ հրամանապետ դրած էին, իր ձեռաց տակ ըլլող զօրքը երեք բաժին ընելէն ու երեք հրամանատարներու տակ ղենէն ետքը, անոնցմով Նէապոլսոյ ցամաք երկիրն անցնելու պատրաստուեցաւ: Աս զօրաց մէկ բաժինը (Օգոստ. 21.) նաւերով Սիկիլիայէն ելան ու Մելետոյի քով երեք հազար հոգի ցամաք հանեցին: Ասոնք քիչ մը յառաջ երթալէն ետքը Բիցցոյի քով եօթը հազար թագաւորական զօրաց հանդիպեցան, որոնք (ինչպէս կ'երեւայ յառաջագոյն յեղափոխականներէն շահուած ըլլալով,) ղէնքերնին թողուցին ու Կարիպալտեանք դիւրութեամբ Ռեծճիոյ քաղաքն առին: Երկու օր ետքը (Օգոստ. 23. 25.) Կարիպալտին բոլոր զօրքը Գալապրիայի եզերքը ցամաք ելան, որովհետեւ Նէապոլսոյ նաւատորմիդն ան կողմերէն ետ քաշուելու սկսած էր: Բոլոր Գալապրիա ու շրջակայ տեղերն ապստամբութեան դրօշը բացին եւ թշնամւոյն հետ միաբանեցան ու երեւելի քաղաքներու մէջ առժամանակեայ կառավարութիւններ ու հրամանապետի փոխանորդներ ղենելով՝ ամէն գործքերը “յանուն Վիկտոր Էմմանուէլի Իտալիայի թագաւորին եւ յանուն Կարիպալտի” հարաւային Իտալիայի հրամանապետին” կը կատարէին: Քիչ ատենուան մէջ ապստամբած տեղերու

մէջ զօրք ժողովուեցան ու Կարիպալտեանց հետ միաբանե-
լով թագաւորական զօրաց դէմ կռուելու կ'երթային։
Իսկ թագաւորական զնդերն ամէն դի թշնամիներուն
յարձակմամբն իրարմէ բաժնուելով կամ կը ցրուէին եւ
կամ յուսահատած դէպ ի Նէապոլիս ետ կը քաշուէին։
որով եւ Կարիպալտեանք դիւրութեամբ բոլոր Գալապրիա
գրաւեցին։ Եւ թէպէտ թագաւորական նաւատորմիդը
Գալապրիայի եզերքին մօտ դտնուելով կրնար իր ռում-
բերովը թշնամեաց շատ փնաս տալ, բայց հրամանատար-
ներն իրենց թագաւորին հաւատարիմ մնալու միտք չու-
նենալով՝ թշնամւոյն առջին ամենեւին արգելք մը չէին
դներ դէպ ի Նէապոլիս յառաջ քալելու։ Ասանկով Կա-
րիպալտի ամէն դի բնակիչներէն ուրախութեամբ ընդու-
նուելով, (Սեպտ. 6.) Սալեռնոյ քաղաքը մտաւ։

Նէապոլոյ մայրաքաղքին մէջ ալ ապստամբու-
թիւնն ու անհաւատարմութիւնը սկսաւ ուրիշ տեղերու
պէս շուտ շուտ յառաջագէմ ըլլալ։ Լաժժարոնի ըսուած
ցած ժողովուրդն իսկ, որն որ Նէապոլոյ մէջ շատ բազ-
մաթիւ է ու ամէն ատեն թագաւորին հաւատարիմ մնա-
լով՝ խռովութիւն ելած ժամանակն անոր կողմը կը բռնէ
ու զանիկայ կը պաշտպանէ, առ հեղու խեղճ Փրանկիսկոս
Բ. թագաւորը թող տալով՝ բազմութեամբ ապստամբ-
ներուն կողմն անցաւ։ Ասոնք ու ստորին ժողովրդեան
մէջէն շատերը կատաղութեամբ ոստիկանութեան զի-
նուորներուն վրայ յարձակելով զանոնք կը սպաննէին ու
ոստիկանութեան պաշտօնարանները կ'այրէին։ Սարդի-
նիայէն եկող ծածուկ գործակալներն առ միջոցիս ամէն
հնարքները կը բանեցընէին թագաւորը ժողովրդեան
առջին ատելի ընելու եւ Կարիպալտիին ու Աիկտոր Էմ-
մանուէլին կողմը դարձընելու։ Անկից ետքն ալ սկսան
ստուգիւ դառնութեան ու տառապանաց օրերն երիտա-

սարգ թագաւորին համար. նոյն իսկ պաշտօնեաներն ա-
նոր դէմ ամէն թշնամութեան հնարքները ձեռք կ'առ-
նէին. քանի մը մտերիմներէն զատ ամէն մեծ պալատա-
կանները թագաւորէն հեռանալու կը փութային: Նա եւ
բանակին մեծ զորագլուխները մէկիկ մէկիկ ազատասիրաց
կողմը կ'անցնէին: Ամենէն աւելի թագաւորին վիշտ ու
տրտմութիւն պատճառեց Նունցիանդէ սպարապետին
հաւատադրութիւնը. աս մարդը, որն որ մինչեւ ան ա-
տեն թագաւորական տան խիստ հաւատարիմ բարե-
կամներուն ու պաշտպաններուն մէկն էր, իր հրաժարումը
տալէն ու իր շքանշանները թագաւորին խաւրելէն ետքը՝
ինք իր գլխուն յայտարարութիւն կամ հրաման մը հանեց
զօրաց՝ որ անկից ետքը ալ թագաւորին համար պիտ'որ
չպատերազմին, հապա Խտալական ազգին համար: Երբ որ
կարիպալտին Գալապրիա հասնելուն լուրը Նէապոլիս
հասաւ, գրեթէ ամէն մեծ պաշտօնատէրները պաշտօնին
թողուցին ու փախչելու ճամբայ կը փնտռէին: Պաշտօ-
նեաները (Սեպտ. 1.) իրենց հրաժարումը տուին. նոյն-
պէս ոստիկանութեան գլուխն եւ ուրիշ բարձրագոյն
պաշտօնի մէջ զտնուողներն իրենց պաշտօններէն հրա-
ժարեցան: Նոյն իսկ թագաւորին երկու հօրեղբայրք՝ Սի-
րակուսայի դուքսն ու Ագուիլայի կոմսը թագաւորէն հե-
ռացան ու թշնամեաց կողմն անցան. նա եւ մինչեւ ան
ատեն թագաւորին կողմն ըլլող ազնուականներն օտար
երկիրներ դացին:

(Դ) Թագաւորն իրաց այսպիսի յուսահատիչ հան-
գամանքը տեսնելով՝ ի սկզբան կը մտածէր իրեն հաւա-
տարիմ մնացող զօրքը Նէապոլսոյ ու Սալեռնոյի մէջ կեն-
դրոնացընել. բայց ետքէն որոշեց որ Գաբուայի ամուր
բերդին քովը զանոնք ժողվէ: Իսկ զօրքը քաղքէն դուրս
ելլելէն առաջ՝ (Սեպտ. 6.) հրաման տուաւ՝ որ իր պալա-

տին բոլոր ազնիւ ու թանկագին կահ կարասիքն ու իր բոլոր ընտանիքը դուրս հանուին ու Վայեդայի ամուր դղեակը տարուին: Ասոնք նաւ դրուած ատենը ստորին ժողովուրդը հոն ժողված ամէն կերպ նախատական ու անվայելուչ խօսքերով իրենց թշնամութիւնը կը յայտնէին: Իրիկուան դէմ ինք թագաւորը մեծ դժուարութեամբ նաւ մը գտնելով մէջը մտաւ ու Վայեդա գնաց: Հազիւ թէ ինք քաղաքէն հեռացաւ, ժողովուրդն ամէն դի թագաւորական նշանները վար առաւ կոտորեց ու անոնց տեղը Սաւոյայի թագաւորական նշանը կախեց: Սաւոյայէն դարձող թագաւորական զօրքը լուսթեամբ մայրաքաղաքին մէջէն անցնելով ու ժողովրդեան նախատական խօսքերը մօտիկ ընելով դէպ ի Գաբուա գացին: Թագաւորական նաւատորմիչն արդէն ապստամբներուն կողմն անցած էր:

Վարիպալտի Սաւոյայ եղած ատենը՝ Նէապոլէն (Սեպտ. 6.) պատգամաւորներ եկան զինքը հոն հրաւիրելու. ինքն ալ հոն գտնուող թագաւորական զօրքէն ամենեւին վախ մը չունենալով՝ երկաթուղոյ վրայէն միայն քսան հոգւով (Սեպտ. 7.) հոն գնաց, ուր ազգային պահապանաց գլխաւորներն ու մեծամեծները գիմայն եկան ու զինքը յաղթանակաւ քաղաքը տարին: Ժողովուրդն երեք օր չափազանց ուրախութեամբ ու հանդեսներով իր դալուստը փառաւորեց. կեցցէ՛ Վարիպալտի, կեցցէ՛ միակ Իտալիան, կեցցէ՛ Վիկտոր Էմմանուէլ ձայները գիշեր ու ցորեկ չէին դադրեր: Վարիպալտի այսչափ ու այսպիսի փառաւորութեան ցոյցքերը տեսնելէն ետքը ալ սկսաւ Նէապոլսոյ մէջ այլ եւ այլ կարգաւորութիւններ ընել, բայց ամէն բանի մէջ կը ցուցնէր որ միայն Վիկտոր Էմմանուէլին անուամբն ու անոր թագաւորութեան համար կը գործէ: Նէապոլսոյ տէրութեան նաւա-

տորմիդին համար հրաման հանեց որ անկից ետքը ալ Վիկտոր Էմմանուելին իշխանութեան տակն է ու անոր հրամաններուն համեմատ պիտ'որ շարժի: Քիչ մը ետքը կառավարութիւնը յառաջ տանելու համար նոր պաշտօնարան մը դրաւ քանի մը սահմանադրութիւն ուզող անձինքներէ կազմած ու ասոնց ձեռքովը խել մը ազատական վճիռներ դուրս տուաւ:

Բայց Կարիպալտին ըրած կարգաւորութիւններն ու դրած պաշտօնարանը հաստատութիւն մը չունեցան. որովհետեւ ապստամբած ու անգլուխ երկրի մը մէջ հաստատուն կարգ մը չիկրնար դրուիլ ու յեղափոխականաց ձեռքովն ամէն անկարգութիւնները մուտ ու յաջողութիւն կը գտնեն: Ասդիէն անդիէն յեղափոխականաց գլխաւորները, որոնք իրենց հանձարովն ու յաջողութեամբը Կարիպալտին վեր կը սեպուէին, վազեցին Նէապոլիս եկան, նոր պաշտօնարան մը կազմեցին, նոր նոր վճիռներ դուրս կու տային, նոր օրէնքներ կը դնէին, իրաւանց կարգերը կը փոխէին ու հարկերը կը ջնջէին: Երկրին ամէն դին քաղաքային կառավարութեան նկատմամբ ամէն տեսակ անկարգութիւնները կը տեսնուէին, մէկ գաւառի մէջ սարգինիական օրէնքները կամ սահմանադրութիւնը կը հրատարակուէր, ուրիշ գաւառի մը մէջ 1820ին (Նէապոլսոյ) սահմանադրութիւնը կը քարոզուէր. մէկ խօջորով ըսենք՝ Իտալիայի ուրիշ մասերուն հետ ամբողջ միութիւն ու կէս կամ մասնական միութիւն ուզողները, հասարակապետականք, սահմանադրականք ու արձակապետականք խառն ի խառն իրարու հետ կ'իյնային ու շփոթութիւն շփոթութեան վրայ կ'աւելցընէին: Նոյն ատեն Մածծինին ալ Նէապոլիս եկաւ եւ ի ծածուկ իր հասարակապետական գաղափարներովը կը գործէր ու շատերուն միտքը կը շփոթէր:

Թէպէտ բոլոր Նէապոլսոյ տէրութիւնն այսպիսի շփոթութեանց մէջ կը ծփար ու թագաւորը մէկ դիպցօգնութիւն չէր տեսներ. սակայն իր բանը բոլորովին լմնցած չէր, իր դահը կորսնցուցած չէր ու երկրին մէկ մասը դեռ իր ձեռքն էր: Ինք իր հաւատարիմներովը Գաբուա ու Կայեդա քաշուած՝ իրեն քովն ունէր 50,000 զօրք: Աս զօրքն ի սկզբան երկրին մէջ եղածները տեսնելով սասանած ընկելէնին չէին գիտեր. բայց շուտ մը առաջին սասանութենէն սթափելով ու Գալապրիայի մէջ իրենց ցուցրցած տկարութեան վրայ զղջալով, դարձան իրենց թագաւորին բոլորտիքը ժողվեցան, պատրաստ ըլլալով անոր իրաւունքն ու թագն իրենց արեամբը պաշտպանելու եւ պահելու օգնել: Կարիպալտի ասոնց պատրաստութիւնն իմանալով իր բոլոր ազատակամ զօրքը Նէապոլսէն դուրս հանեց ու Գաբուայի մօտ շարեց աս քաղաքը պաշարելու համար: Թագաւորական զօրքին մէկ մասը (Սեպտ. 22.) թագաւորին եղբօրը հրամանին տակ քաղքէն դուրս ելաւ, կարիպալտեանց վրայ յարձակեցաւ ու անոնց մէկ մասին աղէկ ջարդ մը տուաւ: Քանի մը օր ետքը (Հոկտ. 1.) նորէն դուրս ելլելով աւելի եւս սաստկութեամբ յարձակում ըրաւ, ի սկզբան յաջողութեամբ կարիպալտեանները զարկաւ ու դէպ ի Նէապոլիս ետ քշեց, անանկ որ զանոնք բոլորովին տկարացընելով մայրաքաղաքը ձեռքերնէն պիտ'որ առնէր: Բայց իրիկուան դէմ կարիպալտեանք նոր զօրք ընդունելով զօրացան ու թագաւորական զօրքը ստիպեցին արտօրնօք ետ դառնալ ու Գաբուա մտնել: Աս կռիւններուն մէջ թագաւորականք 2000 մարդ, իսկ կարիպալտեանք 1500 մարդ կորսնցուցին: Ասիկց ետքը Կարիպալտի թագաւորական զօրաց դէմուրիշ կռիւ մը չկրցաւ սկսիլ, որովհետեւ ասոնք ամուր բերդերով պաշտպանուած ըլլալով անոր ամէն փորձերը

պարապի կը հանէին: Նա եւ Ապրուցցի գաւառին մէջ բնակիչք թագաւորին հաւատարիմ մնալով՝ զէնք առած ու պղտիկ զնդեր բաժնուած ասդին ասդին կը քալէին ու ապստամբներուն դրած ազգային պահապանները կը զարնէին զինաթափ կ'ընէին:

Աս ատանկ ըլլալով՝ Նէապոլսոյ մէջ ապստամբներուն կառավարութիւնը կը տեսնէր որ միայն Արիպալտին ազատակամ զօրքովը պատերազմը լմնցընելը կարելի բան չէ. ուստի կը սպասէին ու կը յուսային որ Վիկտոր Էմմանուէլ իր բանակէն Նէապոլսոյ երկիրը բաւական զօրք խաւրէ ու զանիկայ բոլորովին գրաւէ: Իսկ Գուրինի կառավարութիւնն օտար տէրութեանց ազգարարութեան հետեւելով քիչ մը ատեն չէր ուզէր Արիպալտին Նէապոլսոյ տէրութեան մէջ ըրածները յայտնապէս հաստատել ու կառավարութեան հաւանութեամբ եղած գործքեր սեպել: Բայց վերջապէս Իտալացի հայրենասիրաց թախանձելէն ստիպելով, միանգամայն վախնալով որ Մածծինեանք հարաւային Իտալիայի մէջ հասարակապետութիւն հաստատելու ջանքերնին յաջողընեն, որոշեց որ Սարդինիայի բանակին մէկ մասը Նէապոլսոյ երկիրը պատերազմով գրաւելու խաւրէ: Աս որոշման համեմատ Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը (Հոկտ. 9.) յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ Իտալացւոց մանաւանդ Նէապոլսեցւոց կը ծանուցանէր՝ որ ինք իր զօրաց զլուխն անցած յառաջ կը քալէ իբրեւ Իտալիայի թագաւոր իր պարտքը կատարելու եւ անով Իտալիայի մէջ յեղափոխութիւնը վերջացընելու: Նոյն օրը (Հոկտ. 9.) Վիկտոր Էմմանուէլ 20,000 զօրքով Ապրուցցի գաւառը մտաւ. իսկ 10,000 օսարդինիացի զօրք ալ ծովով Նէապոլիս հասաւ: Թէ որ Նէապոլսոյ թագաւորական զօրաց գլուխները հարկաւոր ջանքն ի գործ դրած ըլլային, ան-

շուշտ կրնային Սարգինիայի զօրաց ընթացքն արգելել, սակայն անոնք այնպէս վարուեցան՝ որ Սարգինիացիք քանի մը փոքր կռիւներէ ետքը՝ առանց մեծ պատերազմի մը՝ Նէապոլսոյ զօրքը ցրուեցին: Ասոնցմէ 17,000 հոգի քահանայապետական երկիրը փախան ու զէնքերնին թողուցին: Ասոր վրայ Սարգինիացիք (Նոյ. 1.) սկսան Գաբուայի բերդը զնդակոծել. մէջի զօրքը թուր օրը պատերազմէն ետքը իրիկուան դէմ բերդը Սարգինիացւոց յանձնելով իրենք կայեդա քաշուեցան, ուր որ Փրանկիսկոս Բ. թագաւորն իր մնացած զօրքովը պատըս պարած էր:

Արիպալտի Սարգինիայի դահլճին՝ իրեն ըրած գործքերուն վրայ գոհ չըլլալուն պատճառով վշտացած էր ու չէր ուզեր Նէապոլսոյ մէջ ձեռնտու ըլլալ որ բնակիչքը բոլոր երկիրը Սարգինիայի տէրութեան հետ միացնելով Խտալիայի թագաւորութեան մասընելու հաւանութեան քուէ տան: Բայց վերջէն Բալլաւիչինի մարգիզին յորդորանքովը հաշտուելով՝ (Հոկտ. 21.) Նէապոլսոյ տէրութեան համար ընդհանուր քուէարկութիւն ընել տուաւ ու իբր մէկ ու կէս միլիոն քուէով որոշուեցաւ՝ որ Նէապոլսոյ երկիրը Սարգինիայի ու միջին Խտալիայի հետ միանալով Խտալիայի թագաւորութեան մասն ըլլայ: Յայտնի է ու չիկրնար ուրացուիլ՝ որ թէպէտ եւ ժողովրդեան զրգուիչներն ու Նէապոլսոյ թագաւորական տան թշնամիներն իրենց ծածուկ հնարքովը՝ վերոյիշեալ թիւը յառաջ բերին, այսինքն Նէապոլսոյ տէրութեան առանձին թագաւորութիւն ըլլալէն դադրին ուզող բնակչաց թիւն այսպէս մէկ ու կէս միլիոնի հասցուցին: Բայց իրօք ոչ ժողովուրդն էր որ այսչափ բազմութեամբ ու միաբանութեամբ ու ըրածնին խորհրդով ու խոհեմութեամբ որոշելով տէրութեան ապագայ վիճակին վրայ

քուէ ձգեցին ու կախքերնին յայտնեցին, եւ ոչ Վարիպալտիին ազատակամ զօրքն ու Սարգինիացւոց զնդերը Նէապոլսոյ թագաւորն իր հայրենական գահէն վար առին, հապա տէրութեան ներքին ապականութիւնն ու անկից յառաջ եկած ընդհանուր հաւատադրութիւնն ու մատնութիւնը թագաւորն ու թագաւորութիւնը օտարաց ձեռքը տուին: Տեսանք թէ ինչպէս ծանր ու վտանգաւոր վայրկեանի մէջ թագաւորին հօրեղբարքը, տէրութեան մեծամեծները, պաշտօնեաները, զօրապետներն ու զօրաց մէկ մասը պարսաւելի տկարութեամբ իրենց օրինաւոր տէրը թող տալով՝ ապստամբաց ու օտարաց կողմն անցան ու անոնց ճախայ բացին՝ իրենց ուղածին պէս յառաջ քալելու եւ երկիրն ու իշխանութիւնը գրաւելու:

Սկիտոր Էմմանուէլ թագաւորը քանի մը օր առաջ (Հոկտ. 26.) Վարիպալտիին հետ տեսնուելէն ետքը՝ վերոյիշեալ քուէարկութեան զօրութեամբ Նէապոլսոյ տէրութիւնն իր իշխանութեան տակ առածի պէս՝ նոյն Վարիպալտիին հետ (Նոյ. 7.) Նէապոլիս քաղաքը մտաւ եւ ուրախութեան ձայներով ժողովուրդէն ընդունուեցաւ: Այսպէս հեղ մը թագաւորը հոն մտնելէն ու իբր թէ իր տէրութեան աս նոր մասն իր անմիջական հրամաններովը կառավարելու սկսելէն ետքը՝ ալ Վարիպալտի իր հրամանապետութեան պաշտօնը թող տալով՝ գործելէն դադրեցաւ ու իր Քաբրերա կղզին քաշուեցաւ: Հոն՝ Իտալիայի մնացած մասերն ալ՝ Հռոմայի բոլոր երկիրը նոյն իսկ Հռոմ քաղաքով մէկտեղ, Վենետիկ ու Լոմբարտիայի Աւստրիացւոց ձեռքը մնացած մասը՝ միակ Իտալական թագաւորութեան հետ միացընելու համար սկսաւ առանձին ու իր համախոհներուն հետ պատրաստութիւն տեսնել եւ շատոնցունէ աս նիւթիս վրայ ու

նեցած խորհուրդին դործադրութեան միջոցներուն վրայ խորհիլ:

Իսկ Նեապոլոսյ երկրին մէջ ըլլող Սարդինիայի զօրքը (Նոյ. 5.) սկսաւ կայեղա քաղաքն ու բերդը պաշարել: Փրանկիսկոս Բ. [Ժագաւորը դեռ հոն իր քովը շատ զօրք ունէր. բայց որովհետեւ ալ ասոնցմով չէր կրնար դուրս յարձակիլ ու բաց դաշտի վրայ պատերազմ տալ, իսկ զամէնքը բերդի մէջ պահելն ալ պարենի պակասութեան պատճառաւ շատ դժուարին էր, անոր համար անոնց մէկ մասն իրենց տեղը խաւրեց: Նա եւ իր բոլոր ընտանիքն ու իր քովն ըլլող բարեկամ տէրութեանց դեսպանները ապահով ճամբով Հռոմ խաւրեց: Կ'ուզէր նա եւ իր [Ժագուհին ալ անոնց հետ Հռոմ խաւրել. բայց ասիկայ յանձն չառաւ այսպիսի նեղութեան ժամանակ խեղճ [Ժագաւորը մինակ [Ժողով. ուստի եւ հոն բերդին մէջ մնաց ու ինչպէս ականատեսը կը վկայեն՝ բոլոր պատերազմին ժամանակը կամ վտանգաւոր տեղերը կենալով պատերազմողներուն այրաբար կ'օգնէր ու սիրտ կու տար եւ կամ հիւանդանոցներու մէջ վիրաւորեալները սիրով կը դարմանէր: Իսկ երիտասարդ [Ժագաւորը, որ յառաջագոյն այնչափ աշխոյժութիւն ու հաստատութիւն չէր ցուցներ, կայեղայի բերդին մէջ վերջին աստիճանի դժուարին վիճակի մէջ հասած, իր տէրութեան գրեթէ բոլոր երկիրը [Ժնամեաց ձեռքն ըլլալը գիտնալով ու արտաքին տէրութիւններէն ուրիշ նպաստ մը չունենալով՝ բայց միայն Գաղղիացւոց նաւատորմիդը, որն որ Սարդինիացիները ծովու կողմանէ կայեղա պաշարելէն քիչ մը առեն արգելելու աշխատեցաւ, այսպիսի յուսահատիչ հանգամանաց մէջ հաստատութեամբ միտքը դրաւ ու ջանաց իր արդար իրաւունքն ամէն կերպ միջոցներով պաշտպանելու: Արտաքին տէրութեանց ստի-

պիչ խօսքերով ծանուցագիրներ խաւրեց, անոնց յիշեցը-
նելով տէրութեանց համապարտութիւնը (solidarité)
կամ իրարու նկատմամբ ունեցած կապն ու պարտքը,
ուստի եւ ցուցնելով որ եթէ իր գահը յեղափոխակա-
նաց ձեռքը թող տալու ըլլան՝ բոլոր Եւրոպական կար-
գերը խախտուելու վտանգի մէջ կ'իյնան: Նոյնպէս եւ իր
հպատակներուն ալ այլ եւ այլ սիրալիր յայտարարու-
թիւններ հանեց, որոնցմէ իրեն հաւատարիմ ըլլողները
յորդորեցան ասդին անդին զէնք առնելով կրցածնուն
չափ անոր իրաւունքը պաշտպանելու: Սակայն աս արտա-
քին փոքր ու մասնական օգնութիւնը ղթագաւորը թըշ-
նամեաց զէնքերէն չէին կրնար ու չկրցան պաշտպանել ու
ապահովցնել: Այսեդայի պաշարումը երկու ամիսէն աւ-
ելի քէնց. որ ատեն ներսէն ու դրսէն գնդակներն ու
ռումբերը մեծամեծ կոտորածներ ու վնասներ ըրին: Եր-
կու ամիս բերդէն ամէն վնասներուն նորոգութիւն կ'ըւ-
լար ու բերդին մէջ ըլլողները զիրենք կը պաշտպանէին:
Բայց վերջապէս (1861. Յունու. 7էն սկսելով) Սարդի-
նիացիք արտաքին պատուարները բոլոր տկարացուցին:
Ասկից ի զատ Գաղլիացւոց նաւատորմիզն ալ (Յունու.
19.) Այսեդայի մօտերէն հեռանալով Սարդինիայի կամ
Խտալիայի միացեալ նաւատորմիզը եկաւ բերդն ու քա-
ղաքը ծովու կողմանէ ալ պաշարեց: Այսպիսի սաստիկ
պաշարմանէ ու անդադար ռմբակոծութենէ զատ բերդին
մէջ ըլլողներուն տառապանքն ու նեղութիւնն իրենց մէջ
յաճախող սաստիկ տենդով ու պարենի պակասութեամբ
ալ ծանրացաւ: Երիտասարդ թագաւորն իր քսան տա-
րեկան դիւցազնուհի ամուսնովը իրենց թագին իրաւունքն
ամէն ճգամբ պաշտպանելէն ետքը երբ որ ամէն դիաց
վրանին եկած հասած թշուառութիւնը տեսան, ալ չու-
զեցին իրենց հետ ըլլող հաւատարիմ հպատակներուն

կեանքն ու հանգիստը վտանգի մէջ դնել: Ուստի թա-
գաւորը (Մարտ 13.) թշնամեաց գլխաւորներուն հետ
բանակցութիւն ընելով բերդն անոնց յանձնեց եւ ինքն
ու թագուհին քանի մը հողուով անկից ելան Հռոմ գա-
ցին, ուր Փրանկիսկոս Բ. ամենէն իբրեւ օրինաւոր թա-
գաւոր Նէապոլոյ կը պատուի: Իրեն բարեկամ ըլլող
տէրութիւններն իր քովն իրենց դեսպանները դրած են
ու ինքն ալ անոնց քովն իր դեսպաններն ունի: Իր երկրին
շատ տեղերն իր իրաւանցը պաշտպանութեան համար
հպատակներէն հազարաւոր հողի զէնք առած կը ջանան
անոր նորէն իր հայրենական գահը դառնալու ճամբայ
պատրաստել: Սարդինիայի տէրութիւնն ասոնց գէմ ա-
մէն զգուշութիւնը կը բանեցընէ, երբեմն պզտիկ կռիւներ
ալ կ'ըլլան ու շատ մարդիկ ալ բռնուելով՝ կը սպան-
նուին:

Իտալացւոյ մէկ մեծ մասին համար, որոնք բոլոր
Իտալիա Սարդինիայի թագաւորին տակ միակ սահմանա-
դրական թագաւորութիւն կամ միապետութիւն ընելու
կը բաղձային, որոնց գլխաւորներն էին Սարդինիայի
գահլճին ու պաշտօնէից գլուխը Գաւուր, Վարիպալտի,
Ռիզագոլի եւ ուրիշները, Նէապոլոյ տէրութեան երկիրը
նոյն Իտալիայի թագաւորութեան հետ՝ իրենց ուղածին
պէս միացընելէն ետքը, կը մնային Հռոմայի բոլոր երկիրն
ու Վենետական գաւառները: Վարիպալտի Նէապոլոյ
երկիրն անհաւատալի շուտութեամբ նուաճելէն ետքը
կ'ուզէր անմիջապէս իր ազատակամ զնդերովը Հռոմայի
երկիրը մանել, մայրաքաղաքին վրայ քալել, քահանայա-
պետն աշխարհական իշխանութենէ մերկացընել ու ան-
կից բոլոր Իտալիայի միութիւնը հրատարակել: Աս ըլլա-
լէն ետքը միտքը դրած էր Վենետիկն ալ առնուլ, ոչ
Գաղղիայի ու Աւստրիայի զօրքերուն բազմութիւնն ու ոչ

Լոմբարտիայի մէջ Աւստրիայի ձեռքը մնացած բերդերուն ամրութիւնն իր յանդուգն խորհուրդներուն արգելք ու սրտին վախ մը կը պատճառէին: Բայց Հռոմայի երկիրն ու տէրութիւնը բոլորովին առնուլն ու Իտալիայի թագաւորութեան հետ միացընելը Նէապոլսոյ երկիրը գրաւելու պէս դիւրաւ չէր կրնար յաջողիլ: Եւ ոչ Սարդինիայի դահլիճը կրնար այնպէս դիւրութեամբ հաւանիլ որ կարկալտիին ազատակամ դնդերն իրենց իրենցմէ Հռոմի երկիրը մտնեն: Քահանայապետին ժառանգութիւնը գրաւելու համար ամենուն դիմացը մեծամեծ ու դժուարաւ յաղթուելու արգելքներ կ'ելլէին ու ամենուն ձեռքն ու զէնքը կը կապէին:

Վաղղիացի կայսրն ետքի մեծ պատերազմէն ետեւ պատշաճ սեպած էր Հռոմ քաղքին ու Չիվիդա Վէքքիայի մէջ քանի մը տարիէ ի վեր կեցող Վաղղիացի զօրաց թիւն աւելցընել՝ որ քահանայապետական քաղքին ու քահանայապետին անձին պահապան ու պաշտպան ըլլան: Բայց աս զօրքը Հռոմէն դուրս քահանայապետական հպատակաց ապստամբելուն ամենեւին արգելք մը չէին դնէր: Ասով քահանայապետական երկրին մէկ մասն այսինքն Ռոմանեա դիւրութեամբ իր վեհապետէն ապրտամբած ու երեք դքսութեանց հետ մէկտեղ Սարդինիայի թագաւորին վճռովն Իտալիայի թագաւորութեան մէկ մասն եղած էր, ինչպէս վերը գրեցինք: Նոյնպէս եւ յիշեցինք՝ թէ Անգոնայի եւ Ումպրիայի բնակիչքն ալ ոտք ելլելով կ'ուզէին նոյն թագաւորութեան տակ մտնել. իսկ Սարդինիայի կառավարութիւնը թէպէտ նոյն շարժման ու ջանից հակառակ չէր, սակայն ըստ մասին օտար տէրութեանց բարեկամական խորհուրդներն ու ըստ մասին Նաբոլէոն կայսեր աս բանին յայտնապէս կամակից չըլլալը զինքն ի սկզբան կը խափանէին նոյն գաւառներն

ալ գրաւելու եւ Իտալիայի թագաւորութեան մէջ առնելու: Ի վերայ այսոր ամենայնի Վարիպալտին իր ազատական զօրքովը Սիկիլիայի տէրութիւնը դիւրութեամբ նուաճելէն ետքը՝ Իտալացի հայրենասէրք ամէն դի կ'եռային ու Գուրինի դահլիճը կը պարսաւէին՝ որ ազգային միութեան օգնելու մէջ այնպէս դանդաղ կը շարժի: Աս պատճառաւ Գաւուր պաշտօնեան սկսաւ վախնալ որ չափազանց հայրենասէրք, որոնք արդէն զինքն ու իր պաշտօնարանը կը նախատէին թէ Նաբոլէոնին կամայքը գերեզաժ է, Սարդինիայի կառավարութեան հրամանին չուզանելով Վարիպալտինն ձեռաց տակ յառաջ քալեն ու վերոյիշեալ գաւառները գրաւելով՝ աս նոր յաղթութեան պատիւն ալ Վարիպալտին տրուի: Ասիկայ խափանելու համար դահլիճին մէջ իր խորհրդովն որոշուեցաւ՝ որ Ումպրիայի ու Անգոնայի գաւառներն ալ նոյն թագաւորութեան մէջ առնելու միջոցներն ի գործ դրուին, եւ աս բանիս մէջ ալ ամէն նկատումն ու վախը մէկդի դնելով կարեւոր պատրաստութիւններն ըլլան:

Իսկ Հռոմի կառավարութիւնն ու առանձինն Պիոս Թ. քահանայապետն իր գաւառներուն նկատմամբ Սարդինիայի դահլիճին ու թագաւորին բռնած վարմունքին վրայ վշտացած ու նեղացած ըլլալով անոր հետ բարեկամական հաղորդակցութիւնը կտրելէն ի զատ՝ նոյնին դէմ յայտնապէս բողոք ու սպառնալիք ըրած էր: Գաղղիայի կայսրն իբրեւ Սարդինիայի դաշնակից աս բանիս մէջ միջնորդ ըլլալ ուզելով, Պիոս Թ.ին խորհուրդ կուտար ու կ'առաջարկէր՝ որ (ինչպէս Գիւստինիանոսի օրէնքն ու ղեւսպանաժողովը անուամբ նոյն կայսեր ազդեցութեան տակ յօրինուած տետրակը կը նշանակէր,) Ռոմանեայի երկրին անմիջական իշխանութենէն հրաժարելով՝ զանիկայ Աիկտոր Էմմանուէլին իբրեւ իր աշխարհական փո-

խանորդին յանձնէ, նոյնպէս եւ Հռոմայի երկրին ուրիշ գաւառներուն վրայ իր վերին իշխանութիւնը պահէ, որուն ապահովութեան համար Փաղղիա երաշխաւոր բւլայ: Պիոս Թ. ինչպէս իրեն կը վայլէր՝ չէ թէ միայն աս ու ասոր նման առաջարկութիւններուն չզիջաւ ու չհաւանեցաւ, հապա իր երկիրներուն յափշտակուիլ սկսելու ատենէն սպառնացած բանադրանաց վճիռը վերջապէս (1860. Մարտ 29.) հրատարակեց: Աս վճռով Հռոմայի երկիրները գրաւողներն ու նոյնին խորհրդով ու գործքով օգնական ու գործակից բլլողները բանադրանաց տակ կը դրուէին. բայց յանուանէ ոչ ոք կը յիշատակուէր: Թէպէտ ժամանակին հոգին աս եկեղեցական պատժոյն նոյնին արժանի բլլողներուն սրտին մէջ յառաջ բերելու օգուտն ու զգաստութիւնը՝ կամ անոնց վրայ ընելու ազդեցութիւնը խափանեց, սակայն կրնայ ըսուիլ որ գոնէ ոմանց յանդգնութեան քիչ մը չափ դրաւ: Փաղղիայի կառավարութիւնը նորէն գրեց քահանայապետին ու խոստացաւ՝ որ եթէ քահանայապետական կառավարութիւնն իր իշխանութեան տակ բլլող տեղերուն մէջ քանի մը ազատական ու օգտակար նորոգութիւններ ընելու բւլայ, Փաղղիա կը ջանայ ու միջնորդ կ'ըլլայ՝ որ կաթողիկէական տէրութիւններն իրեն հաստատուն եկամուտք կապեն, երկրորդ կարգի կաթողիկէական տէրութիւններն ալ իրեն անձնապահ զօրք տան: Ասոր Անդոնեւի կարգինալը պատասխան գրեց՝ որ քահանայապետը մինչեւ որ իրմէն ապստամբած գաւառներն իրեն չհնազանդին՝ ամենեւին նորոգութիւն մը չի հրատարակեր:

Վահանայապետին աշխարհական իշխանութեան դէմ ու անոր տակն բլլող երկիրները իր ձեռքէն առնելու համար Խտալացի հայրենասէրներն ամէն ծիգերնին բանեցուցած ատենը՝ կաթողիկէական երկիրներու, մա-

նաւանդ Գաղղիայի, Բեղդիայի ու հարաւային Գերմանիայի բնակիչքը սկսան իրենց զինուորական ու դրամական օգնութիւնն անոր ընծայել: Աս սիրոյ ցոյցը զքահանայապետական կառավարութիւնը շարժեց կաթողիկէական ազգերէն իրեն օգնութեան եկած զօրքերով բանակ մը կազմել ու անով Գաղղիայի կայսեր Հռոմայի մէջ պահած Գաղղիացի զնդերն արձակել: Քիչ ատենւան մէջ ամէն զիաց, Աւստրիայի, Պաւիերայի, Հելլենտիայի, Բեղդիայի ու Գաղղիայի երկիրներէն բազմաթիւ ազատական զինուորներ քահանայապետական երկիրն եկան ժողովեցան: Աս ազատական զինուորներուն, մանաւանդ Գաղղիայէն եկածներուն մէջ շատ երիտասարդներ կային անուանի ու ազնուական տներէ, որոնք իրենց զէնքովն ու ստակովը քահանայապետին իրենց սէրն ու հպատակութիւնը ցուցնելու կը փութային: Իսկ մնացած ազատական զօրաց մեծ մասն իրենց տէրութիւններուն դրամովն ու զէնքովը քահանայապետին ծառայութեան կու գային: Բոլոր աս զնդերուն վրայ հրամանատար դրուեցաւ Լամորիսիէր Գաղղիացի զօրապետը, որն որ Ճեզայիրի մէջ իր զինուորական քաջութեամբը մեծ անուն ստացած էր ու Գաղղիայի մեծ զօրապետներուն կարգը կը սեպուէր. բայց Նաբոլէոն Գ. իշխանութեան հասնելէն ետքը՝ անոր կողմը չըլլալով ամէն զինուորական գործքերէն ետ քաշուած էր: Ասիկայ թէպէտ եւ Գաղղիայի կառավարութեան մասնաւոր հրամանաւր վերոյիշեալ հրամանատարութիւնը չէր ընդունած, սակայն Նաբոլէոն կայսրը հաւանեցաւ՝ որ Լամորիսիէր Գաղղիայի հպատակ մնալով՝ կարենայ Գաղղիայէն դուրս քահանայապետին ծառայութեան մէջ մտնել:

Լամորիսիէր՝ քահանայապետին ծառայութեան համար այլ եւ այլ երկիրներէն եկած ժողովուած զինուոր-

ներուն վերին հրամանատարութիւնը (1860. Ապր. 4.) ընդունելէն ետքը, անոնցմով պատերազմելու սկսելէն առաջ՝ որչափ որ ժամանակը կը ներէր՝ իրենց կարգ կանոն դնելու եւ կարգաւորեալ բանակ մը կազմելու աշխատեցաւ: Ասկից ետքը քահանայապետական կառավարութիւնը համարելով որ այսչափ զօրաց բանակ մը բաւական է Հռոմ ու անոր երկիրը պաշտպանելու՝ Գաղղիացի կառավարութեան ծանոցը՝ որ ալ Գաղղիացի զինուորներուն Հռոմայի մէջ մնալը հարկաւոր չէ: Գաղղիա առ յայտարարութիւնն ընդունելէն ետքը կը պատրաստուէր իր Հռոմ կեցող զօրացը հրաման խաւրել որ բաժին բաժին Հռոմայի երկրէն ելլեն ու Գաղղիա դառնան: Մէյ մ'ալ կարիպալտին իր ազատակամ զօրքովը Սիկիլիա հասնելուն ու զանիկայ գրաւելուն եւ Տոսկանայի ու Գենուայի մէջ Իտալացի ազատակամ զօրաց անհնարին շուտութեամբ ու բազմութեամբ ժողովուելով հարաւային Իտալիայի վրայ քայլելու պատրաստուելնուն լուրը Գաղղիա հասնելով՝ կառավարութիւնը պարտաւորեցաւ տալու հրամանը մէկգի թողուլ ու Գաղղիացի զնդերը քիչ մը ժամանակ ալ Հռոմայի երկրին մէջ ձգել: Եւ իրացընէ՝ արտաքին տէրութիւններէն քահանայապետական երկրին պաշտպանութեան համար եկող հասնող հազարաւոր օտարական զօրքերն օրէ օր Իտալացի հայրենասէրներուն աւելի եւս գրգիռ կ'ըլլային իրենց սկսած Իտալական միութեան գործքն աւելի եւս եռանդամբ յառաջ տանելու ջանալ ու փութալ: Տոսկանայի ու Ռոմանայի մէջ աղքատին գործակալները Հռոմայէն եկած բաղմաթիւ փախստականներուն գրգռութեամբն ու օգնութեամբը խել մը զէնք, պատերազմի պաշար ու նոր ազատակամ զօրք ժողոված՝ օտար զօրաց դէմ խաւրելու սկսան: Տոսկանայէն (1860. Օգոստոս ամսոյն սկիզբները) պզտիկ դունդ մը

350 ազատակամ զօրք Հռոմայի երկիրը մտաւ ու սկսաւ հասած տեղերն ապստամբութեան գրգռել: Լամորիսիէր զօրապետն ասոնց դէմ պզտիկ բաժին մը ձիաւոր զօրք խաւրեց, որոնք անոնցմէ քանի մը հոգի վիրաւորեցին ու սպաննեցին եւ մնացածներն իրենց տեղը ետ քշեցին: Թէպէտ եւ Լամորիսիէր քահանայապետական երկրին կարեւոր տեղերն ամրացընելու եւ զանիկայ ամէն կերպով ապստամբութենէ ապահովցընելու կը ջանար. բայց բնակիչքը յեղափոխութիւնը յառաջ տանելէն չէին դադրեր. ասդին անդին ապստամբութեան գործքերը կը յաճախէին: Պենեւենտ քաղաքը (Օգոստ. 23.) ապստամբութեան դրօշը տնկելով քաղքին մէջ գտնուող քահանայապետական զօրքը դուրս վռնտեց:

Վուրինի դահլիճը կը տեսներ որ ալ պիտ'որ չկարենայ ազատակամ դնդերը Հռոմայի երկիրը՝ մանաւանդ Ումպրիա ու Անգոնայի մարզը մտնելէն երկայն ատեն արգելուլ, Հռոմայեցիներէն ալ օրէ օր աւելի եւս կը գրգռուէր՝ որ Հռոմայի երկիրը գրաւելու սկսի: Միանգամայն կը տեսներ ու կ'իմանար որ Լամորիսիէր իր օտարական դնդերն ամէն դի՝ մանաւանդ Ումպրիայի ու Անգոնայի մէջ տարածելով ու քահանայապետէն ապստամբողներուն սպառնալիք ընելով՝ ամենուն սիրտն ահով դողով կը լեցընէր: Ասոնք տեսնելով՝ Հռոմայի երկրին բնակիչներուն իրենցմէ եկող պատգամաւորներուն ձեռքովը ծանոյց՝ որ կը բաղձայ ու կը ջանայ իրենց վիճակը փոխել լաւագունացընել: Ետքը հաստատութեամբ որոշեց՝ որ ալ ամէն նկատմունքը մէկ դի թող տալով՝ Իտալական բանակին մէկ մասին քահանայապետական երկիրը մտնելու հրաման տայ: Բայց Սարդինիայի տէրութիւնն առանց Նաբոլէոն կայսեր կամքն ու միտքը ճանչնալու չէր ուզեր ու չէր կրնար Հռոմայի երկիրը զօրք խօթել ու զա-

նիկայ գրաւելու համարձակիլ: Ուստի Վիկտոր Էմմանուէլ
 թագաւորն իր յատուկ ձեռքը Նաբոլէոն կայսեր աս
 նիւթին վրայ նամակ մը գրեց ու զանիկայ երկու յաջողակ
 անձանց՝ Չալտինիին ու Ֆարինիին ձեռքովը կայսեր խաւ-
 րեց, որոնք թագաւորին թուղթն անոր տալէն ետքը ի-
 րեն հասկըցուցին՝ որ եթէ Սարդինիայի կառավարու-
 թիւնն Իտալիայի յեղափոխութեան ընթացքին չիհե-
 տելիր ու հայրենասիրաց ջանքին չինպաստեր՝ բոլոր թե-
 րակղզւոյն վիճակը շատ գէշ կ'ըլլայ: Կ'ըսուի թէ Նաբո-
 լէոն ան ատեն աս երկու պատգամաւորաց պատասխան
 տուած ըլլայ՝ թէ «Ընելեքնիդ ըրէք, բայց շուտ ըրէք»:
 Ասոր վրայ Գուրինի կառավարութիւնը ալ առանց ժա-
 մանակ կորսնցընելու սկսաւ ժրութեամբ գործել. առաջ
 ազատակամ զօրաց գնդերն արձակեց ու իր բանակին մէկ
 մասը Գենուայի մէջ ու քահանայապետական սահմանին
 վրայ կենդրոնացուց: Բայց զօրաց յառաջ քալելու հրա-
 ման չտուած՝ (Սեպտ. 7.) քահանայապետական կառա-
 վարութեան իր վերջնագիրը Տելլա Միներուա կոմսին
 ձեռքովը խաւրեց՝ պահանջելով անկից որ օտար երկիր-
 ներէն եկած զօրքն արձակէ, ապա թէ ոչ՝ ինքն ալ կը
 սկսի զինուք յառաջ քալել ու գործել: Աս վերջնագրոյն՝
 (Սեպտ. 11.) Անդոնելլի կարդինալը ժխտական պատաս-
 խան տուաւ: Ասկից երկու օր առաջ Իտալական զօրաց
 վերին հրամանատարը Ֆանդի Լամորիսիէր զօրապետին
 գրեց՝ որ ժողովրդոց հայրենասիրական շարժումն ու գոր-
 ծողութիւնը քահանայապետական զօրքով զսպելն ու
 խափանելն ինք պատերազմի դէպք կամ պատճառ սե-
 պելով՝ իր զօրքը նոյն ժողովրդոց օգնելու պիտ'որ փու-
 թայ:

Այսպիսի բանակցութիւնը դեռ շարունակած ա-
 տենը, հռոմ խաւրուած վերջնագրոյն պատասխանը

չհասած՝ Իտալական կամ սարդինիական բանակին մէկ մասը 60,000 (ըստ այլոց՝ միայն 35,000) հոգի (Սեպտ. 10.) երկու բաժին կամ թեւ բաժնուած սկսան Հռոմայի երկիրը մտնել, մէկը Ապենինեան լեռանց արեւմտեան կողմանէ դէպ ի Տիրեւրիս գետին ձորը քալելով, իսկ միւսը՝ Չալտինի զօրապետին հրամանին տակ Ադրիական ծովուն եզերաց շիտկութեամբն Անգոնայի վրայ երթալով։ Սարդինիայի կառավարութիւնն իր զօրքը քահանայապետական երկիրը խաւրելուն պատճառները ցուցնելու համար՝ (Սեպտ. 12.) յայտարարութիւն մը հանեց, որուն մէջ բոլոր աշխարհի կը ծանուցանէր՝ որ Հռոմէական զաւառները քահանայապետին հրամանաւ զինուորաց բաղմութեամբ զսպուելով՝ Իտալացւոց բաղձացած միութիւնը կը խափանուի։ Քահանայապետին յորդորանքովը բոլոր Եւրոպայէն եկած զինուորներով Հռոմայեցիներուն կապուիլ կաշկանդուիլը՝ ամէն Իտալացւոց սիրտը դառնացուց։ Սարդինիայի կառավարութիւնն ազատակամ զօրաց քահանայապետական երկիրն արշաւելն երկայն ատենէ ի վեր կ'արգելուր. բայց հիմայ ժողովրդոց դրդուութիւնն արտաքոյ կարգի բլլալով ու Նեապոլոց յեղափոխութիւնն ալ վրայ գալով՝ ալ հնարաւոր չէ պատերազմը խափանել։ Թէ որ Սարդինիայի կառավարութիւնը բոլոր ազգին բաղձանացը դէմ կենալու բլլայ՝ ան ատեն ալ անիշխանութիւնը գլուխ կը վերցընէ, եւ ասով կառավարութիւնն ազգին ու բոլոր Եւրոպայի առջին յանցաւոր կ'երեւայ։ Աս պատճառաւ թագաւորն Ումպրիայի ու Անգոնայի մարզին բնակչաց պատգամաւորներն՝ որոնք անոր պաշտպանութիւնը կը խնդրէին՝ ընդունեցաւ ու Հռոմայի դահլճէն պահանջեց որ օտարազգի զօրքերն Իտալիայէն հեռացընէ։ Թէ որ ասիկայ չկատարուելու բլլայ՝ թագաւորն ալ իր զօրքը սահմանէն ներս

պիտ'որ խաւրէ ու ան ատեն գաւառներուն բնակիչքն ազատութեամբ իրենց բաղձանքը պիտ'որ յայտնեն: Աս զինեալ միջամտութիւնը կամ միջնորդութիւնը միայն գաւառներուն համար է. թագաւորը Հռոմ քաղաքին իրաւունքը կ'ուզէ պահել ու յարգել:

Սարգինիայի կողմանէ աս գործողութիւններն եղած ատենը՝ Հռոմի կառավարութիւնը Նաբոլէոնին այլ եւ այլ խօսքերուն ու խոստմունքներուն վստահանալով կը յուսար որ Գաղղիա քահանայապետին պիտ'որ օգնէ ու անոր երկիրներուն պաշտպան պիտ'որ ըլլայ: Աս ակնկալութեամբ Անգոնելլի կարգինալը Լամորիսիէր զօրապետին գրեց որ Նաբոլէոն կայսրը Վիկտոր Էմմանուէլին գրած է որ եթէ Սարգինիա քահանայապետին երկիրներուն վրայ յարձակելու ըլլայ՝ ինքն ալ զէնքով անոր դէմ պիտ'որ դնէ: Հռոմ աս յուսոյ մէջ եղած ատեն՝ Սարգինիայի զօրքը քահանայապետական երկիրը մոնելու սկսած էին: Լամորիսիէր զօրապետն ան ատեն իր ձեռաց տակն ունէր իբր 20,000 զօրք, զորոնք երեք բաժին ըրած էր. ասոնց մէկը Մաչերադայի դաշտը կը բռնէր, երկրորդը Սբոլեդոյի ու Գեռնիի մէջ կեցած՝ Տիբերիսի ձորին կողմանէ գալու թշնամւոյն կը սպասէր, իսկ երրորդը՝ նոյն իսկ Լամորիսիէրին անմիջական հրամանին տակ՝ Ֆոլինեոյի դաշտին վրայ առջի երկու բաժիններուն մէջտեղը շարուած՝ Ապենինեանց կողմանէ գալու թշնամեաց գնդերուն դէմ ելլելու, կը ջանար անոնցմէ առաջ Անգոնա հասնիլ ու կամաց կամաց իր գլխաւոր զօրութիւնը հոն ժողվելով՝ ուրիշ գաւառներուն վրայ ալ հսկել: Բայց Չալտինիին հրամանին տակ ըլլող Սարգինիայի զօրաբաժինն անկից յառաջ Անգոնայի մօտենալով՝ նոյն բերդաքաղաքին հարաւային կողմը Ողիմոյ ու Գասդելֆիտարտոյ քաղաքներուն բարձրութեանց վրայ հասաւ ու թշնամւոյն

գալուն կը սպասէր: Լամորիսիէր (Սեպտ. 18.) իր զնդէ-
րովը թշնամւոյն մօտեցաւ ու կ'ուզէր անոնց վրայ յարձա-
կելով զիրենք ետ քշել կամ ցրուել ու Անգոնա մօտնել:
Գասգելֆիտարտոյի առջեւ կռիւն անհնարին սաստկու-
թեամբ սկսաւ, երկու կողմանէ ալ շատ մարդիկ ինկան:
Լամորիսիէր պզտիկ զնդի մը առջեւն անցած քաջասրբ-
տութեամբ յառաջ քալեց ու իր բանակէն բաժնուելով
առջեւն եկող թշնամիները ջարդելէն ետքը՝ անոնց բա-
նակը պատռեց, յաջողութեամբ Անգոնա մտաւ: Երկրորդ
օրը քահանայապետական բանակն առանց հրամանա-
տարի մնացած ըլլալով ու թշնամիներէն պաշարուելով՝
ամէն զինուորներն ալ զէնքերնին թողուցին ու անձնա-
տուր եղան: Բանակին մէջ գտնուող քահանայապետա-
կան երկրէն ժողովուած Խտալացի զինուորները կռիւն
սկսած ատենն իրենց ընկերները թողուցած Խտալացւոյ
կողմն անցած էին, որոնց հետ մէկտեղ իրենց ընկերնե-
րուն դէմ պատերազմեցան: Լամորիսիէր իբր 8000 հո-
գւով Անգոնայի բերդին մէջ ամրացած՝ քանի մը օր
թշնամեաց պաշարման դէմ կեցաւ, որոնք ծովու եւ ցա-
մաքի կողմանէ բերդը ռմբակոծելով՝ վերջապէս ստիպե-
ցին զԼամորիսիէր բերդն անոնց յանձնել ու իր զօրքովն
ետ քաշուիլ: Սարդինիացիք քահանայապետական երկիրը
մօտնելէն իբր երեք շաբաթ ետքը՝ Հռոմ քաղքէն ու ա-
նոր սահմանէն զատ, (որն որ Ժառանգութիւն Ս. Պետրոսի
կ'ըսուի,) քահանայապետական երկրին ուրիշ ամէն գաւ-
առները գրաւեցին: Աս ըլլալէն ետքը քահանայապետին
ծառայութեան համար այլ եւ այլ ազգերէն կազմուած
բանակը լուծուեցաւ եւ ամէն մարդ իր երկիրն ու տեղը
դարձաւ:

Վահանայապետական երկրին գաւառներուն Սար-
դինիայի զէնքերով առնուելուն վրայ արտաքին տէրու-

Թիւնները, չէ թէ միայն Աւստրիա ու Սպանիա, հապա նոյն իսկ Սարդինիայի բարեկամը Գաղղիա, ինչպէս նա եւ Ռուսիա ու Պրուշ իրենց տհաճութիւնը ցուցըցին ու բողոք բրին, անանկ որ Գաղղիա ու Ռուսիա իրենց դեսպաններն ալ Գուրինէն ետ կանչեցին: Իսկ Անգղիայի դահլիճը՝ ինչպէս Նէապոլսոյ բոլոր երկրին նոյնպէս եւ քահանայապետական երկրին գաւառներուն առնուելուն վրայ չէ թէ միայն տհաճութիւն չցուցուց ու բողոք չբաւ, հապա նա եւ արտաքին գործոց պաշտօնէին ձեռքովը նոյնին համար Սարդինիայի կառավարութեան գովութեան եւ ուրախակցութեան խօսքեր գրեց: Բայց թէպէտ եւ այսպէս ի սկզբան Եւրոպայի տէրութեանց շատերը Հռոմայի երկրին մեծ մասին Սարդինիայի կամ Իտալիայի թագաւորութեան անցնելուն դժկամակ եղան ու հակառակեցան, սակայն գործունեայ կերպով միջամտութիւն չըրին ու առնուած գաւառներուն իրենց օրինաւոր վեհապետին ետ տրուելուն համար զօրաւոր միջոցներ չբանեցուցին:

Իսկ Սարդինիայի դահլիճը կամ յատկապէս պաշտօնէից գահերէցը Գաւուր արտաքին տէրութեանց աս եղածներուն վրայ ցուցըցած տհաճութիւնն ու բրած բողոքը չնկատելով, Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը Նէապոլիս եւ ուրիշ նոր առած տեղերն բրած ճամբորդութենէն իր մայրաքաղաքը դառնալէն ետքը՝ առանց ժամանակ կորսնցընելու ջանք դրաւ Իտալիայի թագաւորութեան կանգնուիլն ու Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. Սարդինիայի թագաւորին իտալիայի թագաւորը ըլլալը հաստատել տալ ու հրատարակել: Ուստի իր ջանիւքը (1861. Յունու.) բոլոր մինչեւ ան ատեն Սարդինիայի թագաւորին իշխանութեան տակ մտած գաւառներուն մէջ պատգամաւորներու ընտրութիւն ըլլալով, Գուրինի մէջ (Փետր. 18.)

Թագաւորութեան ընդհանուր խորհրդանոցը ժողովեցաւ։ Ասոր մէջ ամէն ժողովելոց հաւանութեամբը Վիկտոր Էմմանուէլ Բ. Սարգինիայի Թագաւորն Իտալիայի սահմանադրական Թագաւոր անուանեցաւ ու Իտալիայի Թագն իրեն տրուեցաւ։ Նոյնպէս ամենուն միաբան հաւանութեամբը վճռուեցաւ՝ որ Սարգինիայի սահմանադրութիւնն առանց փոփոխութեան բոլոր Իտալիայի Թագաւորութեան սահմանադրութիւնն ըլլայ։ Խորհրդանոցին աս երկու որոշմունքը կամ վճիռները (Մարտ 15.) բոլոր Իտալիայի մէջ հրատարակուելով՝ ամէն դիւանոնց պատճառաւ ընդհանուր ուրախութեան ցոյցերով մեծամեծ հանգէսներ կատարեցան*։ —

Ահաւասիկ վերջին 1859ին մեծ պատերազմէն ետքը մինչեւ 1861 տարւոյն սկիզբները՝ Սարգինիայի տէրութեան Գաղղիայի կամ Նաբուէոն կայսեր օգնութեամբն ու ըստ մասին Անգղիայի բարեկամութեամբը՝ քիչ մը կարիպալտիին ազատակամ գնդերուն՝ քիչ մ'ալ բուն Սարգինիայի զօրաց զէնքերովը գրաւած երկիրներուն ու զանոնք իր երկրին հետ միացրնելով կազմած ու յօրինած Իտալիայի Թագաւորութեան նկարագիրը։ Թէպէտ եւ Իտալացի հայրենասէրներն իրենց այնչափ ջանքովը Թերակղզւոյն մեծագոյն մասն ասնոր Թագաւորութեան տակն առին. բայց այսչափով ո՛չ իրենք գոհ են ու ո՛չ Իտալիայի մի միայն Թագաւորութիւնը կատարեալ

* Աս ուրախութեան ցոյցերն ամէն տեղաց աւելի Դուրինի մէջ տեսնուեցաւ. բայց նոյն ուրախութեան օրերը զեռլինցած՝ Իտալացի հայրենասիրաց համար շատ տխուր գէպք մը ամէն բան տակնուվրայ ըրաւ։ Պաշտօնէից գահերէցն ու Իտալիայի նոր Թագաւորութիւնը կանգնողներուն պլնաւոր նեցուկն ըլլող Գաւուր կոմսը յանկարծակի ուղեղի հիւանդութեամբ անկողին ինկաւ ու քանի մը ամիսէն ետքը (1861. Յունիս 6.) վախճանեցաւ։

ու ամբողջ կը սեպուի, որովհետեւ Վիկտոր Էմմանուէլէն զատ ուրիշ տիրողներ Խաւիւայի թերակղզւոյն ու Խաւլացւոց մէկ մասին վրայ կ'իշխեն: Դեռ Հռոմ քաղաքը կայ իր սահմաններովը. Վենետիկ ու Վենետական դաւառները դեռ ան միակ թագաւորութենէն դուրս են: Նա եւ Լոմբարտիայի մէկ մասը հզօր բերգերով նոյն թագաւորութեան սահմանին մէջ մտած չէ: Բայց ամենէն աւելի Խաւլացիները վշտացընող հանգամանքն ան է՝ որ մէկ դիաց Խաւիւայի քանի մը պզտիկ ու մեծ տէրութիւնները յեղափոխականաց հնարքովն Խաւիւայի թագաւորութեան մասեր եղած ատեն՝ ուրիշ կողմանէ բուն Խաւիւայի երկու գլխաւոր տեղերն, այսինքն Սաւոյայի նահանգն ու Նիսա քաղաքն իր սահմաններովը նոյնէն կը զատուին ու օտար տէրութեան կը տրուին: Նաբոլէոն Բ. կայսրն Խաւիւայի կազմուելու միակ թագաւորութեան օգնած ու օտարաց ձեռքէն քանի մը երկիրներ առնելով անոր տուած ատեն՝ ինք անոր մէկ երկու տեղերը կ'առնէ ու Գաղղիայի հետ կը միացընէ:

Բայց Նաբոլէոն կայսրն աս առած տեղերուն համար Խաւիւայի թագաւորութեան իրեն երախտագիտութիւնն ուրիշ կողմանէ ցուցուց. ինչու որ թէպէտ եւ Սարդինիացւոց քահանայապետական երկիրը մանւելուն ու անոր գաւառները դրաւելուն վրայ ի սկզբան զայրացաւ, մինչեւ ինչպէս ըսինք՝ իր դեսպանն ալ Գուրինէն ետ կանչեց, իբրեւ թէ Սարդինիայի հետ թշնամացած ըլլալը ցուցընելու համար. բայց ետքէն ամէն թշնամութեան կամ բարկութեան նշանները վերցան ու մնացին բարեկամական կապերն՝ առանց թշնամութեան պատճառ ըլլող դէպքը փոխուելու, այսինքն քահանայապետական գաւառներն ետ տրուելու: Նա եւ Եւրոպայի տէրութեանց մէջ Նաբոլէոն կամ Գաղղիա առջիններուն մէկն

եղան՝ որոնք Իտալիայի նոր թագաւորութիւնն ընդունեցան ու Սարդինիայի Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը Իտալիայի թագաւոր ճանչցան: Ի վերայ այսր ամենայնի Պիոս Թ. քահանայապետն իր երկրին աս թագաւորութեան մէջ առնուած գաւառներն՝ ըստ իրաւանց՝ միշտ ետ կը պահանջէ ու ամէն ուղիղ մտածող եւ իրաւասէր մարդիկ անոր պահանջման արդարութիւնը կը ճանչնան: Գաղղիայի կայսրն ուրիշ կաթողիկէական տէրութեանց հետ միանալով աս պահանջումը կրնար դիւրութեամբ կատարել: Բայց ինք միայն քանի մը գունդ Գաղղիայի զօրք Հռոմայի ու անոր սահմաններուն մէջ Ս. քահանայապետին անձին ու մայրաքաղաքին պաշտպանութեան համար թողուցած է՝ որ Իտալացի հայրենասէրք ու կարիպալտի իրենց յանկարծական արշաւանքովը մայրաքաղաքին տէր չըլլան: — Նէպոլսոյ Փրանկիսկոս Բ. թագաւորն իր ընտանիքովը Հռոմ նստած ու Եւրոպայի շատ տէրութիւններէն իբրեւ Երկու Սիկիլիայի օրինաւոր թագաւորը ճանչցուած, ժամանակին պարագայից ու հիմակուան հանգամանաց փոփոխութեան կը սպասէ իր օրինաւոր հայրենի ժառանգութիւնը նորէն ձեռք բերելու, որուն յաջողելուն իր հաւատարիմ հպատակներէն շատերը կը բաղձան եւ ըստ կարի կ'աշխատին: — Աւստրիա բաւական զօրաւոր ըլլալուն եւ Վենետական գաւառներն ու Լոմբարտիայի մէջ ունեցած հզօր բերդերը կարիպալպիին ազատակամ գնդերուն կամ Սարդինիայի զօրաց յարձակմունքէն եւ ուրիշ ամէն վտանգներէն ազատ պահելու համար իր քաջ կրթուած զօրաց մէկ մասը հարկաւոր եղած տեղերը կեցուցած ըլլալուն, անոր Իտալական ստացուածներն Իտալիայի թագաւորութեան մէջ առնելու բաղձացողներն իրենց աս բաղձանքը կատարելու համար փորձեր ընելու չեն համարձակիր: Մանաւանդ որ

Թէ Գաղղիա ու Անգղիա ու Թէ ուրիշ տէրութիւններն ամէն առթի մէջ յայտնապէս կը ցուցնեն որ իրենք Խտալացւոց Վենետիկի գաւառներն Աւստրիայէն առնելու համար փորձեր ընելուն ամենեւին չեն կրնար հաւանիլ :

Աս վիճակի ու հանգամանաց մէջ կը գտնուի Խտալիայի Թերակղզին ու Խտալիայի նոր Թագաւորութիւնը 1861 տարւոյն սկիզբները, որուն մէջ մենք ալ զանիկայ Թող տալով՝ անոր պատմութեանը վերջ կու տանք : Վասն զի անկից ետեւ երկու երեք տարւան մէջ նոյն Թերակղզւոյն վրայ հանդիպած անցքերը՝ քանի մը պզտիկ կամ մասնական կռիւներէն զատ՝ Վարիպալտիին իր ազատակամ զօրքովը (Սարդինիայի կառավարութեան հրամանին դէմ) հռոմ քաղքին վրայ յարձակելու համար ըրած պատրաստութիւններն ու փորձերը, ինչպէս նա եւ ասդին անդին եղած քաղաքային կարգաւորութիւններն են, որոնք դեռ կատարած մը չունեցան. նա եւ տեղ տեղ եղած փոփոխութիւններն ալ գլխաւոր յեղափոխութեան փոքր հետեւանքն են : Ուստի պատշաճ չենք սեպեր այսպիսի ու ասոնց նման դէպքերու համար պատմութիւննիս շարունակել. յուսալով՝ որ ապագայի մէջ Խտալիայի համար աւելի ուրախացուցիչ ու հաստատուն իրաւանց վրայ հիմնած փոփոխութիւններ ըլլալով, աւելի եւս հաստատուն ու կարեւոր նիւթեր կը պատրաստուին պատմելու, որոնց համար ժամանակաւ անշուշտ յաջողակ պատմիչներ կը գտնուին :

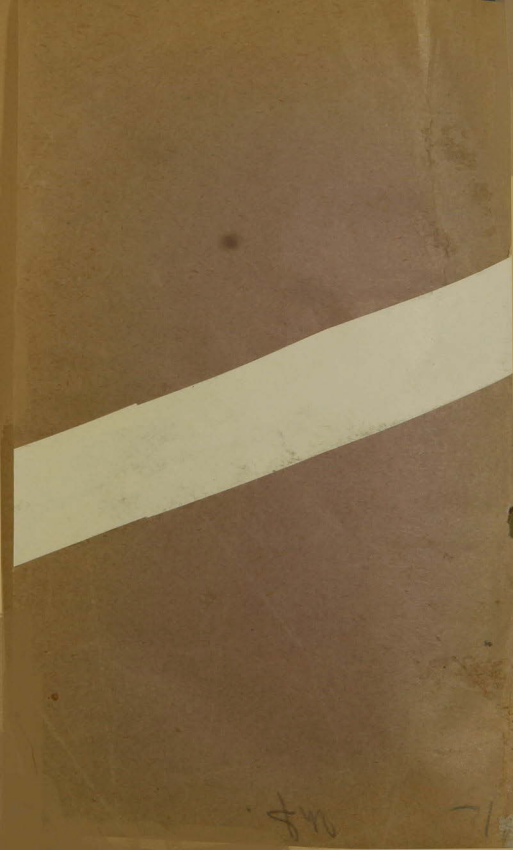


Յ Ա Ն Կ

Աշխարհագրական ու վիճակագրական տեսութիւն:	
Անուն, Սահմանք, Տարածութիւն:	1
Լեռինք, Զուրեր:	3
Հող ու Բերք, Օդաբաժին ու Օդ:	9
Վաճառք, Վաճառականութիւն:	14
Հին ու Նոր բաժանում:	20
Իտալիայի կղզիները:	24
Հին ու Նոր Բնակիչք:	
Ա. Հին Բնակիչք:	31
Բ. Նոր Բնակիչք:	41
Ա. Շրջան. Ի սկզբանէ մինչեւ Հռոմէական-Արեւմտեան Պետութեան կատարածը: — Իբր 1500 Քր. Ա. մինչեւ 476 Քր. Ես.	47
Բ. Շրջան. Հռոմէական-Արեւմտեան պետութեան վերջնալէն մինչեւ Արեւմտեան կայսրութեան սկիզբը: 476—776.	58
Գ. Շրջան. Կարողինկեանց իշխանութեան ու աւաղային տիրապետութեան ժամանակը: 774—961.	61
Դ. Շրջան. Գերմանական կայսերական իշխանութեան ժամանակը: 961—1056:	67
Ե. Շրջան. Գերմանական Գաւառներէն Հոհենշտաւֆեան ազգատոհմին կայսերութեան ու Իտալական ազատ քաղաքներուն իշխանութեան ժամանակը: 1056—1259.	70
Զ. Շրջան. Հոհենշտաւֆեան կայսերական ազգատոհմին իշխանութեան վերջնալէն մինչեւ Իտալիայի նոր տէրութեանց կազմուիլը: 1259—1539.	86
Է. Շրջան. Իտալիայի մէջ բուն Իտալացի իշխաններուն տիրանալէն ու օտար իշխաններ հոն տիրելու սկսելէն մինչեւ Փաղղիայի մեծ յեղափոխութեան ժամանակը: 1539—1789.	108
Ը. Շրջան. Իտալիայի մէջ՝ գաղղիական մեծ յեղափոխութեան ատենէն սկսեալ՝ պատահած դէպքերը, նոր կառավարութիւններն ու 1848ին յեղափոխութիւնն իր հետեւանքովը: 1789—1850.	
Ա. Միջոց: 1789—1815.	110
Բ. Միջոց: 1815—1850.	225
Շարունակութիւն Ը. Շրջանին. 1850—1860	389







f40

-1

